Nagy Balázs

Sorsdöntő idők

A Petőfi Körben és a forradalomban

NAGY IMRE ALAPÍTVÁNY

Budapest, 2007

Sajtó alá rendezte és az előszót írta:
SIPOS LEVENTE

A borítón:
Sinkovits Imre szaval a Petőfi-szobornál 1956. október 23-án
(MTI Fotóarchívum)

ISBN 978 963 06 26699

A névmutatót Kiss Anna készítette

A kiadásért felelős
a Nagy Imre Alapítvány kuratóriumának elnöke
Műszaki szerkesztő: Borbáth Gábor
Tördelés: Volos Bt.
Nyomás, kötés: ETO Print Kft.
Felelős vezető: Balogh Mihály
Megjelent 25,9 (A/5) ív terjedelemben

A reformmozgalom rendíthetetlen vezetőjének,
a forradalom vértanú miniszterelnökének,
Nagy Imrének az emlékére

Előszó

1956 történetének bővizű forrása a memoárirodalom, az írásos és szóbeli visszaemlékezés, az életinterjú. Az 50. évforduló alkalmából közreadott több mint 250 kötet között is viszonylag nagy hányadot tettek ki. Jelentős szereplő újonnan megírt memoárja azonban nem látott napvilágot. Ezt a mondatot abban az esetben korrigálhatjuk, ha a 2007-ben a témakörbe és a műfajba vágó műveket is az évforduló terméséhez csatoljuk, és beleillesztjük Nagy Balázs emlékiratainak az 1956-os esztendőre vonatkozó, jelen kötetben megjelenő részét. A szerző a kézirattal 2006 áprilisában készült el, de az, hogy Franciaországban lakik, körülményesebbé tette, lassította sajtó alá rendezését.

Kalandos életének 1956 előtti évtizedeit és részben az utána következőket is rögzítette írásban, de mondanivalójának lényegét ez a kötet foglalja magába. A szerző meghatározó élménye az 1956-os forradalom, hatása kisugárzott későbbi tevékenységére is. Kiváltképpen ez foglalkoztatta az emigrálása utáni első öt évben. A brüsszeli Nagy Imre Intézetben történészként tudományos igényű tanulmányokban elemezte és értékelte a történteket, vizsgálta a hogyan tovább kérdését.[1] Emlékiratainak más részeiből két részlet már megjelent itthon. Az egyik az 1954-es évet eleveníti fel, amikor munkás, közelebbről teherautó-sofőr és dömpervezető volt, a másik a Nagy Imre Intézet történetéről szól.[2]

Nagy Balázs tehát távolról sem ismeretlen személyiség Magyarországon. Néhol felbukkan a neve a szakirodalomban is, bár ritkábban, mint ahányszor előfordulhatott volna. Az 1989–1990-es rendszerváltás után sem tartozott a felkapott, sztárolt 56-osok közé.

Ezt és immár több mint 50 évre nyúló emigrációs távollétét figyelembe véve indokoltnak látom, hogy a memoár időkeretein túltekintve bemutassam egész életpályáját.[3] E bemutatás hozzásegítheti az olvasót, hogy jobban felismerje a szerző mozgatórugóit az 1956-os évben, s elhelyezze őt a kor politikai színképében.

[1] Egy akkor írott, a Nagy Imre Intézet által kiadott füzete Magyarországon is megjelent a rendszerváltás után: A Nagybudapesti Központi Munkástanács megalakulása 1956-ban. Múltunk, 1996. 3. sz. 3–50. o.

[2] *Nagy Balázs:* Az új szakasz politikájáról – alulnézetből. In: Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. IV. Nagy Imre Alapítvány, 2006. 359–377. o.; *Uő:* A brüsszeli Nagy Imre Intézet. In: Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. I. Nagy Imre Alapítvány, 2002. 395–423. o.

[3] Életének felvázolása során a szerző önéletrajzi jegyzeteire támaszkodtam.

1927. június 23-án született Budapesten, de amikor mérnök apja munkanélküli lett a gazdasági világválság idején, a család a kiskunsági Izsákra költözött. Gyermek- és ifjúkorát a paraszti környezet határozta meg. Kecskeméten járt középiskolába, a református gimnáziumba. Korán kezdte tanulmányozni a népi írók műveit, már 13 éves korában a Magyar Élet könyvterjesztő mozgalom tagja lett, s ez jelentősen befolyásolta eszmélkedését. 1944-ben megismerkedett néhány kommunistával, egyikük a munkásmozgalom törekvéseiről is beszélt neki. 1945 elején belépett a kommunista pártba, hamarosan a kommunista befolyás alatt álló Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség, a Madisz járási titkára lett.

Apja 1945-ben ismét a fővárosban kapott állást, fia is követte és a Petőfi Sándor Kollégiumba került, ahol idővel a kollégium titkárává választották. A népi kollégium életre szóló élményt jelentett neki is, mint sok-sok másik társának. 1946-ban érettségizett, a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkarán folytatta tanulmányait. Szabad bölcsészként irodalmi, filozófiai, történelmi és szociológiai előadásokat hallgatott, az 1948-as szakosításkor történelem és politikai gazdaságtan szakos lett.

A Nékosz megrendszabályozása, a régi vezetők leváltása után az MDP Politikai Bizottsága 1948 szeptemberében a népi kollégista szervezet titkárává jelölte. 1949-ben a Magyar Ifjúság Népi Szövetsége, a MINSZ központi oktatási osztályát vezette, leváltása után pedig a belső szervezési közlönyt szerkesztette. A nagy éberség idején, 1950 végén mint imperialista kémet eltávolították a Dolgozó Ifjúság Szövetsége, a DISZ központjából, néhány napra az ÁVH foglya lett. Átmeneti munkanélküliség után a Bölcsészkar Történeti Intézetébe került tanársegédnek. Egy ideig kari szakszervezeti titkár volt.

1953-ban, rövid idővel Nagy Imre kormányfővé való kinevezése előtt mint munkás- és szovjetellenes, kulákszármazású elemet kizárták a Magyar Dolgozók Pártjából. Az eljárás lelkileg erősen megviselte. Természetesen eltávolították az egyetemről, a felkínált középiskolai tanári állást viszont nem fogadta el. Gyorsan kijózanodott a sztálini ideológiából, politikából, sőt egyre élesebben szembefordult vele. A Nagy Imre által szorgalmazott reformpolitikához csatlakozott, Nagy Imre híve lett. Munkásként helyezkedett el: autójavító segédmunkás, a Rákosi Mátyás Művekben lengőköszörűs, majd a Kiskovácsgyár munkása, azután az RMM garázsában dolgozott. Itteni alkalmaztatása alatt 1954 tavaszán súlyos közúti balesetet szenvedett. A nagy dunai árvíz után Győr közelében dömpervezető volt a gátak kijavításakor. Megmerítkezése a munkáséletben hozzájárulhatott, hogy később a Petőfi Körben vezetőtársainál fontosabbnak tekintette, hogy a Kör hatósugara a fiatal baloldali értelmiségen túl a munkásokra is kiterjedjen. 1954 őszén a Magyar Rádióhoz került sofőrnek. Amikor itt alkalmazták, visszavették a pártba, szemináriumot vezethetett. Útja innen 1955 őszén a Társadalom- és Ismeretterjesztő Társulatba, a TTIT-be vezetett, ahol szakképzettségének megfelelő munkát végezhetett.

Nagy Balázs életének ezt követő kiemelkedő esztendejét átugrom, mert minden lényeges megtudható róla a memoárból.

A forradalom leverését követő kegyetlen megtorlás tükrében teljesen indokolt volt emigrálása november 22-én. Nyilvánvaló, hogy előbb-utóbb bebörtönözték volna. Igaz, nemcsak az itthonmaradás, a franciaországi emigrációs sors is keserves, göröngyös utat jelentett egy olyan homo politicusnak, mint Nagy Balázs. Ő nem egyszerűen elmenekült, hanem tudatosan azzal a céllal ment el, hogy a forradalomhoz kötve életét kutassa, tanulmányozza 1956 történetét – és ezt, remélte, Nyugaton szabadon teheti. Ezért javasolta már 1957 januárjában a Magyar Forradalmi Tanács strasbourgi alakuló ülésén egy olyan tudományos intézet megalakítását, amely az 1956-os forradalom történetét kutatja, majd e kísérlet sikertelensége után ezért bábáskodott 1958–1959-ben a Brüsszelben hasonló tervet melengető Heltai Györggyel egy ilyen intézet létrehozásán. Közben 1957-ben a forradalom védelmében és a magyarországi politikai kibontakozás érdekében politikai szervezőmunkát igyekezett végezni. Emiatt járt egy egyetemi küldöttséggel Ázsiában 1957 tavaszán. Néhány társával megpróbálta megszervezni az emigrációs Petőfi Kört is.

Nagy Imre és társai kivégzésének egyéves évfordulóján nyitották meg Brüsszelben a baloldali, szocialista szellemiségű, hivatalos nevén Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézetet, amelynek igazgatóhelyettese Nagy Balázs lett. Nagy szervezőmunkát igényelt az Intézet francia, angol és magyar nyelvű negyedéves folyóiratának *(Etudes, The Review, Szemle)* megjelentetése. A folyóiratot együtt szerkesztette Heltaival és mindketten számos cikket írtak bele. Könyvtárat és levéltárat létesítettek az intézetben. Nemzetközi konferenciákat rendeztek a zsákutcába került szocialista eszme és gyakorlat kivezető útját kutatva. Az ezt az utat kereső európai folyóiratok szerkesztőinek konferenciáján Nagy Balázs tartotta a vitaindító előadást. A demokratikus szocializmussal kapcsolatos kutatások szükségessége, a kapitalizmus elvetése, az amerikai kormányzathoz való viszony kérdésében súlyos nézeteltérések támadtak a intézet igazgatótanácsán belül, amelyek a radikális álláspontot képviselő Nagy Balázs és mások kiválásához vezettek az Intézetből 1961 végén.[4]

E súlyos megrázkódtatás után visszaköltözött Párizsba, ahol 1964-ig kisegítő gimnáziumi tanár volt. Hosszas elméleti tisztázó tépelődés után a nemzetközi trockista mozgalom franciaországi szervezetéhez csatlakozott. Az ottani magyar trockista szervezet ösztönzője, vezetője lett, s eközben a francia szervezetben is vezető szerepet játszott. Közben társaival megalakította a kultúrpolitikai jellegű József Attila Kört, amelyet sok külföldön élő magyar támogatott, s néhány évig működött. Nagy Balázs aktív szervező- és propagandamunkát végzett az 1968-as prágai tavasz kapcsán is.

[4] Litván György 1992-ben mérlegre téve a forradalom történetének irodalmát, a Nyugaton élő baloldali szerzői gárdán belül két fő irányzatot különböztetett meg. Szerinte azok, akik közé többek között Nagy Balázst, Bill Lomaxot, a francia baloldaliakat sorolta, „az »igazi« antibürokratikus, alulról építkező proletárforradalom és önigazgatásos szocializmus reményét merítették a munkástanács-mozgalomból és a magyar forradalom szocialisztikus vonulatának egyéb megnyilvánulásaiból." A másik csoportba sorolták, például R. Aron, Fejtő Ferenc, Molnár Miklós, H. Arendt, realistábban, pontosabban látták a forradalom komplex jellegét és belső politikai problémáit. *(Litván György:* Az 1956-os magyar forradalom hagyománya és irodalma. In: Évkönyv. I. 1992. 1956-os Intézet, Budapest, 1992. 2–16. o.)

1969-ben létrejött a Közép-Kelet-Európai Kommunisták (Trockisták) Bizottsága, amelyben csehszlovák, jugoszláv, lengyel, magyar szervezetek, illetve csoportok tevékenykedtek, összesen ötvenen-hatvanan – az ő vezetésével. E bizottság és a francia vezetésű trockista Nemzetközi Bizottság (a IV. Internacionálé újjáépítésére) között 1971-ben heves ellentétek támadtak, főleg a IV. Internacionálé újjáépítésének módszereiről, s ez 1972–73-ban szakításhoz vezetett. Az e belharcokban vezető szerepet játszó Nagy Balázs ellen a Lambert vezette francia szervezet rágalmazó és uszító hadjáratot folytatott. Pamfletet is kiadott ellene, amelyben a KGB és a CIA ügynökének kiáltották ki.

Kénytelen volt vidékre költözni egyrészt a tettlegességig fajuló támadások elől, másrészt, hogy kimeneküljön a rágalmazások miatt megnehezedő munkavállalási feltételek közül. Egy időre eltűnik a világ elől. Francia feleségével (1962-ben újra nősült) egy Párizstól messze fekvő városkában egy kis könyv- és papírkereskedést nyitottak.

A trockista politizálásba ismét bekapcsolódott. A vele együttműködő, különböző nemzetiségű emberekből álló csoportosulás folytatta a IV. Internacionálé újjáépítéséért vívott – valójában komoly sikerrel nem kecsegtető – küzdelmet. A nyughatatlan Nagy Balázs ebben is vezető szerepet töltött be. A csoportosuláson belül egyfelől a szektás, másfelől a megalkuvó jelenségeket bírálta, amelyeket a régebbi nagyobb szervezetekből hoztak magukkal az új szerveződés tagjai. A következmény: 1985-ben őt is, más közép-kelet-európaiakat és franciákat is kizártak belőle. Ezt követően angol, dél-afrikai és namíbiai szervezetekkel fogtak össze, s végül újjászervezték a jelentéktelenre zsugorodott IV. Internacionálét. Ma is hozzá tartozik, jóllehet a gyakorlati munkában – a körülmények és főleg a kor hatalma folytán – már nem vesz részt.

Az 1990-es években fogott hozzá emlékeinek írásba foglalásához. Az ennek részét képező jelen kötet tárgya két – egymással összefüggő – téma: a Petőfi Kör és az októberi forradalom története. Pontosabban a szerző egyik témánál sem tűzi ki céljául a teljes történet elmesélését, különösen nem a forradalom esetében. Legfőbb célja a sztálinizmus elleni 1956-os küzdelem felelevenítése a Petőfi Kör működésén keresztül, majd a forradalom napjaiban. Arról vallatja memóriáját, hogy milyen emberek álltak a Petőfi Kör élén, mit akartak, mely kérdésekben értettek egyet, melyekben vitatkoztak. Hogyan történhetett, hogy a szocialista rendszeren belüli reformokat akaró, Rákosi leváltásáért küzdő, forradalomra nem gondoló, de ténylegesen mégis a politikai erjedést szolgáló Petőfi Kör – tudtán vagy akaratán kívül – a forradalom viharmadarává vált? Miért töltötte be hivatását, és esett szét a forradalom kirobbanása után?

E fajsúlyos kérdések mellett közelről foglalkoztatja az emlékírót a Kör „belső magjának", titkárságának háttérmunkája, amelynek során megszülettek a rendezvények ötletei, előkészítették, megszervezték a Petőfi Kör vitaestjeit. Ír saját és közeli társai kezdeményezéseiről, véleményéről, ellenvéleményéről, esetleges fenntartásaikról, aggodalmaikról. Taktikázásukról, amelyre a DISZ égisze alatt működő szervezetként, a pártapparátus gyanakvón figyelő tekintete előtt, nagyon is szükség volt. A gondolkozási és szervezési háttér érzékletes leírása lüktetéssel, élettel telíti a narratívát, érdekfeszítőbbé teszi az olvasmányt.

Nagy Balázs az egyes vitaestek lefolyásáról nem ad teljes körű leírást. Megelégszik azzal, hogy azokat a felszólalásokat, felszólalásrészleteket emelje ki, amelyeket ő fontosnak tart; hogy jelezze a hallgatóság reagálásait, hangulatát. Nagyon helyesen, hiszen a jelentősebb viták jegyzőkönyveit (mindegyik nem maradt fenn) Hegedűs B. András, a Kör titkárságának tagja, az iratok fő megőrzője és Rainer M. János – s egyik kötet esetében Bohó Róbert és Ember Mária – hét kötetben közreadta 1989 és 1994 között. Az emlékezet amúgy sem versenyezhetne az ötven évvel korábbi gyorsírásos jegyzőkönyvezéssel.

A kötet kétharmadát kitevő (csak technikai okból két fejezetre tagolt) Petőfi köri rész – amely felöleli a Kör útjának felívelését a sajtóvitán elért csúcspontig, működésének megtörését a viták rendezésének felfüggesztésével, majd szeptemberi folytatásukat, de a májusi–júniusi elemi erejű hatás nélkül, minthogy az események immár túlcsaptak a Petőfi Kör keretein – a legtöbb új ismeretet nyújtja a Kör 1956-os történetéről, mert a történetírás még adós monografikus feldolgozásával. A jegyzőkönyvek bevezetőin, Hegedűs B. András két tanulmányán és Ólmosi Zoltán két tanulmányán kívül nem tudok más érdembeli idevágó műről.[5] Mindeközben Nagy Balázs részletesen megrajzolja saját eszmei, gondolati fejlődését, megvallja akkori legrejtettebb politikai gondolatait, aminek szintén megvan a maga érdekessége.

A második részben azt rögzíti a szerző, hogy mit látott, mit tett a forradalom napjaiban és a november 4-i második szovjet katonai agresszió utáni néhány hétben – amely időszakot a forradalom szerves részének, második szakaszának tekinti – emigrálásáig. A forradalom története a XX. századi magyar történelem legfeldolgozottabb részének számít könyvtárnyi irodalmával. Itt Nagy Balázs természetesen nem nyújthat annyi újat, mint az első részben, de szolgál újnak tekinthető adalékokkal, részletekkel. Ilyen például a Petőfi Kör vezetőinek október 23-i délelőtti tevékenysége a Köztársaság téri pártházban; a szerző látogatási kísérlete e napon délben Nagy Imréhez, majd újabb, szintén sikertelen kísérlete Hegedűs B. Andrással együtt a miniszterelnök felkeresésére és tájékoztatására október 24-én este a pártközpontban, az ottani helyzetkép vázolása; a Petőfi Kör újjászervezésének kísérlete. Van új elem a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága megalakításának és tevékenységének leírásában. Érdekes mozzanat látogatása a Corvin közben a tűzszünet biztosítása érdekében, Nagy Imre október 30-i tárgyalása Dudás Józseffel, a Nagy Imre miniszterelnöki titkárságán uralkodó állapotok jellemzése, Losonczy Géza államminiszter titkárságának létrehozása, Tánczos Gábor levelének kicsempészése a jugoszláv nagykövetségről a szerzőhöz, az illegális Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom létrehozása, az *Október Huszonharmadika* című lap megjelentetése.

A felsoroltakat és egyéb mozzanatokat Nagy Balázs sodró erejű egységes folyammá gyúrta össze, pontosan árnyalva az 1956-os év hazai politikai vonulatait

[5] *Hegedűs B. András:* Petőfi Kör – a reformmozgalom fóruma 1956-ban. Világosság, 1989. 1. sz. 21–33. o.; *Uő:* Adalékok a Petőfi Kör történetéhez. In: Évkönyv. I. 1992. 1956-os Intézet, Budapest, 1992. 39–53. o.; *Ólmosi Zoltán:* A Petőfi Kör sajtóvitája és a hatalom. 1956 nyara. Múltunk, 1990. 1. sz. 33–61. o.; *Uő:* A Berzsenyi Körtől a Petőfi Körig. Múltunk, 1992. 1. sz. 90–110. o.

– történészi vénájának, elemző és értékelő képességének, következetesen érvényesített koncepciójának köszönhetően. A szerző ugyanis nem pusztán krónikás, aki leírja a történteket, hanem interpretálja, értelmezi, kommentálja és értékeli azokat az eseményeket, amelyeknek aktív szereplője, illetve (korona)tanúja volt. Közben jó jellemzőképességgel rajzol találó portrét Tánczos Gábortól, Hegedűs B. Andrástól Bohó Róberten keresztül Nagy Imréig, akivel három ízben találkozott személyesen a Petőfi Kör képviseletében; ír az 1956-os év egy egész sor szereplőjéről, harcostársakról és politikai ellenfelekről egyaránt. S természetesen megörökíti saját szereplését, kezdeményezéseit is, amelyekkel beírta nevét az 1956-os év történetébe.

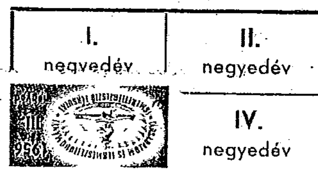
A gondolati lüktetést és ezzel az olvasmány izgalmasságát fokozza, hogy Nagy Balázs korabeli véleményét – attól tisztességes módon igyekezve elhatárolni a későbbit, talán nem mindig teljes sikerrel – kiegészíti mai értékeléseivel. Az 1956-os forradalomnak kezdettől fogva többféle olvasata, interpretációja van. Nagy Balázs marxista álláspontot foglalt és foglal el. A forradalmat a szocialista rendszeren belüli, a sztálinizmust, a sztálini hatalmi rendszert és intézményrendszert szétromboló, de a kialakult tulajdonviszonyokat, bizonyos szocialista vívmányokat megőrző folyamatnak látja. Az eseményeket a demokratikus, önigazgató, a munkástanácsoknak kulcsszerepet biztosító szocializmus koncepciójának szemszögéből ítéli meg. Ez a markáns, radikális baloldali felfogás következetesen véghúzódik a memoáron. Több-kevesebb vitatkoznivalót szinte minden olvasó talál benne, de ez a vélemények szabad kifejtésének demokratikus szellemi légkörében egyáltalán nem baj. Az igazi vita előrevisz.

Sipos Levente

I.

A Petőfi Kör hőskora

ÉRVÉNYES 1956. év

I. negyedév	II. negyedév
	IV. negyedév

Ezen látogatási jegy jogosít a Petőfi Kör rendezvényeinek, valamint a Társadalom és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat budapesti klubhelyiségeinek (Kossuth-klub, VIII., Múzeum-u. 7., Eötvös-klub, II., Bem József-rkpt 44.) látogatására.

Nagy Balázs részére

Foglalkozás: TTIT munkatárs

Lakás: XIII. Pannonia u. 8.

aki a DISz Petőfi Körének tagja.

1956. VII. hó

DISZ PETŐFI KÖR Vezetőség KÖR

Látogatási jegy száma: 429

A csalogány az alkony madara,
Már vége felé jár az éjszaka,
A hajnal közeleg;
Most a világnak
Nem csalogányok,
hanem pacsirták kellenek.

Petőfi Sándor: Csalogányok és pacsirták (1846. szeptember.)

Egy 1955 késő őszi nap reggelén a Múzeumkert Bródy Sándor utcai oldalán véletlenül Tánczos Gáborral találkoztam, akit már évek óta nem láttam. Hosszasan elbeszélgettünk – ő is ráért, én is –, s innen számít az a mélyreható fordulat, amely jelentőségében és következményeiben egész azutáni életemre kihatott. Újból a politikai cselekvés útjára léptem...

Tánczost (becenevén Gyurit) azelőtt csak felületesen ismertem. A Györffy-kollégium legfiatalabb korosztályához tartozott, én viszont Petőfi-kollégista voltam. Így csak hébe-hóba találkoztunk. Gyakrabban láttam, amikor a Diákszövetség főtitkárhelyetteseként dolgozott. Akkor én a MINSZ, illetve a DISZ alkalmazottja voltam, de így is alig-alig váltottunk szót. Aztán évekig nem láttuk egymást. Nem csoda, hogy beszélgetésünk amolyan tapogatózásnak indult. Tudni akartuk, hol tart a másik. Amikor tudomást szerzett kacskaringós életpályámról, mintha föllélegzett volna, mindjárt szabadabban beszélt. Nagyon hamar kiderült, hogy politikai felfogásunk egybevág: mindketten az „új szakasz" és Nagy Imre elkötelezett hívei voltunk. Fesztelenebbé, kötetlenebbé vált a beszélgetés.

Közölte velem, hogy a DISZ vezetősége nemrég egy, a fiatal értelmiségieknek szánt vitakör szervezésével bízta meg. Pontosabban azzal, hogy kapcsolja a DISZ-hez a Bessenyei Kört, amelyet egy háttérbe szorított fiatal költő, Lakatos István és társai hoztak létre. Lakatos csoportja a Nemzeti Múzeum egyik helyiségében, majd a Kossuth Klubban jött össze Éri István fiatal régész, Pálfi Csaba, az Állami Népi Együttes táncosa és mások szervezésében. Kis csapat volt ez, s egyikük sem volt kommunista. Lakatosról tudtam, hogy a valamikor betiltott *Új Hold* című irodalmi folyóirat egyik vezetője volt. Velem egykorú lehetett, s nemzedékének egyik legtehetségesebb költőjeként tartották számon. Csak hallottam róla, de sze-

mélyesen nem ismertem. Éri Pistával viszont már az egyetemen találkoztam. Pálfi Csaba szintén ismerőseim közé tartozott. Feleségem fiatal lány korában ugyancsak népi táncos volt, az Állami Népi Együttest megelőző Muharay-táncegyütteshez tartozott, mint Csaba és felesége. Innen ismertem meg.

Lakatosék valamennyien haladó szellemű fiatalok voltak, de sohasem tartoztak az MKP, illetve az MDP, vagy azok ifjúsági szervezeteinek vonzáskörébe. Azt az újjáéledt értelmiségi légkört akarták kihasználni, amely 1953 júliusa óta, Nagy Imre programjának hatására és következményeképpen kialakult. Az „új szakasz" az 1953 előtti elfojtott, bilincsbe vert és tespedésre ítélt szellemi élethez képest hallatlan pezsgést eredményezett. A megújult Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat (TTIT) Budapesten létrehozta a Kossuth Klubot (más városokban is születtek klubok), ahol az értelmiség aktív része érdekes és újszerű előadásokkal és vitákkal feszegette a vaskalapos dogmatizmus korlátait. Lakatosék tulajdonképpen a Kossuth Klub szárnyai alatt és mintájára igyekeztek fórumot teremteni a fiatal értelmiség számára.

Tánczos ismertette velem, hogy a DISZ-központ kézbe vette Lakatos Istvánék kezdeményezését, mert szerinte – tekintve vezetőinek pártonkívüliségét – jobboldali gócot képezhetett volna. A régebbi letörés és betiltás helyett azonban Hollós Ervin és társai most inkább ki akarják használni – meglovagolva a fiatal értelmiségiek kezdődő mozgolódását –, az élére akarnak állni és visszafogni, illetve „helyes" mederbe terelni. Tánczos Gábor röviden utalt arra, hogy a DISZ-központon belüli viták eredményeként, főleg az „új szakasz" felé tekintgető Gosztonyi János, és még inkább Pataki Ferenc javaslatára, őt bízták meg ezzel a feladattal. Tulajdonképpen, folytatta, a teendő kétirányú: egyrészt Lakatosék semlegesítése, mert valóban nem egy nyugalmasan vitázgató „l'art pour l'art" egyesületre van szükség, amely talán tényleg jobbra tartana, másrészt viszont ügyesen, de erélyesen meg kell akadályozni azt is, hogy a dogmatikus és szektás elemek felülkerekedjenek. Egyszóval olyan vitakört kell teremteni, amely az „új szakasz" és Nagy Imre programjának szellemében cselekszik.

Tánczos teljesen nyíltan beszélt: Lakatosék semlegesítésével a vitakört a Nagy Imre-féle ellenzék szócsövévé kellene tenni, ami megkívánja mind a jobboldali elemek kiszorítását, mind pedig az ügyes lavírozást Hollós Ervinék, a DISZ vezetősége felé. Gyuri azt mondta, hogy ebben a fontos munkában nagy szüksége lenne rám is és mindazokra, akiket épp mostanában igyekszik megnyerni arra, hogy bekapcsolódjanak. Fölvetette néhány volt népi kollégista nevét, mint Győrffy Sándorét, aki akkor a Munkásmozgalmi Intézetben dolgozott, Kázmér Sándorét, aki mérnöki hivatásának gyakorlása helyett valahol egy hivatalban dolgozott. Azt is említette, hogy Pataki Ferencre is lehet számítani a DISZ-központban, sőt még talán Gosztonyira is. Ez utóbbi ellen berzenkedtem.

Beszélgetésünkben tisztázni akartuk, hogy vajon miféle meggondolás késztette arra a DISZ vezetőségét, hogy ilyen újszerű vállalkozásba fogjon. Mi lehet Hollós Ervinék célja az efféle, teljesen Nagy Imre politikáját, az „új szakasz" szellemét sugárzó és azt kifejező lépéssel? Hiszen a pártapparátus győzedelmesnek tűnő ellentámadása kellős közepén voltunk. A fiatal értelmiségieknek szánt vitakör pedig nem vágott egybe ezzel. Pontosan az ellenkezőjét fejezte ki: új lehetőségeket teremthetett a Rákosiékkal szembeni ellenzék számára. Mindketten arra a következtetésre jutottunk, hogy az ifjúsági politikát, úgy látszik, nem egészen a dogmatikus, szektás ellentámadás határozza meg. Mi lehet ennek az oka?

Egyfelől szerepet játszhatott az a tény, hogy a fiatal írók memoranduma[1] pontosan a DISZ politikáját, szervezetét és módszereit vette célba, s ez erős visszhangot váltott ki még az ifjúsági szervezet vezetőségén belül is. Sőt meghaladva az egyszerű, mégoly alapos bírálat korlátait, a memorandum egy merőben új ifjúsági politika és szervezet alapelveit és módszereit vázolta föl, kimondottan a NÉKOSZ-ra hivatkozott. Programadó nyilatkozat volt. Mi több, nem csupán a szerzők, Kardos László és Márkus István véleményét foglalta írásba, hanem mindazokét, akik aláírásukkal támogatták, s akik a fiatal írók kiterjedt, széles körét képviselték. A DISZ-nek válaszolnia kellett valamit erre a kihívásra.

Másfelől itt volt Lakatosék kezdeményezése. Ez már több volt, mint akármiféle mozgósító szöveg: a szavakat, a beszédet és az írást itt már a cselekvés, a tettek váltották fel. A DISZ-nek tennie kellett valamit, ami válasz lehetett erre az erjedésre.

Azt egyikőnk se firtatta, hogy személyesen maga Hollós mennyiben volt a megújulás híve. Talán a Kádár-féle félénk óhaj, de erős tenni nem akarás vezérelte. Ez volt a legtöbb, ami kitelhetett tőle. Csak azt állapítottuk meg, hogy a DISZ-en belül elég nagy volt a nyomás, még a vezetőségben is – nem beszélve a volt népi kollégista Gosztonyiról és Patakiról itt volt még Kelen Béla vagy Huszár Tibor –, hogy a szervezet ne a lecsapás és megtorlás irányába mozduljon, hanem a lavírozás politikáját válassza. Mindketten elhatároztuk, hogy ezt ki kell használni anélkül, hogy a DISZ-vezetőség vagy Hollós irányába bármiféle illúzió gyöngíthetné a cselekvést.

Bár akkor részletesen és alaposan nem vitattuk meg az okokat és a DISZ belső helyzetét – ez utóbbihoz alig tudtam volna hozzászólni –, ez volt Tánczos helyzetismertetésének a magja. A tennivalók megbeszélésébe viszont már teljes mértékben bekapcsolódtam. Sokkal fontosabbnak is láttuk, mint a helyzetelemzést. Annál jobban belemelegedtem a feladatok tisztázásának megbeszélésébe, minél inkább ott helyben és azonmód elhatároztam, hogy engedek Tánczos hívásának, és magam is részt veszek ebben a munkában.

Ez a gyors elhatározás furcsának tűnhet, hiszen még akkor is tele voltam bizalmatlansággal a funkcionáriusok iránt. Hogy én részt vegyek egy olyan mozgalomban, amelyet a DISZ kezdeményez és irányít? Még egy nappal azelőtt se tudtam volna elképzelni. Abban, hogy ezt mégis ilyen gyorsan és határozottan eldön-

[1] A fiatal írók memorandumát Kardos László volt Nékosz-főtitkár és barátja, Márkus István író, szociográfus kezdeményezte, és írta 1954 novemberében, főleg a DISZ dogmatikus és szektás ifjúságpolitikája és módszerei ellen. Tizenöt fiatal író írta alá, az irodalom minden árnyalatából, Sarkadi Imrétől Tardos Tiborig. A sztálinisták hevesen támadták, és megakadályozták a megjelenését, mégis széles körben terjedt. Csak 1956. október 13-án közölte az *Irodalmi Újság* egyes részleteit, de már 1954–1955-ben széles körben szolidaritást vállaltak vele az írók és az ellenzékiek. Teljes szövegét lásd: A DISZ és a KISZ 1953–1957. Összeállította: *Feitl István–Ólmosi Zoltán.* Kossuth Könyvkiadó, 1987. 87–101. o.; Megforgatott világmegforgatók. Szerk.: *Svéd László.* Politikatörténeti Alapítvány, 1994. 340–351. o.

töttem, a politikai helyzet érlelődésén kívül két körülmény játszott döntő szerepet. Az egyik kétségtelenül az én saját álláspontom fejlődése volt az utóbbi egy év folyamán. A másik az, hogy én Tánczosban feltétlenül megbíztam.

Gyenge és hézagos előző kapcsolataink dacára is tudtam, hogy legjellemzőbb vonása az őszinteség. Tényleg halálosan komolyan vette, amit mondott, és amit csinált. Ezt mindenki tudta róla, aki dolgozott mellette; mindenki azonnal megérezte, aki beszélt vele. Mostani találkozásunk és beszélgetésünk folyamán is állandóan éreztem, hogy benne megbízhatom, vele együtt dolgozhatom, mert mindenben őszinte és az is marad. Akkor és abban is őszinte volt, amikor és amiben hibázott. Mindenki hibázik, de sokan se ezt nem veszik komolyan, se a későbbi megbánást. Ő viszont a hibáit is komolyan vette, s amikor fölismerte azokat, ez nála nem egyszerűen a szóhasználatot változtatta meg, hanem komoly felmérést és mérlegelést eredményezett. A végsőkig hajlandó volt elmenni azért, amiről feltételezte, hogy igaz és helyes. Mindez sokaktól megkülönböztette. Olyanoktól, akik pózolnak, akik számára ez vagy az a magatartás vagy vélemény csupán hívságos viselkedés és felvett modor. Olyanoktól, akik számára ez csak bizonyos, meghatározott időre érvényes, amikor semmibe se kerül, amikor éppen ez vagy az a modor vagy felfogás a divat. Később, 56 tavaszán–nyarán, amikor divattá vált az ellenzékiség, jól láttuk, hogyan kapják föl tömegesen ezt a divatot, miként igyekeznek megváltani jegyüket erre a vonatra, hogy aztán november 4. után a Kádár-féle divat hódolói legyenek, majd jóval később, napjainkban az antimarxizmus viseltes cafrangjában tetszelegjenek.

Beszélgetésünk folyamán azt is felmértem – amit a későbbiek teljes mértékben igazoltak –, hogy Tánczos igen fejlett politikai érzékkel rendelkezett. Szinte uralkodó szerepet töltött be nála az a politikai tehetség, az a kiváló taktikai képesség, amelyet csak nagyon keveseknél tapasztaltam. A politikával magas fokon foglalkozó magyarországi ismerőseim közül, beleértve a későbbiek folyamán megismert ellenzéki vezetőket, csak Losonczy Gézának volt ennyire fejlett taktikai érzéke a felmerült politikai kérdésekkel kapcsolatban. Rajtuk kívül alig ismertem olyan személyt, akinek a politikai tájékozódási képessége és megfelelő válaszainak a kialakítása ennyire szembetűnő és nyilvánvaló lett volna. Talán Vásárhelyi Miklós közelítette meg ezt a fokot. Ez a színvonalas és igényes politikai taktika nem megalkuváson alapult, mint ahogy némelyek gondolnák, vagy ahogy többeknél valóban ez érvényesült. Ellenkezőleg. Szilárd elvi-eszmei alapokon nyugodott, és politikai álláspontja legjobb és leghasznosabb megvalósításának kidolgozását jelentette.

Taktikai képességeit akkor tapasztaltam, amikor elmondta, hogy egyáltalán nincs szándékában Hollós Ervin utasításainak követése. Nem kívánja a DISZ számára kézbe venni ezt az ifjúsági értelmiségi kezdeményezést, hogy az apparátus érdekében kifogja a szelet a vitorlából, és vakvágányra vezesse a mozgalmat. Nagy politikai lehetőségek lennének egy olyan szervezkedésben, amelyet Nagy Imre programjának érdekében ki lehetne és kellene fejleszteni. Ám az adott viszonyok között ez csak a DISZ nevében és ellenőrzése alatt lehetséges. Mindez megköveteli, hogy – legalábbis látszatra – a kecske is jóllakjon, és a káposzta is megmaradjon; hogy politikai céljaink érdekében ügyesen lavírozzunk, semlegesítsük a politikai nyomást, elkerüljük a nyílt összecsapást az apparátussal. Ugyanakkor persze ki kell venni a mozgalom vezetését az azt elindító apolitikus fiatalok kezéből.

Helyeseltem szavait, mert ekkor már teli voltam tettvággyal, ugyanakkor úgy láttam, hogy ő is túl volt a pártapparátus által megszabott korlátokon. S mindketten beláttuk, hogyha nem akarunk ostoba módon falnak rohanni, akkor reálisan számításba kell venni az adott, de talán tágítható kereteket, a meglévő, de – reméltük – változtatható viszonyokat. A követendő taktikának ilyen elvhű és rendkívül rugalmas megfogalmazása, hozzáadva Gyuri nagyfokú emberi és politikai őszinteségét, azonnali helyeslő elhatározásra ösztönzött. Kimondtam a mindkettőnket „boldogító igent", amit sohasem bántam meg. Ott helyben elhatároztuk, hogy mostantól kezdve bekapcsolódom ebbe a politikai munkába, s ezt megkönnyítendő, minél hamarabb olyan új munkahelyet keresek, amely lehetővé teszi a nagymértékű és alapos politikai tevékenységet.[2]

Már másnap bejelentettem új munkahelyet igénylő szándékomat. Benke Valéria, a Magyar Rádió elnöke és Kalmár György párttitkár megkönnyebbüléssel fogadták elhatározásom, s mindketten segítségemre voltak, hogy rövid időn belül elhelyezkedhessem a szintén a Bródy Sándor utcában lévő Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulatnál.

A TTIT-et ekkoriban olyan intézményként tartották számon, ahol magas volt az innen-onnan kirúgott, eltávolított káderek aránya. Ezért nemes egyszerűséggel szemétlerakó helynek neveztük. Főtitkára is ilyen vakvágányra terelt régi munkásmozgalmi káder volt, Mód Aladár, aki kifejezetten, de óvatosan, az ellenzéket támogatta. A történettudományi szakosztályra kerültem, amelyet Tilkovszky Lóránt vezetett. Kettesben láttuk el a tennivalókat, egy titkárnő-gépírónő segítségével. Jobban mondva, inkább csak Tilkovszky dolgozott, mert kissé később én jószerivel csupán az ellenzéki feladataimat láttam el. Hála Lóránt megértő és mindenben segítő, az ellenzéket helyeslő és támogató magatartásának, valamint Mód Aladár pártfogó jóindulatának, csaknem minden időmet a kibontakozóban lévő és gyorsan izmosodó Petőfi Körnek szentelhettem.

Az elején azonban legalább fél munkaidőben a történettudományi szakosztályon dolgoztam. Főleg ismeretterjesztő előadásokat, konferenciákat és vitákat szerveztünk. A sorozat tervét jó előre kidolgoztuk, majd felkértük az előadókat, biztosítottuk az előadótermet stb. Esetenként kiadványokat szerkesztettünk, cikkeket írtunk. Előadónak főleg a szakma olyan kiváló művelőit kértük föl, akiket előzőleg méltánytalanul mellőztek, s akiknek anyagi helyzete sem volt valami fényes. A TTIT viszonylag jól díjazta az előadókat. Ezzel igyekeztünk például olyan kimagasló, de háttérbe szorított tudósokat segíteni, mint László Gyula, a honfoglalás régész és történész szakértője, vagy Györffy György, az Árpád-kor és általában a magyar középkor úttörő jelentőségű tudósa, akik ugyanakkor nagy tehetségű és a közönség által kedvelt előadók voltak. Egyébként László Gyulát éppen a Bessenyei köri Éri Pista révén ismertem meg közelebbről, akinek a Nemzeti Mú-

[2] A pártból való 1953-as kizárásom óta munkásként dolgoztam. Legutóbb a Rádiónál voltam sofőr.

zeumban lévő irodájában többször összejöttünk. Ha jól emlékszem, a kissé idősebbek közül talán László Gyula is részt vett Lakatos és Éri Pista próbálkozásában a Bessenyei Kör megteremtésére.

Mindenesetre az előadók, s erre Lóránttal különösen ügyeltünk, a félreállított Nagy Imre és az „új szakasz" támogatói és hívei voltak – akkor is, ha többen közülük nem voltak párttagok. Éri Pista irodája a Nemzeti Múzeumban szintén a Bródy Sándor utcára nézett, rézsút az egy ugrásnyira lévő TTIT székházával. Így néhanapján eljártam hozzá, elbeszélgettünk vele és a múzeumban dolgozó, őt meglátogató László Gyulával. Számomra elfogadhatatlan volt, hogy a honfoglalás korának olyan kiváló tudósát, mint László Gyula, akinek a politikai felfogása – úgy láttam – valahol a népi írók és a valahai Parasztpárt felfogásához kapcsolódott, teljesen háttérbe szorították, s nem kaphatott egyetemi katedrát. Sajnos nem volt egyedül ebben...

A TTIT több szakosztályának alkalmazottjai csaknem kivétel nélkül Nagy Imre hívei voltak. Az egész Ismeretterjesztő Társulat az „új szakasz" valóságos propagandahivatalaként működött. Mindjárt a történelmi szakosztály mellett, a legfelső emeleten helyezkedett el az agrárszakosztály a volt népi kollégista Varró József vezetésével. Kónya László dolgozott vele, akivel gyakran családostól is összejöttünk. Varróval együtt az ún. népi gondolat és gyakorlat híveként tevékenykedett Nagy Imre igazáért. Kónya aztán a társadalmi-politikai visszarendeződés idején, a múlt század kilencvenes éveinek elején is a volt Parasztpárt vagy Petőfi Párt újjászervezésén munkálkodott.

A művészeti szakosztály vezetője, Beck Andrásné Birki Ágnes régi kommunista, Nagy Imre elkötelezett híve volt. Férjét, Beck András szobrászművészt Petőfi-kollégista korom óta ismertem, s most is tudtam róla, hogy a Rákosival szembeni ellenzék tevékeny tagjaként működött a Képzőművészeti Főiskolán mint annak népszerű tanára. Nem sokkal később sok támogatást kaptunk tőle a Petőfi Kör részére.

Ágnest csak most ismertem meg a TTIT-ben. Rendkívül művelt és éleseszű, jókedélyű asszony volt. Munkatársával, Téglás Dezsőnével, Sacival – aki fiatal lány kora óta illegális kommunisták között forgolódott Kispesten – a Nagy Imrét követő ellenzék legradikálisabb és legtevékenyebb szárnyát képezték a TTIT-en belül. Velük együtt nemegyszer igyekeztünk rávenni Mód Aladárt arra, hogy határozottabban és cselekvően vegyen részt az ellenzéki mozgalomban. De hiába. Mód ugyan kívülről teljes erejével támogatta az ellenzéket, ő maga azonban sohasem kapcsolódott be munkájába. Ettől még akkor is visszariadt, amikor mindenki tudta róla, hogy Nagy Imre híve. Úgy viselkedett, mint általában azok a pártfunkcionáriusok, akik ugyan várakozással tekintettek Nagy Imre felé, de jól ismerve az apparátust, óvatosan tartózkodtak a cselekvéstől. Egyszóval: féltek. Magunk között nyuszinak becéztük a TTIT főtitkárát, bár becsültük erkölcsi-politikai támogatásáért, és mert megvédte az ellenzékieket a kívülről vagy a belülről jövő támadások ellen.

Nagy Imre hívei közül nem szabad kifelejteni Soós Leventénét, akit férjével együtt valamikor a központi pártapparátusból távolították el. S itt volt, már nem tudom melyik szakosztályon Gimes Lucy, Gimes Miklós felesége, aki csaknem

olyan lendülettel küzdött az ellenzék soraiban, mint férje. Mi hatan: Kónya Laci, Soósné – akit a magasabb beosztású és ismertebb férje után „Leventénének" hívtunk –, Ágnes, Saci, Gimes Lucy és én többször találkoztunk a művészeti szakosztály kissé tágasabb helyiségeiben, hogy megbeszéljük nemcsak a TTIT-en belüli tennivalókat, hanem azt is, hogy a különböző előadássorozatok révén hogyan és miképpen járulhat hozzá a TTIT a Nagy Imre-féle program terjesztéséhez, az „új szakasz" ismertetéséhez, népszerűsítéséhez. Utána azon igyekeztünk, hogy a saját szakosztályunk, de azon túl a többi szakosztály, valamint különösképpen Mód Aladár előtt képviseljük együttes véleményünket és javaslatunkat a TTIT felvilágosító munkájára vonatkozóan. Az állandó cigarettafüstbe burkolózó Ágnes vezette a megbeszéléseket. Márcsak azért is, mert házigazda és nálunk idősebb volt. De főleg azért, mert egyrészt Sacival és Lucyval együtt olyan körökben forgolódott, ahonnan sok információt hozott, másrészt pedig, ami fontosabb volt, nálunk jobban ismerte és tudta, hogy mi a helyzet a TTIT-en belül és a felsőbb pártkörökben, valamint hogy politikailag meddig lehet elmenni egy-egy alkalommal, egy-egy kérdés kapcsán. Móddal személyes jó viszonyban volt; úgy emlékszem, hogy tegeződtek is. Óriási füstfelhőket eregetve ittuk a méregerős kávét, és megbeszéltük, majd kiosztottuk a feladatokat.

Könnyű dolgunk volt, mert a TTIT-en belül csaknem mindenki Nagy Imre programját helyeselte. Mód is, aki csak azért aggódott, nehogy „túlhajtsuk" a dolgokat. Persze a TTIT nagy része, például a fizikai vagy csillagászati, avagy más, ún. semleges szakosztály alkalmazottai nemigen foglalkoztak politikával, de jóindulattal fogadták javaslatainkat. Talán egyedül a káderosztály vezetője, Réti Lászlóné szemlélte gyanakodva és bizalmatlanul ezt a sürgést-forgást. A régi kommunista Rétinét, a Munkásmozgalmi Intézet igazgatójának feleségét a vaskalapos szektásság és dogmatizmus képviselőjének tartottuk. Az is volt, de nem sok vizet zavart az általános ellenzéki hangulatban. Ahogy aztán 1956-ban nőtt az ellenzék hangja és ereje, úgy vesztette el egyre jobban lába alól a talajt. Tehetetlenül szemlélődött maga körül; valósággal megsajnáltuk. Mi nem bántottuk, ő se bántott senkit, csak egyre jobban elbizonytalanodott.

Érdekes, hogy pontosabb emlékeim maradtak a TTIT akkori helyzetéről és az ott történt kisebb-nagyobb eseményekről, mint a Petőfi Kör kezdeteiről.

Csak évtizedekkel később tudtam meg Ólmosi Zoltán tanulmányából,[3] hogy a Petőfi Kör előzményei már 1954-re visszanyúltak, amikor Lakatos István a DISZ elé terjesztette a Bessenyeiről elnevezett kör tervét. Akkor minderről fogalmam sem volt. Arról sem, hogy Hollós Ervinék egy hosszadalmas manőverezés során elvetették a Bessenyei elnevezést, s Lakatosék már 1955 tavaszán kényszerűen elfogadták a Petőfi Kör nevet. Mindez azzal a szokásos hercehurcával és politikai nyomással történt, amelynek során a DISZ apparátusa teljesen háttérbe szorította Lakatosékat, kivette kezükből a vezetést, s megváltoztatta az elképzeléseket, kisajátította a Kört.

Hollósék elhatározták, hogy a pártapparátus Nagy Imre és hívei elleni támadásának megfelelően a Kört szorosan a DISZ vezetőségéhez kapcsolják, szigorú

[3] *Ólmosi Zoltán:* A Berzsenyi Körtől a Petőfi Körig. Múltunk, 1992. 1. sz. 90–110. o. *(Szerk.)*

befolyásuk és ellenőrzésük alá vonják. Ez azonban nem ment végbe hirtelen és egyszerűen, küzdelem nélkül, teljesen a DISZ szája íze szerint. Lakatosék kiebrudalása ellenére sem, akik egy ideig továbbra is igyekeztek megtartani hadállásaikat és befolyásukat. Határozottan emlékszem arra, hogy bekapcsolódásom idején, 1955 végén és egy ideig utána is, a Körben több vita folyt arról, hogy miért nem lett volna helyes megtartani a Bessenyei Kör nevet, miért helyesebb és célszerűbb a Petőfi Kör név. Ilyen ügyben még Éri Pista munkahelyére is többször beugrottam. Arról igyekeztem meggyőzni elég sikeresen, hogy mennyivel helyénvalóbb a Petőfi Kör elnevezés a sokaknak semmitmondó Bessenyei Körnél. Egy-két ilyen vitát tartottunk a TTIT Kossuth Klubjában mintegy 15-20 fő részvételével 1955 vége felé és 1956 legelején. Nagy többségben voltunk, akik a Petőfi Kör mellett kardoskodtunk, és annak előnyeit magyaráztuk.

Ez a vita elég nagy horderejű volt. Bizonyos, hogy Bessenyei György ténykedését csak egy szűk körű értelmiségi gárda ismerte. Nehezen lehetett volna tömegeket toborozni mögéje. Még akkor is, ha igaz, hogy a XVIII. században Bessenyei is akart egy „társaságot", modernebb értelemben: egy felolvasó vagy vitakört szervezni. Petőfi Sándort viszont milliók vallották a magukénak. Neve az ország minden rétegét, milliókat mozgósított és egyesített. De nemcsak erről volt szó, s elsősorban nem erről. Az ország akkori állapota, a pattanásig feszült politikai helyzet, az apparátus és az ellenzék harca megkívánta, hogy az értelmiség, különösen annak fiatal és mozgékony része, a maga eszközeivel bekapcsolódjon e küzdelembe. Lakatosék az irodalmi életnek, tágabb értelemben az értelmiségi tevékenységnek akartak szabadabb teret biztosítani. Mint jelkép, nekik megfelelt Bessenyei.

Ha akkor nem is mértük fel mindannyian teljes nagyságában e probléma politikai jelentőségét, túlnyomó többségünk érezte, hogy nekünk Bessenyei nem elég. Habozás nélkül a DISZ által választott Petőfi mellett tettük le a garast. A DISZ vezetősége pedig azért akarta ezt, mert Bessenyei neve neki legföljebb egy költői széplelket idézett fel, míg Petőfi mindenkinek elfogadható volt.

Ólmosi említett tanulmánya kizárólag a DISZ határozataira, irataira és a későbbi rendőrségi vallomásokra támaszkodik. Így nem vehette figyelembe, hogy az 1954–55-ös DISZ-határozatok után Lakatosék tovább folytatták küzdelmüket. Úgy látszik, hogy erről a csatározásról (az adott helyzetben az ellenállás még az apparátus ellentámadása idején is lehetséges volt) nem maradtak dokumentumok. S persze erről később a vádlottak sem beszéltek a rendőrségnek. Ezért tűnik úgy a tanulmányból, mintha a DISZ-határozatok pontot tettek volna a küzdelem végére. Holott a viaskodás hosszú hónapokig elhúzódott.

Amikor 1955 végén odakerültem, még nem csendesedett le. Tánczos meg én, és jó néhányan, úgy emlékszem, hogy az akkori többség, a Petőfi név mellett kardoskodtunk, mert sokunk politikai eszközének láttuk a Kört, amelyet a Nagy Imre-féle ellenzék szócsövévé akartunk tenni. Hollósék viszont azért igyekeztek a Petőfi nevet elfogadtatni, hogy kiüssék a nyeregből Lakatosékat, s kezükbe vegyék a kezdeményezést.

Számomra úgy tűnt, hogy mi vívtuk meg a harcot Lakatosékkal, amiben a DISZ-vezetőség bennünket támogatott. Megegyezett az álláspontunk, holott homlokegyenest ellenkező volt a célunk. Ez nagyon hamar kiderült. Az is, hogy a DISZ alaposan elszámította magát. Vele ellentétben mi, legalábbis Tánczos, jómagam, s azt hiszem, Hegedűs B. András, Bohó Róbert, tudtuk, hogy mit akarunk, s az szemben állt a DISZ és Lakatosék véleményével is.

Ez utóbbiak a két álláspont szorításába kerültek, mert a Bessenyei név elvetésével és a Petőfi melletti érveléssel valóban létrejött egy látszategység a DISZ és miköztünk. Így aztán Lakatosék tényleg a mi közreműködésünkkel vesztették el utóvédharcukat.

Amikor bekapcsolódtam a munkába, már e harc végén jártunk. De semmit sem tudtam az előzményéről. Így számomra úgy látszott, hogy a Bessenyei nevet egy demokratikus vita nyomán vetettük el, a DISZ pedig csupán támogatta a Petőfi név győzelmét. Ezért sohasem tudtam elfogadni azok véleményét, akik utólag bűnbánóan verték a mellüket, mondván, hogy kiűztük Lakatosékat. Akárhogy tekintjük is, nem mi, hanem a DISZ-vezetőség űzte el őket. Ennek durva voltáról én, a későn jött mit sem tudtam. De támogattam, mert az eredetileg tervezett egyszerű klub helyett politikai mozgalmat kívántunk kibontakoztatni Nagy Imre nézetei mellett. Ez pedig sohasem volt Lakatos Istvánék szándéka. Választani kellett.

Az az esetleges állítás pedig, hogy Lakatosékat eltávolítottuk a Kör tagjai sorából, márcsak azért sem felel meg a valóságnak, mert a Petőfi Körnek csupán a legelején, a bekapcsolódásom előtti időben volt formális és körülhatárolt tagsága. Később, aki eljárt a vitákra, amint azt Lakatos és társai tették, a Kör tagjának tekinthette magát. Majd amikor 1956 nyarán bevezettük a tagsági igazolványt, minden látogató hozzájuthatott. Ez azonban nem változtatott azon, hogy a látogatók mindegyike tagnak tekintette magát, amiből nem csináltunk külön ügyet.

Az elején egyébként is nagyon kevesen jöttek. Mindössze tizenöt-húszan látogattuk a Kör rendezvényeit és üléseit, amikor már én is jelen voltam. Közülük is, 1956 eleje óta, mindössze négyen-öten vállalkoztunk arra, hogy behatóbban foglalkozzunk a Kör ügyeivel a heti több alkalommal, szinte naponta tartott megbeszéléseken. Akkor senki sem sejtette, hogy milyen nagy erjedés, milyen hatalmas mozgalom bontakozik majd ki rövid hónapok alatt az igen szerény, szinte semmitmondó kezdetekből.

Ezért utólag nehéz megérteni, hogy már az indulásnál a DISZ egyik nagyhatalmú KV-titkára, Hollós Ervin személyesen naponta és részletekre kiterjedően miért foglalkozott a szárnyait alig-alig bontogató Petőfi Körrel. Csakis akkor érthető, ha belehelyezzük abba a ma már letűnt időbe, amikor a lefojtott szellemi élet első rezdüléseire is éber figyelemmel vigyázott a legkisebb szabadabb lélegzetvételre lecsapni kész apparátus. De még Hollós se volt elég. Arra gyanakodtunk, hogy később holtbiztosan, de valószínűleg már a kezdetektől ott állt mögötte az őt irányító és ellenőrző központi pártapparátus. Ám az apparátus nem merte megkockáztatni, ekkor már nem, Hollós személyes részvételét magának a Körnek a mindennapi munkájában. Az ennyire nyilvánvaló DISZ-jelenlét, sőt irányítás akkor már túlságosan sok lett volna.

Hollós maga helyett Huszár Tibort, a DISZ budapesti titkárát küldte a Körbe, aki már a legelején, Tánczossal kettesben bábáskodott a Kör megszületésénél, ki-

alakulásánál. Hollós elképzelésében Huszár Tibor volt arra hivatott, hogy Tánczossal együtt kézben tartsa, s a DISZ-központ által megszabott irányba vezesse a Petőfi Kört. Mint kitűnt, Tánczossal jól elszámította magát a DISZ! Huszár viszont nem sok vizet zavart. Bár hűségesen igyekezett érvényesíteni a DISZ-központ előírásait, nem sokat törődtünk vele. Ő se nagyon erősködött. Nem is tudott, de úgy láttuk, hogy nem is akart ellenünk cselekedni. A két nyomás közötti helyzete tehetetlenségre, csaknem teljes szótlanságra ítélte. Egy fenékkel nem lehetett két lovat megülni. Így bizalmatlanok voltunk irányában, s fontos és jelentős megbeszélésekből kihagytuk. Kapcsolatunknak volt határa, őt se akartuk kellemetlen helyzetbe hozni, s a DISZ-szel való kapcsolatainkat se felrúgni. Nem is lehetett volna.

Pataki Ferenc jött még alkalmanként a DISZ vezetősége részéről hozzánk. A tehetséges, volt Györffy-kollégista Pataki, akit barátilag Patásnak neveztünk. Akkor a DISZ országos oktatási-nevelési osztályát vezette. E minőségében félig-meddig a kései utódom volt.[4] Tulajdonképpen ő volt az, aki Gosztonyival együtt kieszközölte a DISZ-központban, hogy megkezdjék egy vitakör, a majdani Petőfi Kör szervezését. De Pataki nem volt előtérben a Körben. Itt Huszár képviselte a DISZ-központot, míg Patás épphogy eljárt a vitákra, s később a vezetőségi ülésekre. Nem hivatalos jelenléte lehetővé tette számára, ami Huszárnak nem adatott meg, hogy elkerülje az apparátus akkorra már, és főleg a mi körünkben lehetetlenné vált álláspontjának a képviseletét. Különben is, a DISZ az országos pártközpontnál valamivel enyhébb, kevésbé merev álláspontot képviselt. Sőt Pataki azt is megengedhette magának, hogy óvatoskodva és félbizalmasan tudtunkra adja: velünk tart, ha nem is mindenben.

Hegedűs B. Andrást már Tánczos mellett találtam. Talán még a Diákszövetségből ismerték egymást. Andris igen sokat adott arra, hogy nevében hangsúlyozza a B betűt, és így nyomatékosan megkülönböztesse magát a miniszterelnök Hegedüs Andrástól. Felesége, Ember Mária révén, aki a *Magyar Nemzet* munkatársa volt, ahol Losonczy Géza közelében dolgozott, sok fontos értesülést szerzett számunkra. A szerkesztőségben külföldi lapokhoz is hozzájuthatott. Főleg a svájci *Neue Zürcher Zeitung* és a párizsi *Le Monde* című napilapokat kísérte úgyahogy figyelemmel, és tudósított bennünket e lapok magyarországi beszámolóiról. Amolyan nem hivatalos sajtófelelős szerepét töltötte be. Andris élénk eszű és képzeletű ember volt, mozgékony és találékony egyéniség, akinek az ELTE Bölcsészkarán a politikai gazdaságtan tanszék sok szabadidőt biztosított. Így a Kör munkájával is ráért foglalkozni. Nagy Imre és az „új szakasz" feltétlen, odaadó híve volt, aki nem rejtette véka alá a véleményét, nem is takarékoskodott vele. Vidám, állandóan jó kedélyű természete mindenkit jókedvre derített, s harsány hangon előadott viccei a Kör tréfaforrásává tették. Egyik nap, valamikor 1955 vége felé, amikor Magyarországot fölvették az ENSZ-be, azzal jött hozzánk, hogy „tudjátok-e, miért Szarka lett Magyarország ENSZ-képviselője?" (Az aznapi *Szabad Népben* jelent meg ez a hír, s persze senki se tudta, hogy miért éppen az ismeretlen Szarka Károly lett a képviselő.) Andris a nevetéstől szinte nyerítve közölte: „Azért, mert kis nemzet vagyunk!" Ezen aztán mindnyájan röhögtünk. Még a gyakran tartózkodó és komolykodó Tánczos Gábor is elmosolyodott nem létező bajusza alatt.

Bohó Róbert is már a Kör „belső munkatársa" volt, azaz serényen működő tagja, amikor én odajutottam. Úgy tudom, hogy Hegedűssel együtt ugyancsak a MADISZ-ban és a Diákszövetségben került össze Tánczossal. 1956-ban Fogarasi Bélának volt a tanársegédje, úgy emlékszem, hogy a Közgazdaságtudományi Egyetem filozófiai tanszékén. Robi komoly, akkurátus ember volt, de nem annyira komoly, sőt időnként komor és feszes, mint Tánczos, aki csak néha-néha engedett kimért magatartásából. Robi sokkal oldottabb és kötetlenebb természete lehetővé tette, hogy komolysága mellett derülten tréfálkozzon is. Kiegyensúlyozott nyugalom és biztonság jellemezte. Mindenben számítani lehetett rá. Ragaszkodott a tennivalók legapróbb részleteinek a megbeszéléséhez, s igyekezett előre kiszámítani ennek vagy annak a várható következményeit. De nem aggályoskodott, mert politikai téren közülünk az egyik legradikálisabb volt, aki tovább akart lépni, s mert természete sem fért össze az akadályozó baljós nyugtalansággal vagy a kínzó tépelődéssel. Gondolkozásmódja valóban egybevágott az általam filozofikusnak tartott észjárással. Nyugodt és logikus, aki egy-egy felmerült kérdésnek vagy problémának a végére akart járni, s akinek ezzel kapcsolatban semmi se kerülte el a figyelmét. Fejlett gyakorlati és realitások iránti érzéke nemcsak a kisebb-nagyobb technikainak, s ezért talán elhanyagolhatónak tartott feladatokra tette alkalmassá – semmit se felejtett el –, hanem, ami fontosabb, segített megóvni a Kört a sikerek folytán esetleg fellépő olcsó lelkendezéstől is.

Tánczos, Hegedűs, Bohó és én. Mi négyen képeztük 1956-ban, azaz a XX. kongresszust követő változás után a Kör cselekvő és vezető magját. Ebben talán az is szerepet játszhatott, hogy nekünk olyan munkánk volt, amely sok szabadidőt adott, s így lehetővé tette, hogy erőnket a Körnek szenteljük. Nekem is egyre kötetlenebb lett a munkaidőm, Tilkovszky Lóránt gyakran fölmentett a munkától. Tánczosnak ez volt a hivatalos feladata, s Bohó és Hegedűs kiváltságos helyzetben dolgozó tanársegédek voltak. Mihamar én is időmilliomos lettem.

De nem erről volt szó elsősorban. Olyan véletlen adottság volt ez, amelyet a legnagyobb mértékben kihasználtunk a Körben forgolódó egy-két tucatnyi résztvevő között folytatandó legradikálisabb, Nagy Imrét követő politika érdekében. A Körben tevékenykedő kommunisták közül politikailag mi mentünk a legmesszebbre, nekünk volt a leghatározottabb célunk Nagy Imre teljes rehabilitálása, és az „új szakasz" politikájának helyreállítása, sőt meghaladása. Idáig a velünk tartó Pataki Ferenc se jutott el, Huszár Tiborról nem is beszélve. A többiek vagy még az óvatoskodó álláspontra is éppen hogy eljutottak, vagy pedig hivatalos munkájuk nem engedte meg, hogy teljes erőbedobással részt vegyenek a Kör tevékenységében. Persze az is jócskán befolyásolta ezt a sajátos kiválasztódást, hogy egyrészt a pártonkívüliek általában, mint Lakatosék csoportja, nem jöhettek számításba, hiszen a politikai cselekvés nem volt lehetséges a pártonkívüliek számára. Másrészt mi talán aktívabbak voltunk, és nagy hévvel, örömmel vállaltuk

[4] 1949 második felében a Magyar Ifjúság Népi Szövetségének központi oktatási osztályát vezettem. 1950 végén mint imperialista kémet távolítottak el a Demokratikus Ifjúsági Szövetségből.

ezt a munkát. Akárhogy is volt, ez a mag alakult ki már elég korán, 1956 első hónapjaiban, s végig ez maradt a Kör legtevékenyebb belső mozgató csoportja. A korábbi hivatalos vezetőségre egyáltalán nem emlékszem. A hivatalból egyedül megbízott Tánczost – nem számítva Huszárt – mi hárman segítettük leginkább, ránk hárult a politikai és szervezeti munka jelentős része.

Az első hetekben, hónapokban minden erőfeszítésünk dacára sem sokra jutottunk. Néhány nyilvános előadást és beszélgetést szerveztünk a Kossuth Klub Múzeum utcai székházában: talán hármat-négyet. Nem emlékszem pontosan. Nem számítom ide a munkáról folytatott vitákat. Legföljebb tizenöt-húszan jöttünk össze, s az előadások és viták nem haladták meg az ilyenkor szokásos mondanivalót. Talán némelyeknek bátrabb volt a hangja, de se a témák, se az előadók nem merészkedtek túl messze. Jellemző, hogy semmiféle emlékem nem maradt egyetlenegy korai nyilvános rendezvényünkről sem! Állítólag Király Istvánnak volt egy beszámolója, akit úgy ismertünk, mint az apparátus hívét – az is volt –, meg a szovjet ösztöndíjasoknak egy találkozója. Állítólag,[5] mert én ezekre nem emlékszem, talán jelen sem voltam. Tekintve a vitavezetők vagy óvatos vagy az apparátust támogató álláspontját, egyik sem lehetett különösen emlékezetes.

Maga az általános helyzet felemás volt azokban a téli hónapokban. Mintha valamilyen patthelyzet alakult volna ki. Egy látszólagos döntetlent jelző feszült, de várakozó álláspont jellemezte a két tábor, az ellenzék és az apparátus viszonyát. Ez volt legalábbis a hangulat. A valóságban persze az apparátus általános ellentámadását szenvedtük el. Az írók, művészek és újságírók 1955. októberi memoranduma után egymást érték a pártbüntetések, és néhány kizárás is történt. Országos jelentőségű nagygyűlést tartottak a Vasas Székházban, ahol a budapesti pártbizottságot képviselő Kovács István nyilvánosan és durván támadta és ledorongolta az ellenzéki írókat, újságírókat. Meg voltunk győződve, hogy még rosszabb következik. Nagy Imre kizárása a pártból erre engedett következtetni. Sorainkban mégsem a félelem vagy a bizonytalanság, még csak a letörtség és ernyedtség sem vált uralkodóvá. Ellenkezőleg, kitartóan bizakodtunk abban, hogy ügyünk győzedelmeskedni fog. Valamilyen remény és bizakodás fogott el bennünket, bár semmi érdemleges nem történt ilyen irányban. Voltak ugyan, akik elbátortalanodtak, de a nagy többség előre akart menni. Nagy Imre kizárása ellen többen is nyilvánosan akartunk tiltakozni, de szervezett formában nem került sor erre. Csöndesen egyengettük a Petőfi Kör útját, ami nem terjedt túl egy-két tucat fiatalember mozgolódásán, mégis erősen hittünk abban, hogy Rákosinak előbb-utóbb mennie kell, s Nagy Imre újra kormányra kerül. Annak ellenére, hogy az apparátus lecsapott. Igaz, utána mintha várakozó álláspontra helyezkedett volna. Valami lógott a levegőben, mintha mindkét tábor érezte volna, hogy sorsdöntő idők következnek.

S valóban, az 1956-os esztendő februárjának közepén megkezdődött a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa. Mai szemmel alig-alig lehet felmérni ennek az akkoriban óriási horderejű eseménynek a hatását, nagyszabású következményeit, a korabeliekre gyakorolt hatalmas befolyását. Nagy Imre programjának nyilvánvaló igazolásán túlmenően – ami már önmagában véve is szinte felmérhetetlen volt számunkra – a kongresszus csaknem mindenkinek valóságos felszabadulást hozott. A rövid ideig tartó 53-as reménykedés utáni 55-ös brutális ellentámadást nemcsak lefékezte és akadályozta, hanem új, még nagyobb reményeket keltett. Mindenki föllélegzett, friss tavaszi levegő tört be még az ásatag bürokratikus intézményekbe is. Beköszöntött a kikerülhetetlen változások kora.

Hogy is lehetett volna másképp? Mikojan, az egyik legtekintélyesebb szovjet párt- és kormányvezető az 53-as „új szakasz" politikájával szinte szó szerint megegyező új gazdasági és politikai fordulatot jelentett be a Szovjetunió politikájában. Gyökeres változásokat ígért a megszokott és megszenvedett sztálini dogmákkal és gyakorlattal szemben. Teljes mértékben igazolta azt a politikai és gazdasági programot, amelyet Nagy Imre képviselt, de amelyet idehaza Rákosiék veszedelmes „jobboldali elhajlásként" ítéltek el, szünet nélkül támadtak, és ostoroztak. Most úgy tűnt, hogy egy csapásra védekezésbe szorultak. Éppen azzal a szovjet vezetőséggel szemben, amelyre állandóan hivatkoztak, s amelyet mindenki számára vezérlő kalauznak kiáltottak ki. Mindez szárnyakat adott az ellenzéknek, erejét megkétszerezte. S ez nem volt minden.

Hamar híre terjedt a politikával foglalkozó körökben, köztük nem utolsósorban az ellenzék soraiban, hogy a XX. kongresszus megsemmisítő csapást mért magára Sztálinra, a sztálini személyi kultuszra. Nemcsak a sztálini politikát ítélte el, hanem személyesen Sztálint is súlyosan elmarasztalta. Olyan bűnökkel vádolta, mint amilyeneket „legjobb magyar tanítványa", Rákosi Mátyás is elkövetett Magyarországon. Ezt már tudtuk, mielőtt Hruscsov különbeszédét ismertették volna pártkörökben.

Annak ellenére, hogy már alig vagy egyáltalán nem volt illúziónk a sztálinisták bűneiről, a hruscsovi leleplezések mindnyájunkat megráztak. Íme Sztálin, akit az emberiség bölcs és szerető atyjának állítottak be, most a maga vad kegyetlenségében és kalandor politikai magatartásában mutatkozott be. S nem valamilyen reakciós, antikommunista pamfletben, hanem saját tanítványainak, híveinek és munkatársainak a beismerésében. Nemcsak az országot kiuzsorázó és veszélybe sodró katasztrófapolitikával vádolták, hanem azzal is, hogy saját népét ezrével gyilkolta és éheztette, sőt hogy saját pártjának sok tagját és vezetőjét s azok családjait kíméletlenül megölette.

A tények közismertek. Nem szükséges ismételni. De meg kell említenem azt a megdöbbentő és ugyanakkor bennünket serkentő hatást, amelyet nálunk, Magyarországon keltettek. A bűnök leleplezése, ami egyúttal Rákosinak a fővádlott Sztálin mellé állítását jelentette, sokunkban az undor, a megvetés és a gyűlölet érzésén túl meghatványozta az erőt és elszántságot, hogy márpedig ezzel a szennyel és gyalázattal egyszer s mindenkorra le kell számolni. Ez számunkra a szocializmus megtisztulásával volt egyenlő. Sajnos olyanok is akadtak körünkben, akik a bűnbánó bűntárs valamilyen önvádló szerepét vették föl. Erről még szólni fogok a továbbiakban. De 1956 elején sokkal erősebb és általánosabb volt az a tudat, hogy íme, most a Szovjetunióban kezdetét vette egy olyan folyamat, amely

[5] Az említett rendezvényeket megtartották. A szovjet ösztöndíjasok találkozóját kb. 250 résztvevővel még 1955 első felében, Király István beszámolóját szovjetunióbeli útjáról 1956 februárjában. (*Ólmosi Zoltán:* i. m. 104., 106. o.) *(Szerk.)*

nekünk, Nagy Imre híveinek kedvez, s amely belátható időn belül véget vet a nálunk hetvenkedő és ágáló kis sztálinok garázdálkodásának. De csak akkor, ha mi kihasználjuk az alkalmat.

A XX. kongresszus nemcsak egyértelműen kedvezett az ellenzéknek, hanem óriási, ellenállhatatlan lendületet adott tevékenységének és fejlődésének. Merem állítani, hogy nélküle Rákosiék megtörték volna az ellenzék munkásságát, letörték volna erejét, elfojtották volna. Sohasem lehetett volna kibontakoztatni a Petőfi Kört, sőt nem került volna sor az 56-os forradalomra. Persze a XX. kongresszus nem akarta ezt, de arra kényszerült, hogy megindítsa, és erősítse azt a folyamatot, amely erre vezetett. Mindezt nem mértük fel akkor teljes nagyságában, de mindnyájan éreztük, hogy az erős szél a mi vitorlánkat dagasztotta, és most már a XX. kongresszusra hivatkozva is újult erővel vágtunk neki a munkának.

Éppen hogy elkezdődött a XX. kongresszus, még úgyszólván semmit sem tudtunk róla, amikor hozzáfogtunk a közelgő március 15. illő és nekünk kedvező megünneplésének előkészítéséhez. Úgy gondoltuk, hogy az ünnepi megemlékezések előkészítését nekünk, a Petőfi Körnek kell kézbe vennie minden olyan értelmiségi munkahelyen, ahol dolgozott valaki közülünk, vagy ahol megbízható ismerőseink voltak. Elhatároztuk, hogy az ilyen helyeken, azaz legalább néhány fontosabb egyetemen, egynéhány újság szerkesztőségében, a TTIT-ben és másutt, nekünk, az irányító tagoknak kell javaslatot tennünk arra, hogy kik legyenek a hazai ünnepségek szónokai, s mi legyen legfőbb mondanivalójuk. Ahol lehetett, a szónok szerepét magunknak tartottuk fönn. Legaktívabb tagjaink kötelességüknek tartották, hogy a humán értelmiségiek munkahelyein közbenjárjanak, és így szervezzék meg március 15. megünneplését.

Már eljutottak hozzánk a kongresszus első hírei. De a kongresszus távol volt, s még nem fejeződött be, amikor már erősen készültünk március 15-ére. Elhatároztuk, hogy a Petőfi Kör, ha a háttérben maradva is, befolyásolni fogja az ünnepségeket az ellenzék mellett, Rákosiék ellenében. S akkor ez volt a legfontosabb. Sokkal fontosabb, mint a XX. kongresszusnak akkor még bizonytalan, ismeretlen kimenetele. Ettől függetlenül azt is elhatároztuk, hogy kipróbáljuk a Petőfi Kör erejét, megtapasztaljuk képességeit az ellenzék eszméinek népszerűsítésére, sorainak szélesítésére. Az ellenzék egésze akkor még határozatlannak tűnt. Legalábbis szervező gócai, az írók és újságírók fészkei pillanatnyilag csöndesek voltak. Eltekintve az *Irodalmi Újság* és néhány más lap kitűnő cikkeitől.

Céljaink számára kiválóan alkalmasnak tűnt mind Petőfi neve, mind 1848 megünneplése. A kettő összekötése az ellenzékkel különösen gyümölcsözőnek látszott. Nemcsak lehetséges, hanem szükséges volt, hogy szorosan összekössük legelevenebb haladó hagyományainkat az ellenzék követeléseivel. Sőt, hogy ez utóbbit 48 és Petőfi legközvetlenebb örökösének tüntessük föl, s kivegyük még a haladás látszatának a zászlaját is a sztálinisták, Rákosi és az apparátus kezéből. Ezzel Nagy Imre és az ellenzék a történelem valódi helyére kerül mint 48 és Petőfi tulajdonképpeni örököse. Tudomásom szerint először mi a Petőfi Körben kötöttük össze nyilvánosan, szervezetten és ilyen szorosan az ellenzék harcát az ország mindenkit érintő, haladó hagyományaival, s tettük Rákosiékat azok ellenlábasaivá, a negyvennyolcas pecsovicsok mellé.

Mindez távolról sem ilyen tudatosan történt, hanem inkább ösztönösen. Előre akartunk lépni egy nagy lépéssel a látszólagos tespedésből, s ehhez fel akartuk használni március 15. megünneplését. Maga az ünneplés, azaz annak általunk tervezett mérete már önmagában ellenzéki tett volt. Addig 48 ünneplését a háttérbe szorították, sőt március 15. mint a nemzeti függetlenség napja azelőtt évekre kikerült az országos ünnepek közül. Méltó helyére akartuk állítani. Ezen az sem változtatott, hogy a hatalom igyekezett megszabadulni a nemzeti nihilizmus bélyegétől.

A kör szűkebb vezetői közül engem mint történészt és irodalommal foglalkozó negyvennyolcast bíztak meg azzal a többiek, hogy Petőfi írásaiból kikeressem azokat a részeket, amelyeket a különböző helyeken elmondandó ünnepi beszédekben majd felhasználhatunk. Olyan idézetek kellettek, amelyek negyvennyolc és különösen Petőfi, valamint a mai ellenzék harca közti rokonságot, sőt egyneműséget bemutatják, amelyekben Petőfi a múltbeli negyvennyolcasok, s ezen túl a mai ellenzék programjáról, céljairól, sőt módszereitől ír. Ezzel méltó helyére állítjuk március 15-ét, de mellette és párhuzamosan a mai ellenzék követeléseit és harcát is.

Örömmel vállaltam a feladatot. Petőfi kora fiatalságomtól kezdve eszményképem volt nemcsak lehengerlő és természetes tehetségével, nemcsak korát meghaladó politikai, emberi eszméi és felfogása miatt, hanem a mindezeknek megfelelő hamisítatlan, póz nélküli, egész embert igénylő és felmutató, bátor magatartása folytán is. Mindezt az azóta eltelt évek és évtizedek tovább erősítették bennem: ma is hosszú-hosszú oldalakon keresztül tudnék írni Petőfiről, kimagasló emberi és politikai nagyságáról, megvesztegethetetlen és utánozhatatlan modoráról, nyers és egyedülálló őszinteségéről, magasröptű, új utakat vágó verselésének megdöbbentően időszerű tartalmáról és természetes bájáról. És megannyi másról. Hogyne kaptam volna összes műveinek kötetei után. Annál is inkább, mert hosszú évek, egyetemi foglalatosságaim óta, a Bemmel való barátságát jelző oldalak újraolvasása óta nem vettem kézbe Petőfi írásait.

S micsoda meglepetés ért! Micsoda újrafölfedezést tettem! Sorai meglepő frissességgel és időszerűséggel tapadtak az 1956-os időkre. Felráztak bennünket és utat mutattak. Nem áll rendelkezésemre akkori válogatásom, de lehet, hogy akkor is kiválasztottam például Petőfi 1846-os útmutatását *Erdély* című versében:

„Mert aki jármot hágy nyakába tenni,
Méltó reá, hogy azt hurcolja is,
Míg össze nem dől a korbács alatt.

...
Iparkodjunk. A század viselős,
Születni fognak nagyszerű napok."

1847-ben óva intette Arany Jánost – s az ő révén bennünket is –, hogy a köréje csoportosult fiatal Magyarország

„... nem akarja a haza kopott bocskorát örökké foltozni, hogy legyen folt hátán folt, hanem tetőtől talpig új ruhába akarja öltöztetni..."

Később, a nagy napokban megismételte naplójában, ami gyakran foglalkoztatta, de bennünket is 56-ban:

„Eddig toldoztuk, foltoztuk, s ez hiábavaló vesződség volt, mert elavult köntösünket legföllebb csak tarkábbá tette, de tartósabbá nem; nekünk egészen új ruha kell..."

S ehhez

„... micsoda nyomorúság kérni akarni – hívta föl figyelmünket –, midőn az idő arra int, hogy követelni kell... a fejedelmek úgysem adnak oda semmit, azoktól, amit akarunk, el kell venni..."

Tehát szakítani kell a lassú és tehetetlen várakozással. Petőfi nyomában nekünk is arra kellett fölhívnunk a többieket, körülöttünk mindenkit, hogy

„Föl, föl, hazám, előre gyorsan,
Megállni féluton kivánsz?
Csupán meg van tágítva rajtad,
De nincs eltörve még a lánc!"
(Megint beszélünk s csak beszélünk...)

1953 csak elkezdte, s mielőtt folytatni lehetett volna, máris visszakozz-t parancsoltak. Így magunknak beszéltünk, de másokat is igyekeztünk fölébreszteni Petőfi szavaival:

„Bármily erővel, bármily áldozattal,
Bár mind egy szálig elvesztek belé,
Hazát kell nektek is teremteni!
Egy új hazát, mely szebb a réginél
És tartósabb is, kell alkotnotok,
Egy új hazát, ahol ne légyenek
Kiváltságok kevély nagy tornyai,
Sötét barlangok, denevértanyák,
Egy új hazát, hol minden szögletig
Eljusson a nap s tiszta levegő,"
(A nemzetgyűléshez)

Azzal biztatott bennünket is, hogy ez a fajta küzdelem eredményes lesz, ha a „szabadság katonáira", azaz a mai ellenzékre kérjük a nagy és szent ügyek gondozóinak segítségét:

„Eljő, eljő az a nagy szép idő,
Amely felé reményim szállanak,
Mint ősszel a derültebb ég alá,
Hosszú sorban a vándormadarak;
A zsarnokság ki fog pusztulni, és
Megint virító lesz a föld színe –
A te dicső szent katonáid ők,
Segítsd őket, szabadság istene!"

Pontosabbá tette a célokat azoknak a soroknak az idézése, amelyekben 48-ban a sajtószabadságról beszélt, s ma buzdította valamennyiünket az elnémított újságírók támogatására:

„Tettre ifjak, tettre végre,
Verjük le a lakatot,
Mit sajtónkra, e szentségre,
Istentelen kéz rakott."
(15-dik március, 1848)

Elégedetten róttam a költő sorait *Az országgyűléshez* című költeményéből a még elég gyakran jelentkező általános szólamok, a megfoghatatlan és bizony határozatlan kéregetések ellenében:

„Hiába minden szép és jó beszéd,
Ha meg nem fogjátok az elejét,
Ha a kezdetnél el nem kezditek...
Sajtószabadságot szerezzetek."

Ez egyenesen következett az újságírók lázongásából, s közelebbről, pontosabban, politikailag jobban és kifejezőbben meghatározta a tennivalót. Petőfivel együtt szólítottuk megfoghatóbb harcra az ünneplőket. De még ezt is megelőzte a személy szerint Rákosi, „a nemzet bölcs atyja" elleni küzdelem. Az ő távozását vártuk. Ez volt az immár nyilvánosan ellenzékivé alakult tevékenység mind központibb igénye. Most Petőfinek a király és a királyság elleni szavait szedtem össze Rákosival szemben. A célzás mindenki számára érthető volt *A királyokhoz* című versében:

„Áll még Munkács, áll az akasztófa,
De szívemben félelem nem áll...
Bármit mond a szemtelen hizelgés,
Nincsen többé *szeretett* király!"

Petőfi szavait dörögtük a király ellen az *Ausztria* c. versből, de mindenki értette, hogy Rákosiról és híveiről van szó:

„Ti fölfuvalkodott félistenek,
Az óra kondul s futnotok kell,
Hogy el ne zúzzanak
Az omló trónus romjai..."

Mert ha nem? ... S elhangzott a költő fenyegetése:

„Le hát a bíborszékekről, királyok,
És fejetekről le a koronával!
Ha nem teszitek azt le fejetekről
Leütjük, s majd a fej is vele gördül."
(A királyok ellen)

Petőfit szólaltattuk meg *A király és a hóhér* című költeményével a Rákosit szolgáló apparátus ellen is, amely nélkül nem lehetett zsarnoki uralom, vagy hát szemérmesebben szólva, káros „egyszemélyi vezetés". Az apparátus ellen szóltunk, amely csak Rákosi árnyékában tetszeleghetett:

„Ül a király nagy kevélyen
A fényes királyi széken,
Magas urak (aljas szolgák!)
körülveszik, kezét nyalják.
...
Kik a trónus körül járnak,
Nem egyebek ők, mint árnyak,
Tart az árnyék, míg süt a nap,
Ha ez elmegy, vége annak."

S Petőfi szavait másoltam naplójából a Rákosit támogató, akkor bizony, 1956 elején még nagyszámú hízelgő láttán, ami lehangoló látvány volt:

„... a legszomorúbb az, hogy nincs olyan gyalázatos ügy, melynek pártfogói, apostolai ne támadnának."

A költő bennünket is felhívott, és általában a mai harcosokat az akkor és ma annyira szükséges helytállásra, s egyben mindenkit figyelmeztetett, hogy nem szabad engedni, hogy a haladás híveinek folytatniuk kell a harcot. Szavai erőt adtak az 56 elején is még oly gyakori és durva fenyegetés ellen:

„Testvéreim, a szabadság
Nevében,
Álljuk meg a helyet amúgy
Keményen,
Mutassuk meg, hogy mik vagyunk?
Olyanok,

Akiken a veszedelem
Ki nem fog!"
(Van-e mostan olyan legény...)

Mert – harsogtuk Petőfivel:

„Egyszer volt csak rabnép a magyar,
Többé lenni nem fog, nem akar,
Most már meg van vetve a lába,
S az úristen sem hajt igába."
(Bordal)

Örömmel gyűjtögettem Petőfi újrafölfedezett írásait, bár nem tartottam mindegyiket akkori helyzetünk és feladatunk meghatározójának. Főleg a forradalom volt összeegyeztethetetlen mind az ellenzék programjával, mind pedig a magam és a többi Petőfi körös akkori személyes véleményével. Ettől függetlenül – március 15. évfordulójára – följegyeztem Petőfi forradalmat dicsőítő, forradalomra hívó szavait is, mint amelyek hűen kifejezték a költő elszántságát, s amelyek bennünk is erősítették a küzdelemhez szükséges hajthatatlanságot.

Amikor ma újra följegyzem Petőfi sorait, nem tudom, hogy 1956-ban is pontosan ugyanezeket a verseket, ugyanezeket a szavakat szedtem-e össze. De meg vagyok győződve, hogy többségüket meg lehetne találni az 1956. február végi, március eleji írásomban. Feltehetően néhány másik hasonlót is. Aki csak kicsit is fel tudja idézni azoknak a napoknak a követeléseit és főleg feszült, várakozó, harcra kész, felajzott és reménykedő hangulatát, azonnal, félreérthetetlenül fölismeri a köztük és Petőfi művei közti hasonlóságot.

A följegyzett Petőfi-idézetek között is (a forradalmiakat nem is említve) voltak különbségek és eltérések a küzdelem foka és harciassága, a közvetlen problémák és tennivalók, valamint a távolabbi, a végső cél; a békés, de határozott követelések, valamint az elszánt, végsőkig elmenő fellépés tekintetében, mint mi közöttünk a Petőfi Körben vagy általánosságban az ellenzék soraiban. Nem gondolkoztunk mindenben egyformán. Voltak, akik megmaradtak az 53-as „új szakasz" visszatérését egyrészt kérő, másrészt követelő, az akadályokat lebontani akaró magatartás mellett. Mások már akkor lehetetlennek tartották az apparátussal való kibékülést, a békés megegyezést. Számunkra az apparátusnak nem sok helye maradt volna egy új politikai palettán. Ehhez a radikálisabb szárnyhoz tartoztam magam is, ahol akkor még keveseket találtam.

Ezek a különbségek nem kerültek előtérbe, és nem játszottak különösebb szerepet. Ki-ki békésen és egyetértően válogatta ki a Petőfi-idézetek közül a neki legmegfelelőbbeket. Nem elemeztük, nem boncolgattuk alapjaiban Petőfi egész mondanivalóját, bár kétségtelen, hogy kinek-kinek ez vagy az a rész felelt meg politikai vérmérséklete szerint. Az biztos, hogy 56 tavaszán egyikünk se jutott el a forradalom gondolatáig, még kevésbé az akarásáig. Voltak már akkor ilyen vagy olyan szinten álló egyezkedők, de a legtávolabbra jutott körösök is csupán a radikalizmus szigorúbb és határozottabb változatát vallották magukénak. Általában

véve az a fajta mérlegelés távol állt tőlünk, hogy itt esetleg forradalom is lehet. Egyértelműen a közvetlen harc foglalkoztatott bennünket. Az elején egyáltalán nem foglalkoztunk a győzelem utáni, esetleges távolabbi célokkal. Persze ilyen vagy olyan program és politikai célkitűzés viszonylag hamar kialakult bennünk.

Egy csomó helyen megtartottuk az előadásokat. Várakozásainkat meghaladta az az egyszerűség és könnyedség, amellyel jó néhány helyen, talán többön is, mint amennyire számítottunk, az elképzeléseinknek megfelelő módon sikerült gyűlést tartanunk. Már nem emlékszem, hogy ki használta fel, és hogyan a Petőfi-válogatásomat. Amikor izgatottan, némileg csodálkozva és lelkesedve négyenöten megtárgyaltuk az eseményeket, tovább akartunk lépni az így megkezdett úton. Szenvedélyes vita alakult ki arról, hogy miképpen tovább. Az előadások szervezésének szinte játszi könnyedséggel megoldott feladata, s főleg a siker, a tennivalók módszerei, hangja nem kis feltűnést és figyelmet keltett közöttünk. Úgy láttuk, s főleg én érveltem amellett, hogy ezentúl a Petőfi Körnek főleg ilyen típusú tevékenységet kell kifejlesztenie. A központi előadások mellett úgyszólván titokban előadásokat és vitákat kell szerveznie különböző helyeken és egyre szélesebb körben. Ehhez pedig egy félig-meddig illegális szervezkedésre, szervezetre van szükség. Titokban tartott, valóságos párt jellegű tevékenységgel kell felsorakoznia az ellenzék ismert gócai mellé. Főleg Bohó Robi és én érveltem így Tánczos és Hegedűs tartózkodóbb felfogásával és óvatosabb magatartásával szemben. Talán volt még egy-két más résztvevője a vitának, de erre nem emlékszem.

Heves és viszonylag rövid vita után egyértelműen arra az elhatározásra jutottunk, hogy a már megkezdett nyilvános központi vitákat kell folytatnunk, egy egészen laza és nyilvános, egyre szélesebb tagsággal. Erre buzdított a reményteljes politikai fejlődést és a nagy eredményeket ígérő általános helyzet, valamint a Nagy Imre-féle ellenzék egyetemleges politikai felfogása. Ez felelt meg inkább a várható eredményeknek. Végül is elvetettük a szűkebb és titkos szervezkedés, a háttérben folytatott „párt jellegű" munka módszereit. Annál is inkább, mert egyrészt a nyílt színi, szélesebb cselekvés sokkal nagyobb és azonnali eredményekkel kecsegtetett, másrészt és főleg, mert mi magunk sem, egyikünk sem kívánt tovább lépni az adott társadalmi-politikai berendezkedés keretein. Nem voltak az 53-hoz ragaszkodó ellenzék szándékaitól alapvetően eltérő céljaink. Még kevésbé akartuk megdönteni a rendszert. Mint látni fogjuk, a Petőfi Körnek mégis szüksége lett volna a nyilvános tevékenység hátterében folytatott, rejtett munkára is.

De úgy ahogy volt, s ahogy kifejlődött, a Petőfi Kör önmagában véve új, fejlettebb és előbbre mutató módszereket képviselt, mint az ellenzék addig ismert fellépései. Az írók és az újságírók ellenállása és mozgalma egy-egy meghatározott szakma vagy munkahely ellenzékijeit tömörítette és szervezte. Ugyanígy volt más, kisebb jelentőségű, de egyre gyakoribb mozgalmakkal. Akár egy-egy újság vagy egyetem, akár a TTIT vagy a Rádió és egyéb területek ellenzéki tevékenységét szemléljük, szervezetileg egyik sem haladta meg az illető szakma vagy munkaterület határait. A Petőfi Kör viszont már a kezdeteitől minden addiginál szélesebb, átfogóbb és egyetemesebb mozgalom volt. Legalábbis már az indulásától kezdve ez volt az igénye. A különböző szakmák, munkahelyek és szervezetek értelmiségi ifjúságát fogta össze egy fővárosi szintű mozgalom kereteiben. Ez az elején persze csak csíráiban volt meg. De már akkor és ott valódi szervezet, területi jellegű mozgalom bontogatta szárnyait. Más volt, mint egy-egy eleve szűkre szabott érdekvédelmi szervezkedés, vagy mint egy jóval szélesebb, de behatárolt mozgalom. Sokakkal ellentétben, határozottan állítom, hogy *nem egyszerű vitakör volt, hanem valóságos politikai mozgalom.*

Persze már itt föl kell vetnem, hogy az egész mivoltában leplezetlen és széles körű fellépés, valamint a háttérben folytatott illegális, párt jellegű munka ilyen fölöttébb szigorú és merev szembeállítása helytelennek bizonyult. Bár elhatározásunk megfelelt mind az általános helyzetnek, mind pedig a Kör túlnyomó többsége véleményének, mégis csakhamar, de főleg a forradalom idején megbosszulta magát. Erre a későbbiek folyamán kitérek, de már itt jeleznem kell, hogy ez a probléma – ha más szempontok figyelembevételével, és ha nem is ennyire tudatosan – már az elején fölvetődött.

A márciusi ünnepségek idején, majd szélesebben és erősebben fölmerült Rákosi eltávolításának igénye. A Hruscsov-beszéd megismerése óta futótűzként terjedt és mind hangosabbá vált Rákosi eltávolításának követelése. Ismeretessé vált, hogy néhány kezdeti, gyengécske lázadozás után még a márciusi, a XX. kongresszust tárgyaló központi vezetőségi ülés is meghátrált és lefeküdt Rákosiék előtt. Az ellenzék soraiban, s így a Petőfi Körben is széltében-hosszában beszéltük, hogy végül Kádár is meghunyászkodott. Magunk közt többször megbeszéltük azt a suttogva terjesztett hírt, hogy a Központi Vezetőség előtt Rákosi állítólag lejátszotta azt a híres magnófelvételt, amelyen a Rajk-per előtt Kádár igyekezett meggyőzni Rajkot, ismerje el a vádakat. A magnószalag meghallgatása után Kádár is abbahagyta a törvénytelenségek felelőseinek emlegetését.

Nem tudom, hogy valóban volt-e ilyen magnószalag, s ha volt, Rákosi tényleg fölhasználta-e Kádár elhallgattatására.[6] Mindenesetre mi beszéltünk róla, s a márciusi központi vezetőségi ülés után ilyen hírek terjengtek Budapesten. Ezek után véglegesen lemondtunk arról a reményről, hogy Kádár valaha is Nagy Imre mellett tényleges tagja lehet az ellenzéknek. Ám később is akadtak a Körben olyanok, akik az óvatos duhaj „pártellenzékkel" együtt – Mező Imre, Köböl József, Apró Antal és mások – erősen számítottak Kádárra. Mégis ez volt az egyik pont, amely a Petőfi Kört radikálisan elválasztotta a „pártellenzéktől", mert mi már – legalábbis néhányan a belső körökben – márciusban lemondtunk Kádárról. Nem gondoltuk komolyan, hogy tevőlegesen részt vehet az ellenzék munkájában. A radikális ellenzék, túl a Petőfi Körön, például Losonczy Géza, éppen azért bírálta a XX. pártkongresszus nyomán sokkal erősebben a magyar pártvezetést, mert a bűnös régi pártvezetők a helyükön maradtak.

[6] Létezett és fennmaradt a Rajk László 1949. június 7-i kihallgatását rögzítő magnetofonszalag. Tudott róla a Rajk-per felülvizsgálatát végző Rehabilitációs Bizottság. Felhasználta a Farkas Mihály viselt dolgait vizsgáló, az MDP KV 1956. március 12–13-i ülésén alakított öttagú bizottság, de Rákosi a KV-ülésen nem játszotta le a szalagot, nem is utalt rá. A kihallgatás jegyzőkönyvét lásd: Farkas és Kádár Rajkról. Közli: *Hajdu Tibor*. Társadalmi Szemle, 1992. 4. sz. 70–89. o. *(Szerk.)*

A pártvezetés teljesen visszahúzó határozatainak ismertetése nyomán több pártszervezetben élesen bírálták a bűnös perek felelőseit. A párttagság kisebb része fölzúdult a XX. kongresszus szellemével szembehelyezkedő apparátus ellen. Több helyen valóságos lázongás keletkezett a pártvezetés megalkuvó, a XX. kongresszussal szemben álló határozatai ellen. Ekkor látszott először több-kevesebb élességgel, hogy az addig hatalmasnak tűnő párt oly fontosnak beállított, s valóban lényeges egysége megbomlott. Ettől kezdve az apparátus védekezésbe szorult a szárnyakat kapott ellenzék támadásával, sőt a széles párttagság növekvő elégedetlenségével szemben is. Mindez a XX. kongresszus egyenes következménye volt.

Mindinkább továbbadtuk az egyre szélesebb körben terjengő, fanyar humorú megjegyzéseket a kopasz „Borzasról", akinek egykor „álmatlan éjszakái" támadtak Rajk „árulása" miatt. Ebbe a teljesen kopasz embert csúfondárosan gúnyoló elnevezésbe jó adag megvetés is vegyült a jellegzetes kutyanevet kapó első titkár iránt. A bukott vezérnek járó évődéseket és a velük kevert dühös kifakadásokat egyszeriben megfelelő politikai mederbe terelte Litván György ismert, hallatlanul bátor és határozott fellépése.

Litván Gyurkát valamennyien ismertük a Petőfi Körben. Ki a korai évek Madiszából, ki pedig, mint én, az egyetemről is. Úgy emlékszem, hogy a történelem szak azonos évfolyamú hallgatói voltunk, ahol későbbi feleségével, a szintén Madiszos Gál Évával nagyon aktívan tevékenykedtek a mi táborunk sikeréért és a jobboldali erők vereségéért. Nem tudom, miképp lett 56-ra a budapesti XIII. kerület egyik középiskolájának tanára, de valószínű, hogy a korai évek küzdőit rendszeresen eltávolító sztálinista gyakorlat helyezte erre a politikai mellékvágányra, mint megannyi más párttagot.

Litván Gyuri fölszólalt a XIII. kerület legtevékenyebb párttagjait tömörítő pártaktíván, a központi vezetőségi ülés után, valamikor márciusban, ahol Rákosi is megjelent. Ma már nehezen lehet megérteni és érzékeltetni, hogy micsoda merészség kellett akkor, és pontosan abban a jobbára nekünk ellenséges közegben, éppenséggel a nagyhatalmú főnök, a még rendíthetetlennek tűnő pártvezér, Rákosi szemébe vágni, hogy „Magának mennie kell, Rákosi elvtársnak le kell mondania!" Ezt tette Litván, aki a törvénytelenségek legfőbb felelősét, magát Rákosi Mátyást vonta felelősségre.[7]

Az eset híre futótűzként terjedt el Budapesten a politikával foglalkozó körökben, sőt talán az ország több más helyén is. Végre akadt valaki, aki bátran útilaput kötött Rákosi talpára.

Ezt az újságot, azt hiszem, Tánczos hozta a Petőfi Körbe. Valamennyien föllelkesültünk. Ott is és a TTIT-ben is nagy izgalommal tárgyaltuk Litván Gyuri tettét. Felszólalása önmagában véve nagy lépéssel lendítette előre az ellenzék küzdelmét. Ezen túlmenően a Rákosi ellen akkoriban terjengő mind felháborodottabb kifakadásokat vagy keserű gúnyolódásokat egy világosan megfogalmazott, egyszeriben időszerű és végtelenül egyszerű politikai követeléssé változtatta. A rehabilitálások folytatásának és a felelősök megbüntetésének általánosságban szavakba foglalt igénye egy pontosan meghatározott, rövid és velős politikai jelszóban csúcsosodott ki: Rákosi mondjon le! A pártvezér menesztése az ellenzék egyik központi és talán a legtöbbször hangoztatott követelése lett. A legtöbb esetben persze ekkor még csak célzások formájában, melyek bármily világosak voltak is, mégiscsak azt jelezték, hogy a sztálinisták voltak uralmon, s hatalmukat alig-alig kezdtük ki. Ám harcunk föllendült. Ez egyenesen következett a Sztálint súlyosan elítélő XX. kongresszus szelleméből. Ezt fordította le magyarra Litván messze ható és mindenkit fölrázó kiáltása.

Mi még akkor a Petőfi Körben a kezdeteknél tartottunk. Arra emlékszem, hogy a kezdeti viták nyomán megrendeztük a fiatal történészek találkozóját, valamikor február közepe táján. Nem sok sikerrel, de feszegettük a túlcentralizált tudományos életet, a személyi kultuszt, a szektásságot és a dogmatizmust, a Szovjetunió tudományos gyakorlatának szolgai másolását és így tovább. A bármennyire is szenvedélyes hozzászólásoknak, panaszoknak nem volt visszhangjuk. Nem volt töltetük, hiányzott a feszültség. Igaz, hogy a szókimondás is bátortalan volt. Még bizonytalan. A támadó hang is félrecsúszott. Magunk között voltunk. Alig lehettünk ott negyvenen. A jól ismert arcok.

Március vége felé meghívtuk Antos Istvánt, aki egy magas állású, de jellegtelen, se hideg, se meleg politikai beállítottságú pártfunkcionárius volt. Amolyan tervhivatali vagy minisztériumi technokrata, de mégis felelős beosztásban intézkedő figura. A nyilvánosságra még nem hozott, de már itt-ott ismertetett második ötéves tervről vezetett egy ankétot. A hozzászólók sorjában mintegy felmondták a leckét: sokkal inkább előadták bújukat-bajukat, a már ismert megjegyzéseket az előző tervről, és felsorolták a kérvénylistát a talán még egyáltalán nem ismert másodikról, mintsem hogy ehhez érdemben hozzá tudtak volna szólni. Alig lézengtünk néhányan a Kossuth Klub előadótermében. Laposra és unottra sikerült az összejövetel, holott az új terv nyilvános ismertetésére még nem került sor, és szerettünk volna érdemben foglalkozni vele. Nagy tervünk kútba esett.

A következő, talán április elején megrendezett beszélgetés sem vonzott sokakat. Ott sem történt semmi érdemleges. Pedig a nagy költőt, Illyés Gyulát hívtuk meg, az évekig félreállított és valósággal elnyomott népi írók egyik vezető egyéniségét. Tettünk kisebbfajta lázadásnak volt fölfogható az írókat, köztük legutóbb a kommunista írókat is elnémító és támadó hatalom ellen. Illyéssel a Dózsa című drámájáról beszélgettünk, s tudomásom szerint hosszú idő óta ez volt a költő első nyilvános, nem az írók közti szereplése. Mégis kevesen voltunk. Sem Illyés, sem mi nem említettük az írókat és újságírókat olyan közelről érintő támadásokat. Hihetetlen...

A három említett vitaösszejövetel az addig megszokott módon zajlott le. Egy központi, lehetőleg tekintélyes előadóval (bár a történész összejövetelt vezető Dolmányos István esetében ettől eltekintettünk), s a szokványos hozzászólókkal.

[7] Írásom lektora, Sipos Levente figyelmeztetett arra, hogy Litván nem ezt mondta március 23-i fölszólalásában. Idézte a történelmileg pontos szöveget: „A magyar nép és a párttagság zöme nem bízik többé a jelenlegi pártvezetésben, elsősorban pedig Rákosi Mátyásban." Ez nyilvánvalóan igaz, mert a XIII. kerületi középiskolában tanár Litván nem mondhatott többet, mint ami a „pártellenzéki" kerületi párttitkár, Biszku Béla és elődje, Kádár János részére megengedhető volt. De nem ez a mai szemmel nézve talán óvatos kijelentés, hanem az általam ismertetett merész fölszólítás terjedt el mindenfelé. Mindenki így idézte, s bennünket ez lelkesített. Az adott helyzetben pedig ez volt a fontos, nem pedig a szavakhoz ragaszkodó idézés.

A későbbi tömegekhez képest alig-alig jelentek meg ezeken a vitákon. Jellemző, hogy úgyszólván nem emlékszem egyikre sem. Úgy tudom, hogy mások se. Ezeknek a korai vitáknak az is megkülönböztető vonása volt, hogy bár rendszeresen, de ritkán rendeztük meg őket. Havonta egyszer. Akkor nem is igen akartunk változtatni ezen. Igaz, hogy a helyzet feszült, kiélezett és izgatott volt, de a későbbiekhez képest a történelem kereke mégiscsak lassan forgott. Még az érdekesebb hozzászólások is laposan és üresen csengtek.

Elhatároztuk, hogy ezentúl másképp rendezzük meg a vitákat. Az eddigi viták sikertelensége, színtelensége és kis látogatottsága erről győzött meg bennünket. Úgy döntöttünk, hogy sorra vesszük a tudományos és szellemi élet különböző területeit: a közgazdaságot, a történelemtudományt, a filozófia helyzetét és így tovább. Ezeken a vitákon szembesítjük a siralmas helyzetet az illető tudomány és a marxizmus valóságos követelményeivel, a helyes szocialista politika igényeivel, leleplezzük az apparátus politikáját, és szembeállítjuk azzal Nagy Imre nézeteit. A szokásos és érdektelen előadások és hozzászólások helyett valóságos vitákat rendezünk. Határozottan kilépünk a csak a fiatalokra szűkített rendezvények medréből, s a vitákat az egész értelmiség, sőt az ellenzék szócsövévé tesszük. Éppen ezért ott mindenekelőtt a sztálinisták által teremtett általános helyzetet és gyakorlatot bíráló és kipellengérező, nagyrészt félreállított szakértőket, közülük is többnyire a marxistákat, régi kommunistákat szólaltatjuk meg. S mindenképpen szerepeltetjük az ellenzékieket! Persze majd arra is ügyelni kell – gondoltuk magunkban –, hogy a dogmatikus és szektás sztálinizmus ismert képviselői és felelősei is szót kapjanak, méghozzá az emelvényen, ha lehet, hogy szembesüljenek a felelősséggel, összecsapjanak a kritikusokkal, és személyesen próbálják megvédeni a védhetetlent. A Petőfi Körnek tehát radikálisan változtatnia kellett az addigi jelentéktelen és szokványos vitázgatásokon, valóban be kellett töltenie szerepét, és az ellenzék egyik központi kifejezési eszközévé kellett válnia.

Sajnos nem lehettem jelen az első újszerű, és valóban fordulatot jelző vita előkészítésének kezdeteinél, annak szervezésében sem nagyon vehettem részt. Valamikor április közepén súlyos beteg lettem. Egyik nap estéjén holtfáradtan érkeztem haza, már az úton rosszul lettem. Olyannyira, hogy másnap reggel magas lázam volt, és nem tudtam fölkelni. Mentőautót kellett hívni, amely beszáguldott velem a Kútvölgyi úti kórházba. Később tudtam meg, hogy Lenke feleségemnek és orvos nagybátyjának, Surányi Gyulának (akkor a Városháza egyik kiemelt szakorvosa volt) a közbenjárására sikerült ebbe a központi, kivételezett pártkórházba kerülnöm. Az is közrejátszhatott, hogy 56 tavaszán, jórészt az 53-as „új szakasz" hatására, több helyen már igyekeztek, ha nem is fölszámolni, de legalább megosztani néhány, a pártfunkcionáriusoknak kijáró kiváltságot, kiszélesíteni a kivételezettek körét. Így például mások is mehettek a Kútvölgyibe, mint korábban.

Akkor nem mértem föl ezt, mert félig eszméletlenül állítottak a röntgengép elé, ahol egyszerűen összecsuklottam. A kezelőorvos szerint néhány órás késés az életembe kerülhetett volna, mint egy évvel azelőtt András kisfiamnak. Kiderült, hogy súlyos tüdőgyulladásom támadt, amely egy ugyancsak súlyos mellhártyagyulladással kapcsolódott össze. A röntgenezés után rögtön a műtőbe vittek, ahol nagy mennyiségű gennyet csapoltak le. Azóta is minden megfázásra érzékeny

mind a tüdőm, mind a mellhártyám. Mintegy tíz napig feküdtem a kórházban, ahol mindig attól tartottam, hogy egyszer majd rájön a pártapparátus, hogy tévedésből kerültem oda. Állandó szorongásban vártam a gyógyulást. De tíz nap után még otthon is lábadoztam egy ideig. Így az első nagy vitát szervező április végi tevékenységben alig-alig vettem részt. Közvetlenül a vita előtt kerültem vissza a munkába, segítettem az utolsó előkészületekben, és persze már jelen voltam a nagy hevességgel kirobbanó Petőfi köri rendezvények első állomásán május 9-én.

Már sok szó esett a szakirodalomban magukról a vitákról és a Petőfi Kör tevékenységéről. Sőt Hegedűs B. András, Rainer M. János, Ember Mária és Bohó Róbert szerkesztésében és gondozásában 1989 és 1994 között megjelentek a Petőfi Kör fontosabb vitáinak jegyzőkönyvei is. Ezek sok segítséget nyújtanak emlékeim felelevenítésében, és azt is feleslegessé tették, hogy most leírjam a viták részleteit, a viták történetének leírására törekedjem. Így csupán a szerintem döntő és számomra ma is emlékezetes részletekre összpontosíthatok. Ennek során persze az akkori véleményemet igyekszem felidézni és közölni, de közben attól elhatárolva – legalábbis részben – ismertetem a mai felfogásomat is.

Ami már akkor valamennyiünket elkápráztatott, s amin hitetlenkedve csodálkoztunk, az a viták nagyszabású és szembeszökő, tömegeket megmozgató, az embereket felrázó sikere volt. Mindössze két hónap alatt, 1956 májusában és júniusában a szerény vitakör országosan ismert, sőt híres politikai mozgalom és tényező lett. Bár a Kör tevékenysége a későbbi hónapokra is kiterjedt, vitákat akkor is tartottunk, voltaképpen ez a két hónap volt a Petőfi Kör igazi hőskora. Igazából csak május–június képezte a Kör fölfelé ívelő korszakát. Méghozzá nagyon gyorsan. A kezdeti rendezvényeken és vitákon, egészen 1956 április hónapjáig, alig jelentek meg tizenöt-húszan, ami aztán legföljebb negyven-ötvenre növekedett. Igen ám, de hogyan magyarázzuk a május 9-i első közgazdasági vita hirtelen megnőtt létszámát, a következő viták több száznyi és ezernyi látogatóját, a június végi hat-hétezres tömeget? Az első nagyobb vitától kezdve a zsúfoltság miatt sokan kiszorultak a teremből. Mindegyik vita az éjszakába nyúlt, és csaknem mindegyiket meg kellett hosszabbítani. Több vita folytatásának megrendezésére kényszerültünk. Így is rengeteg fölszólalni szándékozó kimaradt belőle, és olykor a feliratkozott fölszólalók közül sem juthattak mind szóhoz. A viták hevét és élénkségét jellemzi, hogy az órákig tartó rendezvényeket szinte mindenki végigülte, vagy állta, jóformán senki sem távozott el a késő éjszakáig elhúzódó ülésekről. Minden vitát addig teljesen szokatlan és újszerű, tréfás vagy számonkérő bekiabálások, találó közbeszólások kísérték, amelyek színes megjegyzésekkel élénkítették, fűszerezték, vagy éppenséggel drámai fordulatokat adtak neki, emelték a hőfokát.

A nagy és hirtelen sikerre persze akkor is fölfigyeltünk, és magyarázatot kerestünk rá. A leggyakrabban meg is találtuk az ellenzék eszméinek, Nagy Imre politikájának számunkra nyilvánvaló és természetes igazságában. Ennek is volt persze szerepe. De ma már elmélyültebb és a nagy távlatból általánosabb, pontosabb magyarázatot is megkísérelhetek adni.

Szerintem két fontos nagypolitikai tényező világítja meg és teszi érthetővé a viták sikerét. Olyan körülmények, melyeket már akkor is mélyen éreztünk és tudtunk, de együttes mivoltukban mégsem egészen tudatosítottuk magunkban. Főleg

az elején. Az egyik a Szovjetunió pártja XX. kongresszusának felmérhetetlen felszabadító és serkentő hatása nálunk, Magyarországon. A kongresszus után rövid idővel zajló viták idején már ismertük a felszabadító hatású beszédeket, főként Mikojannak az elsők között elmondott szavait, de sem magunkban, sem pedig szélesebb körökben még nem forrott ki, nem érlelődött meg a helyzet a kongresszus által adott óriási lehetőségek kiaknázására. Általában véve akkor még, talán április közepéig, voltaképpen nem emésztettük meg egész magyarországi jelentőségében a kongresszus mondanivalóját. Az ellenzék soraiban Gimes Miklós volt az, aki elsőként ösztökélt mindnyájunkat arra, hogy építeni kell a XX. kongresszus üzenetére, az ellenzék legyen a kongresszus igazi magyarországi szószólója, annak zászlótartója. Ez a perdöntő felismerés volt – nem pusztán közöttünk, hanem szélesebb körökben – az ugrásnak is beillő fordulat legfőbb lendítője.

Ezzel igen szoros összefüggésben jelentkezett a másik döntő erejű, serkentő politikai lökés. Kiderült, mindenki számára világos lett, hogy Rákosi és a pártapparátus, szinte a teljes pártvezetőség mereven ellenáll a változásoknak. A várakozásokkal ellentétben azt harsogták, hogy a kongresszus éppenséggel őket igazolta. Így is cselekedtek. Mindenütt lecsaptak, vagy legalábbis lecsapni igyekeztek a párton belüli, sőt kívüli szabadabb hangokra és jelenségekre. Áprilisban már a széles tömegek előtt is világos lett, hogy az ország semmit sem várhat ettől a párttól, Rákosi a helyén marad, változás nem várható. Csak a mereven makacskodó pártellenzéki vezetők ismételgették a pártban való bizakodásukat.

A két nagy horderejű politikai tényező közötti éles és világos ellentmondás, a közöttük lévő nyílt és feszült ellentét egyrészt óriási izgalmat és robbanékony helyzetet teremtett, másrészt a végsőkig felborzolta és felcsigázta a kedélyeket, fokozta az apparátus elleni küzdelmet, még a párton belül is nagymértékben megnövelte a helyzettel elégedetlenek számát.

Így visszatekintve túlzás és szerénytelenség nélkül is megkockáztatom azt az állítást, hogy volt egy olyan, részben még a pártban maradt, részben pedig kizárt *ellenzék*, amely határozottan Nagy Imre mögé sorakozva, nem csak készen állt a küzdelem folytatására, nem csak fölkészült arra, hanem elszántan fölvette a kesztyűt, vállalta a mérkőzést, és alkalmasnak bizonyult a harc megvívására.

Ez utóbbi megállapítást igazolja, hogy például a Petőfi Kör képes volt az alkalom azonnali megragadására. A megváltozott helyzetben új erőt és lendületet adott az ellenzéki küzdelemnek, sőt annak gócpontjává vált. A vajúdás és útkeresés első időszaka lezárult, s megkezdődött a Petőfi Kör történetének gyorsan fölfelé ívelő második szakasza. Szinte egymás szájából kiragadva a szót érveltünk az új módszerek mellett. Így közösen megtaláltuk és alkalmaztuk azokat az eszközöket, amelyek megfeleltek az adott helyzetnek.

Mindenekelőtt helyesnek bizonyult az az elhatározásunk, hogy nyíltan, a földalatti szervezkedést, sőt a titkos összeesküvést félretéve, teljes mellszélességgel lépünk a kötöttségektől szinte mentes, a teljes nyilvánosság előtt folytatott szabad viták útjára. Ennek legelső, legfontosabb és mindenütt hangoztatott jeleként fenntartás nélkül vallottuk, s ez valamennyi vita leglényegesebb megkülönböztető vonása lett, hogy a párttal szemben, pontosabban a visszahúzó pártvezetéssel szemben, szervezett erőként lépünk fel a XX. kongresszus nevében, mi védelmezzük vitáinkban, s mindenütt ezt szögezzük az immár védekezésbe szorult sztálinistákkal szembe.

Ezt aztán azonnal kifejeztük azzal, hogy először biztosítottunk nyilvánosságot az ismert, börtönviselt, jobboldalinak keresztelt ellenzékieknek. S mellettük a párton belüli és kívüli bírálóknak, sőt a mégoly szélsőséges jobboldalinak tartott kritikusoknak is. Ezt azzal ellensúlyoztuk, hogy ugyanakkor fölsorakoztattuk a sztálinista ellenlábasok gyakran élvonalbeli képviselőit. Ez az utóbbi megoldás volt az egyedüli módja annak, hogy a bennünket félősen gúzsba kötni kívánó DISZ-vezetőség, mintha a fogát húznák, hozzájárult a viták ilyen megrendezéséhez. Ez a vegyes összetétel olyan robbanékony gyúanyag, olyan gyúlékony elem volt, hogy azonnal heves összecsapásokat, parázs szóváltásokat lobbantott föl, s megadta a vitákhoz szükséges izzó és szenvedélyes hangulatot. Emlékezetem szerint voltaképpen Tánczos javaslata volt, hogy így tudatosan ugrasszuk össze a két ellentétes tábor és politikai vonal képviselőit. Ugyanő vigyázott arra leginkább, hogy a viták előtt gondosan előkészítsük – mind főleg ő maga, mind mi, többiek – a disputa legfőbb szereplőinek a kijelölését és részvételét.

Talán ugyancsak az ő ragyogó módszertani ötlete volt, hogy a résztvevők összetételének egyenes megfelelőjeként, valamint az addigi összes ismert valódi és hamis vitáktól, összejövetelektől eltérően, ne legyen se központi bevezető előadás, se előadó. Ellenben legyenek a vitákban összecsapó nézeteknek és a résztvevők összetételének megfelelő vitavezetők. Lehetőleg hárman-négyen üljenek ott az elnöki asztalnál – közöttük a Petőfi Kör részéről a legtöbb esetben Tánczos – mint a viták karmesterei. A résztvevő hallgatóság pedig azonnal megkezdhesse a fölszólalásokat. Így ezek valóban, már az elejétől *fölszólalások* voltak, az addig ismert, az előadás által már korlátozott, eredendően kisebb fajsúlyú *hozzászólások* helyett.

Ezekkel a fontos központi intézkedésekkel és módszerekkel a viták folyamán sikerült biztosítani azt a mély és őszinte demokratikus légkört, azt az éltető demokráciát, amely a korábbi sztálinista időkben ismeretlen volt, s mindenkinek egy újra vagy talán először fölfedezett óriási élményt nyújtott. Nem volt többé sem tabu, sem ránk tukmált tekintély. Mindnyájan úgy éreztük, hogy nekünk bizony nem parancsolnak többé. Úgy éreztük, hogy ilyen szabaddá vált légkörben, ennyi tehetséges és hozzáértő ember tényleg mindenre képes.

Ilyen körülmények között került sor a tulajdonképpeni első közgazdasági vitára május 9-én. Nagy meglepetésünkre a Kossuth Klub nagyterme zsúfolásig megtelt. Mintegy háromszázan szorongtak benne, s már a vita előtt többen a folyosóra szorultak. Késő éjszakáig tartott, mégsem tudtuk befejezni. Mintegy két héttel később, május 22-én, egy másodikat, sőt június 20-án egy harmadikat is kellett tartani. A harmadikra azonban már a két történész vita és a filozófia helyzetéről tartott rendezvény után került sor. Jellemző, hogy az első vitán például olyan, politikailag hozzánk közel álló fiatal szakértők sem kaphattak szót, mint Márkus Pista vagy a nála is jóval fiatalabb Pap Gábor. Márkus már régtől a falu életének kiváló kutatója és szociográfusa volt, Pap Gabi pedig a mezőgazdasági kutatók legfiatalabb nemzedékének tagja. Ott a helyszínen írásbeli javaslatot tettek egy későbbi mezőgazdasági vita rendezésére.

Visszaemlékezésemben nem veszem sorra e közgazdasági vitákat: egyiket a másik után, mint egy történész. Egybetartozóan írok róluk, bár közöttük, főleg a június 20-án sorra kerülő harmadik vita idejére jelentős előrehaladás történt, a hihetetlenül felgyorsuló általános politikai helyzetnek megfelelően. Arra sem törekszem, hogy egymás után ismertessem a különböző fölszólalásokat, amelyeket mindenki megtalálhat a viták kiadott jegyzőkönyveiben. Mint említettem, a számomra fontos és emlékezetes mozzanatokat igyekszem összefoglalni, mégpedig az emlékeim, valamint az átlapozott jegyzőkönyvek valamilyen furcsa egyvelege alapján.

Mindjárt az elején föltűnt, hogy a terem közepére állított asztal mögött ült a börtönből szabadult, ellenzékiségéről ismert politikus, a 45-ös földreform egyik vezetője, az agrárszakember Donáth Ferenc. Mellette az ellenzékkel kacérkodó, de az elején még Rákosiék felé kacsingató Nagy Tamás, a Közgazdaságtudományi Egyetem politikai gazdaságtani tanszékének Rudas László utáni vezetője, az ismert fiatal professzor. Harmadik a vitavezető, a régi Györffy-kollégista Szabó Kálmán, a Tervhivatalnak a merevségéről ismert egyik főosztályvezetője volt. Közöttük foglalt helyet a Kör nevében elnöklő Tánczos Gábor.

A figyelő, egymás mellett szorongó résztvevők egy pillanat alatt fölmérték – elég volt a vitavezetőkre vetett pillantás –, hogy lesz itt nemulass, és komoly mérkőzés várható. A volt Györffy-kollégium oszlopos tagja, Győrffy Sanyi adta meg a hangot. Bár első fölszólalóként még óvatoskodva beszélt, mégis határozottan feszegette az első ötéves terv komoly hiányosságait és hibáit. Elsősorban az életszínvonal állítólagos emelkedését tette kérdésessé. Rámutatott arra, hogy például már a beruházások egyoldalúságából következően sem lehetett szó az életszínvonal növekedéséről. Nyomában seregével és egyre hevesebben bírálták a befejezett első ötéves tervet. Hozzáértő és okos fölszólalások tették szóvá az életszínvonal pangását, sőt csökkenését, az oktalan pazarlást, amely a gazdaságosság hiányának volt az egyik fő okozója, a mennyiség esztelen hajszolását, a minőség lebecsülését, a sok selejtet, az érdekeltség száműzését, a bírálatoknak és általában a dolgozók észrevételeinek a semmibevételét, s egy sereg apróbb és sokkal nagyobb tévedést, mulasztást és vétséget. Ízekre szedték a tervet. Akkor is, ha több esetben hiányolták a pontos és részletes adatokat, melyeket nem hoztak nyilvánosságra. Ezt a titokzatos rejtegetést is sokan indulatosan kérték számon a kormányzattól.

Természetesen a második ötéves terv nemrég nyilvánosságra hozott irányelvei is terítékre kerültek. A vitában sokszor nemigen lehetett elválasztani az első ötéves terv erősen kritikai boncolgatását a második ötéves tervet érintő megjegyzésektől. A gyakori és heves számonkérések ugyan az előző tervre vonatkoztak, de intelemként az eljövendő tervet is illették.

A fölszólalások mindnyájunknak föltűnő jellegzetessége volt a hozzáértés. A szakavatott és okosan kifejtett bírálatok, észrevételek egyik leggyakoribb javaslata az volt a tervkészítéssel kapcsolatban – s ez szinte elemi erővel zúdult föl, több mint igényként, valóságos követelésként –, hogy a terv összeállítói támaszkodjanak a munkások észrevételeire; hogy tömegesen vonják be munkájukba az egyszerű dolgozókat. Fölhívták a figyelmet arra, hogy építsenek az alulról jövő javaslatokra, használják föl a dolgozó milliók kezdeményezéseit. Éppen ennek a hiánya, azaz a nagyfokú központosítás, a terv bürokratikus készítése, majd végrehajtása és ellenőrzése tette érdektelenné a dolgozókat. A fölszólalók rámutattak, hogy ez az oka a tömeges selejtnek, amely a termelést jellemzi, ez áll a gyatra minőség mögött, amely uralkodóvá vált.

A vita gazdasági tartalma, észrevételei és megjegyzései, bírálatai és javaslatai valósággal örökérvényű útmutatásokat adtak a mindenkori tervgazdálkodásnak. Akkoriban belőlük táplálkozott az az értelmiségi és nem értelmiségi, aki elégedetlen volt a tervvel és készítőivel, és az is, aki csak éppen megkezdte a kritikus megfigyeléseket. A vita révén jóval szélesebb körökben vált ismertté a kibontakozó ellenzék bírálata a gazdaságról. Nagy Imre eszméi utat törtek a nyilvánosság felé.

Mindennek beszédes példái voltak a gyűlésen elhangzott kemény szóváltások. Mert persze a vita mondanivalója nem maradt meg a mégoly fontos, sőt elsőrendű, szigorúan a tervhez kapcsolódó kérdéseknél. Mindenekelőtt Nagy Tamást, a vita egyik vezetőjét érték támadások, akinek a cikke kevéssel azelőtt jelent meg a párt országos lapjában.[8] Az első bíráló a mi ellenzéki köreinkben kevéssé ismert egyik közgazdász volt. A nevére is emlékszem: Lányi Kamilla, aki szokatlanul élesen bírálta Nagy Tamás cikkét. Példákkal igazolta, hogy az teljesen szemben áll a XX. kongresszus szellemével, és helybenhagyja Rákosiék politikáját. Jellemző a Petőfi köri gyűlések erejére, a vita lehengerlő nyomására, s mert ekkorra már Nagy Tamás maga is felülvizsgálta alig korábbi nézeteit, hogy a professzor visszavonult. Több kérdésben igazat adott Lányinak, de védekezése – ekkor még, az első vitában – szerintem több esetben inkább skolasztikus jellegű szómagyarázatra szorítkozott, mintsem hogy lényegbevágó elemzést adott volna. (Hozzá kell tennem, hogy Nagy Tamás már a második vitában érdemben módosította nézeteit, s attól kezdve a Petőfi Kör vitáinak egyik legszorgalmasabb látogatója, legaktívabb tagja lett.)

Nagy Tamásnak a vita idején tett őszinte fordulata mutatta, hogy milyen jótékony befolyást gyakoroltak a hallgatóság igen tevékeny részvételével – hangos derültség, morgások, helyeslések, ujjongások, fölkiáltások, lehurrogások, pisszegések stb. – folytatott Petőfi köri viták. Az ismert professzor esete távolról sem volt egyedüli. A Kör vitái többekben, köztük felelős vezetőkben, megindítottak egy olyan folyamatot, hogy elhatározó lökést adtak arra, hogy az apparátus mellől az ellenzék oldalára, vagy legalábbis a bírálók közé álljanak. A vita utáni, majd a későbbi pályafutásuk tanúsította, hogy nem hangulati alkalmazkodásról, hanem mélyebb változásról volt szó.

A közgazdasági viták másik emlékezetes összecsapása az volt, amikor Győrffy Sanyi második fölszólalásában visszautasította Szabó Kálmán szánalmasra sikerült védőbeszédét a siralmas első ötéves terv mellett. Élesen megbírálta volt Györffy-kollégista társát, amiért hiábavalóan bizonygatta az életszínvonal emelkedését, védte az aránytalan beruházásokat és a számtalan többi baklövést, sőt hibát. A magas állású állami funkcionárius Szabó Kálmánt hivatali beosztása kötöt-

[8] *Nagy Tamás:* A nemzeti jövedelem termelése és felhasználása Magyarországon. Szabad Nép, 1956. április 24. *(Szerk.)*

te a tervhez. Bizonyára pórázra volt kötve, s mi kárörvendve élveztük, hogy a gyászos ötéves terv csak ilyen nyomorúságos, szinte sajnálatra méltó védekezést tett számára lehetővé. Szabó becsületére legyen mondva, s a Kör vitáinak kedvező befolyását, az általános politikai helyzet gyors fejlődését igazolta, hogy az egy hónappal későbbi harmadik vitán ő is visszavonulót fújt, sőt eredeti megjegyzésekkel gazdagította közgazdasági tájékozottságunkat.

Kiemelkedő és teljesen újszerű jelenség volt, hogy egy olyan élvonalbeli politikus, mint Donáth Ferenc, aki évekig Rákosi börtönében sínylődött, ott ült a vitavezetők között, majd megtartotta első nyilvános fölszólalását. Többé-kevésbé ismertük régebbi, nem túl jelentős nézeteltéréseit Nagy Imrével az agrárpolitika területén, de tudtuk, hogy a lényeget tekintve messzemenően egyetért politikájával. Éppen ezért kértük meg, hogy legyen a vita egyik vezetője, amit nagy örömünkre elfogadott. A körbeli első nyilvános fölszólalásától számítható ellenzéki szereplése, s azután annak egyik megbecsült vezetője lett.

Fölszólalása mindenben igazolta a jelenlévők érthető és izgatott várakozását, bármennyire rövidnek tartottuk azt, és igen szerénynek a részvételét. Csaknem kizárólag a mezőgazdaságról beszélt, kiemelte a szövetkezetek szervezésének önkéntességét, elítélte az erőszakot, azaz nyomatékosan letette a garast az 53-as politika mellett. Hangsúlyozta a követendő agrárpolitika fontosságát általános gazdasági síkon is, elsőbbséget adott neki még olyan gazdasági kérdések eldöntésében is, mint például a beruházások aránya. Nyomatékosan beszélt arról, hogy az érvényben lévő mezőgazdasági politikával szembeni ellenállást döntően nem a távolabbi célkitűzés, hanem az annak elérésére választott eszközök formája és módszerei, az átalakulás üteme váltja ki. A maga szerény és csendes modorában többször rámutatott arra, hogy végeredményben a választott módszerek különbségéről van szó.

Ami nekem, s talán másoknak is szembeötlő volt, és némi fejtörést okozott, az ennek a nagyformátumú agrárpolitikusnak a kivételes szerénysége volt, amellyel szinte elhárította magától a közgazdasági élet átfogó, mindenre kiterjedő, egyetemes elemzését, amit pedig elvártunk tőle. Legalábbis jómagam erre számítottam. Donáth mindenki számára tisztán és érthetően jelezte ezzel, hogy akkor még nem óhajtott az ellenzék látható vezetői közé állani, nyíltan fölsorakozni Nagy Imre mellé, hanem elégnek találta, hogy félreérthetetlenül ugyan, de mégis csupán érzékeltesse hozzátartozását. Akkor azzal magyaráztuk ezt, hogy politikailag korainak tartja még az időt, nem elég érettnek a helyzetet és a körülményeket arra, hogy maradéktalanul, teljes mellszélességgel belevesse magát a küzdelembe. Az is igaz, hogy Donáth mindig is inkább tartózkodó és csendes, megfontolt és óvatoskodó vezető politikus volt – ezt a forradalom alatt is bizonyította –, s nem az ellenzéknek olyan, azonnali cselekvésre kész és nyugtalanabb, mozgékony és lobbanékony vérmérsékletű tagja, mint például Gimes Miklós. De mindent összevéve Donáthot a magunkénak tartottuk, büszkék voltunk rá, s tökéletesen elégedettek a szereplésével, amely a vita valóságos csúcspontja volt.

Az összejövetelek feltűnő jellegzetességeként a fölszólalók többsége nemcsak tüntetően hivatkozott a XX. kongresszusra, hanem rámutatott a közte és a bírált, illetve még erősen védelmezett gazdaságpolitika kibékíthetetlen ellentmondásaira. Ezekkel a vitákkal, s már az első, május elején tartott gyűléssel a Petőfi Kör, a benne és köréje tömörült tábor a XX. kongresszus nyilvánvaló és elismert képviselője lett a vele ellenszegülő pártvezetéssel szemben. Az a furcsa helyzet állt elő, hogy a magyar pártapparátussal szemben és ellenében mi lettünk a szovjet párt XX. kongresszusának igazi képviselői és védelmezői. Mi több, a magyar pártapparátus a Petőfi Kör nyílt és szinte ellenállhatatlan föllépésével egyidőben visszavonhatatlanul és végérvényesen, mindenki számára láthatóan védekezésbe szorult. Egyszeriben kiderült, hogy mostantól az ellenzék vette át a politikai kezdeményezést.

Úgy látom, hogy az ötéves tervről elhangzott fejtegetések – ismétlem – örökérvényű gondolatokat vetettek föl a mindenkori tervgazdálkodás számára. A politikai gazdaságtannal foglalkozó fölszólalások pedig szintén érvényes, mindenképpen megfontolandó elgondolásokat tartalmaztak a szocializmus gazdasági építésére vonatkozóan. Ezért a közgazdasággal foglalkozó Petőfi köri vitákat ma is habozás nélkül besorolom az újat alkotó és termékeny közgazdaságtani elméleti művek közé. Azok mellé, amelyek a kapitalizmus és a szocializmus közötti átmenet korszakával foglalkoznak.

Több fölszólaló élesen, fönntartás nélkül és magabiztosan bírálta Sztálinnak a szocializmus építése közgazdasági problémáiról szóló tanulmányát, amely néhány évvel azelőtt jelent meg, s amelyet ezrekre kényszerítettek rá a szemináriumokon. Most fölszakadt a gát. Fölhívták a figyelmet arra, hogy amint azt a gyakran keserves tapasztalatok igazolták, Sztálin és nyomában járó hívei lebecsülték a szocializmusba való átmenetet. Arra, hogy az ő állításaival szemben a sokkal hosszabbra elnyúló átmenet idején is jobban érvényesül az értéktörvény, vagy legalábbis sokkal jobban kellene érvényesíteni. Kifejtették, hogy a huzamosabb időre szóló átmenet szakaszában létezik tehát az árutermelés, a pénz és a kereskedelem, amit Sztálinnal és tanítványaival ellentétben, jóval fokozottabban figyelembe kell venni. Ezek a gazdasági folyamatok és eszközök sokkal nagyobb mértékben mozgatják a gazdasági életet, mint azt Sztálin és nyomában a kormányzat állítja. Velük kell élni és gazdálkodni, nem pedig a szocializmusnak Sztálin által kiagyalt ún. gazdasági alaptörvényével. Többen kérdésessé tették ezt az alaptörvényt. Kádár Iván, a Közgazdaságtudományi Egyetem fiatal tanszékvezetője, aki a Körnek buzgó tagja volt és maradt, egyenesen megtámadta és semmissé tette ezt az állítólagos alaptörvényt.

A Kör egyik legaktívabb irányító tagja, Hegedűs B. András valóságos vezető egyénisége lett a közgazdasági vitáknak. Nem csak azok megszervezésével és ott a lényegbevágó fölszólalásaival, hanem azzal is, hogy a harmadik közgazdasági vitán ő elnökölt. Andris a kérdések elevenére tapintott azzal a megjegyzésével, hogy a bajok forrása a Szovjetunió tapasztalatainak gépies és iskolás lemásolása. Innen származott a szerinte elítélendő és káros autarkia alkalmazása, holott az ország sajátosságainak megfelelő termelést kellett volna megvalósítani. Így aztán az ország sajátosságainak kihasználását, az azokra épülő gazdasági tevékenységet, a fokozott országok közti együttműködést mint egy természetesen összefüggő láncolatot nemcsak nagymértékben, hanem úgyszólván teljesen figyelmen kívül hagyták. Ugyanez volt Markos György professzor komoly szakmai érvekkel és ja-

vaslatokkal alátámasztott fölszólalásának legfontosabb mondanivalója is. Jellemző, hogy a harmadik közgazdasági vitát ennek a kérdésnek szenteltük, s ezen Markos György volt az előadó.

Utólag könnyű – s persze nagyon fontos – boncolgatni a közgazdasági viták ilyen irányú útmutatásait, melyekre csak halványan és hézagosan emlékszem. Föl tudom viszont idézni Nagy Tamás érdekfeszítő és ebben a kérdésben szerintem a legmélyebb, a legmesszebbre tekintő elemzését. Annál is inkább emlékezetemben maradt a fő mondanivalója, mert egy gyorsan bekövetkezett, nagyszabású változást jelzett és fejezett ki Nagy Tamás politikai útján, az akkor még eléggé fiatal, de igen fontos szerepet betöltő közgazdaságtani professzor előrelépésében.

Nagy Tamás kertelés nélkül kijelentette, hogy Sztálin elemzése a két világpiacról gyökerében helytelen. Bírálta azt a sztálini megállapítást, miszerint a második világháború nyomán a kapitalista világpiac fölbomlott. A kapitalista világpiac igenis fönnmaradt, sőt fejlődött, s a szocializmust építő országoknak éppenséggel fokozott együttműködést kell kiépíteniük egymás között. A kapitalista országokkal, azaz a piaccal való nagyobb méretű együttműködést persze senki sem vetette föl. Erre senki sem gondolt, vagy talán senki sem merte megbolygatni a kérdést. Annál kevésbé, mert a jelenlévők szinte teljes számban a kommunizmus hívei voltak, számukra elgondolhatatlan volt a kapitalizmussal való együttműködés. Mi is a „szocialista világpiacban" gondolkodtunk. A néhány messzebbre jutott fölszólalásban is csupán a két világpiac közötti versenyt emlegették. A szocializmust építő országok közötti szorosabb gazdasági együttműködést csak ebből a megfontolásból sürgették.

Elengedhetetlen, hogy itt egy kissé részletesebb kitérőt tegyek, s mai szemmel egy pillantást vessek akkori önmagunk legnagyobb dogmájára. Az éppen ezen a ponton végzett átfogó elemzés azért is fontos, mert ez volt a viták vitathatatlan erényei mellett azok legsebezhetőbb pontja, s mert ezen a téren lehet tetten érni és gyökerében elmarasztalni a sztálinizmust. Ugyancsak ennek a fényében lehet – szerintem – jobban értékelni a közgazdasági vitáknak mind a kimagasló értékeit, mind pedig a korlátait. Fontos szerepet játszott későbbi gondolataim alakulásában is, amelyeknek első indíttatásai voltak ezek a viták.

A megtartott három közgazdasági vita minden egyes fölszólalója, az összes ellenzéki kommunista, sőt ismereteim szerint valamennyi akkori, politikával foglalkozó, gondolkozó ember elfogadta nálunk a két világpiacról szóló sztálini tételt. Habozás és kertelés nélkül magam is ennek a híve voltam. Ez a felfogás annak a sztálini fő dogmának az egyenes következménye volt, miszerint a szocializmus egy országban is megvalósítható. Az a hamis sztálini tétel, amely azt állította, hogy a Szovjetunió véglegesen és megváltoztathatatlanul megtörte a nemzetközi munkamegosztást, amikor kiszakadt a kapitalista piacból, vezetett arra a sztálini hiedelemre, hogy egy ország, a Szovjetunió képes fölépíteni a szocializmust. 1924-től ez lett a kialakuló sztálinizmus alapja, alfája és omegája. A sztálinizmusnak ezt a sarkalatos dogmáját, legfőbb ismertetőjegyét a Sztálint és rendszerét leghevesebben bíráló antisztálinisták sem tették kérdésessé – Trockij és hívei kivételével. Ők bírálták ezt, együtt a 20-as és 30-as évek Szovjetuniójának legtöbb baloldali ellenzékijével. Ám nálunk a kommunista párt minden tagja, beleértve a

sztálinizmussal szembenállókat is, minden további nélkül elfogadta. A szocializmus egy országban vagy később néhány országban való megvalósítása tételének maradéktalan vállalása perdöntő módon sztálinistává tette azokat a rendszereket – mint Kádár Jánosét –, melyek látszólag elvetették Sztálin rendszerét. Ez volt a rezsimmel való tulajdonképpeni és mindenkori egyetértésük, sőt lényegi együttműködésük alapja. Ez a hamis hitvallás tette Tito rendszerét is voltaképpen sztálinistává, bármily nagy volt az ellentét közte és Sztálin között, bármily nagy volt a különbség a szovjet és a jugoszláv rendszer között.

Ez a velejéig téves, hamis hitvallás volt a Szovjetunió későbbi összeomlásának, összeroppanásának tulajdonképpeni oka, mert amint Trockij már 1924-ben leleplezte, majd számtalanszor igazolta, a Szovjetunió létrejötte, bár hallatlanul megviselte a világkapitalizmust, nem rombolta le, nem döntötte meg a kapitalista világpiacot. Továbbra is fennmaradt, sőt döntő mértékben befolyásolta a Szovjetuniót. A tervgazdálkodás rendszere, s benne olyan védőintézkedések, mint a külkereskedelmi monopólium védelmezték a Szovjetuniónak a kapitalizmussal szembenálló rendszerét, de végzetesen elszigetelték a nemzetközi munkamegosztástól, mesterségesen kiszakították abból. Nem is lehetett volna másképp, hiszen az megmaradt az imperializmussá vált kapitalizmus béklyójában. Ám ez hosszabb távon megbosszulta magát.

Beleegyező vállalása végérvényesen és egyre kíméletlenebbül eltorzította a mégoly roppant nagy gazdasági forrásokkal rendelkező Szovjetunió kezdeti szocialista jellegű berendezkedését, valóságos kényszerzubbonyt húzott minden elgondolásra, kerékbetört minden intézkedést és intézményt, sőt megteremtette azt a visszataszító kormányzatot és társadalmi életet, amely elrettentette tőle magukat a dolgozókat is. Valójában nem lehetett büntetlenül kiszakadni a nemzetközi munkamegosztásból. Ez hosszú távon tarthatatlan volt. Az új forradalmi rendszert egy országban csak akkor lehetett volna történelmi távon fönntartani, ha a rendszer gyökeresen más, a dolgozókkal összefogó belpolitikát folytat; ha a rendszer alapjában véve más külpolitikát választ, a forradalmi mozgalmakat támogatja. Ehelyett a saját árnyékuktól is megijedt sztálinisták minden bokor mögött ellenséget szimatoltak, s a lehető legdurvábban lecsaptak, kiirtották még a párt ellenálló elemeinek többségét is, csírájában fojtották el a népi ellenzéket, sőt minden önálló hangot.

Nincs itt arra lehetőség, hogy minden vonatkozásában kifejtsem e gyászos útválasztás következményeit. Még arra is csak nagy általánosságban utalhatok, hogy éppen ez a csalárd politika vitte rá a rendszer híveit, hogy az egy országra korlátozott szocializmus „védelmére" a nyugati dolgozókkal szövetkező, határozott elvi politika helyett megpróbálták elérni és biztosítani a kapitalista mumus „semlegesítését", sőt kiérdemelni annak jóindulatát.

De már jóval ezelőtt nekünk is tapasztalnunk kellett, hogy 1945 után a Szovjetunió mellett és nyomában több más (igaz, hogy kicsiny) országban is ugyanezt kísérelték megvalósítani. Ha lehetett, még gyászosabb eredménnyel. Sajnos ma is ennek a siralmas paródiának a lesújtó következményei riasztják el az embereket a szocializmusnak beállított és kikiáltott rendszer ijesztő példája nyomán az igazi szocializmustól! Mert az a siralmas felfogás uralkodott el – s ezt a világkapitaliz-

mus légiónyi hírverője nyomán ma is készpénznek veszik –, hogy 1948 után nem csak egy, hanem több országban is mintegy párhuzamosan a szocializmus építése, majdhogynem a megvalósítása volt napirenden. Kritika nélkül átvéve és ismételve a sztálinisták koholmányát, ma a kapitalisták szerte a világon, és nyomukban sokan mások nálunk is szajkózzák, míg megint mások bánkódva és búsongva szánják-bánják, hogy íme, ez volt a szocializmus! Mintha nem csak egy nagy országban, hanem nyomában több kicsiny országban is föl lehetett volna építeni „több kis szocializmust"...

Holott a Sztálinék által háttérbe szorított és meggyalázott, száműzött, bebörtönzött és meggyilkolt kommunisták ezrei, a később megölt Trockijjal az élükön, már a múlt század húszas éveinek eleje óta félreértés nélkül és nyomatékosan ismételték azt a régi marxista igazságot, hogy csak az emberiség legfejlettebb gazdasági és műszaki berendezkedése alapján és birtokában lehet fölépíteni a szocializmust. A világnak a legerősebb és legfejlettebb része, azaz a nyugati országok határozzák meg a nemzetközi munkamegosztást, a világpiacot, és játsszák a döntő szerepet. Az elmaradott gazdasággal-technikával és viszonyokkal rendelkező Szovjetunió esetében az történt, hogy a sokkal erősebb nemzetközi piac meghatározó befolyást gyakorol a „szocializmus" építését folytató országokra, és fokozatosan növeli előnyét. A „szocializmust" építő országok végzetesen lemaradnak, amíg aztán az erősebb rész össze nem roppantja, vagy be nem kebelezi a gyöngébbet.

Ezen a szocializmusra nézve kedvezőtlen helyzeten az sem változtatott, hogy a Szovjetunió óriási erőforrásokkal és tartalékkal rendelkezett. Az sem, hogy rövid néhány év leforgása alatt nagy ipari hatalommá nőtte ki magát. (Igaz, hogy ez az adott erőviszonyok következtében, valamint persze a sündisznóállásba vonult sztálinisták brutális politikája miatt, milliók szenvedése árán történt.) Végül az sem segített, hogy egy sor kicsiny ország és a hatalmas, de rendkívül elmaradott Kína fölzárkózott a Szovjetunió mellé, s egymás mellett, ki-ki a maga portáján megvalósította a Szovjetuniótól másolt, s a nemzetközi munkamegosztást, a világpiacot semmibe vevő autarkiás politikát.

Mindennek fényében még ostobább és önteltebb képet mutat Sztálinnak a föltételezett „szocialista világpiacról" szóló, a kapitalista világpiac szétesésérő1 terjesztett elbizakodott és badar zagyvaléka. S ennek valamikor – szerencsére a vita idején már jóval kevésbé – magam is híve voltam! Arról a képtelen hruscsovi badarságról nem is beszélve, mely később Sztálinén is túltett, miszerint a Szovjetunió utoléri, sőt meghaladja a kapitalista országok termelését...

Így sokkal érthetőbb, s még riasztóbb az a kép, amelyet a közgazdasági viták festettek az ország helyzetéről. Bemutatták, hogy milyen szánalmas és tarthatatlan viszonyokra vezet a Szovjetunió önellátó rendszerének lemásolása, az ország sajátosságainak, a környező országokkal való együttműködésnek a semmibevétele. Tulajdonképpen helyes irányban és módon feszegették a valójában döntő jelentőségű problémákat. Akkor is, ha így utólag, és mélyebb ismeretek birtokában úgy látom, hogy mindeme felismerés csak egy bizonyos határig terjedt. Akkor tényleg nem is mehetett tovább. A helytelen politika kipellengérezése, a hibás módszerek és eljárások, a tervezés és vezetés szégyenpadra állítása a marxizmus

alapján történt. A fölszólalók ezt vetették szembe az ennek durván ellentmondó gyakorlattal és dajkamesékkel. A vitán kimondott fölismerések teljesen egybevágtak a marxizmus tételeivel, melyeket a sztálinizmus otrombán meghamisított, sőt eltitkolni igyekezett. Ennek alapján döngették a hatalom dogmáit, sőt a már megrendült uralmat.

A vitának persze volt olyan fontos témája is – és a fenti problémáknak olyan sajátságos vetülete –, amelyre nemcsak azért kell külön kitérnem, mert nálunk mindig nagy szerepet játszott, különösképpen az ötvenes években, hanem mert új megvilágításba helyezte magát a szocializmus építését is. Ilyen volt az igen nagy szerepet betöltő mezőgazdaság problémája. Nem kívánom föleleveníteni a mezőgazdasággal és a parasztsággal foglalkozó teljes vitaanyagot. Nem is emlékszem jól annak minden egyes pontjára. Csak a szocializmus építésének imént érintett, nagy horderejű, alapvető kérdéseivel egybehangzó részeit vázolom föl.

Az ország sajátosságainak megfelelő mezőgazdasági termelés igényét a mezőgazdasággal foglalkozó, nálam is fiatalabb Pap Gábor fogalmazta meg leginkább. Ő szorgalmazta azt is, hogy nálunk az egyoldalú, csak gabonára alapozott termelést el kell vetni, és fokozott belterjes gazdálkodást kell kifejleszteni. Az ország ezzel járulhat hozzá leginkább egy sokkal erőteljesebb, valódi nemzetközi együttműködéshez. Gabi a nemzeti sajátosságokra alapozva, valamint ezzel összefüggésben a Kertmagyarország gondolatának még élő hagyományai nyomán, ilyen irányban tanulmányozta a mezőgazdaságot. Nagy hévvel adta elő gondolatait. Kifejtette azt is, hogy az igényes belterjes gazdálkodás, a kisgépek nagyarányú gyártása mellett kívánja a kisgazdaságok erősítését is. A vitán mások is fölvetették, éppen a túl gyors iramú szövetkezetfejlesztés helyett, a kisparaszti gazdaság erősítését. Többek között maga Donáth is hosszabban beszélt erről. Igazságot tett abban a már évtizedek óta felmerült vitában – voltaképpen a népi írók berkeiben már a háború előtt is vitatott kérdésben –, hogy a kisárutermelés vagy a nagyüzemi termelés gazdaságosabb-e a mezőgazdaságban.

Ez a problémakör annak a most használatosabb formájában merült föl a vitán, hogy a kisárutermelő gazdaság vajon alkalmas-e a bővített újratermelésre. Donáth azzal a helyes válasszal oldotta föl az ellentmondást, hogy bár történelmi távlatban a nagyüzemi gazdálkodás az előnyösebb, ez mégis döntően politikai kérdés. Nem vitás, hogy ha a termelési biztonság adott, a kisárutermelő alkalmas arra, hogy fokozza termelését. Pap Gabi arra is rámutatott, hogy az ország sajátosságai is ellenzik a kizárólag a gabonára szakosított, egyoldalú termelést.

Mindez tökéletesen megfelelt Nagy Imre 1953-ban meghirdetett, korábban is vallott és írásaiban kifejtett politikájának és nézeteinek. Bár a vitában, érthetően, erről szó sem esett, erre világos és egyértelmű utalás sem történt, mégis mindenki megértette. Ez a fajta beszéd, amelyből mindenki kiolvasta, miről van szó, anélkül, hogy ezt bárki nyíltan kimondotta volna, természetes velejárója volt a vitáknak. Már az elejétől megadta azok kényszerűen bújtatott, de erős ellenzéki politikai színezetét.

A vitabeli kérdésfeltevés összefüggött azzal a nagy fajsúlyú, történelmileg alapvető okfejtéssel, amelyet leírtam az előzőekben. Nevezetesen az országnak a nemzetközi munkamegosztáshoz való viszonyával, az abban elfoglalt helyével.

Ennek nagy hordereje talán jobban kitűnik így, a mezőgazdaság oldaláról megközelítve. Nagy Imre már említette egyik írásában, hogy a mezőgazdaság teljes kollektivizálása a Szovjetuniótól nyugatra fekvő, fejlettebb országokban más formákat és ütemet kíván, mint ahogy az magában a Szovjetunióban történt. Lassúbb tempót, enyhébb módszereket. Ez a fölismerés határozta meg gyakorlati politikai nyilatkozatait és lépéseit. Sajnos a mindent megbéklyózó, az önálló gondolatokat elfojtó és megtorló sztálinista viszonyok nem tették lehetővé számára, hogy részletesen kifejtse ezt az óvatoskodó kijelentést, és továbbmenjen annál. Erre saját magának a sztálinizmus által szabályozott és behatárolt gondolkozásmódja sem nyújtott lehetőséget.

Ez azért fontos, mert megvilágítja a sztálinisták által gyakorolt történelmi jelentőségű hamisítás és csalás valóságos tragikumát, ami végletesen eltorzította a szocialista építés gyakorlatát, majd valósággal lejáratta a szocializmus eszméjét. A világhelyzet tragikumát az a kibékíthetetlen ellentét adta meg, amely a kapitalista viszonyok közt maradt nemzetközi munkamegosztás, azaz világpiac, valamint a szocializmust építő ország, illetve országok között eredendően megvolt. Ez abból az adott, egyszeri és szerencsétlen történelmi helyzetből fakadt, hogy 1917 után Nyugaton elbuktak a forradalmak és a Szovjetunió egyedül maradt, amiből a sztálinisták egy végleges igazságot fabrikáltak. Ehhez a helyzethez idomították azután a marxizmust, a szocialista építés gyakorlatát. Végletesen és különösen meghamisították a szocializmusba való átmeneti korszakot. Ezen a téren szinte teljes egészében a saját tákolmányukat és az erre épített fércműveiket adták elő, esztelen gyakorlatukat, kalandorpolitikájukat, elnyomásukat helyezték előtérbe. Így lett a legmodernebb technikára és a fejlett nemzetközi munkamegosztásra épülő, sajátos, rövidebb vagy hosszabb időre kiterjedő átmeneti korszakból, annak politikájából és módszereiből az elmaradott parasztttársadalmakra kényszerített, sablonos, de gyors ütemű „hurrászocializmus", annak valamennyi torz és ferde, beteges és rendellenes tünetével, egy kaptafára húzott, fojtogató rendszerével. Azt a marxista elgondolást, miszerint a szocialista építés – némileg leegyszerűsítve – egyesíti majd például a németországi, különösen a Ruhr-vidéki óriási nagyipart Ukrajna határtalan gabonamezőivel, nemcsak elrejtették és meghamisították, hanem annak teljes ellentétévé változtatták.

A Petőfi Kör közgazdasági vitái mitsem tudva arról, hogy a helyes szocialista felfogás milyen (Sztálinéval ellenkező, elhatározó és döntő szerepet tulajdonít az átmeneti korszaknak, s benne a nemzetközi munkamegosztásnak), tulajdonképpen kikezdték, kérdésessé tették és meghazudtolták a szocializmus egy országban való felépítéséről szóló sztálinista fődogmát. Anélkül, hogy magát ezt a nézetet kimondottan érintették volna. Ezen a téren – mint említettem – a mezőgazdasági kérdések vizsgálata különösen szemléletes példát nyújtott. Nem csak a kollektivizálás ütemét és módszereit vizsgálták, mint az 53-as „új szakasz" politikájának az útmutatásait, hanem ezen túl kiemelték, főleg Pap Gábor, a mezőgazdasági termelés magyar sajátosságait. Kézzelfogható példaként a Kertmagyarország képét vázolta föl.

Ez egyszeriben új, addig szokatlan síkra terelte a szocialista átmenetről vallott gondolatokat. Távolról sem ennyire tudatosan, de önkéntelenül is új tartalmat, egy

nemzetközi munkamegosztásba tagolt magyarországi mezőgazdaságot, annak átmenetét vetítette előre. A teljes fölismerésnek nem csak az szabott határt, hogy a vitázók nem látták át egészen, voltaképpen miről van szó – ismétlem, hogy köztük persze jómagam sem –, hanem döntően az, hogy a valójában kívánatos nemzetközi munkamegosztást a fönnmaradt kapitalista világpiac kormányozta, s ebbe így egyikünk sem akarta beilleszteni a magyar gazdaságot. Követelték ugyan a környező országokkal való szerves együttműködést, de – ahogy ezt ma látom – leszűkítették a szocializmust építő országok együttesére. Ám a viták így is óriási lépést jelentettek előre. A szocialista világpiacról szóló fődogmára épült sztálini tételek garmadát döntötték meg. Új utakat vágtak, még torzó formájukban is, a szocializmusba való átmenet gondolatai előtt. Nemcsak a tervgazdálkodásra, hanem az átmenet politikai gazdaságtanára vonatkozóan is új lökést adtak a szocialista közgazdasági elméletnek. Érdemes lenne ezzel külön is foglalkozni.

Már az első közgazdasági vitán olyan, az ellenzék politikájával és a Petőfi Kör működésével összefüggő jelentős politikai kérdések merültek föl, amelyek mindvégig, különösen aztán a forradalomban nagy szerepet játszottak. Ilyen volt a Kör viszonya a munkássághoz. Ez távolabbról magában foglalta a munkásosztály szerepét általában, és az ellenzék politikájában különösképpen. Ez utóbbi körülmény persze nem merült föl a vitákban ennyire világosan. Erről nemigen lehetett ország-világ előtt szónokolni. Nyíltan csak a Körnek a munkássághoz való kapcsolatát vetették fel néhányan, például Balogh Miklós, és sürgették a munkások jelenlétét és tömeges meghívásukat a vitákra.

A Körhöz közel álló Sziklai Imre beszélt először egyértelműen és hosszabban, talán a legradikálisabb hangon a munkások problémáiról. Sziklai, becenevén Sziszi 1945 előtt fiatal illegális kommunista volt, 56-ban a Gamma gyár munkásaként dolgozott. Ide azonban azután került, hogy az egyetemen a marxizmus–leninizmust oktatta. Őt ugyanúgy rövid úton távolították el, mint annak idején jómagamat az egyetemi Történeti Intézetből. A vitán ő beszélt először a munkások helyzetéről, a munkások bevonásáról a vállalat vezetésébe. Ez adta meg néhány másik fölszólalás témáját több nagyüzemből érkezett résztvevőnek. A vitákon való jelenléten túl a fölszólalások a Kör és a munkásság kapcsolatát feszegették. E kapcsolat későbbi, tudatos kiépítésének és ápolásának lettek az első kifejezései.

De Sziszi nem csupán e mellett érvelt. Hosszabban szólt a munkásság elhanyagolásáról, kezdeményezéseinek és észrevételeinek semmibevételéről a termelésben. Sőt követelte – s ennek ő adott először nyilvános és akkor még teljesen szokatlan hangot –, hogy a munkásosztály a választott képviselőin keresztül, de közvetlenül is vegyen részt a termelés, a vállalatok és üzemek vezetésében. Ezt az akkor szokatlan és rendkívüli gondolatot csak igen szűk körben rebesgették a Kör berkeiben és általában az ellenzék soraiban. Szemünk előtt Jugoszlávia, az ottani munkásönigazgatás példája lebegett, erről azonban akkor még csak nagyon keveset tudtunk.

A közgazdasági vitákon, főleg az elején még nem alakult ki az a kép, amelyet a jövő társadalmáról vallottunk a Petőfi Körben, vagy szélesebben az ellenzék soraiban. De már akkor nyilvános szót kapott az a kezdődő tapogatózás, amellyel néhányan – majd egyre többen – tovább akartunk lépni az 53-as „új szakasz" po-

litikájánál. Így merült föl például a Kör és a munkásság oly fontos kapcsolatának kérdése, mely aztán 56 nyarán hovatovább kijegecesedett az ellenzék legradikálisabb részében.

Nyilvános szót kapott az az igény, hogy rendszeresen hívjuk meg a munkásokat is a Kör vitáira. Többen is kifejezték ezt. De már előbb magunk között nem csak emlegettük, hanem ki-ki a maga módján igyekezett ennek eleget tenni. Sajnos nekünk, a Kört igazgató fiatal értelmiségieknek sem voltak kapcsolataink az üzemi munkásokkal. Ugyanúgy el voltunk szigetelve tőlük, mint általában az értelmiség. A szocializmusra és a marxizmusra úton-útfélen hivatkozó pártapparátus mindent elkövetett, hogy az értelmiséget valóságos kínai fallal válassza el a munkásosztálytól. Árgus szemekkel figyelte, hogy a mérnökökön túl csak az a kevés értelmiségi jusson el az üzemekbe, aki különböző pártszervek szűrőjén át kerül oda egy-egy hivatali rendezvény keretében.

Nekem mint volt munkásnak voltak valamelyes kapcsolataim, de köztük alig-alig volt olyan politikai jellegű kapcsolat, hogy egy késő esti, fárasztó vitára azzal a reménnyel hívhattam volna meg őket, hogy eljöjjenek. Meg aztán jóval radikálisabbak voltak, mint a viták résztvevői. Főként az elején, de még később is inkább csak azok a munkások jöttek, akik azelőtt marxista értelmiségiek voltak, és büntetésből kerültek az üzemekbe, mint régebbi barátom, Polgár András. Vagy ott a gyárakban a pártszervezetekben, azok ellenzéki tagjaként tevékenykedtek, avagy üzemi munkásként valamelyik egyetem esti tagozatán tanultak, s ott hallottak a Körről.

Jóval később, az emigrációban ismertem meg például Tőke Ferencet, aki az 1956. november 4. utáni Nagybudapesti Központi Munkástanács vezetőségének lett a tagja. Feri mesélte, amikor magnószalagra vettem föl emlékezéseit, hogy mint a Telefongyár szerszámlakatosa, esti egyetemi hallgatóként, több más munkással együtt látogatta a Műszaki Egyetemet. Ott szinte véletlenül hallottak a Petőfi Kör vitáiról, amire aztán néhányan lelkesen és többé-kevésbé rendszeresen eljártak.

Ilyen véletlen esetekről már akkor tudomást szereztünk. Igyekeztünk meghívót küldeni azokba az üzemekbe, melyekről tudtuk, hogy a vezetők eljuttatják azokat néhány munkáshoz. Sajnos kevés ilyen helyet ismertünk, de számuk (meg a kapcsolataink is) az idők során növekedett.

A Kör vezetősége aztán magukon a vitákon nyilvánosan is meghívta a gyárak dolgozóit. Ennek nem egy vitavezető erőteljesen hangot adott, mint ahogy Hegedűs B. Andris tette a harmadik közgazdasági vitán. A Kör gyűlései ismertek lettek több üzemben, s tudtuk, hogy növekvő számú munkás érdeklődik irántuk. Hallottunk arról is, de sajnos csak ritka furcsaságként és mosolyogva említettük, hogy olyan gyár is akadt, ahol egy-két munkás be akart lépni „a Petőfi Kör pártjába"! Elvétve azzal is próbálkoztunk, hogy egyik vagy másik nagyüzemben ilyen vagy olyan nyilvános vitát rendezzünk. A legtöbb esetben eredménytelenül, mert az éber pártapparátus csírájában fojtotta el ezeket a kezdeményezéseket. (Egy olyan esetre emlékszem, amikor engem mint a Kör egyik vezetőjét meghívtak egy előadásra és vitára a kőbányai Gábor Áron Vasöntödébe. Erről a maga helyén részletesebben fogok szólni.) Sajnos mi magunk sem voltunk eléggé kitartóak és állhatatosak. Nem foglalkoztunk ezzel elég szívóssággal, sem elég rendszerességgel. Attól tartottunk, hogy komoly összecsapásra kerülhet sor a DISZ vezetőivel, amit pedig el akartunk kerülni. Ezért csak óvatoskodva próbálkoztunk, s a munkásokhoz való viszonyunkat általában a Kör befolyásának, hírének a szempontjából tartottuk számon. Ez aztán – mint ahogy erről később számot adtam magamnak – a Kör egyik alapvető korlátjaként jelentkezett. Nem tudtunk végigmenni az általunk megkezdett úton.

A másik nagy jelentőségű politikai kérdés Jugoszlávia példája volt, amely úgyszintén már nyíltan fölmerült a közgazdasági vitákon, bármilyen kevesen szóltak is erről, s bármilyen enyhe célzások vagy mérsékelt és nagyon rövid utalások formájában. E téren is Sziszi volt a legszókimondóbb. Többen bújtatott célzásokat tettek a környező országok tapasztalatainak átvétele érdekében. Jugoszlávia társadalmi-politikai rendszere a szocializmusba való átmenetnek egy másik, a Szovjetunió útjától eltérő, de még Hruscsovék által is elismert lehetőségét és példáját nyújtotta számunkra. Szűk körben sokat és gátlás nélkül beszéltünk Jugoszláviáról. Sokunk, vagy talán szinte mindegyikünk számára követendő utat szabott. A Boris Kidrič jugoszláv gazdasági vezető által kidolgozott és alkalmazott munkásönigazgatási szisztéma fölkeltette érdeklődésünket, sőt szárnyakat adott tervezgetéseinknek. Annak ellenére, hogy az ellenzéki küzdelem egész idején keveset tudtunk róla, bármennyire bővítettük is fokozatosan ismereteinket. A tájékoztatás még az újonnan elismert Jugoszláviáról és rendszeréről is végtelenül szűkkeblű és foghíjas maradt. Nekem itt is volt némi előnyöm, mert régi barátom, Major László révén, akivel egy házban laktunk, s aki már régtől fogva jugoszláv szakértőnek számított, valamivel több értesülésem volt, mint a többieknek. De ismereteim még így is szórványosak maradtak.

Távolabbi elgondolásaink megtárgyalására – mint a munkásság helye, vagy a jugoszláv példa – akkor még Ady sorai voltak a jellemzők: „itt valahol, ott valahol, / négy-öt magyar összehajol". Ilyen körülmények között óriási szó volt, nagy fölszabadító élményt jelentett, hogy már a közgazdasági vitákon, ha korlátozottan, a politikai kényszer által diktált óvatos formában ugyan, de utat tört magának a munkásság helyéről és a jugoszláv példáról vallott, még az ellenzék körében és újnak számító felfogás. A Kör már kezdettől betöltötte szerepét az ellenzéki politikai gondolat népszerűsítésében, sőt bizonyos értelemben a megtermékenyítésében is.

Nem lehet elégszer hangsúlyozni azt a lüktető és valóban gátlástalanul működő, eleven és alkotó demokráciát, amely a Kör vitáit jellemezte már az első nagy közgazdasági vita óta. Manapság nehezen érthető annak akkori fölszabadító újdonsága, de még csak a jelenség maga is. Kirívó – és bizony felfrissítő – ellentétben állt a külön hangot és önálló véleményt megtorló sztálinista egyformasággal. Úgy hiszem, hogy a Petőfi Kör vitái kezdték meg és vezették be már az első nagy közgazdasági vitákon a nyílt véleményalkotás korát a magyar közéletbe. Sőt egyáltalán a közgondolkodás megújulása is a Petőfi Körrel kezdődött. Addig az első szabadabb szó, a bírálat is „csak" meghatározott környezetben történt: az Írószövetségben, a Szabad Nép szerkesztőségében, itt-ott egy-egy párttaggyűlésen. A Petőfi Kör esetében viszont általában az értelmiség körei, de bizonyos mértékig a

pártközvélemény elé is került egy-egy téma. Ez nem egyszerűen a szólásszabadság, a gondolatok és bírálatok kimondásának demokráciája volt. Azon túlment. Az összegyűltek tömege hangos szerepet vállalt, *részt vett* a Kör életében, az ott kifejezett bírálatok, gondolatok és javaslatok megfogalmazásában, a Kör programjának kialakításában. A gyakori bekiabálások és tetszésnyilvánítások vagy elutasítások kifejezték a hallgatóság részvételét és ellenőrző szerepét. „Idő!" – zúgták kórusban, valahányszor valaki érdektelen gazdasági vagy egyéb részletekbe keveredett, messze elkanyarodott a mindenkit érdeklő központi politikai kérdésektől.

Ezt a működő és eleven demokráciát kifejezték a gyakori, szóban megfogalmazott vagy írásban a vita elnökségéhez eljuttatott javaslatok is. Tömegével kaptuk ezeket az első közgazdasági vitáktól kezdve. Sok javaslat azonnal bekerült a Kör programjába. Nem csoda, hogy mindenki, aki egy-egy vitán jelen volt, ma is valóságos élményként emlékezik vissza rá.

Ennek a hatékony, közvetlen és mozgalmas, mindnyájunk számára életre szóló élményt nyújtó demokráciának csattanós példája volt a Kör vezetőségének megválasztása. Önmagában véve az a gondolat, hogy a Körnek legyen egy tényleg megválasztott vezetősége, újszerű, az akkori időkben szokatlan, valóságos zendülésnek beillő lépést jelentett. Addig egyedül az Írószövetség engedhetett meg magának hasonló eljárást. Részünkről teljesen tudatos, sőt szinte matematikai pontossággal kiszámított politikai tett volt, amelyet mi majdhogynem puccsszerűen hajtottunk végre.

Tánczos személyében volt a Körnek a DISZ vezetői által megbízott titkára. Hollósék rajta keresztül akarták kézben tartani és ellenőrizni a Petőfi Kört. S mellé hivatalból még odatették Huszár Tibort ellenőrnek. Nem volt szándékukban, hogy legyen a Körnek választott, működő vezetősége. Azt eltűrték – mert másképp nem tehették –, hogy Tánczosnak segítsen egy kisebb baráti társaság, de mi semmiféle hivatalos szerepet vagy megbízást nem kaptunk.

Ez az állapot rendkívül kellemetlen volt elsősorban Tánczos számára. Gyuri valósággal gúzsba kötve, kénytelen volt követni Hollósék utasításait, amelyeket semmiféle érvvel nem lehetett megkerülni. Márpedig ez szárnyát szegte a Körnek, s főleg az elején igen komoly fejtörést okozott. A DISZ vezetőségéhez tartozó Pataki Feri keze már hivatalból meg volt kötve, s egyébként is kevéssé vett részt a Kör mindennapi munkájában. Ráadásul ő csak egy lépéssel, ha nem is kicsivel, akart messzebb menni, mint Hollós, aki Kelen Bélával együtt, erősen tartózkodva és tétován, a „pártellenzékhez" számította magát. De még az óvatos és félénk Kádárt is már-már jobboldalinak tartották. Mindenesetre szerfölött titkolták „pártellenzéki" (?) voltukat. Magam csak utólag következtettem erre néhány jelből. Ilyen volt az a tény, hogy erősen háborogva és berzenkedve ugyan, mégis hónapokig „lenyelték", amit a Körrel kapcsolatban elhatároztunk. Zúgolódtak és áskálódtak ellenünk, ki kellett játszani őket, de nem tiltották meg a működésünket. Azonkívül köztük sem volt mindenben teljes egyetértés: Kelen Béla például közelebb állt hozzánk, mint Hollós és társai.

Akárhogy is volt, már az elejétől valóságos párbajt kellett vívni elgondolásainkért és határozatainkért. El kellett érni, hogy választott vezetőséggel ellensúlyozzuk a DISZ akaratát és nyomását, hogy megszüntessük Tánczos Gyuri nyomasztó

és fullasztó elszigeteltségét és magárahagyottságát. A demokratikus többség véleményét kellett, ha nem is nyíltan, szembeállítani a DISZ-apparátus kényszerével, de legalábbis egyensúlyba hozni azzal. Talán mondani sem kell, hogy – márcsak a DISZ számára elfogadhatóan is – csupán párttagokról lehetett szó.

Magának Gyurinak egyszerű, de sokatmondó ötlete volt, hogy az apparátus nyomásának az enyhítésére már az első közgazdasági vitán válasszuk meg a vezetőséget, bármekkora is legyen a vitára jöttek létszáma. A vita előtt néhány nappal nagy buzgalommal láttunk hozzá a jövendő vezetőség jelöltjeinek gyors, de mégse elhamarkodott kiválogatásához. A velük való azonnali megegyezést is el kellett intézni, ami nem egy esetben csak amolyan sebbel-lobbal lebonyolított telefonbeszélgetésre szorítkozott, bár azon iparkodtunk, hogy személyes találkozás erősítse meg a jelöléseket. A jelölést mindenki elfogadta. Ez a munka csaknem egészében Tánczos Gyuri vállaira szakadt, amit ő fölöttébb megnyugtatóan és maradéktalanul végrehajtott. A mi hármunk-négyünk szerepe (legalábbis az enyém) többnyire csak az volt, hogy Tánczos megbeszélte és jóváhagyatta velünk a kiválasztottak névsorát.

Jómagam alig egy héttel előbb épültem föl a betegségből. Amikor visszajöttem, Tánczos azzal fogadott, hogy a következő vitán valódi vezetőséget kell választanunk. Persze örömmel helyeseltem, s tudtam, hogy ezt Tánczos, Hegedűs és Bohó már egyetértően megbeszélték. Engem bevonva is váltottunk néhány szót, de a megbeszélés részleteire nem emlékszem. Arra igen, hogy mindnyájan helybenhagytuk a Kör irányító csoportjának a kiszélesítését. Azt különösen, hogy a DISZ vezetőségével szemben hivatkozni lehessen egy valóságos képviseleti szerv véleményére és döntéseire.

Tánczos külön is kérte a véleményem, s a legtöbb esetben ismerve a jelöltet magam is helyeseltem a névsort. Azon igyekeztünk, hogy mind politikailag, mind szakmailag minél szélesebb, a Kört és munkásságát, általában a fiatal értelmiséget valóban reprezentáló együttes jöjjön létre. Emlékszem, hogy Gyuri egyszer megakadt, mert senki olyant nem ismert, aki az orvostársadalmat képviselhette volna. Nosza javasoltam Prágai Dezsőt, mert tudtam, hogy orvosegyetemi docens a biokémiai tanszéken, s részt vett az egyetem ellenzéki erőinek a mozgalmában. Sőt, ott bizonyos vezető szerepet is betöltött.

Azonnal elsiettem a közeli egyetemre, hogy beszéljek Dezsővel. Rögvest beleegyezett, de rosszallotta, hogy a Kör egyedül őt válassza vezetői közé az orvosértelmiség soraiból. Pataki Istvánt javasolta, akivel együtt munkálkodtak az elüldözött kiváló orvosprofesszorok – mint például Sántha Kálmán – rehabilitálásáért, ami akkor fölbolygatta az egyetemet. Pataki a gyógyszertani tanszéken dolgozott, ha jól tudom, Issekutz Béla professzor docenseként. Ő is, mint Prágai, a Kör közeli barátjaként örömmel fogadta jelölését, s vállalta a velejáró felelősséget és munkát. Röviden megegyeztünk. Általában arra törekedtünk, hogy ahol csak lehetett, olyanokat válogassunk, akik ellenzékiségükről és ellenzéki tevékenységükről voltak ismertek munkahelyükön. Örültem, hogy sikerült elérni ezt az orvosok viszonylatában is.

Az első közgazdasági vita befejeztével Tánczos fölemelkedett helyéről és bejelentette, hogy a Kör demokráciájának jeleként szükség van arra, hogy a vita nyil-

vánossága a hivatalos titkár mellé önálló vezetőséget válasszon. Mindenki ujjongva beleegyezett. Gyuri lassan fölolvasott egy névsort, amelyet a gyűlés lelkes közfelkiáltással elfogadott. Egyetlen ellenvetés sem volt. Pedig egy-két név esetében tartottunk ettől. Vegyük most szemügyre ezt a névsort. Pontosan és világosan kifejezte a Petőfi Kör mindennemű – társadalmi, szakmai, politikai és életkorbeli – összetételét. Minden tekintetben hű tükre volt a Körnek.

Nem egyszerű feladat a vezetőség névsorának utólagos összeállítása. Most, ötven év távlatából, emlékezetből és a kiadott köri jegyzőkönyvek némi segítségével nekem is csak úgy-ahogy sikerült. Néhányukat akkor sem ismertem. Hallomásból sem. Bíztam a többiek ítéletében. Később, a Kör vezetői közül voltak, akik úgy emlékeztek, hogy jónéhány vezetőségi tagot utólag vettünk be. Nem emlékszem rá. De mai erőfeszítésem talán nem teljes eredményeként, íme a névsor:[9]

Bohó Róbert filozófus, egyetemi tanársegéd; Diószegi András irodalomkritikus; Csatári Dániel történész, volt Eötvös-kollégista; Fekete Ferenc, a *Közgazdasági Szemle* szerkesztője, volt népi kollégista; Győrffy Sándor, a Munkásmozgalmi Intézet munkatársa, volt népi kollégista; Hardy Gyula mérnök, volt népi kollégista; Hegedűs B. András egyetemi tanársegéd; Horváth Teri színművésznő, volt népi kollégista; Huszár Tibor DISZ-funkcionárius; Kázmér Sándor mérnök, volt népi kollégista; Máté György mérnök; Mihály András zeneszerző, a Zeneakadémia tanára; Nagy Balázs, a TTIT munkatársa, volt népi kollégista; Nagy József (?); Pataki Ferenc pszichológus, DISZ-funkcionárius, volt népi kollégista; Pataki István orvosegyetemi docens; Prágai Dezső orvosegyetemi docens, volt népi kollégista; Révész György (?); Sánta Ferenc író; Somogyi Árpád szobrászművész, volt népi kollégista; Tánczos Gábor filozófus, volt népi kollégista; Tóth Mihály (?); Wirth Ádám filozófus, pártfunkcionárius a pártközpontban.[10]

[9] Ebben a kérdésben vitáznom kell Ólmosi Zoltán említett tanulmányával, amelyben elismeri, hogy a vezetőségválasztással kapcsolatos iratok hiányosak. Így nem tűnhetett föl neki, hogy nem a DISZ jelölte ki a vezetőséget, hanem azt már a közgazdasági vita befejeztével (május 22.), közfelkiáltással választottuk. Amikor Tánczos nyilvánosan újra bejelentette a május 30-i történészvitán, hivatkozott ugyan a DISZ ilyen értelmű javaslatára, de a látszat ellenére nem a DISZ határozta meg a vezetőség névsorát. Ólmosi véleményével szemben a Kör demokratikus alkotása volt. Igaz, hogy a DISZ jóváhagyásával. Ólmosi téved, amikor Pécsi Kálmánt a választott vezetőség tagjai közé sorolja. Hollós csak akkor erőszakolta ki Pécsi tagságát, amikor – néhány nappal később – meglátta a vezetőség névsorát, s rögtön azt kívánta, hogy a választott titkárok közé kerüljön negyedikként. Ólmosi kihagyta a névsorból Kázmér Sándor, Mihály András, Pataki István és Prágai Dezső nevét, akik pedig fontos és tevékeny tagjai voltak a vezetőségnek.

[10] A vezetőség tagjai közül Nagy József mérnök, a Közlekedési és Postaügyi Minisztérium munkatársa volt. Révész György az ismert filmrendező. A vezetőségi tagok egy részének akkori munkahelyéről említést tesz a szerző. A többieké: Csatári Dániel az MTA Történettudományi Intézetében, Diószegi András a *Szabad Népnél*, Hardy Gyula az MDP KV központjában, Horváth Teri a Madách Színházban, Kázmér Sándor a Fővárosi Villamosműveknél, Máté György a Rákosi Mátyás Művekben, Pécsi Kálmán közgazdász az Állami Ellenőrzések Minisztériumában dolgozott. (PIL 283. f. 1058. ő. e.) A szerzőnek Ólmosi Zoltánnal a 9. jegyzetben folytatott vitájához annyit fűzök hozzá, hogy Svéd László hivatkozott forráskiadványában közzétesz egy iratot, melynek eredeti címe „DISZ Petőfi-kör újjáalakuló vezetőségi ülésének határozata", keltezése 1956. május 21., és közli a Petőfi Kör vezetőségének névsorát Pécsi Kálmánnal együtt, de a később beválasztott Prágai Dezső és Pataki István neve nélkül. (*Svéd László* /szerk.): i. m. 373–374. o.) *(Szerk.)*

A vezetőség tagjai kor szerint az értelmiség fiatal nemzedékét adták, éppúgy, mint a Kört látogatók döntő többsége. Az egyetemet befejezett, szakmájukat elkezdett, harminc év alatti vagy azt alig meghaladó fiatalokról volt szó. Magunk között a harmincévesek mozgalmának neveztük a Kört. Jómagam huszonkilenc éves voltam, Tánczos, Bohó, Hegedűs nálam is fiatalabbak. Az életkor szempontjából valahol a középen helyezkedtem el. Szakmájában a döntő többség az élgárdához tartozott. Csaknem mindegyiknek több írása, sőt könyve jelent meg. Jó egynéhányat másfelé is számon tartottak, országosan is ismertek voltak. Azon igyekeztünk, hogy a vezetőség minél inkább kifejezze a fiatal értelmiség színe-javát. Voltak olyan fiatal, kiemelkedő értelmiségiek, akiknek ott lett volna a helyük, hiányukat más elfoglaltság – például írószövetségi munka, az újságírók közti lekötöttség – vagy egyéb teendők magyarázták. Az is előfordult, hogy egyszerűen nem gondoltunk valakire, akinek ott lett volna a helye. Visszagondolva azonban úgy látom, hogy egészében jól választottunk. Senki sem háborgott ellene, s tudomásom szerint senki sem panaszkodott arra, hogy őt vagy másvalakit mellőztünk. Mai szemmel egyetlen erősen kifogásolható tény tűnik föl. Az, hogy Horváth Teri kivételével egyetlen nő sem kapott helyet a vezetőségben, holott számosan voltak közülük a fiatal értelmiség soraiban, akik kitűntek teljesítményükkel és politikai álláspontjukkal. Annál is inkább, mert a mai mesékkel és hiedelmekkel ellentétben számos nő jutott elsőrangú szakmai vagy politikai pályára. Igaz, az ellenzékiek között ritka volt a nő, mint a fehér holló. De világszerte nem kaptak megfelelő elismerést. Azt lehet mondani, hogy nálunk akkoriban viszonylag több nő szerepelt a közéletben, mint Nyugaton. Csak a hatvanas évek hoztak fokozatos változást az egész világon. Ide kívánkozik az a megjegyzés, hogy a Kör vitáin nemcsak sok fiatal lány és asszony jelent meg, hanem közülük többen és jól szólaltak föl. Ezt már az első közgazdasági vitán is láttuk.

Tudatosan törekedtünk arra, hogy az ún. humán szakmák képviselői mellett megfelelő helyet kapjanak a műszaki és orvosi, általában a természettudományi hivatások szószólói is. A jelölő munka ezen a téren sem volt eredménytelen, bár a vezetőségben túlsúlyt kaptak az irodalmárok, történészek, filozófusok, közgazdászok és művészek. Ez általában így volt a Körben, bár sokunkat meglepett a vitákat látogató mérnökök, technikusok, általában a műszakiak és más természettudományiak nagy száma.

Politikai szempontból a vezetőség összetétele a párthoz kapcsolódó politikai életnek szinte a teljes képét tükrözte. Az elvakult sztálinisták kivételével az apparátus különböző fokú ellenállását kifejező, tényleg elenyésző számú személy is helyet kapott. Semmi érvünk nem volt a mellőzésükre, sőt kutya kötelességünk volt bevenni őket. Végtére is a Petőfi Kör a DISZ-hez kapcsolódott. Azt is mondhatnám, hogy hozzájárult a DISZ részéről való elfogadáshoz. Ilyen volt a DISZ vezetőségét hivatalból képviselő Huszár Tibor és a pártközpont kulturális osztályán dolgozó Wirth Ádám. Hozzájuk tartozott a Hollós által valamivel később beküldött Pécsi Kálmán. Ám egyikük sem zavarta köreinket. Pécsi Kálmán éppúgy, mint Wirth, állandóan hallgatott. Huszár pedig, úgy látszott, nem akart sok vizet zavarni.

Az apparátus embereit leszámítva a döntő többség Nagy Imre híve volt. Rákosival szemben őt és 1953-as politikáját szerettük volna hatalomra, illetve érvény-

re juttatni. Ebben egyetértettünk, s ez szabta meg a Kör alig rejtegetett célját. Ezt nem fogalmaztuk meg nyíltan, nem is lehetett. Nem beszélhettünk világosan a vitákon, mégis mindenki jól tudta és megértette az alig bújtatott, de annál gyakrabban elhangzott célzásokat és utalásokat. Ez a politikai egység adta meg a Kör másokat is magával ragadó lendületét és mindenkinek feltűnő növekvő erejét.

Persze a vezetőség számára, vagy legalábbis azoknak, akik munkáját kezdeményezték és mozgatták, nem lehetett – és nem is volt – elégséges, hogy megmaradjanak Nagy Imre politikájának egyszerű helyeslésénél. Arra is volt erejük, hogy adott esetben még a DISZ apparátusával szemben, azaz a vezetőségben ülő képviselőivel szemben is érvényesítsék az ellenzéket segítő határozataikat és döntéseiket.

A meghatározó egység mellett persze voltak eltérések. Az apparátus elenyésző számú ismert hívén kívül a vezetőség többi tagja ilyen vagy olyan fokon és mértékben támogatta az ellenzéket, vagy egyenesen a tagjának vallotta magát. Akkor sem volt könnyű pontosan meghatározni valamennyiük hovatartozását, azaz ellenzékiségük fokát – erre nem is törekedtünk –, mert maga az ellenzék is több politikai árnyalatra vagy egyenesen irányzatra oszlott. Meg aztán az idők során mind az egész ellenzéknek, mind pedig a Petőfi Körnek és vezetőségének változott, alakult, úgy is mondhatni, hogy fejlődött a politikai véleménye.

Volt a Körnek egy, már említett és ismertetett, a tevékenységét meghatározó és a munka derékhadát végző belső magja (Tánczos, Hegedűs, Bohó és én), mely persze tagja lett az újonnan választott vezetőségnek. Ez a mag ekkorra már túljutott azon a ponton, hogy az 53-as „új szakasz" politikáját egyszerűen meg akarja ismételni. Tovább akartunk lépni. Általában véve a jugoszláv példát kívántuk követni. Esetleg annak egy különleges, magyarországi változata irányába akartunk elmozdulni. Ezt csak nagy vonalakban emlegettük, és nemigen beszéltük meg. Kevéssé feszegettük és részleteztük. A közgazdasági vitán elhangzott, legmesszebb menő, például a munkásság részvételét igénylő kívánságokat szerettük volna érvényesíteni. De nem mentünk sokkal tovább a munkás-önigazgatás homályosan vázolt és elképzelt változatánál.

Annál inkább részleteztük a pártszervezetekkel összefüggő ügyeket. Elutasítottuk a teljes pártapparátussal való együttműködést, amit az 53-as „új szakasz" politikája még magában foglalt. Hevesen síkraszálltunk a törvénytelenségek felelőseinek nemcsak az eltávolításáért, hanem a megbüntetéséért. Ez a követelés a párt- és állami apparátus nagyszámú vezetőjét és beosztottját érintette. Ezen a téren nézeteink teljesen eltértek például a pártvezetők körében kialakult „pártellenzék" felfogásától, mely csupán a tények beismerését és önkritikát igényelt a felelősöktől, de nagyrészt tartózkodott megbüntetésük felvetésétől. Voltaképpen a régi politikát folytatta volna, némileg enyhébb változatban, az elítélt politikai, gazdasági és rendőri túlzások nélkül.

A Kör vezetőségén belül is akadtak olyanok, akik nem álltak messze a pártellenzék korlátozottan reformer felfogásától. Nem a társadalmi háttér vitte közel őket hozzá, nem is az azonos politikai érdekek, hanem a politikai óvatosság. Az a fajta gátlás, feszélyezettség és belső, szinte önműködő önkritika, amelyet a sztálinista apparátus hintett el híveiben és sugárzott feléjük. Ez megakadályozta bennük a politikai gondolat és képzelet szabadabb szárnyalását. Akkor is, ha – mint az adott esetben – ellenzékben voltak. Az ellenzéki „új út" esetében persze én nem egy homlokegyenest ellentétes társadalmat képviselő, vagy akárcsak ösztönző (burzsoá) szempontról, még kevésbé tervről beszélek, hanem egy másfajta nézőpontról.

Félig-meddig ehhez az áramlathoz tartozott Csatári Dániel, Győrffy Sándor, Pataki Ferenc, s bizonyos értelemben Fekete Ferenc és Kázmér Sándor is. Fekete óvatosabb, Kázmér Sanyi pedig messzebb tekintő, erélyesebb ellenzéki volt. A csapat óvatosságát nem csupán a „pártellenzékével" nagyjában megegyező, furcsa pártgátlásosság magyarázta, hanem az az aggodalom – 1989–1990 tapasztalatai alapján láthattuk, volt ennek némi alapja –, hogy az erélyes ellenzéki harc a kommunista ellenzéket félretolva esetleg egy társadalmi visszarendeződésbe torkollik. Ez a félsz azonban csak fel-felrémlett előttük – bizonyos fokig előttünk is –, és megmagyarázta elfogódottságukat a Kör diadalmas előnyomulása és a politikai tennivalók láttán, de szerencsére mégsem ez határozta meg magatartásukat a szükséges és elengedhetetlen lépések iránt.

Mi, a Kör négyes belső magja elsősorban rájuk támaszkodtunk a vezetőségen belül mind a teendők meghatározásában, mind pedig a feladatok elosztásában, valamint a viták megszervezésében és lebonyolításában. Talán kevésbé a hallgatag és egy jottányival ingadozóbb, eléggé tétlen Feketére és Csatárira, mint a többiekre. A legtöbb alkalommal sikerült meggyőznünk őket – leginkább Kázmér Sanyit, akit nem kellett különösebben győzködni, mert társainál előbbre tartott –, hogy az ellenzéknek nemcsak igénye, hanem szüksége is van arra, hogy ezt vagy azt a lépést megtegyük. Ők azt a mércét is szolgáltatták számunkra, amely megmutatta, hogy az adott helyzetben és időben merre és meddig lehet elmenni az ellenzéki politika nyílt képviseletében és harcában.

Mindebben nagy szerepet töltött be az a körülmény, hogy ők politikai és mozgalmi téren sokkal nagyobb tapasztalatokkal rendelkeztek a többieknél. Főleg a régi illegálisok, Kázmér Sanyi és Győrffy Sanyi. De az is közrejátszott, hogy ismert, élvonalbeli értelmiségiek voltak, akik fiatalságuk ellenére nem kevés tudásra és tekintélyre tettek szert. Kázmér és Pataki is, akik pedig jóval kevésbé voltak ismertek.

Csatári Dani a romániai, közelebbről az újkori erdélyi történelem elismert kutatója volt, akinek több, politikai szempontból is értékes és gondolatébresztő cikke jelent meg a folyóiratokban. Csendes és szerény magatartása rokonszenvessé tette a nem kommunista történészek között is. Pártszerűsége és párthűsége szinte rendíthetetlen volt, ami akadályozta abban, hogy kezdeményező szerepet töltsön be. Ez a vonása és szerény visszahúzódása a Körön belül a nyilvánosság előtt aztán háttérbe szorította. Ha jól emlékszem, egyetlen vitán sem szólalt föl. Ebben az inkább szótlan és mérsékelt magatartásban hasonlított Kázmér Sanyihoz. Sanyi odaadóbb, szabadabb híve és harcosa volt a mozgalomnak, az ellenzéki küzdelemnek, mint a tartózkodó és a politikai vitákban is elfogódottabb, a párttételekhez merevebben ragaszkodó Csatári Dani.

Fekete Feri külön rejtélyt jelentett számomra. Ahhoz képest, hogy szerfölött fiatal létére a fontos és előkelő, egyeduralkodó és központi szerepet betöltő köz-

gazdaság-tudományi folyóirat, a *Közgazdasági Szemle* főszerkesztője volt, szinte észre se lehetett venni a gyűléseken. Talán fontos beosztása és felelőssége zavarta? Némán ült, szinte egy kukkot se szólt. A közgazdasági vitákon is, úgy emlékszem, hogy csupán egyszer szólalt meg, de akkor se mondott többet a már elhangzott megállapításoknál. Ez szokatlannak tűnt egy magas polcra jutott, volt népi kollégista esetében. Ez annál különösebb benyomást keltett, mert az agrárközgazdaságtannal foglalkozó Fekete korábban Nagy Imrének a tanítványa, sőt aspiránsa volt. A mi berkeinkben azt beszéltek róla, hogy Nagy Imre kedvenc tanítványa. Nos, ez egyáltalán nem látszott meg, ami csodálkozást keltett. Mindenféle rosszmájúság nélkül azt gondoltam róla, hogy inkább a folyóiratra befolyást gyakorló rákosista, enyhén helyezkedő, nagyhatalmú Friss István, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója felé tekintget, mintsem hogy Nagy Imre elgondolásaiért küzdene. Mégis igen hasznos volt számunkra, mert jó cégért nyújtott, és valóban segédkezett is. Nem ellenünk, hanem a mi áramlatunkkal sodródott. Figyelemre méltónak tartom, hogy 56 után se érte különösebb bántódás: csak annyi, hogy leváltották. Majd mégis MSZMP-tag lett. Ám 56-ban ellenkezés és morgolódás nélkül, sőt szívesen vállalta a Kör gondolatait és tetteit.

A magas rangú DISZ funkcionárius, volt népi kollégista Pataki Feriről már ejtettem néhány szót. Rendíthetetlen híve volt Nagy Imre politikájának, aminek többször nyilvánosan is hangot adott. Bár vigyáznia kellett, s vigyázott is a beosztása miatt. Így lehetséges, hogy többre márcsak a hivatali kötöttsége miatt sem tellett, de amit tett, az is több volt, mint sok másnak a hozzájárulása. Tánczosnál sokkal nagyobb mértékben és óvatosabban kellett taktikáznia politikai meggyőződése és DISZ funkcionáriusi mivolta s elkötelezettsége között. Számunkra hallatlan segítséget jelentett csaknem szünet nélküli közbenjárása érdekünkben a DISZ vezetőinél. Nyugodtan támaszkodtunk rá, különösen Tánczos. Ők ketten nagyjában az egyensúlyozó kötéltáncos nehéz szerepét töltötték be köztünk és a DISZ vezetősége között. Úgy hiszem, hogy Patakinak nem kis érdeme volt abban, hogy a Petőfi Kör végig megőrizte függetlenségét és nem tiltották be. Ügyesen lavírozott. Talán ennek is köszönhette, hogy 56 után őt se csukták le. De a pártba mégsem lépett vissza. Későbbi magasra ívelő szakmai pályafutását nem a pártnak, hanem tehetségének és tudásának köszönhette.

Ennek a vezetőségen belüli kisebb társaságnak a bemutatását Győrffy Sanyival zárom be. A „társaság" kifejezést azért használom, hogy ezzel is jelezzem: szó sem volt szabatos és tömör csoportról. Csak így az utólagos elemzésben különböztetem meg őket a többiektől. Már amennyire ez egyáltalán lehetséges. Sanyit nem azért említem utoljára, mintha ő lett volna az utolsó, vagy a legjelentéktelenebb. Ha lehet mondani, éppen ellenkezőleg. A régi népi kollégista múltjából, a Györffy-kollégiumban betöltött szerepéből eredően, és komoly marxista elméleti valamint irodalmi-történelmi szaktudása révén mindnyájunk előtt tekintéllyel rendelkezett. Közöttünk is nemegyszer bizonyította sokoldalú képzettségét és széles ismereteit. Kimagasló szerepe volt a Kör több vitájában, ahol sokszor és megfelelően, tehetséggel és szakmailag megalapozottan fejtette ki a Körnek és általában az ellenzéknek nem a radikális, hanem általános álláspontját. Ennél messzebb Sanyi nemigen kalandozott. Mégiscsak hiányzott belőle Kardos Laci vagy Márkus Pista alkotó merészsége és újat teremtő készsége. Hűséges volt ahhoz a képhez, amelyet a rendkívül sokoldalú, művelt és szorgalmasan tevékenykedő Sanyiról régebben, már a Nékosz idején megismertem. Világnézeti és szakmai tudását előnyösen egészítette ki a gyakorlati készség és nem kevés tehetség, amellyel a Körnek és vitáinak a szervezéséhez, lebonyolításához hozzájárult. Már régtől fogva ismert és felülmúlhatatlan volt azzal a képességével, amellyel fölöttébb gyakran, szinte egymásutánban igyekezett meggyőzni egyes embereket bizonyos elvek és elgondolások igazáról, és arról, hogy ezt vagy azt a munkát és megbízást elvállalják. Már a Györffy-kollégiumban, majd a Nékoszban jó hírt szerzett magának ezzel a szervezetet erősítő, élesztő szerepet betöltő mozgásával, amely őt – nagy hasznunkra – a Körben is jellemezte. A Munkásmozgalmi Intézetben és általában a történészek között, de igen széles ismeretei révén másutt is buzgó agitátora volt a Petőfi Körnek.

Őket követte, főleg Győrffyt a volt népi kollégista Hardy Gyula mérnök és az ugyancsak volt Nékosz-tag Somogyi Árpád szobrászművész. Általános ellenzéki magatartást tanúsítottak, megelégedtek azzal, hogy a maguk módján, önállóan, mérsékelt véleményükkel, ám a Körben eléggé tétlenül csatlakoztak Győrffy és Pataki mögé. Inkább nagy tekintélyű szakemberek voltak, politikai téren a már a Györffy-kollégiumban megszokott módon az ott vezérszerepet játszó Győrffy Sanyit követték.

Nem kerülhetem el, hogy itt, a vezetőség bemutatása során valamivel többet mondjak magamról, Petőfi köri szerepemről. A vezetőség minden egyes tagja a kommunista pártnak is tagja volt. Ez nem lehetett másképp, elkerülhetetlen volt. Magam is azért tettem lépést visszavételemért a pártba, mert akkor már lehetőség nyílt a politikai cselekvésre. Ám közülünk egyedül én voltam olyan rosszhírű, akit valamikor kizártak, majd csupán 1955 augusztusában vettek vissza. Mindnyájan elítéltük ugyan a törvénytelenségeket, de a kizárás többeknek mégis szégyenfoltnak számított. A kizárt párttag akkor még foltosnak tartott címkéjét, a visszavétel dacára, úgy viseltem, mint egy szégyenbélyeget. A börtönviseltség jóval nagyobb rangot adott – szinte dicsőségnek számított –, mint a pártból való kizárás. Ez utóbbit mindig valamilyen gyanú kísérte. Így én is a bélpoklosok közé kerültem, akiket még ebben az időben is megszeplősített, kétes elemnek tartottak. Ez nem volt így a Kör vezetőségén belül, de sokan a Körben és a vele rokonszenvezők közt is még így szemlélték a történteket. A pártban épphogy megtűrt, kényszeredetten visszavett egyén helyzetében voltam. Ez akkor még az ellenzékkel rokonszenvezők soraiban is, ha nem is számított komolyan, kínos volt. Annál inkább feszélyezve éreztem magam, mert abba az értelmiségi közegbe kerültem, amelyben annak idején senki sem akadt, aki érdekemben egy jó szót szólt volna. A mellettem való kiállásról, netán az ellenem készített vádirat óvatos megkérdőjelezéséről ne is beszéljünk.

Jó néhányan még akkor, 56 tavaszán is bizalmatlanul mértek végig. Amikor hivatalosan a vezetőség tagja lettem, majd utána még jó ideig attól tartottam, hogy a DISZ vezetősége rövid úton kiakolbólít onnan. Igazából nem tartoztam az értelmiségiek közé, de még kevésbé a DISZ soraiba. Visszavettek ugyan a pártba, de ott már nem éreztem otthon magamat. Nem tartottam az én pártomnak. Pontosab-

ban: tetőtől talpig meg akartam újítani, mert semmi bizalmat nem éreztem a pártmegbízottak és funkcionáriusok iránt. Még a „pártellenzéket" is csak módjával tartottam valódi ellenzéknek. Mező Imrét, Köböl Józsefet és csoportjukat nagy bizalmatlansággal szemléltem, hiszen még az utóbbi időben is mindahányszor behódoltak Rákosinak. Csak azokban bíztam, akiket valamikor már megbüntettek, s nem vettek részt a vezetésben, az olyanokban, mint például Boros Miklós barátom.

Ilyen felfogással a vezetőségnek és belső magjának a radikális részéhez tartoztam. Volt ilyen különbség sorainkban, taktikailag feltétlenül. Négyünk közül politikailag csak Bohó Robi volt hozzám hasonlóan ilyen elszánt. Mi ketten kevésbé számítgattuk előre például az ismert „pártellenzék", Mező Imréék válaszát és esetleges véleményét. Azt, hogy sikerül-e őket magunkhoz rántani, vagy sem. Tánczos és Hegedűs jobban szemmel tartották és latolgatták pl. Hollósék várható visszavágását is, mint mi. Azt is jobban fontolgatták nálunk, hogy mi lesz vajon a valódi ellenzéknek és vezetőinek a megítélése az általunk elhatározott merészebb tervekről vagy végrehajtott tettekről. Nem mindig és mindenben, de gyakran mégis elfogadtuk és helyeseltük az ő taktikai elgondolásaikat, melyek valóban célszerűbbnek bizonyultak.

Effajta meggondolásokkal és főleg a DISZ részéről alighogy megtűrt, számára több mint kétes múltammal inkább csak a háttérben maradhattam. Hivatalosan csupán a vezetőségen belül fejtettem ki véleményem, nem szólaltam föl a vitákon. Általában is jobbnak tartottuk, ha ott túlnyomó részben hamisítatlan, az apparátus által nehezen támadható kommunisták viszik a szót. Szinte patikamérlegen méricskéltük egy-egy ismert ellenzéki nyílt közreműködését, fölszólalását és annak mikéntjét. Ehhez az általunk elhatározott, kimondott és többször megerősített taktikához tartottam magam. Ezen a téren csak hónapokkal később, a nyíltabb politizálás lehetőségének az idején változtattunk némileg.

Mihály András, régi illegális kommunista, a maga harmincöt év felé tartó korával, Kázmér Sanyival együtt a vezetőség néhány főre tehető „idős" tagjai közé tartozott. Zeneszerzést tanított a Zeneakadémián, s ha egyáltalán a vezetőségi üléseken megjelent, nemigen szólt hozzá. Így a belső vitákban sem vett részt. Az a fajta zenész volt, aki Kodály és mások népi jellegű zenéjét újabb idők olyan modern, de nem népi és nem kommunista, nagynevű zeneszerzőinek műveivel is ki akarta egészíteni, mint például Rahmanyinov, Schönberg, Sztravinszkij. Amikor kissé később a Kört közelről érintő Kodály-hangversenyre készülődtünk és ez ügyben külön is találkoztam vele az egyik nagykörúti presszóban, éppen Hindemith kottáit forgatta a kezében. A róla tartandó előadására készült. Ez azért tűnt föl nekem, mert akkor még a lefelé hanyatló, ún. polgári zene képviselőinek tartottam őket. Sokat tanultam éppen Andristól a más irányú zene értékelésében. Síkraszállt a méltatlanul elhanyagolt Bartók rehabilitálásáért, mert abban a furcsa helyzetben voltunk, hogy a Rákosiék által másodszor száműzött Bartókért, műveinek bemutatásáért is meg kellett küzdeni. Sőt aztán a szinte kizárólag magyar népi jellegű zenéből merítő Kodály hangversenyének engedélyezését is valósággal ki kellett kényszeríteni a szektás és dogmatikus apparátustól. Andris persze ebben is oroszlánrészt vállalt, mert ő nem volt szektás és kizárólagos híve egyik zenei irányzatnak sem. A kiváló zenéért rajongott, függetlenül annak a besorolásától.

Ismereteim és emlékeim szerint a vezetőség leglobbanékonyabb és egyben a legradikálisabb tagja Sánta Ferenc fiatal erdélyi származású író és a nála tevékenyebb Prágai Dezső orvosegyetemi docens volt. Barátommal, Dezsővel tartott – mint említettem – orvosegyetemi kollégája, Pataki István is. Őket az orvosegyetemen túl már semmiféle politikai vagy taktikai megfontolás nem korlátozta – Sántát még ez sem – abban, hogy gyökeresen újító véleményüket újólag és újólag kimondják. Legalábbis a Kör szintjén nem voltak taktikai gátlásaik. De sokszor hiányoztak, s általában keveset beszéltek. Nekik helyeselt, ha még ritkábban szólt is, Horváth Teri színművésznő, bár őt döntően inkább az erkölcsi problémák foglalkoztatták. Amolyan tűzrőlpattant parasztmenyecskeként még bennünket is leteremtett erkölcstelen számítgatásainkért.

Ezek a félig politikai, félig vérmérsékleti különbségek többnyire és nagyjából elmosódtak a gyakorlatban. Hiszen mindnyájan – Wirth és Huszár kivételével – Nagy Imrének és politikájának a hívei voltunk, s szembeszegültünk a makacsul ellenálló apparátussal. Meg aztán hébe-hóba az is előfordult, hogy az óvatosabbak közül szólt valaki a határozottabb politikai lépés mellett, míg a radikálisabbak egyike-másika mutatott rá a hevesebb előnyomulás veszélyeire. Mégis megvoltak ezek a különbségek, melyek egy-egy feszültebb helyzetben vagy kiélezett kérdésben felszínre bukkantak. Amikor azonban, elég gyakran, előtűntek, ritkán vagy talán egyszer sem éleztük ki őket.

Minden különbség, sőt esetenként súrlódás dacára a vezetőség legfeltűnőbb jellemzője az a mindenkire, még ránk is mély benyomást keltő *egység* volt, amellyel rövid és bonyodalmakkal teli idő alatt összekovácsolódtunk, és másokra is hatást gyakorolva, őket befolyásolva egyöntetűen tudtunk cselekedni, holott kifejezetten politikai árnyalatok, sőt felfogások és gondolatok választottak el bennünket egymástól. Az összefogás annál meglepőbbnek látszik, minél inkább figyelembe vesszük a vezetőség tagjainak kor- és szakmabeli, valamint tapasztalataik szerinti megoszlását és különbségeit. Ezeknek valamennyien tudatában voltunk, jól észleltük és éreztük őket.

A vezetőség egységét a legszembetűnőbben és a legjelentősebben annak a két irányzatnak a valóságos összefonódottsága mutatta, amelyek hosszú évtizedek óta rányomták bélyegüket a magyar haladás társadalmi-politikai erőire, s amelyek időnkénti szembekerülése annak legnagyobb átkát jelentette. A híres-hírhedt urbánus és népi összefogásról, illetve ellentétről beszélek. Évtizedek, sőt a XIX. század óta, majd jóval a második világháború előtti időben az a tragikus megoszlás, sőt egyenetlenség és széthúzás, gyakori veszekedés és perpatvar jellemezte a magyar progresszió táborát, mely főleg a Tanácsköztársaság bukása nyomán fejlődött ki az urbánusok és a népiek között. Ez a legújabb magyar történelem rákfenéje lett, olyan pusztító tűz, amely még nyugalmasabb időkben is parázslott a hamu alatt.

Nincs itt arra hely és alkalom – pedig mennyire hasznos, előnyös és szükséges lenne –, hogy részletesen kitérjek viszonyunk leírására és elemzésére. A fölszabadulást közvetlenül követő néhány évben tényleg létezett egység, amelynek oroszlánrésze volt abban, hogy a társadalmi haladás erői, sőt a magyar történelem előrelendítő tettereje megsokszorozódtak. A sztálinisták ezt is szétbomlasztották, mi több, a szétválást, esetenként a széthúzást elevenítették fel. Mily sokat

bajlódtunk például az ifjúsági mozgalomban a Hollósék által szított és táplált ellentét miatt, amelyet 45 után a Madisz és a Nékosz között gerjesztettek. Mindenesetre a sztálinisták képtelennek bizonyultak arra, hogy az egységet esetleg egy magasabb fokon újraalkossák. Ez lényegükkel ellenkezett. Ezzel szemben 1953 után éppen velük szemben jött létre megint. Az egész ellenzéki mozgalom újjáteremtette ezt az egységet, és új, harcos tartalommal töltötte meg.

A Petőfi Kör vezetőségén belül, sőt az egész Körre jellemző módon, mi is újrateremtettük. A Kör ilyen értelemben is vetülete volt az ellenzéknek. Ám a mi sorainkban összeforrottabbra sikerült, mint pl. az Írószövetség esetében. Ott „csupán" a fiatal írók memorandumával tudták Kardos Laciék dokumentálhatóan létrehozni. Az úgynevezett urbánus írók, mint Déry Tibor, Zelk Zoltán, Benjámin László közös munkássága a népi író Illyés Gyulával, Veres Péterrel, Szabó Pállal sokkal inkább szoros együttműködés volt, mintsem az elejétől fogva működő szerves egység, bármennyire is meg tudták teremteni a sztálinisták által megtört és besározott, igazi jelentőségéből kiforgatott népi és urbánus szövetséget. A Petőfi Kör tagságával ellentétben a népi írók sohasem váltak párttagokká. Csoportjuk mindvégig megtartotta önállóságát és különállását. Sőt 1953–1956-ban bizonyos tartózkodást is mutatott az ellenzék irányába.

A vezetőség igen nagy része valamikor a Nékoszhoz tartozott. Az általam számon tartott 24 tagja közül biztosan11. Egyesek, például Kázmér Sanyi szerint a vezetőségnek a többsége volt népi kollégista. Ám lehetséges, hogy ő az általam nem ismert tagok hovatartozásáról is tudott, és ideszámítja őket. A vezetőség másik része a korai időben, 1945–49 között, általában a Madisz soraiban tevékenykedett, és az úgymond urbánus polgári közegből érkezett. Most szinte természetesen újólag megteremtettük a sztálinisták által fölbomlasztott egységet. Ha időnként volt is némi nézeteltérés, sőt súrlódás közöttünk, általában nem ezen a megkülönböztetésen alapult.

Mindaz, amit a vezetőségről elmondtam, döntő mértékben vonatkozott az egész Körre, vitáinak a látogatóira. A vezetőség valóban demokratikus és hű képviselője volt az egész Körnek. Igazi tükre annak. A tökéletes visszatükrözést csupán a természetes akadályok korlátozták. Az egyik, hogy jóllehet a Kör a *fiatal* értelmiség szervezete és mozgalma, ez nem akadályozta meg azt, hogy már az elejétől viszonylag nagy számban látogassák olyan értelmiségiek is, akik életkora bizony jóval meghaladta ezt a mércét. Persze nem kerülhettek be a vezetőségbe. A másik az, hogy a Kör ugyan a fiatal *értelmiség* mozgalmának indult, és annak vallotta magát, mégis a vitákon más foglalkozásúak is akadálytalanul megjelentek. Már az első, nagy közgazdasági vitán több munkás vett részt, s számuk egyre nőtt. Szünet nélkül növelni akartuk a részvételüket. Érdekes módon, talán még náluknál is több pártfunkcionárius látogatta a rendezvényeket. Ezt nem korlátoztuk, sőt számukat fokozni kívántuk. Egyszer valaki meglepetten és csodálkozva említette, hogy Biszku Bélát látta az egyik vitán, aki akkor Kádár János után a XIII. kerületi párttitkár volt. Természetesen ennek a csoportnak a képviselői sem kerülhettek a vezetőségbe.

Magától értetődő, hogy számos pártonkívüli is jött. Gyakran olyanok, akik azelőtt más pártok vagy mozgalmak tagjaként, beosztottaiként érdeklődtek az olyan

nyilvános és ígéretes ellenzéki tevékenység iránt, mint amilyen a Petőfi Körben folyt. Közülük a legtöbben mint az 1945–48-as koalíciós pártok volt tagjai kísérték figyelemmel – a legtöbbször csak „névtelen" küldötteik révén – az ellenzéki mozgalmakat, vagy esetleg kívülről, óvatosan és korlátozottan ugyan, de segítséget nyújtottak. Közülük megemlítem a Recskről szabadult, barátommá lett Jónás Pált,[11] akitől időnként a volt recskiek buzdító véleményét hallottam. Egy sem akadt köztük, aki bomlasztó vagy a szocializmussal ellentétes érzelmeinek adott volna hangot nyilvánosan, vagy ilyen értelemben tevékenykedett volna. Én legalábbis nem tudtam ilyesmiről. Érdeklődtek és tájékozódtak, várakozással latolgatták az esélyeket. Nyilvánvaló, hogy közülük még kevésbé juthatott be valaki a vezetőségbe. Márcsak azért sem, mert a nagy többségük még a vitákat is elkerülte, nehogy provokációval vádolják őket.

Az említett csoportok nem képviselhették, nem fejezték ki a Kört. Inkább fokozódó befolyását és hatását jelezték.

A vezetőség megválasztása után hamar, talán három-négy nappal később, összeültünk. Megbeszéltük a közgazdasági vita folytatásának megszervezését és előkészítését, ami már a nyakunkon volt. Az új vezetőség fontos tette volt az újabb két titkár kijelölése. Egy gyorsan határozó, tényleg cselekvő és állandóan készenlétben álló vezetést nem lehetett biztosítani nagylétszámú és szétágazó testülettel. Ezt a vezetőség minden tagja belátta. Meg aztán, ahogy Tánczos már előtte mondta nekünk, a belső magnak – és magunktól is jól tudtuk –, ki kellett küszöbölni az esetleges és várható ingadozásokat és határozatlanságot, a bénító habozást és készületlenséget. Biztosítani kellett a Kör teljes egységét és cselekvőképességét. Tánczos mellett mi ketten, Hegedűs Andrissal lettünk még titkárok, amit a vezetőség egyhangúlag megszavazott. Csak ezt a háromtagú titkárságot hoztuk létre, amelyből tehát Bohó Robi hivatalosan kimaradt, de a későbbiekben mégis úgy cselekedtünk, mintha ő is titkár lett volna. Különben se sokat adtunk a címekre. Robi helyett valószínűleg azért lettem én titkár, mert vele a titkárok mindegyike a volt Nemzeti Diákszövetséget (NDSZ) elevenítette volna föl, míg én más tapasztalatokat hoztam, más színezetet képviseltem. Egy ideig még „munkás" is voltam.

Ráadásul a volt népi kollégisták közül jöttem. Tánczostól egyáltalán nem volt idegen az ilyesféle mérlegelés: ki honnan jött? Mi több, egyik értékes tulajdonsága éppen az efféle, nagyon gyakran szükséges taktikai megfontolás, aprólékosságnak tűnő számítgatás volt. Hozzá kell tennem, hogy Gyuri, mint polgári környezetből sarjadt volt diákszövetségi vezető, ugyanakkor pedig volt Györffy-

[11] Jónás Pálról (1922–199?) többször írok a szövegben. Nagy szerepet játszott az 1945–1948-as ifjúsági mozgalomban, miután a háború alatt tevékenyen részt vett az ellenállási mozgalomban. Megérdemelten lett a Mefesz egyetemista szervezet elnöke 1945 és 1948 között. A Független Kisgazdapárt tagja volt. 1948-ban Kistarcsára internálták, majd a hírhedt recski kényszermunkatáborba került. A Nagy Imre által fémjelzett amnesztiával szabadult, de hosszú ideig mint fűtésszerelő-munkás dolgozott. A forradalom alatt több helyen tetterős munkát fejtett ki. 1957-ben rövid ideig a franciaországi emigrációban a Petőfi Kört igyekezett megszervezni velem együtt. Majd az Egyesült Államokba emigrált, ahol az albuquerqi egyetem közgazdaságtan professzora lett.

kollégista, egymagában személyesen testesítette meg e két fő áramlatot: volt Nékoszos, volt Madiszos. A vezetőségen belül már az is szerencsésen alakult, hogy Tánczos, Győrffy, Pataki és én négyen voltunk, akik személyesen kifejeztük a volt Madisz és a Nékosz új egységét.

Már eleve számítottunk arra, hogy Hollósék dühbe gurulnak. Arra is, hogy nem fogadják el ezt a vezetőséget, visszautasítják a számukra kedvezőtlen választásokat. Magam külön is attól tartottam, hogy kézzel-lábbal tiltakoznak a megválasztásom ellen. Már az is csodaszámba ment, hogy nem kapálóztak, amikor megtudták, hogy a vezetőség tagja lettem. Én, a volt „imperialista kém"! Hát még most a titkársági kijelölésem után! De úgy látszik, hogy ekkor, májusban már nem voltak abban a helyzetben, hogy ellenszegüljenek a választásnak, vagy akárcsak óvást emeljenek. Izgatottan vártuk a titkárság összetételére adott válaszukat. Arra nem számítottunk, hogy mindenféle megjegyzés nélkül tudomásul vették. Azt a furfangos ötletet találták ki, hogy az ő részükről is beküldtek valakit a titkárok közé. Pécsi Kálmánt jelölték ki negyedik titkárnak, aki pedig nem volt a megválasztott vezetőség tagja. Másoktól hallottam, hogy magas rangú pártfunkcionáriusi családba házasodott. Komócsin Zoltán rokona lett, s azt suttogták, hogy megrögzött sztálinista, vagy legalábbis botcsinálta pártellenzéki. Én magam egyáltalán nem ismertem, s nem is törekedtem ismeretségre.

Azt az egyszerű sakkhúzást tettük, hogy időnként rendeztünk vele áltitkársági ülést, de mi hárman, sőt Bohóval négyen Pécsi nélkül rendszeresen külön tárgyaltuk meg a fontos és lényeges ügyeket. Ez semmiféle lelkiismeret-furdalást nem okozott számunkra, sőt megnyugtató megoldást jelentett. Fenntartottuk a Kör függetlenségét; Hollósék mesterkedéseivel szemben meg tudtuk őrizni „köreinket". Úgy tűnt, hogy Pécsi Kálmán is békésen tudomásul vette ezt a helyzetet: elkerülte a civakodást, s ugyanakkor Hollós iránt is lojális maradt.

Az első közgazdasági vitával különleges időszak vette kezdetét. Az idő, amely már előbb, 1955 vége óta észrevehetően felgyorsult, kora tavasztól még jobban meglódult, és különösen a XX. kongresszus után szinte vágtába csapott. Az események egyre gyorsabb egymásutánja az 56-os esztendő egyik legszembetűnőbb vonása lett. Május elejével, a Kör első nagy vitájával szemmel láthatóan megindult a forradalom előtti hónapok talán legszilajabb szakasza. Rövid két hónap alatt szinte elvesztünk az események forgatagában. Ezt a hallatlan sebességet majd a forradalom lázas napjai fogják meghaladni.

Május–június lett a Petőfi Kör történetének a csúcspontja. E rövidke időszak az ismeretlen kis értelmiségi vitaklubot az ország egyik legjelentősebb és hetedhét határon túl is ismert politikai gócává avatta.

Nem csoda, ha az események kavargásában mi, szereplők is úgyszólván elvesztettük időérzékünket. Alig történt valami nevezetes, alig zajlott le egy-egy jelentősebb esemény, máris kiszorította egy újabb, talán számottevőbb, számunkra, s talán mások számára is még jelentősebb ügy. Ilyen körülmények között aztán mi, akik nemcsak résztvevői voltunk e nagy napoknak, hanem itt-ott esetleg az első vonalakban tevékenykedő szereplői, közreműködői, nem jegyeztük le, és nem jegyeztük meg, hogy mikor mi és hogyan ment végbe. Gyakran arra sem figyeltünk föl, hogy egyáltalán valami érdemleges történt. Nem krónikásai lettünk

az időnek, mert azok alakítóinak kellett lennünk. A lázas gyorsasággal lezajlott, a megannyi nagy eseménnyel teli napok sürgése-forgása már akkor szinte egybefolyt előttünk. Számomra legalábbis az a furcsa helyzet állt elő, hogy már akkor is csak nehezen tudtam elválasztani és megkülönböztetni egymástól a napok sorra-rendre következő történéseit és teendőit. Hát még így visszatekintve. Az emlékezet különben is – észrevétlenül, de erősen – válogat és selejtez, s nagy erőfeszítés kell ahhoz, hogy az ember úgy-ahogy megregulázza. A forrongó május–júniusi történelemformáló napok összezsúfolódott eseményeinek összekuszálódott szálait csak nagy nehezen tudom most kibogozni. A pontos időrendért nem vállalhatom a felelősséget. Ez a történészek dolga. Emlékezetemből bizonyára sok mindent kirostált az idő. De az biztos, hogy amit leírok, az nem csak megtörtént, hanem emlékezetem több-kevesebb élességgel és bizonyossággal megőrizte. Többre sajnos nem futotta. Csak azt tudom sajnálkozva megállapítani, hogy véges emlékezetem csupán a kis hányadát tudta megőrizni mindannak, ami akkor körülöttem és velem lezajlott. Ez érvényes mind az előbbi, mind az utóbbi időkre. De leginkább mégis az 1956-os esztendő viharos és válságos napjai sínylették meg emlékezetem gyarlóságát. Talán, mert annyi szép, nagyon jelentős és sokatmondó nap zsúfolódott egy évbe.

A közgazdasági vita és a vezetőségválasztás után első helyen a Petőfi Kör fellépésének a hatásáról kell beszélnem. Már itt az elején, mert a május elejei viták azonmód fölkeltették elsősorban az ellenzék, de a pártapparátus élénk érdeklődését is. Rajtuk kívül a politikával egyre nagyobb számban foglalkozó emberek is fölfigyeltek a merész és nyílt ellenzéki szóra, a sok mindenkit megmozgató, felrázó új hangütésre és vitára. Szájról szájra adták a jó hírt. Munkahelyemen csoportokba verődve, nagy izgalommal tárgyalták az *Irodalmi Újság* szinte lázító cikkei mellé kívánkozó újdonságot. Egyik napról a másikra megnőtt ott a tekintélyem, és tulajdonképpen ettől fogva kezdődött közvetlen fölöttesem, Tilkovszky Lóránt nagylelkű gesztusa, amellyel szinte korlátlan szabadságot biztosított számomra.

Föl kell idéznem azt a fogadtatást, amelyben a központi pártapparátus részesítette kezdeményezésünket. Jól tudtuk, hogy kisebb-nagyobb, általunk ismert, vagy nem ismert fel- és bejelentők serege írásbeli és szóbeli feljegyzéseket zúdít a pártközpontra. Így is történt. Azt azonban akkor nem gondoltuk – ez csak évtizedekkel később derült ki –, hogy a közgazdasági vitákról készített egyik gyorsírásos jegyzőkönyvet éppen a pártközpont részére készítette az általam a mai napig ismeretlen felderítő. Mindenesetre jól tudtuk, hogy a pártközpont legfelső körei alaposan és többször meghányták-vetették a Petőfi köri lázongásokat. Innen eredt a Politikai Bizottság határozata,[12] amiről csak hallottunk, mely egy külön, magas rangú bizottságot hozott létre a Petőfi Kör pórázon tartására, szigorú ellenőrzésére. Már nem bíztak abban, hogy Hollós és társai meg tudnak felelni feladatuknak.

[12] Sem az MDP KV Politikai Bizottságának, sem Titkárságának ülési jegyzőkönyveiben nem találtam utalást a bizottság létrehozására. Lehetséges, hogy nem testületi határozat alapján hozták létre. *(Szerk.)*

Számunkra volt valami jelképes üzenet abban, hogy maga a mindenható pártközpont kényszerül egy ilyen, csak kibontakozóban lévő ellenzéki mozgalom felügyeletére, mely épphogy megtalálta a helyét. A nagyhatalmú Andics Erzsébetet bízták meg a bizottság vezetésével, aki Révai császár mellett, időnként még őt is megelőzve, a kulturális ügyek fejedelemasszonya volt. Már régen ezt a gúnynevet vívta ki magának a csúfondárosan élcelődő történészek körében. Hollós szerény tagja lehetett ennek a háttérben rejtőzködő bizottságnak. Ebben több hatalmasság foglalt helyet, de csak a közgazdasági nagysággá nőtt Szalai Béla neve szivárgott ki közénk. Talán, mert többen ismertük, hiszen azelőtt az ifjúsági mozgalomban ténykedett, s mert az éppen megbírált közgazdasági élet egyik legfelső irányítója volt. Módfelett jellemző, hogy bennünket nem értesítettek e bizottság létrejöttéről, valamint vezetőjének vagy tagjainak a kilétéről. Csupán a pletykaszintű szóbeszédekből tudtunk meg valamit.

Munkásságunk elismerését, sőt bizonyos túlbecsülését láttuk abban, hogy egyszeriben ilyen teljhatalmú és magas rangú ellenőrrel tisztelték meg szerény próbálkozásunkat. Ez a nagy figyelem nem kevés büszkeséggel töltött el bennünket. Újabb lendületet, még nagyobb szárnyakat adott a már amúgy is igen serény buzgalmunknak, mert azt olvastuk ki belőle, hogy munkánk nemcsak nagy haszonnal jár, de a hatalom valószínűleg jobban tart tőle, mint amire mi magunk számítottunk.

Bizonyára többet megérdemelne, mint egy rövid említést az a tény, hogy a magas politikai berkekben, a pártapparátus legfelsőbb szintjén mekkora megrökönyödést, sőt bizonyos riadalmat váltott ki a Petőfi Kör jelentkezése. Az Írószövetség és lapja, az *Irodalmi Újság*, valamint az üldözött újságírók mellett, íme, fölbukkan egy újabb ellenzéki góc. Nagy igyekezetük ellenére se tudták eloltani a két ismert és nagyobb tűzfészket, s máris újabb, veszélyes, nagy lángon lobogó tűz lobbant föl. Tényleg többet kellene szólni a pártfőnökök körében kiváltott hatásáról, s a történészek bízvást megteszik, de akkor, 56-ban mi csupán a látható és könnyen érzékelhető hatásokat figyeltük. Olyasmit, hogy menesztik-e Rákosit, vagy nem? Rehabilitálják-e Rajkot, vagy nem? És így tovább. A pártapparátus védekező helyzetbe szorulásáról pedig általában véve úgyis tudtunk. Viszont a magasabb pártfórumok belső ügyeiről, a Petőfi köri viták és események fogadtatásáról alig értesültünk.

Hosszabban kell szólnom az ellenzékkel, illetve annak vezetőivel tartott kapcsolatunkról, hiszen a Kör maga is az ellenzék része volt, sőt egyik napról a másikra annak elismert, oszlopos tagja lett. Egy másik ellenzéki gócpont. Addig ezrek és ezrek buzgón olvasták az írók és újságírók egy-egy gondolatébresztő, sokszor szellemes cikkét az *Irodalmi Újság*ban, a *Magyar Nemzet*ben, esetenként egy-egy másik lapban. Ezután azonban már azt is kérdezgették, hogy mi van, mi lesz és mi történik a Petőfi Körben.

Az *Irodalmi Újság* megjelenésének napján sorban álltak az újságosbódék előtt, s percek alatt elkapkodták a lapot. Aki nem jutott hozzá – közülünk is akadtak ilyen szerencsétlen flótások –, az a barátaitól kérincsélte a gyakran már többek által olvasott lapot. A magyar történelem ama pillanatainak egyikét éltük – mint például 1848-ban –, amikor a nép és írói-újságírói között valami csodálatos

kapcsolat, sőt összhang, együttérzés jött létre. Ritka időkben volt ilyen nagy hatása az íróknak. Cikkeik és karcolataik, novelláik és verseik azonnal lelkes olvasókra találtak. Tömegek emlegették Háy Gyula maróan gúnyos karcolatát, a „Miért nem szeretem Kucsera elvtársat?"[13] – mely lerántotta a leplet a néppel szembekerülő apparátcsikokról. De Tardos Tibor vagy Méray Tibor leleplező riportjait, időnként keserűen önvádoló sorait, vagy Benjámin László, Sipos Gyula, Zelk Zoltán és a többiek verssorait, melyek kipellengérezték az újabb hatalmaskodókat, az úrhatnám újgazdagokat, akik nagy kocsikba vágva magukat, még járni is elfelejtettek... – ugyancsak ezrek-tízezrek idézték. Ám közülük is kiemelkedik Illyés Gyula szinte egyszuszra zendülő, a régi lantosokat idéző, megrázó és felrázó, gyönyörű verse, az 1950-ben írott „Egy mondat a zsarnokságról", mely megrendítő költeménybe sűrítette az egész Rákosi-uralmat, annak fojtogató légkörével, kizsigerelő mivoltával. De ki tudná végigsorolni a megannyi nagy írótól, verselőtől, Dérytől és társaitól származó emlékezetes sorokat, felsorolni akárcsak nevüket is azoknak, akik mindannyiónkat lelkesítettek és buzdítottak?

S íme, most föltűnt a tőlük eltérő, életszerűbb, mert vitatkozó mozgalom, mely az írók és újságírók bátor cikkei mellé az ellenzék egy másik, újabb csoportját vonultatta föl a nagy nyilvánosság előtt. Ez nemcsak egyéni megnyilatkozásokra szorítkozott, hanem széles, átfogó mozgalomként jelentkezett. A Petőfi Kör elfoglalta sajátos helyét az ellenzék már működő és ismert zászlóhordozói, szócsövei mellett.

Az ellenzék vezetői közül Vásárhelyi Miklós tartott velünk többé-kevésbé rendszeres kapcsolatot. Pontosabban: Tánczos találkozott vele időnként, és akkor elbeszélgettek. Elmondta neki a Kör viselt dolgait, Vásárhelyi pedig a véleményét, és meghányták-vetették az éppen felmerülő politikai ügyeket. Gyuri aztán beszámolt nekünk hármónknak ezekről a beszélgetésekről. Nem is voltak egyebek ezek a találkozások, mint csakugyan olyan beszélgetések, amelyeken csupán tájékozódtak egymástól az ügyekről, és kölcsönös véleményt formáltak. Csak a minden ártatlan csevegés mögött veszedelmes összeesküvést szimatoló, üldözési mániában szenvedő, ám halálosan veszedelmes pártapparátus állította már akkor, de főleg később, hogy a Nagy Imre-féle ellenzéki vezetők irányították a Petőfi Kört.

Szó sem volt ilyen irányításról, a politikai szervezkedés párt jellegű értelemben vett, úgymond a fölöttes és az alárendelt közötti viszonyról. Mi a Körön belül már márciusban eldöntöttük, hogy nem egy kötött szervezetet alakítunk ki, hanem csupán egy laza vitafórumot teremtünk. A Nagy Imre-féle ellenzékhez való kötődésünket sokkal inkább szellemi-politikai rokonság határozta meg, mintsem valamiféle szervezkedés.

Ezt a szellemi-politikai rokonságot elsősorban, sőt csaknem kizárólag Nagy Imre írásai, azok – bármilyen szűk körben történő – terjesztése és megbeszélése táplálták. Csak elvétve és nehezen jutottunk hozzájuk. Úgy emlékszem, hogy jómagam akkoriban mindössze hármat ismertem, azokat is különböző időpontokban kaptam meg, már azt se tudom, hogy kitől. Egyet-kettőt talán Tánczostól, aki

[13] Háy Gyula írása Miért nem szeretem... címmel az Irodalmi Újság 1956. október 6-i számában jelent meg. *(Szerk.)*

vagy Vásárhelyitől kapta, vagy másutt szerezte be. Ebben nem vagyok biztos, s abban sem, hogy kitől mástól kaphattam meg őket.

A marxizmus–leninizmus alkalmazásáról gépírással írt, sokszorosított formában elterjedt cikke[14] véglegesen meggyőzött, hogy Rákosiék és társai nem az alkotó marxizmust, hanem egy dogmatikusan fölfogott és értelmezett, gyakran sematikusan átfogalmazott és utánkérődzött szöveget kényszerítettek az országra. Volt különbség köztük és a klasszikusok írásai között. Most Nagy Imre cikke sokat segített abban, hogy a Petőfi Kört ingadozás nélkül a marxizmus megtisztításának, a sztálinista dogmáktól való megfosztásának, újrateremtésének a szolgálatába állítsuk. Számunkra, de számomra különösen, aki nemigen tudtam, hányadán állok a marxizmussal, igen nagy szolgálatot tett. Én, aki vergődtem, hogy a dogmákkal együtt kénytelen-kelletlen szakítanom kell a marxizmussal is, most ráébredtem, hogy a hamis tanok elvetése nem jelenti a marxizmus sutba dobását. Ez nagy megkönnyebbülést és fölfrissülést jelentett.

Az erkölcsről és etikáról fogalmazott másik írása egyszer s mindenkorra tisztázta és világossá tette számunkra, hogy a tömeges kivégzések és bebörtönzések összeférhetetlenek a marxizmussal és a kommunizmussal. Mindaz, amit törvénytelenség címén emlegettünk és felháborodva elítéltünk, szemben áll a kommunista eszmékkel. Ezért mélységesen bűnösök, akik ilyen rémségeket kiagyalnak és elkövetnek. Bűneikért felelniük kell: nemcsak le kell váltani őket, hanem bíróság előtt kell elszámolniuk tetteikről. A rehabilitálásokért, különösképp a Rajk és társai becsületének helyreállításáért, emlékük megtisztításáért folytatott küzdelmünk szilárd elvi alapot kapott.

Nagy Imre harmadik írása, a nemzetközi békés együttélés öt elvéről, a pancsa sziláról cikkbe foglalt gondolatok új és ígéretes távlatokat nyitottak. Az 1955 áprilisában Bandungban összegyűlt, semlegesnek tekintett országok vezetői, mindenekelőtt a hatalmas Indonéziát és Indiát képviselő Szukarno és Nehru összefoglalták az általuk előtérbe állított, a két ellenséges nagyhatalomtól különálló, semleges politika irányelveit. Óriási reményeket keltett, hogy a számunkra példát jelentő – és a Szovjetuniótól elszakadt Jugoszlávia nem csak részt vett ezen az értekezleten, hanem Tito személyében nagy szerepet kapott és vállalt.

Nincs lehetőség itt arra, hogy hosszasan elemezzem, illetve méltassam, vagy bíráljam a bandungi elveket. Azt viszont határozottan le kell szögeznem, hogy a pancsa sziláról írt Nagy Imre-cikk számunkra fontos útmutatásokat fogalmazott meg. Igen sajnálatos, hogy csak suba alatt, kevés példányban terjedt, nagyon kevesen olvasták. Magam is roppant nehezen, sok fáradság révén jutottam hozzá. Egészen újszerű volt benne, s megütötte olvasóit annak fejtegetése, hogy az országnak a más országokkal való aktív együttélésre kell törekednie, ami világosan a Szovjetuniótól való távolodást jelentette, sőt így már 1955-ben fölvetette a *később*, utólag annyira nehezményezett és bírált semlegességet. Ugyancsak megjelölte mint követendő utat a környező országokkal való föderációt. Az egész pancsa szilával együtt ez különösen nagy szó volt akkor, 1955–56-ban, és megoldást

[14] Nagy Imre Harcban a lenini eszmékért című, 1956 márciusában készített, máig publikálatlan írásáról van szó. (MOL XX-5-h 22. d. Vizsgálati iratok 33. k. 366–375. l.) *(Szerk.)*

ígért a Szovjetunió egyoldalú és zsarnok szorítása ellen. Ezért kapott ez a gondolat új politikai lendületet később, a forradalom idején.

A Szovjetuniótól való szabadulás és a közép-kelet-európai föderáció reménye véleményem szerint nem volt üres álmodozás. A bandungi üzenet világraszóló esemény volt. Számunkra külön buzdítást jelentett ez az újabb nyitás Jugoszlávia sajátos útja felé, és az a tény, hogy a Szovjetunió elismerte ezt az utat.

Tőlünk északra, Lengyelországban is megindult az erjedés. Sőt nálunk valamivel előbb és nagyobb méretekben. Izgatottan vártuk és fogadtuk az ottani híreket, melyek egy része az erős zárlat ellenére is megérkezett. Örömmel és lelkesedve tárgyaltuk Adam Ważyk és Wiktor Woroszylski verseit, a *Po Prostu* című ellenzéki lap cikkeit, melyek kivonatosan, szórványosan vagy csak szóbeszéd formájában terjedtek. Elragadtatva éltettük az újraéledő és új tartalmat kapott magyar–lengyel barátságot. Sajnos éppoly keveset tudtunk a lengyel eseményekről, mint Jugoszláviáról. Még sajnálatosabb, hogy tudomásom szerint kapcsolat sem jött létre a lengyel és a magyar ellenzék között. Ennek óriási, államilag szervezett akadályai voltak. Egy-egy szórványos találkozásról hallottunk, amely talán az Írószövetség vagy Vásárhelyi és a Pestre látogató Woroszylski között történt.

Természetesen az akkori elnyomó uralmi viszonyok között szó sem lehetett arról, hogy Nagy Imre írásait, vagy akárcsak azok tartalmát és témáját világosan és kertelés nélkül a Kör egy-egy rendezvényének a középpontjába állítsuk, vitát tartsunk róla. Nagy Imre cikkei a háttérben maradtak, s így nagyon kevesen és ritkán jutottunk hozzájuk. Tartalmuk és szellemük mégis megtermékenyítette a Kör tevékenységét, szilárd politikai alapot adott, és kétségtelenül hatott ránk, sőt nagymértékben befolyásolt bennünket.

Tánczos révén tudtuk meg, éppen Vásárhelyitől, de magam is értesültem, talán Gimes Lucytól, hogy az ellenzék vezetői között felvetődött, teremtsenek-e külön szervezetet. Az újságírók közül néhányan, Gimes Miklós, vele együtt talán még Lőcsei Pál és esetleg mások is azt kívánták, hogy az ellenzék a mai laza mozgalom helyett hozzon létre egy határozottabb, sokkal ütőképesebb, független és világosan körülhatárolt szervezetet. A parázs vitát Nagy Imre határozott és félreérthetetlen, erélyes magatartása gyorsan lezárta és eldöntötte, szigorúan a külön szervezet ellen foglalt állást. És teljesen logikusan kötődött politikai álláspontjához. Meggyőzően kifejtette, hogy egy ilyen, szükségszerűen illegális szervezet egyértelmű a párt egészének az elvetésével és az egész ellenzék fölszámolására vezetne. Márpedig, érvelt erélyesen, mi a pártot akarjuk meghódítani. Egyébként pedig Rákosiék csak egy ilyen szarvashibára várnak, hogy teljes erővel lecsaphassanak. Ezzel az okfejtéssel egyetértettünk.

Akkor, és még egy ideig, Gimes és mi többiek is azt vallottuk, hogy a jelenlegi pártot ilyen vagy olyan mértékben és mélységben ugyan, de csak reformálni kell. Ez viszont nem igényelt külön szervezetet. A párt reformjának ügyében aztán, a mérték és a mélység nagyságában, nagyon eltérő és változó felfogások és nézőpontok jellemezték táborunkat. De végül is a közös reformer álláspontnak a külön szervezkedés elutasítása felelt meg, ezért aztán valamennyien, hátsó gondolat nélkül, Nagy Imre felfogása mögé sorakoztunk. Tudomásom szerint ezt akkor Gimesék is elfogadták, s nem volt ellentét az ellenzék köreiben.

Ezen az elvi vitán túlmenően csaknem mindnyájan tudtuk, hogy nem lehet egy mozgalmat létrehozni, még kevésbé kibontakoztatni rendszeres szervezőmunka nélkül. Ez a belső, mindig is nélkülözhetetlen szervezőmunka azonban nem terjedt ki a Petőfi Kör egészére. Még csak a teljes vezetőségre sem, hiszen annak különböző és eléggé szétágazó politikai árnyalattal és irányzattal bíró tagjai voltak. A Bohó Robival kiegészített, de a Pécsit kihagyó, szűk együttesünk, úgy is mondhatnám, hogy a titkárság mégis úgy működött, mint egy külön vagy legalábbis elkülönült szervezet. Tudtuk, hogy egy szélesebb, lazán együttműködő testületen belül is szükség van rá. Nem önállóan és nem különválva működött, de nélküle az egész mozgalom szétesett volna, egyszerűen nem létezhetett.

Az egész ellenzéken belül, amely most már három befolyásos gócon keresztül érvényesítette elveit, megvolt ez a – formálisan elvetett és elítélt, de mégis működő – irányító, összehangoló szervezeti kapcsolat. Ilyen, bármilyen lazán összefogott együttműködés nélkül kevéssé vagy egyáltalán nem lehetett volna összehangolni az Írószövetségben és az *Irodalmi Újság*ban, az újságírók soraiban, valamint a Petőfi Körben kifejtett ellenzéki tevékenységet. Elvetettük a politikai párt vagy akár egy különálló csoport értelmében vett szervezet gondolatát, de megvalósítottuk a tennivalók tudatos összehangolását, talán akaratlanul és ösztönösen, ami nélkül semmi se történhetett volna. Vagy pontosabban: csak rendszertelenül és összevissza, taktikátlan és hebehurgya módon kerülhetett volna sor az apparátussal szembeni harcra. Ezt a zűrzavart el akartuk kerülni. A szükséges összehangolás nélkül – ami nem jelentett szervezetet, de szerintem mégis elérte a szervezettség bizonyos fokát – nem lehetett volna szó többé-kevésbé rendezett politikai küzdelemről. Ebben a kérdésben többekkel szemben állok.

A mi esetünkben – mint szó volt róla – Vásárhelyi Miklós képviselte Tánczos Gyurival azt a minimális szervezeti kapcsolatot, amely munkánkat nagy egészében összehangolta a többiekével: írókkal, újságírókkal és másokkal. De ő nem utasított bennünket, mint valamilyen fölöttünk elhelyezkedő szerv képviselője. Nem is tudott volna, nem is akart. Ilyesmi meg se fordult a fejünkben. Kölcsönösen tájékoztatták egymást, ez volt minden. De mi mindig tudtuk és figyelembe vettük, hogy hol tart és mire készül az ellenzék.

Tánczos nagy néha Losonczy Gézával is találkozott. De csak ezzel a két politikai vezetővel, ők is csak külön-külön jelentették számunkra az ellenzéki vezetői maggal tartott összeköttetést. Én legalábbis nem tudok másról. Ez teljesen beleilleszkedett abba az általában bizalmasan kezelt gyakorlatba, amelyet kialakítottunk a Kör ügyeinek intézésére. Szigorúan tartottuk magunkat az illegális mozgalomban használt, a titkos tevékenységre jellemző rendszabályokhoz. Így lehetőleg nem jegyeztük le tárgyalásaink, megállapodásaink szövegét, s a lehető legkevesebb írásos anyagot hagytuk magunk mögött. Arra törekedtünk – még akkor, 56 tavaszán–nyarán is –, hogy egy lehetséges letartóztatás vagy házkutatás esetén a hatóságok ne találjanak semmi olyasmit, amit felhasználhatnak ellenünk. Ennek a mai szemmel talán eltúlzott, de akkor indokolt óvatosságnak ma isszuk meg a levét, mert általában az ellenzék mozgalmának, s benne a Petőfi Kör tevékenységének alig-alig akad korabeli írásos anyaga.

Ez az elővigyázatos magatartás meghatározta munkamegosztásunkat is. Jobban mondva azt a módszert, amelyet a feladatok végrehajtására alkalmaztunk. Nagyjában-egészében mi négyen (Tánczos, Hegedűs, Bohó és én) mindent csináltunk, de mégis kialakult egy olyan munkamegosztás közöttünk, amelynek megfelelően ki-ki végezte a maga dolgát a saját munkaterületén, mégpedig önállóan, egyedül, azaz a többiektől szinte elszigetelten.

Gyuri a viták irányításán túl az említett ellenzéki vezetőkkel, valamint a DISZ-központtal, néha a pártapparátus egyik-másik vezetőjével tartotta a kapcsolatot. Ráhárult az esetleges, úgymond érzékeny összeköttetés a „pártellenzék" egy-egy rangosabb tagjával is.

Hegedűs Andris, már felesége, Ember Mária révén is, aki a *Magyar Nemzet*nél dolgozott, az egyre fontosabb szerepet betöltő sajtó irányában tevékenykedett. Főleg azon igyekezett, hogy mind több és hosszabb cikk jelenjen meg a Petőfi Kör működéséről, terveiről és elgondolásairól. Figyelemmel kísérte egy-egy külföldi tekintélyes lap cikkeit is.

Bohó Robi oroszlánrészt vállalt a vitavezetők felkérésében. Fő feladatának tartotta, hogy ezenkívül az általunk már előre kiszemelt, fontosabb hozzászólókkal beszéljen és összehangolja mondanivalójukat. Ez többé-kevésbé valamennyiünk teendője volt, beleértve a vezetőség más tevékenyebb tagjait, ám úgy tudom, hogy Robi sokkal több szereplővel tanácskozott, mint mi többiek, az egy Tánczos kivételével, aki megállás nélkül ezzel is foglalkozott.

A közös tennivalókon kívül rám hárult a Kör szervezeti kiépítésének, szervezkedésének, szervezeti megerősítésének a feladata. Ez viszonylag kevés munkával járt, mert egyrészt – sajnos – elhatározásunknak megfelelően erre a feladatra kevés figyelmet fordítottunk, másrészt pedig az egyének és csoportok maguktól jelentkeztek, közvetlenül, szabad elhatározásukból jöttek hozzánk. Nem törekedtünk formális vagy éppen szigorúan meghatározott tagságra. A látogató jegynek nevezett tagsági igazolványt csak később vezettük be. A vitán résztvevőket a Kör tagjainak tekintettük. Elég hamar megkezdtük a meghívók kibocsátását, melyeket széles körnek, főleg üzemeknek és intézeteknek küldözgettünk.

Nagymértékben tehát az én személyes felelősségem, hogy a Petőfi Körből nem vált ütőképesebb és határozottabb, markánsabban megformált szervezkedés. Ez nem lett volna azonos a sokkal szélesebbre méretezett, s ezért vegyesebb politikai felfogású résztvevők tömegeit egyesítő mozgalommal. Ebben mindenki egyetértett. Senki sem akadt, aki számon kérte volna tőlünk, hogy nem szervezkedünk. Mai szemmel nézve az egyetlen mentség, amit fölvethetek, hogy nem gondoltunk egy, a Körön belül létrehozott, politikailag és szervezetileg is erélyesebb, energikusabb, valamint jobban kiépített csoport kialakítására. Ez meghaladta valamennyiünk korabeli felfogását.

A nagyjából kialakult munkamegosztás alapján végzett napi teendők és az elvégzett munka részleteit egymás között sem firtattuk. Ilyesmire csak akkor került sor, ha nem lehetett elkerülni. Egyébként tartottuk magunkat a nem kimondott, de mindnyájunk által betartott, az illegalitásból származó regulákhoz. S közöttük az egyik legfontosabbhoz: „ne szólj szám, nem fáj fejem!" Csak a laza mozgalomhoz tartozó, abból következő, annak megfelelő tennivalókról szóltunk bővebben.

Így az ellenzék vezetőivel tartott kapcsolatról, Tánczos beszámolói alapján, csak mi négyen tudtunk, csak mi beszéltünk róla, mégpedig nem együttesen, hanem csak szinte suttogva, négyszemközt. Márcsak ezért sem lehetne arra gondolni, hogy az ellenzék vezetői irányították a Kört. De egy nagy mozgalom kibontakozásához szükség volt arra, hogy tudjuk, mi történik az ellenzék berkeiben, és hogy a feladatokat legalább mi négyen és a körülöttünk tevékenykedő legbelsőbb és legközelebbi munkatársak úgy lássák el, mint ahogy egy szervezetben szükséges. Nagyon jól tudtuk, hogy enélkül nem lehetséges mozgalom. Nem estünk bele tehát abba a hibába, mintha általában ellentétet akartunk volna fabrikálni szervezet és mozgalom között. Nem volt ilyen elvont módon fölfogott és értelmezett ellentét. Arról van szó, hogy egy politikailag szükségszerűen radikálisabb, önállóan működő szervezet megteremtését vetettük el, amely ugyan a Körön belül, de mégis attól megkülönböztetve is működne. Persze nagyon is tudatában voltunk annak, hogy magának a Körnek a széles és laza tevékenységéhez is szükség van egy szervező magra, „szervezetre", amely a legradikálisabb és legmozgékonyabb vezetőit összefogja. Ez a dolgok természetéből kifolyólag nem állandó, meghatározott „szervezet", vagy szervezkedés volt, hanem egy cseppfolyós, folytonosan változó, ám növekvő létszámú együttes. Ennek mi voltunk négyen a középpontjában.

Ez a fajta, nem formálisan megtervezett, de a gyakorlati munkában működő szervezet különösen kitett magáért a viták előkészítése során. Márpedig ez volt a Kör alapvető, tulajdonképpeni munkája. A soron következő történészvita előkészítése mindennapi feladatunk volt. Úgy emlékszem, hogy különösen erre készülve alakítottuk ki véglegesen, és alkalmaztuk a viták megszervezésének módszereit.

Mint ahogyan egyáltalán nem bíztunk a mozgalom egészének az ösztönösségében, úgy a vitákéban sem. Nem hagytuk annyiban, hogy majd a vitákon bárki magától és összevissza jelentkezik hozzászólásra, ki-ki elmondja a magáét, ha egyáltalán elmondja, s minden előkészület és összehangolás nélkül, minden úgy történik, ahogy annak történnie kell. Valamennyien elvetettük az „ahogy esik, úgy puffan" bárgyú felfogását. Nem szerveztünk meg, nem készítettünk elő minden egyes hozzászólást, de gyakran rendkívül alaposan megtárgyaltuk a gondos mérlegelés nyomán kiválasztott fontosabb hozzászólókkal a témájukat. Részletekbe menően tanácskoztunk egy-egy vitavezetővel. Persze nem lenne helyes arra gondolni, hogy netán előírtuk a hozzászólóknak, hogy mit és hogyan mondjanak, vagy esetleg utasítottuk őket a mondókájukra, mint a sztálinista pártvezetők tették. Szó sem volt ilyen viszonyról. Sokkal inkább politikai véleménycserére, a két vagy esetleg több résztvevő számára tisztázó beszélgetésre kell gondolni. Többször az is előfordult, hogy valaki még önmaga előtt sem tisztázta, hogy hozzászól-e, vagy sem. Többen ingadoztak és kételkedtek. Nem volt akkor olyan egyszerű, hogy kényes kérdéseket, nem egy esetben kockázattal járó módon feszegessen valaki a nagy nyilvánosság előtt, hangos és tevékeny hallgatóság jelenlétében. Ne feledjük, hogy büntetés és megtorlás járt a nyílt ellenzéki hangért. Volt, aki visszariadt a hozzászólástól, volt, akit sikerült rábeszélni. Nem egynek abban sem volt tapasztalata, hogy nyilvánosan beszéljen. De a legtöbb esetben örömmel vállalkoztak arra, hogy végre szabadon elmondják az addig legtöbbször csak magukban tartott véleményüket. A vitán, de előtte is sokan önmaguktól jelentkeztek, hogy hozzászólhassanak.

Hosszan és részletesen lehetne beszélni a különböző magatartási formákról, amelyeket egy váratlanul fölbukkant szabad szószék lehetősége kiváltott. Szociológiailag, de egyébként egyszerű emberi viszonylatban is módfelett érdekes lenne annak részletes vizsgálata, hogy miképp válaszoltak. Hogyan reagáltak arra a lehetőségre, hogy egy ingadozó, de kemény diktatúrában elmondhatják kifogásaikat, sőt a vádjaikat. Éspedig nem szűk körben, hanem széles és hangos nyilvánosság előtt. Sajnos erre itt nincs mód. Csupán azt ismétlem, hogy néhányan megijedtek, mások visszariadtak, de az óriási többség felszabadultan helyeselt és örvendezett.

Ebben az előkészítő munkában ismertem meg Tánczosnak még egy kiváló erényét. Olyan szervező tehetséget és képességet, amely csak keveseknek adatott meg. Arról a sajátos tulajdonságról és értékéről van szó, hogy már a résztvevők kijelölése során, majd a velük folytatott beszélgetésekben a legapróbb részleteket is alaposan megvizsgálta és megtárgyalta. Tüzetesen felmérte, majd unos-untalan visszatért arra, hogy ki fog beszélni kivel, s ki biztosítsa az illető eljövetelét, majd fölszólalását. Kis papírcetlikre jegyezte föl kinek-kinek ezzel kapcsolatos feladatát, a közben eszébe jutott tennivalókat, a feladatok lelkiismeretes vállalását. Azután megsemmisítette ezeket a papírcetliket, pedig a történészek mélyebb betekintést nyerhettek volna a viták előkészítésének lázas perceibe ezekből a sietve felrótt cédulákból. Gyuri a legapróbb részletet is töviről hegyire elemezte és boncolgatta anélkül, hogy egy pillanatra is elveszett volna a részletekben. A tehetséges szervezőnek ahhoz a típusához tartozott, aki kiemelte a látszatra jelentéktelen részletek fontosságát és szerepét az egész nagy eseményben. Szervezőtehetsége a csip-csup részletek gyakori előtérbe állításában is megmutatkozott. Gyakran mi magunk sem értettük meg akkor azt a francia közmondást, hogy „az ördög a részletekben rejtőzik", azaz elhanyagolásuk megbosszulja magát. Nevetve csipkelődtünk apró papírcetlijei miatt, és a részletekbe vesző módszerén, holott neki volt igaza. Ez aztán mindjobban tudatosodott bennem.

A feladatok tömkelege már a történészvita előkészítése során arra kényszerített bennünket, hogy igénybe vegyük, majd kiterjesszük a közeli munkatársak hálózatát. Az a tény is egyre jobban erre vezetett bennünket, hogy közeli barátaink, a viták szorgalmas látogatói, azaz a Kör tulajdonképpeni tagjai közül mind többen akartak segíteni. Ilyen tevékeny baráti hálózat nélkül aligha tudtuk volna ellátni a gyorsan növekvő és szaporodó teendőinket. A vezetőségnek talán a többségére sem lehetett számítani: vagy a mindennapos munkájuk kötötte le őket, vagy pedig – mi tagadás – éppen politikailag csupán ímmel-ámmal, csak bizonyos mértékig lehetett rájuk számítani a leplezetlen ellenzéki ténykedésben. Nincs értelme ma azt méricskélni, hogy kire milyen mértékben.

Nem lehet azt mondani, hogy a közeli munkatársak hálózata véletlenül alakult ki. Leginkább azok alkották, akikhez valamilyen szoros baráti kötelék vagy politikai ismeretség fűzött bennünket. Azután természetesen olyanok, akik feltétel nélkül ellenzékiek, Nagy Imre hívei voltak.

Most felsorolva őket, biztos, hogy többeket méltatlanul kifelejtek a sorból, de már akkor sem ismertem jól mindenkit az egyre szaporodó munkatársak közül. Jól emlékszem Litván Gyurira, aki feleségével, Gál Évával főleg Tánczos körül serénykedett, s ha jól tudom, közte és Vásárhelyi között közvetített. Ember Mari, mint említettem, a *Magyar Nemzet* ellenzéki táborának oszlopos tagjaként Hegedűs Andrisnak nyújtott hasznos támogatást a sajtó felé irányuló munkánkban. Ebben segédkezett Bíró András is, akit régebbről, a Madiszból ismertem, s aki akkor a *Népszavá*nál újságíróskodott. Ő főleg a régi kommunistákkal való találkozás megrendezése nyomán lett tevékenyebb. Lapjánál akkor is csak módjával fejthetett ki ellenzéki munkásságot, mert a régi szociáldemokrata Horváth Zoltán, a *Népszavá*nak börtönből szabadult, újdonsült szerkesztője is inkább a halogató és figyelő, a Nagy Imrétől óvatosan távol maradó volt baloldali szociáldemokraták, Szakasits, Marosán és társaik csoportjához tartozott, akik aztán Kádárhoz csapódtak. A Kört támogatta Kádár Iván fiatal közgazdaságtani professzor is, aki a szakterületén kívül eső kezdeményezéseinkben is igyekezett támogatni bennünket. Ötleteivel, javaslataival érdemben hozzájárult munkánk kiterjesztéséhez. Józsa Péter, akivel valamikor együtt bölcsészkedtünk, abban nyújtott támaszt, hogy az ellenzéki radikalizmus felé tereljük a mozgalmat. Meg nem alkuvó, olykor a szükséges taktikai érzéket is nélkülöző, szenvedélyes javaslatokat tett. Már nem emlékszem pontosan, hogy milyenféléket. Feleségével is szorosan együtt dolgoztunk, aki a Kör mind burjánzóbb adminisztrációs ügyeiben segédkezett. Nagy lelkesedéssel jegyezte föl a viták anyagát. Nem tudom, hogy mi lett e szövegekkel. Általában lehetett számítani a feleségek nemegyszer áldozatos munkájára is. Így Bácskai Vera történészre, Tánczos feleségére, aki még áprilisban, Illyés Dózsa című drámájának megvitatása során tett bevezető megjegyzéseket. Feleségem, Surányi Lenke is besegített, ha ideje engedte.

Jellemző, hogy a TTIT-ben úgyszólván mindenki igyekezett valamivel hozzájárulni a Kör munkájához. Amikor bementem oda, úgy éreztem magam, mint ahonnan csupa rokonszenv és együttérzés árad felénk. Mindig számíthattam szolgálatkész támaszra egy-egy apróbb-nagyobb ügy elintézésében. Hogyne számíthattam volna, hiszen a Kör a TTIT-hez tartozó, népszerű Kossuth Klubnak volt az ígéretes hajtása. Nem azt nézték az emberek, hogy a DISZ hozta létre, hanem úgy hírlett, s azt mondogatták, hogy a Kossuth Klub ifjúsági tagozata. A TTIT-ben úgy tekintették, mint a saját gyermeküket.

Major Laci és Polgár Bandi, régi kollégista társaim – Laci az igazgatóm volt a Petőfi-kollégiumban, Bandi pedig ugyanott a társam –, hűségesen látogatták a vitákat. Mindennapos elfoglaltságuk miatt azonban csak abban tudtak segíteni, hogy egy sereg jó tanáccsal láttak el. Sokunkat jól ismerték, politikailag egy síkon haladtunk. Ezenkívül azon igyekeztek, hogy munkahelyükön és ismeretségi körükben a vitákra toborzó hírveréssel szolgálják a Petőfi Kör ügyét. Ezt tette nagyon sok volt népi kollégista. Olyanok is, akiket csak hébe-hóba láttam, vagy kevéssé ismertem.

Mikó Jánost külön kell említenem, mert ő szorgalmasan igyekezett mindenbe beleszólni, mindenben részt venni. A „minden lében kanál" természete miatt csak azért nem gyanakodtunk esetleges besúgó voltára, mert ismertük, s főleg

mert hűséges volt a Körhöz, Nagy Imre politikájához és a volt Nékosz szellemiségéhez. Eléggé behatárolt és körülhatárolt képességeinél jóval nagyobb volt segítőkészsége és odaadása, ami néha naivitással volt határos. Ismeretségi köre bámulatosan nagy volt. Így nemegyszer nem tudtam elválasztani nála a tényleges ismeretséget az egyszerű szemtelenségtől vagy bizalmaskodástól, amellyel valakit megközelített. Meglehetősen sokat beszélt, s természetétől nem volt idegen a pózolás és nagyzolás sem. Most azért írok hosszabban róla, mert nekem külön is sokat segített. Elvitt bizonyos helyekre és emberek közé, akik látszatra távol álltak, s gyakran valóban messze voltak tőlünk, a mi Petőfi köri környezetünktől. Ügyvédbojtár lévén néhány ügyvéddel is megismertetett, mondván, „hogy majd csak szükségetek lesz, s a Körnek is ügyvédi szolgálatra". Szerencsére nem lett, de Jancsinak mégis igaza volt. Sohase tudhattuk, mikor csapnak le ránk, a helyzet már szükségessé tehette, hogy esetleg ügyvédek is közbeszóljanak.

A hetek múlásával, s a Kör jó hírének növekedésével párhuzamosan rohamosan nőtt a barátok és pártfogók száma. Akármerre fordultunk, mindenünnen biztatást és segítséget kaptunk. De a támogatók közül is messze kiemelkedik az a néhány, nálunk valamivel idősebb barátunk, aki rendszeres tanácsaival, útmutatásaival és ötleteivel segített. Közülük az első helyen Kardos Lacit kell említenem, akihez Tánczos gyakran fordult tanácsért, s aki magától is buzdított és javaslatokkal látott el bennünket. Sokszor Győrffy Sanyin keresztül, de gyakran a minket meglátogató Prágai Dezsőn és rajtam keresztül. Laci neve ugyanolyan elválaszthatatlan a Petőfi Körtől, mint Vásárhelyi Miklósé. Mellette barátja, Márkus Pista sarkallt bennünket munkánk folytatására, és tevékenykedett a viták szervezésében. Ő főleg a mezőgazdaság és a vidék problémáinak a feltárására buzdított, melyeknek kiváló ismerője volt.

A számos idősebb barát, a támogatók és segítők között mindenképpen szólnom kell Markos György professzorról. Az olvasó már ismeri őt a közgazdasági vitákról, ahol tevékenyen szerepelt, sőt a harmadiknak éppen ő volt az előadója. Markos nálunk jóval idősebb, régi illegális kommunista volt, aki az ellenállási mozgalomban fegyverrel harcolt a fasizmus ellen. Ama kevés régi kommunisták egyike volt, aki a felszabadulás után nem lépett politikai pályára, hanem a szakmai munkát választotta. Kitűnő ismerője, lelkes oktatója és magyarázója volt a gazdasági földrajznak. Ezt tanította a Közgazdaságtudományi Egyetemen. Különösen a gazdasági sajátosságok, főleg Magyarország termelési adottságai, a nemzetközi munkamegosztás földrajzi és gazdasági szakkérdései foglalkoztatták. Ezen a téren utolérhetetlen szakértőként ostorozta Rákosiéknak a „vas és acél országáról" hiresztelt politikáját, s általában Sztálin és hívei nagyzási hóbortját. Sajnos nem volt közvetlen kapcsolatom vele: inkább a szintén közgazdász Hegedűs Andris révén érintkeztünk. Keménykötésű és igaz embernek ismertem meg, aki senki előtt nem hunyászkodott meg, megvetette a hajbókolást, az alkalmazkodást és a megalkuvást. Jellemző, hogy – tudomásom szerint – 1956 után nem lépett be Kádárék pártjába.

Elengedhetetlenül ki kell emelnem Nagy Tamás professzort is, aki a tavaszi, Rákosiékat támogató cikkének botlása után, majd az első közgazdasági vita óta rendíthetetlen híve lett a Körnek. Az egymás után következő viták szinte örökös

közbeszólója lett, aki gyakran szellemes és találó megjegyzéseivel emelte a viták színvonalát, fűszerezte azok hangulatát, és komoly szerepet töltött be mondanivalójuk rövid és csattanós megfogalmazásában. A későbbi hónapokban aztán nagy részt vállalt a Kör programalkotó munkájában.

Külön sorokat igényel az a nagy jelentőségű tény – amit már említettem –, hogy a vitáknak voltak munkás hallgatói és résztvevői, sőt néhányan mindenben igyekeztek segíteni. Mindenekelőtt Sziklai Imrét kell újólag említenem. Szorgalmas látogatója volt a vitáknak, többször fölszólalt. Sőt a Gamma gyár munkása lévén, ott maga körül toborzott is a Kör vitáira. Bennünket is unszolt, hogy minél több üzemből hívjunk meg munkásokat. Sziszi a ritka fehér hollók egyike volt. Munkás barátom, Dénes – akinek a keresztnevét sajnos már elfelejtettem – szintén szorgalmasan látogatta a rendezvényeinket, de mások meghívásával nem boldogult. Nekem arról panaszkodott, hogy az ő munkás barátai és ismerősei nem nagyon bíznak a Kör sikerében. Nagy részük gúnyosan afféle „vihar egy pohár vízben" jelenségnek tartja, amely nem vezet messzire. Avagy – szerencsére a kisebbség – megvetőbben úgy véli, hogy ez csak a kommunista urak egymás közti veszekedése.

Volt kollégám, Egri János, akit ritkán ugyan, de elkísértem munkahelyén, a 9-es buszon egészen Kőbányáig, s aki egyszer eljött már nem tudom melyik vitára is, a maga szófukar módján csak annyit jegyzett meg, hogy „fejjel rohantok a falnak!" Részéről ezzel a dolog be volt fejezve. Utána nem érdekelte, nem foglalkozott vele. Politikai készségét és figyelmét meghaladta a lépésről lépésre történő haladás, a taktika, ilyesmi egyáltalán nem foglalkoztatta. Pali bátyám és barátja, Zsiga,[15] miután fizikailag és idegileg megviselte őket a napi legalább tízórás, de gyakran hosszabb munkanap, csak legyintettek a Petőfi Kör általam hozzájuk eljuttatott híreire. Itt tartott akkor az egyszerű, politikával nem foglalkozó munkás, az utca embere. Politikával inkább csak a párttag munkások, a kommunisták, a beolvasztott szociáldemokrata párt régi tagjai, vagy a szakszervezeti tagok némelyike foglalkozott. Ilyeneket nemigen ismertem. Üzemi párt- és DISZ-körökben nem forgolódtam, a régi kollégáim még munkás korom idején óvatosan befelé fordultak. A Kört látogató egyre több munkást jóformán csak látásból ismertem.

Ahogy e sorokat papírra vetem, feltűnik előttem a Kör magját körülvevő, támogató fiatal és idősebb értelmiségiek, párt- és DISZ-beosztottak arca. Elhalmoztak javaslatokkal, terjesztették a Kör híreit, toborozták a viták résztvevőit. Nagyon sokat felületesen ismertem ugyan közülük, de hiába, véges emlékezetem nem őrizte meg nevüket. Többeket akkor is csak látásból ismertem. Volt egyetemista, Madiszos társaim, az egykori népi kollégisták százas sokasága ott forgolódott körülöttünk, feladatokat kérve-várva tőlünk, és javaslatokkal elárasztva bennünket. Nem lehet, én legalábbis képtelen vagyok felsorolni őket. Mégis, csak úgy kapásból hadd jegyezzem föl néhányuk nevét. Nem fontossági sorrendben, hanem ahogy eszembe jutnak. Kalmár Árpád, Győrffy Béla (Sanyi testvére),

[15] Sthymmel Pál a mostohabátyám, Zsiga az ő barátja volt. A csepeli Rákosi Mátyás Művekben dolgoztak. Zsiga és Egri János teherautó-vezető volt a gyárban. Egy ideig engem is ott alkalmaztak sofőrként. Dénessel az 1954-es árvíz után a győri gátak helyreállításán munkálkodtunk együtt mint dömpervezetők.

Becski Hanna, Mocsáry József, Krassó Miklós, Pap Gábor, Somodi István, Hartay András, Péter Anna, Pór Edit, Liska Tibor, Ditrói Ákos, Kónya László, Varró József, Varga Iván, Mészáros István, Tardos Márton.

Már a történészvita előkészítése idején tartották azt a nagygyűlést a Sportcsarnokban, ahol Rákosi ország-világ előtt beismerte személyes részvételét és felelősségét a Rajk-per előkészítésében és kivitelezésében. Oly nagy volt már az általános felháborodás és az alulról növekvő nyomás a „Borzas" személyes leleplezésére és elűzésére, hogy kénytelen volt valamicskét engedni. Ezzel akarta lecsillapítani a vihart, s meghosszabbítani napjait. Ez utóbbi sikerült a gyáva, önállótlan és anyámasszony katonája Központi Vezetőség jóvoltából, de márcsak ezért is, a vihar szele még inkább erősödött. Egyre többet tudtunk meg a gyalázatos per hátteréről, annak a sokunk előtt mindaddig nehezen hihető és érthetetlen ténynek a magyarázatáról, hogy az ártatlan és ugyanakkor harcias emberek olyan simán beismerték a rájuk fogott szörnyűségeket.

Azt hiszem, Bohó Robi juttatta el hozzám azt a mintegy húszoldalas, sokszorosított formában készített tanulmányt, amelyben a párizsi emigráns Fejtő Ferenc elemezte a Rajk-per hátterét. Döbbenetes, megrázó és megrendítő olvasmány volt. Nem akarom itt részletesen feleleveníteni. El kell olvasni. S vele együtt annak a könyvtárnyi irodalomnak legalább egy részét, amelyet a moszkvai és egyéb perekről a jobb tollú elemzők megírtak. Akkor, 56-ban elhűlve és megborzadva fedeztem föl, hogy a gépiesen és egyhangúan elhangzó vallomások mögött milyen szörnyű valóság rejtőzött. A mindennapos, kegyetlen veréseknél talán még kibírhatatlanabb volt – és számomra még visszatetszőbb, elfogadhatatlanabb – az az aljas, lelkiismeretlen zsarolás, amelyet a vádlottakkal szemben alkalmaztak. Éppen a kommunista párthűségükkel éltek vissza, mert vádlóik arra hivatkoztak, hogy valljanak, hiszen erre a színjátékra a pártnak van szüksége. Mintha egy magasztos pártfeladatot kellett volna végrehajtaniuk a szocializmus érdekében, az ellenség leleplezésére. Ez a nyomorult becstelenség a gyomromat is fölkavarta. Napokig rosszul voltam tőle, bár már a per idején volt némi, akkor rejtegetett kételyem. Émelyegtem az embertelen tett miatt, amikor arra gondoltam, hogy bár kételkedtem, nagy részben magam is elhittem a kicsikart, de mégis gördülékeny vallomásokat.

Fejtőről keveset tudtam. Csak annyit, hogy valamikor a magyar baloldal ismert közírója volt. Az urbánus szárnyhoz tartozott, a népiek egy része, mint Féja Géza, nem szívelte. Hallottam arról, hogy II. Józsefről írt könyvet, amelyben a magyar haladás hagyományait fejtegette, de se ezt, se mást nem olvastam tőle. Azt is hallottam, hogy József Attilával és Ignotusszal együtt a *Szép Szó* körül bábáskodott.

Azt csodáltam nála, hogy a távolból, azaz emigráns közelítésből is olyan tökéletes módon tudta feltárni a Rajk-per titokzatosnak tűnő, elképesztő hátterét. Csak később, az emigrációban tudtam meg, amikor a maradék sztálinista hályog is lehullott a szememről, hogy Fejtő részéről mindez másodkézből származó utánérzés volt. A magyar származású volt kommunista emigráns Arthur Köstler könyvei hatottak rá. A magyar olvasó előtt is ismert Zéro et l'Infini (A Zéró és a Végtelen), valamint a Darkness at Noon (Sötétség délben), amelyekben Köstler

mesteri módon boncolta, és fejtegette a sztálinista hatalom fortélyait, tárta fel a moszkvai perek szörnyűséges mechanizmusát.

Ám leginkább talán a független, baloldali filozófus, Maurice Merleau-Ponty munkásságára, különösképp a L'Humanisme et Terreur-re (Humanizmus és terror) lehet ráismerni Fejtő tanulmányában. Az önálló gondolkodású, nem marxista francia filozófus hosszan értekezett a tragikus és érthetetlennek tűnő moszkvai perekről, főleg ezek egyikéről, amelyben a vádlott Buharint lehetett felismerni. Hatásosan segített a perek bonyolult szerkezetének feltárásában. Mindezt azonban még nem tudtam 1956-ban. A sokszorosított, számomra akkor újszerűen, a szokásos bikkfanyelv helyett magyarul és jól megírt Fejtő-tanulmány valóságos újjászületést okozott. Bokros teendőink között is napokig rágódtam rajta. Ehhez képest valamennyi későbbi Fejtő-könyvet és tanulmányt lapos, leckeszerűen előadott tákolmánynak tartottam. Lehet, hogy igazságtalan vagyok, mindenesetre ez az első, számomra, s a többiek számára is megrázó tanulmány döntő élményt nyújtott. A rehabilitálásokért, és Rákosi eltávolításáért folytatott meg nem szűnő harcunk újabb fegyverrel gazdagodott. Annál is inkább, mert érthetetlennek és igazságtalannak éreztük, hogy bár akkorra már nemcsak Kádárt, Kállait és Donáthot rehabilitálták, hanem – más oldalról – Grősz József kalocsai érseket is, Rajkról és társairól mégsem intézkedtek.

S eljött a *történészvita* első napja, május 30. Az események hihetetlenül fölgyorsultak és összetorlódtak. Ezt nem lehet elégszer ismételni. Még mindig májusban voltunk, de máris egy második óriási vita várt ránk, amelyről már előre tudtuk, hogy méreteiben és hatásában egyenlő lesz a közgazdasági vitával. S ezzel együtt mennyi minden történt a nagypolitikában, az ellenzék soraiban és szűkebb körünkben egyaránt. Hangsúlyozni kell az akkori napok eseményeinek, történéseinek egyre gyorsabb forgatagát és hatását a résztvevőkre, de az akkor már nem hideg és érzéketlen, nagyszámú szemlélőre is.

Nemigen vettem részt a vita előkészítésében. Tudatosan. Egyrészt, mert még mindig hibáztattam sok volt munkatársamat, nem egy volt barátomat, mivel úgy éreztem, hogy annak idején ők is részt vettek nem csak a pártból való kizárásomban, hanem a becsületem legázolásában is. Úgy is volt. Másrészt attól tartottam, hogy még mindig abban a párt által sugalmazott hitben élnek, hogy bűnös vagyok. S el akartam kerülni a hosszas és kínos magyarázkodásokat. Elég az hozzá, hogy nem vettem részt a hozzászólások megbeszélésében, a történészekkel folytatott előzetes vitákban. Ezen a téren, a titkárságon kívül, főleg Győrffy Sanyi és Csatári Dani, de inkább Győrffy volt nagyon tevékeny.

A történelem fontos kérdéseiről, a sztálinista befolyás és nyomás miatti történelemhamisításokról, és a történészek téves útra tereléséről folytatott vita szüksége és fontossága a levegőben lógott. Akkorra már túl voltunk a megújult Magyar Történelmi Társulatban és a Történettudományi Intézetben, valamint a patinás történész folyóirat, a *Századok* szerkesztőségében lezajlott elég heves vitákon, melyeket az „új szakasz" szellemében tartottak. Hírek jöttek a szovjet történészek közti nyilvános önvizsgálatról is. A történészek és történelemtanárok széles tábora felajzottan tárgyalta a Nagy Imre-vezette „új szakasznak", majd a XX. kongresszusnak a történészfrontra tett üdvös hatását. A történettudomány művelői közül

már csak a szakmájukat ért súlyos sérelem és a sztálinisták történelemhamisításai is sokakat tereltek az ellenzék táborába. A történészvita tehát elkerülhetetlenné, mi több, célszerűvé és szükségszerűvé vált.

A történelem iránti nagy érdeklődés messze meghaladta a szigorúan vett szakma egyébként is széles táborát. Ez nemcsak pusztán természetes emberi érdeklődés volt, amely sokaknak, egész tömegeknek a figyelmét felkelti a régmúlt és a közelmúlt eseményei és törvényszerűségei iránt. A sztálinista hatalom magáévá tette a régi római közmondást: a történelem az élet tanítómestere. Ennek megfelelően nagy súlyt fektetett a történelem tanítására és terjesztésére. Csakhogy a tiszta búza elhintése során egy sereg mérgező konkolyt is elvetett. Az egyszerű gyomlálás itt sem volt elegendő. Mint annyi más téren, itt is gyökeréig meg volt mérgezve a történeti ismeretanyag, illetve tudnivaló. Vége-hossza nem volt a ferdítések sorozatának, amelyekből bő válogatást nyújtott a vita. A történelemtudományt és a történelem ismertetését meghamisították, és a sztálinista hatalom múltjának és jelenének szolgálatába állították, annak igazolására használták föl. A történelem iránt mindenképpen nagy volt az érdeklődés.

Akkorra már híre támadt a Petőfi Körnek. Sokan érkeztek a vitára – voltak vagy hatszázan –, akik ott szorongtak a Kossuth Klub nagytermében, de a folyosóin és a lépcsőházban is. A pártközpont is fölvonult. A számára több mint kellemetlen közgazdasági vita után, s bizonyára a létrehozott pártközponti bizottság döntése alapján mozgósította erőit. Nyilván elhatározta, hogy mindent megtesz az újonnan föllépő fiatal ellenzéki góc letörésére, vagy legalábbis kordában tartására. Erre engedett következtetni, hogy fölvonultatta a történészélet sztálinista hatalmasságait, akik föl is szólaltak. Jövetelükről előre értesültünk, de a Kör jellegének megfelelően eszünkbe se jutott, hogy közülük akármelyiket vitavezetőnek kérjük föl. Ez gyökeresen ellentmondott volna szándékainknak. Az már önmagában véve is újdonság volt, hogy ott szorongtak a székeken, és a többiek közt szólaltak föl. A mindenható nagyfőnökök most a köznéppel együtt ücsörögtek, és illedelmesen, a sorukra várva szólaltak föl. Eljött a kisistennek számító, a történésztársadalmat és intézményeit korlátlanul irányító Andics Erzsébet. Ott volt a sztálinista erőszakosságáról és a munkásmozgalom-történet meghamisításáról ismert Réti László, a Párttörténeti Intézet igazgatója. Ugyancsak eljött a talán kevésbé szektás, de annál dogmatikusabb régi sztálinista Nemes Dezső, a Pártfőiskola ura. Ők hárman mindenestől képviselték a történészfront sztálinista főhatóságát, tudományos központját. De jelen volt a régi, kipróbált Orbán László is, a sztálinista párt tudományos és kulturális osztályának helyettes vezetője, aki ugyan megütötte a bokáját Rákosiék korlátlan garázdálkodása idején, de még más „sebesülteknél" is odaadóbb híve maradt a hatalomnak. 1956-ban újra a pártközpontba került. Együtt üvöltött a farkasokkal. Kádárnál is jobban, akinek bizalmi embere, az óvatos „pártellenzék" tagjának ismert Biszku Béla némelyek szerint ugyancsak a hallgatók között ült.

A másik oldalon az ellenzék nem egy ismert vezető egyénisége végighallgatta a vitát. Legalábbis mások említették. Közülük én csak Donáth Ferencre emlékszem, mert közbeszólt. De felvonult a régebbi történészek, a „polgári oldal" nem egy tagja is.

Vitavezetőnek először is két olyan régi, illegális múltú párttagot kértünk föl, Mód Aladárt és Zsigmond Lászlót, akiknek a neve mind a pártkörökben, mind pedig a történészek között ismert volt munkásságuk révén. Műveikben egyértelműen követték a párt központi elgondolásait, ám köztudottan és nyilvánosan fölülvizsgálták és elítélték régebbi sztálinista tévelygéseiket és hibáikat. Mód erre talán alkalmasabb volt, mert – ezt ugyan nem mondta, de tudtuk róla – nem sokra becsülte a sztálini urakat. A történelemtudomány terén elsősorban a magyarság függetlenségi harcaival foglalkozott. A TTIT vezetőjeként támogatta az ellenzéket, eltűrte, hogy a Társulat valóságos ellenzéki gócként működjön. Nekem többször személyesen segített a munkában. Tudomása volt arról, hogy a munkahelyemen éppencsak megjelenek időnként, s ezt elnézte. Zsigmond az újkori francia történelemmel foglalkozott, s a legújabbkori egyetemes történet szakértőjeként írt szemellenzős sztálinista cikkeket. De én személyesen sokat tanultam tőle még egyetemista és népi kollégista koromban a francia szerzőkről, mint Soboul vagy Mathiez, akik másokkal együtt Jaurès nyomdokán haladtak a francia forradalom belső rugóinak föltárásában. Mindig sokra becsültem Zsigmondot, aki pedig a maga eléggé fagyos, szenvtelen és kissé elutasító modorában merev, feszes és dogmatikus híve volt a pártközpontnak. Annál nagyobb meglepetést keltett, s bizonyára óriási lelkierőt és becsületességet, nem kevés bátorságot követelt tőle, hogy határozottan szembenézett írásainak sztálinista botlásaival, túlzásaival, hibáival, és nyilvánosan fölülvizsgálta, majd módosította őket.

De persze se Mód, se Zsigmond nem tartozott a Nagy Imre-féle ellenzékhez, ám mindkettő a kevés ismert régi kommunista történész egyike volt, akik nyíltan leszámoltak szektás és dogmatikus sztálinista hibáikkal, vagy legalábbis azok jó részével. Ezért hitelük volt a történészek előtt, de az ellenzékiség nyílt vállalása meghaladta volna erejüket. Ilyesmit nem is lehetett tőlük elvárni, s nekünk se voltak ilyen illúzióink.

A harmadik vitavezető Győrffy Sanyi volt. Vele kapcsolatban a munkásmozgalom-történet nem egy fontos, sőt döntő eseménye elferdítésének a határozott kijavítására, az e téren elkövetett sztálinista hamisítások egyenes és szókimondó leleplezésére gondoltunk. Mint a vezetőség tagja egyértelműen képviselte mind ott, mind a vitákban a Kör fontolva haladó, de bátor és határozott részének hangját, a Módnál és Zsigmondnál jóval radikálisabb, már nyílt ellenzéki hangvételt.

Tánczos szólásra emelkedett az izgatottan zsibongó, zsúfolt nagyterem hallgatói előtt, s fontos bejelentésekkel kezdte e legújabb vitát. Közölte azt a már csaknem mindenki által ismert tényt, hogy az elmúlt vitán megtörtént a vezetőségválasztás, és hogy ő lett a titkár. Majd azzal a jelentős hírrel állt elő, hogy íme már maga a DISZ Központi Vezetősége határozta el, hogy szorgalmazni kell és meg kell kezdeni a Petőfi Körhöz hasonló vidéki vitaklubok szervezését. Ez olyan nagy horderejű újság volt – számunkra, a Kör vezetői számára már nem, mert ismertük –, amelynek majd a maga nemében nem kis látszatja lesz, amire még majd visszatérek, s amely – a határozat megszületésén túlmenően is – öregbíteni és példázni fogja a Petőfi Kör politikai hatását és befolyását. Akkor már itt tartott a DISZ, amelynek vezetői Hollóssal az élükön azon igyekeztek, hogy az értelmiségi ifjúság kibontakozó lendületét a „pártellenzék" által elgondolt „helyes" mederben tartsák, vagy oda tereljék.

Ezúttal sem fogok részletes vita-összefoglalót vagy beszámolót adni. El kell olvasni a jegyzőkönyvet,[16] s különben is megteszik ezt a történészek, ha szükségesnek tartják. Csupán a számomra döntő és emlékezetes mozzanatokat emelem ki, csakúgy, mint a közgazdasági vita esetében, s majd a többinél is.

Nehezen lehetne visszaadni, vagy akárcsak összefoglalni is azt a mindenre kiterjedő leleplezést, amelyet a vita a magyarországi sztálinista történelemhamisításról, a történelem nagymértékű elferdítéséről és lealacsonyításáról adott. Ehhez külön könyv kellene. Azt azonban ki kell emelnem, hogy a bíráló többség kimutatta az 1953-as „új szakasznak", valamint a XX. kongresszusnak a történetírásra gyakorolt felszabadító hatását, amelynek ez a vita erőteljes összefoglaló mozzanata, ezen a téren talán a csúcspontja volt.

Többek között Kalmár Árpád velünk egyidős Petőfi körös barátunk mutatott rá élesen és konkrétan arra, hogy Rákosiék meghamisították a történetírást, s a történészeket arra kényszerítették, hogy „lakkozzák", azaz a párt mindenkori szájíze szerint állítsák be a történeti valóságot. Akkoriban szokatlanul éles kritikai hangon pellengérezte ki a pártnak azt a bevett szokását, hogy álláspontja, amelyet mindenütt elfogadtatott és egyeduralkodóvá vált, elszegényítette a történelmet, kilúgozta a kényes kérdéseket. Ezeket azután mindenki elkerülte, úgyhogy közismert dolgokról is ismeretlen fehér foltok keletkeztek a közreadott történeti művekben. Barátunk fiatalos hévvel ostorozta ennek politikai forrását, azt, hogy a sztálinista párt mai felfogását és szempontjait tudománytalanul, történelmietlenül visszavetítette a múltba, s ennek fényében vizsgálta a történelem egyes eseményeit és szereplőit.

Ugyanezt a voltaképpeni filozófiai problémát, miszerint a párt politikájának szolgálóleányává fokozta le a történelemtudományt, sokan fölvetették. Erről beszélt például Hársfalvi Péter, sőt az ellenzékivé lett Varga János volt barátom és Szigeti József, Lukács György egykori tanítványa, későbbi ellenlábasa. Ez a kérdés annál elkerülhetetlenebbül fölmerült, mert a párt bizonyos magasztos eszmék érdekében rendszeresen meghamisította a történelmet. Azt az általa gyakorolt jezsuita hitvallást, amely szerint „a cél szentesíti az eszközt", mások is kíméletlenül bírálták. Annál hevesebben leplezték le, mert ezen a téren még a jezsuiták is elszégyellhették volna magukat. A pártapparátus a legmerészebb ilyen jezsuita szemforgatást is messze túlhaladta. A vita leleplező hozzászólásai, s ilyen sok volt, nekem azt a néhány évvel azelőtti vitát juttatták eszembe, amelyet az Országos Levéltárban folytattam az engem faggató polgári beállítottságú kollégáimmal. S bár akkorra, 1956-ra – „hála" keserves élettapasztalataimnak – sikerült levetkőznöm múltbeli dogmatikus felfogásom jó részét, ez a történészvita is segített a további tisztánlátásban.

Ugyanis ha politikailag a radikális ellenzékiekhez tartoztam is, mélyebb társadalomfilozófiai értelemben, velük együtt, még magam is ellentmondások között

[16] A történészvita anyaga a sorozat III. köteteként 1990-ben jelent meg Hegedűs B. András és Rainer M. János szerkesztésében.

hányódtam. Tulajdonképpen ezek a bennünk levő ütköző nézetek határozták meg valamennyiünk politikai ellenzékiségének a fokát. Talán ezért sem feszegettük azokat magunk között, a programalkotó politikai kérdéseken túlmenően. Így a viták mindnyájunknak sokat segítettek saját ellentmondásos nézeteink föloldásában, saját filozófiai és politikai fejlődésünkben. A vitákról mindenki gazdagabban távozott. Ez is jellemző volt összejöveteleinkre: a résztvevők változatos és gyakran ellentétes nézőpontja ellenére, kivétel nélkül *mindenkinek* valami új, hasznos és fölemelő élményt nyújtottak.

A történészvita, ha nem is módszeresen, kiteregette a magyar történetírás és az egész történészélet intézményeivel együttes fogyatékosságait, hibáit és bűneit. Az egyetemi oktatás elsekélyesítését, elsorvasztását is sokan szóvá tették. Mi több, az általános iskolai oktatást, s ezen a téren az Oktatásügyi Minisztérium elképesztő hibáit is sorra vették. Minden fogyatékosság, hiba és bűn terítékre került. Időnként az volt az ember benyomása, hogy minden elképzelhető rosszat számon kérnek, s volt is igazság ebben a lesújtó litániában, amely valamennyi kedvezőtlen és visszás, helytelen és hamis, haszontalan és bűnös jelenséget ismertetett, mintha azonnali orvoslást várna. A középkori királyhoz benyújtott panaszos siralmakat idézte.

Szerencsére nem kevesen akadtak, akik ezt a személyek megjelölése nélkül előadott, vagy éppen a főhatóságok által elkövetett mulasztások és hibák felsorolását megakasztották. Helyette elmondták, hogy nagyon sok esetben maguk a történészek viselik a felelősséget, mert legalábbis bűnrészesek és bűnsegédek voltak. Így például Mód Aladár, Hanák Péter és Zsigmond László vezető történészek kemény szavakkal illették saját hibáikat. Ez az önbírálat azzal együtt, hogy hitelt adott az országos bűnök leleplezésében, fokozta a vita drámai hangulatát és annak a megtisztultsághoz fogható őszinteségét. Ilyen értelemben talán még szigorúbban, összefogottabban és találóbban beszélt a hozzászólásával nagy hatást kiváltó, nem történész Markos György.

Ám mindennél fontosabb volt, hogy az időnként egyhangú felsorolás ellenére jól kidomborodott a vita tulajdonképpeni mondanivalója. Túlnyomó részében valóságos tüntetés volt a XX. kongresszusnak a sztálini dogmatizmust elítélő szelleme mellett. Erre nemcsak több, ellenzéki voltáról ismert hozzászóló hivatkozott, hanem olyan most „megtért" kommunisták is, mint a vitavezető Mód vagy Zsigmond. Mi több, a közutálatnak örvendő, vezető sztálinista történészek is a XX. kongresszus idézésére kényszerültek! Így a történészvita, a közgazdasági vita után, a Petőfi Kört a XX. kongresszus nyilvános és erélyes szószólójává avatta.

Ennek jelentőségét fokozta, hogy olyan, úgy is mondhatni hivatalból „fontos személyiségek" is konkréten megnevezték a hibák és bűnök gyökereit, mint Hanák és Mód. Nem kis csodálkozásomra a történészfront olyan főtisztje, mint Hanák Péter mondta el, hogy mindez a torzulás, ferdítés és hiba a Szovjetunió másolásából származott, voltaképpen magának Sztálinnak a torzításaiból eredt. Sőt Hanák meggyőzően elmagyarázta, hogy a történészek folyóirata és intézményei már 1953-ban megkezdték a múlt bűneinek feltárását, aminek folytatásában aztán a politikai visszarendeződés gátolta meg őket. Az „új szakaszban" megindult önvizsgálatot a szektás és dogmatikus irányzathoz való visszatérés akasztotta meg. Rákosiéknak ezt a – bár név nélkül említett, de mégis világosan érthető – nagy felelősségét Mód Aladár és Zsigmond László is aláhúzta, s a hozzászólók nagy többsége ezt szintén hangsúlyozta.

Indulatosan bírálták a felelősöket a munkásmozgalom és a párt történetének különös gyakorisággal és mélységben folytatott meghamisítása miatt. Bírálatukat és annak hevességét kiemelte, hogy a közvetlen főfelelősök, Andics, Nemes és Réti ott ültek a hallgatók között. Andics az egész magyar történelmet sújtó hazugságokért, a történészélet gúzsbakötéséért megkapta a magáét. A hozzászólók nem hagyták abba a neki célzott epés és felháborodott megjegyzéseket. Most mindhármójukon elverték a port a munkásmozgalom és a párt múltjának elferdített, sok részletében elhallgatott, egészében mutatósra mázolt ábrázolása miatt.

Nekem különösen föltűnt Kató István egyetemi docens súlyos vádakkal teli hozzászólása. Főleg mert annak idején, s talán most is az egyetemi Történeti Intézetet vezérlő Andicsnak volt a szektás és magábaforduló, mereven párthű és dogmatikus helytartója. Nekem személyesen nem ártott, hiszen talán föl se szólalt a kizárásomat egyhangúan elhatározó 1953-as párttaggyűlésen. Mindenesetre furcsa volt őt Andics és a pártvonal bírálóinak sorában látni. Annál is inkább, mert kemény szavakkal kérte számon a munkásmozgalom és a párt történetének meghamisítását. Meglepetésemre ő is rendreutasította a már előtte fölszólaló Andicsot a merev és szektás, a polgári történészeket egyértelműen, személyeskedő módon támadó hangjáért. Éles szavakkal vonta felelősségre a vezető párttörténészeket azért, mert a közelmúlt ábrázolásában a kommunista pártot tették meg a haladás egyedüli, kizárólagos képviselőjének. A történelemből eltüntették az összes nem kommunista haladó irányzatot, vagy egyenesen a reakciós rendszer minden árnyalat nélküli támaszainak mutatták be őket. Akkor is, ha a kommunista párttal együttműködtek, mint Károlyi Mihály. Kató szóvá tette és elítélte azt az egyeduralkodó, szektás szemléletet is, amely a Horthy-korszak idején, s a mai napig egy kaptafára húzta az egész szociáldemokráciát. A sztálinista párttörténészek szerint lényegében minden szociáldemokrata csak jobboldali lehetett. Hozzászólása nyomán, de kisebb mértékben már előtte is, számosan bírálták ugyanezt a felfogást és gyakorlatot, amit azért kell külön is aláhúzni, mert most először kapott szót a nagy nyilvánosság előtt.

Többen kiemelték ennek a szektásságnak – ha lehet – még durvább és kíméletlenebb megnyilvánulását. Azt a sztálinista jellegzetességet, amely a pártból egy csapásra eltávolította, majd a párttörténetből kigyomlálta mindazt a véleményt és irányzatot, amely ellentétes volt a pártvezetés álláspontjával. Mód Aladár Rezi Károly mártírhalált halt újpesti munkásvezetőt említette, akit az illegalitásban kizártak a pártból, majd másokkal együtt agyonhallgattak. Sokunkat, engem különösképpen meglepett az a szóváltás, amely a hozzászóló Nemes Dezső és a hallgatók között addig szótlanul meghúzódó Szerényi Sándor (illegális nevén Sas), a húszas–harmincas évek fordulóján az illegális párt vezetője között kipattant. Szerényit akkor megbírálták és leváltották, a Szovjetunióba való megérkezése után néhány évvel börtönbe zárták, ahol hosszú évekig raboskodott. Most közbeszólás formájában perbefogta Nemest az őt büntető egykori határozat miatt. Jel-

lemző, hogy Nemes mégis kötötte az ebet a karóhoz. (A történethez hozzátartozik, hogy aztán Szerényi is Kádár egyik oszlopos tisztségviselője lett.)

De mindeme és még számos párttörténeti torzulás, emberek meggyalázása és életük tönkretétele közül is kiemelkedő helyet foglalt el a rendezvényen József Attila kizárásának ügye. Sánta Ferenc drámai hangon vonta felelősségre a pártvezetést, de a történetírókat is József Attilának a pártból való kizárásáért, bűnös elmarasztalásáért, valamint a történészek cinkosságáért. A költő ügyének elhallgatásáért, vagy legalábbis a gyászos történet szemérmetlen elkendőzéséért külön is tetemrehívta őket.

A nagy költőt, az illegális kommunista párt tagját a munkásság ügyéért bátran kiálló, gyönyörű versei sem mentették meg a párt vaskalapos szektásaitól. A már az életében az irodalomtörténet fényes lapjaira került munkásmozgalmi és nemzeti kobzost minden teketória nélkül kizárta a kicsinyes pártvezetőség. A költő óriási bűne az volt, hogy a harmincas évek elején a szociáldemokrata pártok ellen fenekedő, áskálódó és ténykedő sztálinista pártapparátussal szemben a Hitler ellen összefogó kommunista és szociáldemokrata munkásegység megteremtéséért szállt síkra. Markos György és mások a szektás pártot elmarasztaló szavai után Győrffy Sanyi József Attilának a bűnös pártpolitikát elítélő, elgondolkodtató korabeli szavait idézte. Mindnyájan megrendülten hallgattuk.

A magyar párt ebben is elvakultan, szokás szerint még a sztálinista várakozásokat is túlteljesítve, követte a Komintern szemellenzős és féktelen ukázait. A Hitler elleni összefogás helyett egy ideig még a szociáldemokrata pártok ellen összpontosította támadásait, sőt németországi szervezetei nem egy helyen hitlerista nácikkal fogtak össze a szociáldemokrata párt ellen! Most itt utólag alá kell húznom, hogy a Sztálinnal szembeforduló kommunisták közül kimagaslott a kizárt és üldözött Trockij a hitleri veszély elleni munkásegységet sürgető gyakori cikkeivel, híveinek akcióival. Ugyanúgy elszigeteltek maradtak a szociáldemokraták ellen üvöltő sztálinisták tömegében, mint József Attila a magyar pártban. Így a sztálinistákat súlyos felelősség, sőt bűn terheli a hathatós munkásegység megtorpedózása miatt. Most a Petőfi Körben egyhangúlag igazságot követeltünk a meghurcolt költőnek.

A történészvita nem szűkölködött sem a meglepetést és csodálkozást, sem a mélységes megindultságot és megrendülést okozó fordulatokban. Bővelkedett olyan felszólalásokban is, melyek kiváltották a résztvevőknek a feltárult igazságtalanságok sorozata miatt érzett értetlenségét, valamint együttérző zajos felháborodását.

Eme utóbbiak egyike, sőt kiemelkedő csúcspontja volt a méltatlanul mellőzött Kosáry Domokos fölszólalása, amelyet Andics Erzsébet minősíthetetlenül dölyfös, velejéig szektás ledorongolása követett. Kosáryt kifejezetten azért hívtuk meg, hogy ország-világ előtt szóvá tegye megengedhetetlen kiüldözését az egyetemi tanárok sorából, de józserivel a tudományos életből is. Egyetemista koromban egyszer vizsgáztam is nála. Az 1848-at megelőző reformokról kérdezgetett az Akadémia Történettudományi Intézetét megelőző Teleki Pál Intézet egyik szobájában. Jó érzéssel töltött el megnyerő modora, mély szakismerete és feltűnő fiatalsága. Bár a történészvitán sem értettünk egyet Kosáry történetfelfogásával, melyre a

klasszikus polgári szemlélet, közelebbről Szekfű Gyula nézetei voltak jellemzőek, valamennyien elismertük kivételes és széles körű tudását, valamint mellőzésének igazságtalanságát. Nagy történésznek tekintettük, akinek az egyetemi katedrán lett volna a helye. Eltekintve a marxizmustól eltérő vagy azzal szembenálló nézeteitől. Akárcsak az ugyancsak száműzött, elismerten nagyformátumú történésznek, Mályusz Elemérnek, vagy Váczy Péternek. Sehogyse tudták elfogadtatni még velünk, fiatal marxistákkal, kommunistákkal sem, hogy nem marxista nézetei miatt egy sor kiváló történettudóst az Országos Levéltár iratai közé száműztek, vagy jobbik esetben az Akadémia Történettudományi Intézetében húzhatták meg magukat, miközben többnyire fiatal, alig felkészült megbízottak oktattak az egyetemen, az egész tanszékeket elsorvasztó gyakorlatról nem is beszélve. Mindnyájunknak az volt a felfogása, hogy ezeket a tudósokat a vita és érvelés révén lehetett és kellett volna meggyőzni a marxizmus igazságáról, vagy legalábbis fölvenni velük a küzdelmet az igazságért.

Most Kosáry vállalkozott arra, hogy saját sorsát, a vele való elfogult és méltánytalan elbánást föltárva, számon kérje ezt az igazságtalanságot. Nem adhatom most vissza a félreállított tudós valamennyi megállapítását, amelyet a nagyszámú hallgatóság nagy figyelemmel, gyakran élénk tetszésnyilvánítással kísért. Számomra akkor a legfigyelemreméltóbb az volt, hogy a polgári felfogású történész, akit itt-ott már fölismerhetően megfertőzött a marxizmus, az ifjúság félrenevelését kérte számon, mert nem tanították az igazságra. Ő, a polgári tudós hányta Andics és társai szemére, hogy elferdítették a marxizmust, nem a történelmi igazságot tárták föl. Kosáry megmagyarázta, hogy elsősorban a sztálinisták a felelősek azért, hogy együgyű és leegyszerűsített történelemfelfogásunk miatt ő maga és sokan mások nem tudtak marxisták lenni. Kimondatlanul ugyan, de valósággal számon kérte a marxizmust az annak nevében jelentkező, sőt ágáló történész tekintélyektől, s rajtuk keresztül a hatalomtól.

Lírai toll kellene annak a várakozó és izgatott állapotnak a leírására, amelyet Kosáry szólásra jelentkezése, majd a szavai kiváltottak. Még inkább annak a feszült, ingerült és fölhevült légkörnek az ábrázolására, amelyet a közvetlenül utána fölszólaló Andics szavai keltettek.

A vita egészének kifejezett s a Petőfi Kör iránti őszintétlen bókok után Andics lerohanta Kosáryt. Nemhogy örömmel fogadta volna a történész leplezetlen és őszinte felajánlkozását a történeti kutatásra és oktatásra, ami magában foglalta a marxizmussal való békülékenységet is – hacsak nem annak elismerését –, durván nekirontott. Kiengesztelő szavak helyett maróan és bántóan a szemére hányta a Horthy-korszakban írt munkáit, majd személyesen őt és egész nemzedékét szinte felelőssé tette a múlt hazugságaiért. (Ebben volt némi igazság, de az egész vád hamis azonosításon alapult!) Jellemző módon nem Kosárynak a fölszólalásában kifejtett álláspontját elemezte, bírálta és támadta, hanem múltbeli munkáját hánytorgatta föl.

A hallgatóság több esetben zajosan és méltatlankodva megszakította Andics szavait, amivel kifejezte, hogy egyszer s mindenkorra vége szakadt nem csak a sztálinista kényuralomnak a történelem kutatásában és oktatásában, hanem annak is, hogy eljött az ideje Kosáry és társai méltó helyre juttatásának az egyete-

men. Az elnöklő Tánczosnak több esetben be kellett avatkoznia, hogy a demokrácia nevében biztosítsa a szót Andicsnak. Valamennyien megtapsoltuk, bár a vita után néhányan zaklatottan mondogatták, hogy hagyni kellett volna Andics alaposabb megregulázását. Többen érveltünk amellett, hogy Tánczos csillapító szavai nemcsak kiemelték a hozzánk jobban illő demokráciát, hanem védelmezték is a Kört a nagyobb ellenőrzéstől, sőt az akkor még lehetséges betiltástól.

A szóváltás növelte a vita feszültségét. Utána sokan szót emeltek Andics ledorongoló magatartása ellen, és kialakult az elűzött történészek iránti szinte egységes szolidaritás, szemben a sztálinista önkénnyel és a kicsinyre zsugorodott sztálinista táborral. Tapintható volt a sztálinista főtörténészek több mint szerény, visszavonulásnak beillő magatartása. Andics, Réti, Nemes, akik valószínűleg azért jöttek nagy dérrel-dúrral, hogy lecsendesítsék, esetleg eloltsák a Petőfi Körrel jelentkező újabb ellenzéki tűzfészket, meghátráltak. A védekezés álláspontjáról érveltek, sőt maguk is a történettudomány előtt most végre a XX. kongresszus után megnyílt új lehetőségeket emlegették. Mindannyian elmondták a Petőfi Körnek és vitáinak szánt bókjaikat, s még Andics leghevesebb sztálinista kifakadásaira is jórészt a Kosárynak és a régi történészeknek szánt támadás volt jellemző, mintsem a Körrel való szembehelyezkedés.

Itt kell megemlítenem, hogy az első napi vita végén – ezen a napon a történészvitát meg kellett hosszabbítani, sőt az elnökség másnapra kitűzte folytatását is – a kiáramló tömegben valahogy összesodródtam Borzsák Istvánnal. Megörültünk egymásnak, mert évek óta nem találkoztunk, pedig tanársegéd koromban jó viszonyban voltunk. Borzsák az ókori tanszéken volt a latin és a görög irodalom oktatásával megbízott docens. Ő is ahhoz a Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Gyóni Mátyás és több más fiatal, de nálunk idősebb tudós nemzedékhez tartozott, akiket mellőztek. Polgári, nem marxista irodalmár-történész lévén őt is háttérbe szorították, s állandó gyanú környékezte. A nagy tömegben nehezen beszélve, szinte lihegve örvendeztünk a vita fölszabadító jellege és hatása fölött. De csakhamar Borzsák elkomolyodva, keserűen megjegyezte: „azok hurrogják le most Sztálint, akik azelőtt hozsannázták!" S hozzátette, hogy ez sokat levon a vita értékéből.

Nem értettem egyet vele, de nem volt lehetőségünk, hogy a sodródó tömegben kibeszéljük magunkat akkor, s később se. Csak annyit tudtam válaszolni, hogy e nélkül nem megy! Nem tudtam neki is elmagyarázni, amit pedig gyakran kellett mindazoknak, akik gyorsan el akarták volna zárni a megújulás és újjászületés útját azok előtt, akik sok esetben náluk később, vagy csak legutoljára ébredtek föl a sztálinizmus elbódító kábultságából. Ilyen alapon jómagamnak és az egész Petőfi köri vezetőségnek, sőt a teljes ellenzéknek hallgatnia kellett volna. Vagy legföljebb el kellett volna reteszelni nagyszabású fejlődésének az útját. Az ilyen, akkoriban föl-fölbukkanó felfogás – ha többséget nyer – megállította volna azt a pezsgő erjedést, amely aztán a forradalomba torkollt. S mit csináltak volna mindazok, akik Borzsákhoz hasonlóan sohase voltak sztálinisták? Semmit se tudtak volna tenni.

Itt ismét előkerült az a szerintem megdönthetetlen igazság, hogy a pártegység menthetetlen szakadása nélkül, anélkül, hogy maguknak a párttagoknak jelentős

része szembeforduljon a sztálinizmussal egy valóságos szocializmus érdekében, s hogy meg nem alkuvó harcot indítson ezért, szó sem lehetett volna a Petőfi Körről, s magáról a forradalomról sem. A Kör döntő, szinte kizárólagos mértékben a párttagok műve volt és lehetett.

Óhatatlanul az a párhuzam jut az ember eszébe, amelyet ezen a téren is meg lehet és meg kell vonni 1848 és az 1956-os forradalom között. Elfogadott történelmi igazság, hogy a nemesi reformkor és ennek előkészítő munkája nélkül nem kerülhetett volna sor az 1848-as forradalomra.

Az 1956-os évben persze nem egyedül Borzsákot fogta el az undor, hanem bennünket, kommunistákat is, ha szembe találtuk magunkat a szaporodó helyezkedőkkel. Mert bizony ekkor már megjelentek. De nagy számuk ellenére mégsem ez volt a többség. S ha teljesen érthető is a pillanatnyi érzelmi fölindulás a számítgató köpönyegforgatók ellen – magam se szívelem a fajtájukat –, el kell tudni választani a többségében értékes magvakat a silány pelyvától. Erre késztet a józan ész csakúgy, mint a történelmi és politikai megfontolás. A gyakori elcsodálkozás és az itt-ott jelentkező viszolygás ellenére ennek a meggondolásnak engedelmeskedtünk. Kezdeti fölhevülése után bizonyára Borzsák is erre a következtetésre jutott. Annál inkább, mert később bebizonyosodott, hogy a sztálinizmusnak hátat fordító, azt bíráló tömegek döntő többsége valóban őszintén, szívből és végérvényesen szakított azzal.

De visszatérve a történészvitára, lehetetlen visszaadni annak minden jelentős mozzanatát, hallatlan gazdagságát, teljes mondanivalóját. Ez meghaladná mostani feladatomat. Ám elengedhetetlen, hogy a magyar munkásmozgalom történetének a sztálinista párt által elkövetett szándékos meghamisítására néhány csattanós, rövid, majd nagy jelentőségű hosszabb példát idézzek.

A párttörténészek sztálinista főfelügyelője, Réti László azzal igyekezett rossz bizonyítványát magyarázni, hogy ügyetlenül, szinte dadogva ún. dokumentumokra hivatkozott, amelyek hamisnak bizonyultak, azaz amelyeket a pártvezetőség utólag fabrikált ennek vagy annak a téves, egyenesen csaló állításának az igazolására. Réti most farizeus módon arra hivatkozott, hogy ezekből nem láthatták az igazságot. Az ezen a vitán is megjelenő Donáth Ferenc, aki pedig a kérdéses években az illegális párt egyik irányítója volt, fölháborodva közbekiáltott, hogy ők bezzeg nem láttak efféle dokumentumokat! A méltatlankodó Donáth tetten érte a csalót és sztálinista urait. Sajnálatos, hogy a zsibongó gyűlés nem időzött el ezen a kérdésen. A nagy többség azzal ütötte el, hogy csaknem valamennyien bedőltünk az efféle dokumentumoknak, most viszont annál nagyobb volt fölháborodásunk a csaló iratok készítői és felkutatói ellen.

A másik ilyen fabrikált történelmi „igazság" a híres pacsai csendőrsortűz esete volt. Siklós András egyetemi docens, akit azelőtt csöndes, magábahúzódó, feltétlenül párthű és pártszerű párttörténeti kandidátusnak ismertem, a maga nyugodt modorában, de éles szavakkal rámutatott, hogy az a dunántúli Pacsán eldördült csendőrsortűz a Horthy-korszakban, amelyet a párt és történészei a pacsai szegényparasztok lázadásának és lemészárlásának állítottak be, a valóságban csupa tehetős parasztgazda, nagyparaszt lázongása ellen történt, és nagymértékben az ő soraikból szedte áldozatát! Magam is roppant elcsodálkoztam, mert szentül

hittem a pacsai szegényparasztokról híresztelt pártmagyarázatoknak. S ez valóban beillett abba a korba.

Csak ezeket a vitán leleplezett eseteket említem azokból a durva hamisításokból, amelyek hemzsegtek a párttörténetírásban, de a sztálinisták által irányított történetírás egészében is. A vita tekintélyes csokorra valót szedett össze belőlük.

A rendezvény kiemelkedő részét jelentette, mikor Siklós András leleplezte a sztálinista hatalomnak és történetírásának azt a súlyos bűnét, amelyet Szabó Ervinnel, a magyar munkásmozgalom úttörőjével szemben elkövettek. A sztálinisták bevett szokása volt, hogy Szabót lekezelően, mint valami másod-, vagy harmadrangú figurát megvetően „szindikalistának" nevezzék, ami szójárásukban pejoratív kicsengésű volt. Követve példájukat és tanításukat, magam is – csakúgy, mint barátaim és társaim – tiszteletreméltó, de mellékes, megemlítendő, de közepes, jóakaratú, de tévelygő személynek könyveltük el. Kötetekre menő munkáit véka alá rejtették. Helyettük Nemes és Réti meg társaik hamisságait adták ki. Még jó, hogy kezünkbe adták az 1848–49-ről írt, teljesen új utat vágó munkáját, amelyből például Révai József, ha vitatkozva is, oly sokat merített.

Most Siklós fölfedte az agyonhallgatás okát. Kiderült, hogy Szabó Ervin már a XX. század elején óva intette pártját, a korabeli szociáldemokráciát, hogy el ne kövesse mindazokat a hibákat, amelyek már fenyegették. Csodálkozva és lelkesedéssel hallgattuk Siklóst, aki egymás után idézte Szabó írásait. Fölfedeztük, hogy Rákosiék azért hallgatták el ezeket, mert Szabó Ervin rámutatott a szocializmuson és pártján belüli szabadság fontosságára. Követelte annak biztosítékait, a túlzott centralizmus fölszámolását. És így tovább, és így tovább. Kiderült, hogy a mai sztálinista párt ismerete nélkül, ő már akkor éppen azoktól a káros elfajulásoktól és okozóitól óvta a szociáldemokrata pártot, amelyek Rákosi pártját jellemezték. Mintha valaki vádiratot olvasott volna föl a párt ellen. Félelmetes volt a hasonlóság, sőt egybeesés. Szabó figyelmeztetett a hatalommal való visszaélés veszélyeire, óvott a megengedhetetlen tekintélyimádattól, s megannyi egyéb, a szocialista gondolattal és gyakorlattal összeférhetetlen jelenségtől. Mintha a sztálinista párt minden bűnét egyenesen ráolvasta volna.

Megértettük, hogy ezzel a felfogással Szabó valóban nem lehetett a sztálinisták kedvence, de még azok elismert elődje sem. Ugyanakkor az is kiviláglott, hogy a sztálinisták gyakorlata pontosan ellenkezője a szocialista tanításoknak. Siklós fölszólalása a munkásmozgalom történetének megfelelő helyére tette Szabó Ervint mint valamennyiünk tisztelt ősét és elődjét, aki – íme – kortársunk és harci szövetségesünk lett a Rákosiék ellen folyó egyre izmosodó küzdelemben. Szabó Ervin valóságos fölfedezését ennek a Petőfi köri vitának, Siklós Andrásnak köszönhetjük, akinek a nyomában aztán mások is megindulhattak ezen a csapáson.

A vitaest fénypontját jelentette – legalábbis annak szántuk – Győrffy Sanyi fölszólalása, amelyben ismertette a híres ún. Blum-téziseket, amelyeket – bármily jelentős mozzanat volt is a párt történetében – Rákosiék egyáltalán nem közölték, sőt agyonhallgattak. (Az írás később, Kádár idejében jelent meg először, akkor is csak kisszámú olvasónak szánva.)[17] 1956-ban mi magunk sem olvastuk:

[17] A Blum-tézisek. Közli: *Szabó Ágnes.* Párttörténeti Közlemények, 1975. 4. sz. 154–207. o. *(Szerk.)*

csupán félfüllel, óvatos suttogásokból ismertük a létét és fontosságát. Ezt is csak akkor, amikor már ilyesmi egyáltalán érdekes lehetett, 1953 után, különösen abban a viharos 1956-os esztendőben.

1928-ban írta Lukács György, aki Blum néven terjesztette be a pártban. A korábbi, Lenin által nyilvánosan is bírált ultrabaloldali évek után Lukács a mérsékelt, Landler Jenő által vezetett frakció tagja lett Kun Béla szektás, mereven ultrabaloldali frakciójával szemben. Ebben a minőségében bírálatot gyakorolt az addig érvényes politika fölött, és javaslatot tett annak megváltoztatására. A Blum-téziseket azonban a sztálini Komintern közreműködésével elvetették, majd írásban, s később az 1930-as pártkongresszuson maga Lukács szóban is visszavonta. Önbírálatot gyakorolt, s a kongresszus megerősítette a Kun Béla-féle szektás politikát.

Ez a dióhéjban vázolt történet 1956-ban ugyancsak ismeretlen volt előttünk. A sztálinista párt hétpecsétes titokként kezelte a saját történetét, eltekintve a sztálinisták szája íze szerint megfogalmazott bárgyú dicshimnuszoktól és otromba rágalmaktól. A vitán Győrffy röviden ismertette a néhány idézettel szemléltetett Blum-téziseket. A Blum-tézisek rámutattak, hogy a Horthy-rendszer ellen a pártnak demokratikus berendezkedéséért kell küzdenie, ami nemcsak a proletariátus ügye, hanem annál szélesebb körre kell kiterjednie. Így megfogalmazták, hogy a cél nem a proletárdiktatúra kell hogy legyen, hanem a munkásosztály és a parasztság diktatúrája.

Valósággal fölnyílt a szemünk. Nagy meglepetéssel vegyes megdöbbenéssel bizonyságot szereztünk arról – amiről már előbb is értesültünk –, hogy a párton belüli szektás, dogmatikus politika és annak képviselői elleni harcnak hosszú története van. Elődei és hagyományai vannak a munkásosztály szövetségeseit figyelembe vevő politikának, azaz az 53-as „új szakasznak", röviden az ellenzéknek. Már a vita előtt nem csak a Blum-tézisekről rebesgettek, hanem arról is, hogy állítólag annak idején Nagy Imre is híve volt ezeknek.

Győrffy Sanyi szavainak óriási hatása volt. Lélegzetvisszafojtva hallgattuk. Pontosan ez volt a célunk. Egyrészt be akartuk mutatni – ha közvetve is, a Blum-téziseken keresztül –, hogy a Rákosi-féle szektás politikának van demokratikus alternatívája, másrészt, hogy ez régóta létezik. A mai Magyarországon a Nagy Imre-féle ellenzék politikájában él. Ugyanúgy, mint ahogy Kun Béláé ma Rákosi és a pártapparátus tevékenységében. Bár nem ismertük pontosan a Blum-téziseket, számunkra is jórészt újdonságot jelentettek, mégis tudtunk róluk, itt-ott suttogtak a gondolatairól. Éppen ezért szántuk a vita központi helyére. Nem emlékszem, hogy kinek az ötlete volt bemutatásuk, s rajtuk keresztül az ellenzék politikájának népszerűsítése. Feltételezem, magától Győrffy Sanyitól származott az ötlet. A többiekkel együtt én is ujjongva üdvözöltem.

Ezen a ponton is múlhatatlanul szükséges jelezni, hogy mai szemmel másképp tekintek e kérdésekre, többek között a Blum-tézisekre. Magától értetődik, hogy Kun Béláék álláspontját akkor sem, ma sem fogadom el, de ma már Lukács Györgyét sem. Ez a kérdés újra fölveti a szocializmusba való átmenet problémáját, amelyet a közgazdasági vita ismertetése során gazdasági oldalról kíséreltem meg bemutatni. Itt megint csak szigorúan a lényegre kell szorítkoznom.

Teljesen érthető, jogos és mindenképpen indokolt volt Lukács igénye a demokratikus irányvétel iránt. Ezzel kapcsolatban természetesen az is, hogy a párt meghaladja a munkásosztály körét, s politikáját kiterjessze szövetségesei, elsősorban a baloldali szociáldemokrácia és a szegényparasztság felé. Hogy továbbá széles politikai frontban egyesítse harcát a Horthy-rendszer ellen küzdő szövetségeseivel. Kun Béla felfogása ellen szólt, hogy már a Tanácsköztársaság teli volt merev és szektás hibákkal. Annak a forradalmi Oroszországnak a politikáját másolta, amely nagyon hamar a kegyetlen polgárháborúban alkalmazott kíméletlenül szigorú politikára kényszerült, s föl kellett adnia a szövetségesekkel való egységet. A Tanácsköztársaság vezetőinek fiatalsága és tapasztalatlansága csak fokozta a diktatórikus Oroszország szolgai utánzását. Holott az ország fejlettebb viszonyai megengedték volna – sőt igényelték –, hogy még élethalálharcában is széles utat nyisson például a szegény- és középparasztság követeléseinek és képviselőinek. Hiszen kezdetben, 1917-ben, még 1918-ban is ez volt a forradalmi Oroszország politikája. Lenint és társait csupán a mensevikek és eszerek ellenséges magatartása kényszerítette a szövetségesek felé irányuló politikájuk föladására. Hogyne, amikor e szövetségesei összefogtak a Szovjet-Oroszországra támadó ellenséges katonai erőkkel.

Lukács és társai eme eltorzított, majd magára maradt, csakhamar sztálinistává lett Szovjet-Oroszország kormányzatát s a félresikerült Tanácsköztársaságét tartották proletárdiktatúrának. Csakúgy, mint ellenfeleik, és valószínűleg mindenki a pártban és rajta kívül. Mechanikusan értelmezték azt a merőben új államformát – a munkástanácsok diktatúráját –, amelynek csupán elferdült, kegyetlen háborús és fejletlen viszonyok közti formájával találkoztak Szovjet-Oroszországban, és ezt másolták Magyarországon is. S éppen ezt a kivételes állapotot szilárdították véglegessé Sztálin és hívei igen rövid idő alatt, és avatták egyeduralkodó dogmává. A magyar pártban nem tudott kifejlődni az a széles és izmos küzdelem, amely a bolsevik pártban Sztálinék ellen kialakult és erősödött egészen 1927-ig, amikor a sztálinisták hatalma teljes erejével lecsapott. Legalábbis nem tudok róla. Talán az 1925-ben alakult, de nagyon hamar letört és szétszórt Magyarországi Szocialista Munkáspártból nőhetett volna ki ilyesmi? Vagy a Landler-frakció erősebb maradványaiból? Esetleg Lukácsék karakánabb helytállásából? Érdemes lenne megvizsgálni.

Tudomásom szerint nem volt ilyen csoportosulás, amelynek elsősorban azt kellett volna tisztáznia, hogy bár Lukács helyesen emelt szót a merev és szektás, ultrabaloldali politika ellen, mégis helytelen volt ennek azonosítása a proletárdiktatúrával, azaz a tanácsok uralmával. Az imperializmus korának éppen az volt a nagy fölfedezése, Trockij elévülhetetlen érdeme, hogy ebben a korban nem volt többé lehetséges olyan polgári forradalom, amelyet egyedül a polgárság vezetett volna. Lukács nagy tévedése onnan ered, hogy a proletárdiktatúrát kizárólag a *szocialista* jelszavakhoz és követelésekhez kapcsolta, ami mintegy kizárta volna a demokratikus követeléseket. Ám ilyen demokratikus program megvalósítására (az imperializmusban!) szerintem csak egy proletárdiktatúra lett volna képes, amelynek magára kellett vállalnia a polgári demokratikus követelések végrehajtását is. Fényesen igazolta ezt maga az orosz októberi forradalom, mely a tehetetlen Kerenszkij-kormány ellen a „föld, kenyér, szabadság" tipikusan polgári demokratikus jelszavaival a proletárdiktatúrát juttatta hatalomra. Minden XX. századi forradalom ezt bizonyította, Nyugaton és Keleten egyaránt.

Ma többeket maga a diktatúra kifejezés és ennek alkalmazása riaszt vissza. Megrettenve gondolnak Hitlerre és Sztálinra, vagy mindazokra, akik ellenőrzés nélkül, a szuronyokra (vagy a nyugati demokráciák egyikére-másikára) támaszkodva ágálnak a hatalom birtokában. Ráadásul Sztálin és bűntársai visszaélve a proletárdiktatúra nevével jóvátehetetlenül lejáratták azt. Még a gondolatát is. Holott a proletárdiktatúra olyan társadalmi és politikai fogalom, amelynek alapján és kereteiben színes és változatos politikai élet bontakozhat ki pártokkal és más szervezetekkel.

Ez a kitérő nem csak azért volt szükséges, hogy a szocializmusba vezető átmenet egyik döntően fontos kérdését legalább fő vonalaiban vázolja, hanem azért is, hogy rámutasson a Petőfi Kör történészvitájának egyik legfontosabb részére. Arra, hogy milyen jelentőségteljes társadalmi és politikai problémát vetett föl, mennyire előrelendítette a gondolkozást és növelte a tetterőt a szektás, dogmatikus uralom ellen. Egyben azonban arra is kísérletet tettem, hogy rámutassak a kérdésfelvetés mind 1928-as, mind pedig 1956-os korlátaira. Mi is ugyanúgy, ha nem jobban, viszolyogtunk a szektás Rákosi „proletárdiktatúrájától", mint annak idején Lukács Kun Béláétól. S mi is ugyanúgy általánosítottuk ezt a diktatúrát általában a proletárdiktatúrával.

1956-ban azonban a megismertetett Blum-tézisekből erőt nyertünk Nagy Imre velünk rokon politikájának a fokozott ismertetésére és védelmére. Ahhoz is segített, hogy a szocializmus felé tartó átmenet új, magyar útját jobban és elmélyültebben tanulmányozzuk. Legalábbis engem nagymértékben segített. Úgy láttuk, hogy a húszas évek Blum-tézisei valahogy hagyományként a Nagy Imre által meghirdetett, szorgalmazott népfront komolyabb megalapozását támogatják, annak útját egyengetik. Nem láttuk a korlátait és veszélyessé válható buktatóit. Annál kevésbé, mert a megvalósított vívmányokat, az ezen az alapon elért gazdasági és társadalmi eredményeket, egyszóval a szocializmus építését a magunkénak éreztük. A Rákosiék elferdített és eltorzult „szocializmusa" elleni küzdelmünkben ennek hangoztatását szinte nevetségesen fölöslegesnek tartottuk. A döntő, a halálos, szinte egyedüli veszedelmet a merev, szektás és dogmatikus, embernyúzó és emberölő sztálinizmus jelentette.

Ezt igazolta aztán Győrffy Sanyi fölszólalása másik részében olyan, addig a többségünk számára ismeretlen, a párt által gondosan rejtegetett idézetekkel, melyekben József Attila szót emelt a harmincas évek ultrabaloldali szektássága ellen, és a szociáldemokrata szövetséges elleni támadásokat, a munkásegység megtagadását kérte számon az illegális párton és az egész nemzetközi kommunista mozgalmon. Döbbenten ismertük meg József Attila nem egy olyan írását, amelyek vádat emeltek az akkori merev és szektás politika ellen, amely Hitler hatalomra juttatását eredményezte. Sanyi idézte azokat az írásokat is, amelyekben az illegális párt a Rákosiékéhez hasonló hangnemben és szinte ugyanazokkal a szavakkal dorongolta le a múltban József Attilát, mint ma Nagy Imrét és az ellenzéket. Ez nagymértékben hozzájárult a költő idegállapotának romlásához és tragikus ön-

gyilkosságához. A párt pedig nemzetközi társaival együtt egyértelműen felelős volt a Hitler-ellenes küzdelem végzetes megbénítása révén a második világháborúért.

Most jóval gazdagabban, küzdelmünk elvi alapjainak mélyebb megalapozásával, valamint elszántságunknak – ha lehet – még fokozottabb növekedésével távoztunk a vitáról. Ennek az újabb felszabadulásnak az örömét láttam a résztvevők arcán. Engem is ez fogott el, bár örömömbe egy kis üröm is vegyült, mert sajnos az elnöklő Tánczos másokkal egyetemben nekem sem adott szót.

A vita előrehaladtával, és ahogy a sorjázó fölszólalásokat sorra-rendre végighallgattam, hovatovább az a meggyőződés érlelődött meg bennem, hogy van itt egy eddig ki nem mondott igazság, amely talán nyilvánvaló, de amelyről mégis okvetlenül szólni kell. Végre legyőztem az addig magamra kényszerített tartózkodó hallgatást, és szólásra jelentkeztem. Tánczos föl is vett a szólásra jelentkezők listájára.

El akartam mondani: a vita feladata, hogy pontot tegyen az „i"-re. Mert ha igaz az, hogy a történelem az élet tanítómestere – márpedig igaz –, akkor le kell vonni a tanulságait a mai közéletben és politikában. Arra akartam fölhívni a figyelmet, hogy itt nemcsak a múltról van szó. Arról is, hogy a kommunista párt társadalmi-politikai szövetségesei, azaz a szociáldemokrácia és a szegényparasztság küldöttei nem pusztán véletlenül hiányoznak a mai kormányzásból. A pártnak napjainkban is ugyanaz a szektás politikája érvényesül, mint a múltban. S ez határozza meg a múltra vetített állásfoglalását. Ennek alapján – akartam volna folytatni a fölszólalást – a szocialista gondolatnak és építésnek a kommunista párttól eltérő, attól független képviselői is befolyásuknak megfelelően helyet kell hogy kapjanak a vezetésben. Szemeim előtt a Nagy Imre által fölvázolt és mindnyájunk által óhajtott népfront képe lebegett. Megvalósulása lehetőségéről nekem is voltak már tapasztalataim. A Jónás Palival való korábbi találkozásom és saját egyéb élményeim is erre engedtek következtetni. Izgatottan készülődtem a fölszólalásra, fontolgattam mondanivalómat. A közben hallott fölszólalások mindegyike még jobban meggyőzött a felszólalás szükségességéről.

De nem került rá sor. Az elnökség végül is nem adta meg a szót. A kétnapos vita befejeződött, s én hoppon maradtam. Emiatt aztán megorroltam Tánczosra, annál inkább, mert úgy éreztem, s ma is úgy látom, hogy éppen az ilyen természetű és tartalmú, erősebben politikai jellegű fölszólalás hiányzott, ami meglehetős fogyatékossága volt a vitának. Mégsem kaptunk össze Gyurival, mert sokkal nagyobb volt köztünk az egyetértés a politikai tennivalók terén, mintsem hogy csupán a taktikai meggondolás szokásos különbségei fölött összekülönbözzünk. Sohasem volt veszekedés, még az ilyenkor szokásosnál élesebb szóváltás sem közöttünk, a Kör szűkebb, belső irányítói között. Annak ellenére sem, hogy voltak különbségek és eltérések. Tánczos és Hegedűs sokkal több gondot fordított a Körnek még a „pártellenzék" (Kádár, Mező és társaik) számára és a DISZ vezetői előtt is elfogadható taktikájára, mint Bohó és én. Gyuri maga mondta akkor: attól tartott, hogy valamilyen módon belerontok a vita egységes hangulatába, s talán túlságosan ócsárolom a pártmegalkuvókat. Holott ez nem volt szándékomban, mert ezen a téren magam is egyetértettem az óvatos meghunyászkodók bá-

torításával. Igaz, hogy személyesen nem vettem részt ebben, és nem kezdeményeztem, vagy buzdítottam ilyen kísérleteket. Kinek volt igaza? Valószínűleg mind a négyünk együttes és így kiegyensúlyozott, végtére is egészséges álláspontjának.

Természetesen nem állítom, hogy a Petőfi Kör immár közismertté vált politikáját ekkoriban vagy később szigorúan csak mi négyen határoztuk volna meg. Mind politikája kialakításában, mind programjában szinte mindenünnen érték hatások, befolyások és javaslatok. A Kör vezetőségének többi tagjától és általában a tagjaitól, az ellenzék vezetőitől és egyre szélesebb táborától, valamint a közelebbi, sőt távolabbi barátaitól. Mindez együttesen alakította és munkálta, színezte és gyúrta, módosította és a szinte pillanatok alatt változó politikai helyzethez idomította a Kör tevékenységét. Nem akarom eltörpíteni a döntő tényezők és erők meghatározó szerepét, csupán említeni kívánom a különböző hatásokat.

Valószínűleg a történészvita körüli napokban vettük föl a kapcsolatot Nagy Imrével. Nem emlékszem pontosan, hogy mikor történt, de úgy tűnik, akkoriban. A Körben, pontosabban a legszűkebb vezetők körében megállapítottuk, hogy szükség van a vele való találkozásra. Nem elégedtünk meg azzal, hogy Vásárhelyivel, esetleg másokkal való közvetítés révén ismerjük meg nézeteit az ellenzék harcáról s magáról a Petőfi Körről. Mi magunk akartuk ezt megismerni és tudni, az általunk tisztelt és számunkra legelfogadhatóbb közvetítők nélkül is. Már nem tudom, milyen meggondolás alapján, rám esett a választás, hogy a Kör nevében fölvegyem a kapcsolatot. Nagy megtiszteltetésnek éreztem, s a mai napig se tudom megérteni e kitüntető megbízás okát. Az is igaz, hogy nem nagyon firtattuk.[18]

Ennek a viszonyokat tekintve nem könnyű feladatnak a teljesítésére egyszerűen telefonon fölhívtam Nagy Imrét. Kockázatos vállalkozás volt, hiszen azt vonhatta volna maga után, hogy minden további nélkül elutasít. Röviden bemutatkoztam, s a Kör nevében kértem egy találkozót. Barátságos hangon azt kérte, hogy egy-két nap múlva keressem újra. Bizonyára érdeklődött utánam. S lám, merész eljárásom igazolta, hogy időnként a legjobb megoldásra nem valamilyen szövevényes művelet a legalkalmasabb, hanem a legegyszerűbb. Persze embere válogatja. Nagy Imre szívélyes hangja, amely engem is meghökkentett, arról tanúskodott, hogy egyáltalán nem valamilyen elefántcsonttoronyba zárkózott és megfélemlített emberről van szó, hanem olyan valakiről, aki nyíltan és készségesen szót vált akármelyikünkkel. És csakugyan!

Szerte híresztelték, hogy Nagy Imre, az Öreg – mert így emlegettük – nyíltan és egyszerűen néha a belvárosban sétálgat és beszélget az emberekkel. Magam is meglepetve láttam egyszer a Kiskörút és a Rákóczi út sarkán lévő óriási járdaszögleten, ahol valóságos csoportosulás támadt körülötte. Nyílt arcú emberek serege

[18] El kell oszlatnom Litván György – vagy az interjút készítő Hovanyecz László – tévedését (1956: Petőfi Kör, a szellemi előkészítő. Népszabadság, 2006. szeptember 23.), aki szerint a Kör részéről Tánczos Gábor tartotta volna a kapcsolatot Nagy Imrével. Litván nem volt a Kör vezetőségének a tagja, még kevésbé a belső magé. Középiskolai tanár volt, akinek sem ideje, sem alkalma nem volt arra, hogy jól ismerje a kör legbelső életét. Időnként Tánczossal találkozott, s főleg tőle értesült a belső működésről.

sietett feléje, akik egy-két üdvözlő szót szóltak hozzá, vagy egyszerűen csak megrázták a kezét. Ő ott állt mosolyogva és köszöntötte az ismeretlenek csoportját, majd gyorsan búcsúzkodva továbbment. Nem akart csődületet okozni. El akarta kerülni a föltűnést. De sétája magában is nagy föltűnést keltett, hiszen ahhoz voltunk hozzászokva, hogy a párt és a kormány vezetői szirénázó és lefüggönyözött óriásautókban száguldanak, s messze elkerülik a köznéppel való keveredést.

Elfogadta a javaslatot. Elfogódottan mentem Orsó utcai házába. A nagytermetű és szélesvállú Mikó Jancsi mindenáron el akart kísérni. Valahonnan megtudta, hogy megyek, mert igen gyakran ott forgolódott körülöttünk a Múzeum utcában. Kisebb-nagyobb feladatokat vállalt és hajtott végre derekasan. Még a postára is hajlandó volt elmenni a Kör érdekében. Talán magam szóltam neki a találkozóról? Makacsul kitartott, mondván, hogy ő majd megvéd az esetleg bennünket megtámadó ÁVH-s legények ellen. Mosolyogtam ekkora és ilyen naivitás láttán, amit maga se vett komolyan, de csak csökönyösködött: „legalább valaki megviszi a hírt a lefogásodról!" Ezt hajtogatta, s végül beleegyeztem. Ő különben se szól bele a beszélgetésbe – mondta –, csak ott a közelemben üldögél.

Mindketten elmentünk. Úgy emlékszem, hogy már a történészvita utáni egyik napon. Azt se tudom már, hogy délelőtt vagy délután. Talán az első alkalommal történt az, hogy Nagy Imre nem házon belül fogadott, hanem kint a kertben, a ház mögötti, a néhány székkel amolyan nyári társalgónak berendezett részen. Ez a terület ma is ugyanezt a célt szolgálja: a kerti beszélgetést.

Beszámoltam neki a Kör működéséről és vitáiról. Meg arról, hogy mi a célja: a marxizmus helyreállítása és megtisztítása a ráhalmozott szektás, dogmatikus kölöncöktől, ferdítésektől és hamisításoktól. Azután a demokratikus, szabad vita biztosítása is. Szóltam arról, hogy szóhoz kívánja juttatni a tudomány eddig elhallgattatott vagy belső emigrációba kényszerített, de marxista vagy a marxizmussal rokonszenvező képviselőit, jórészt ellenzéki híveit. Persze azt sem hallgattam el, hogy szinte valamennyien az általa sugalmazott ellenzék felfogását kívánjuk kifejezni.

Alig szólt közbe, de cvikkerje szinte egyetértően villogott. A cvikker villogásából máskor megelégedést vagy éppenséggel haragot éreztem. Beszámolóm nyomán az iránt érdeklődött, hogy kik a Kör tagjai, s kik vesznek részt a vitákon? Ismertettem vele, hogy döntő többségükben olyan fiatal értelmiségiek, akik marxistának, kommunistának vallják magukat. Amikor megemlítettem, hogy mi, volt népi kollégisták sokan látogatjuk a Kört, s hogy közülünk többen a Kör vezetői vagyunk, szinte földerülve jegyezte meg, hogy úgy látszik, a Györffy-kollégisták újraéledtek. Szinte mindig Györffy-kollégistákat emlegetett, s nem népi kollégistákról beszélt. Úgy tűnik, hogy benne a györffysták régi, a 45-ös földreform idején játszott szerepe élt: ez hagyott benne maradandó emléket a későbbi Nékosz helyett is. Ez volt mindig azután is a szójárása. Sem ekkor, sem később nem vitt rá a szívem, hogy kiigazítsam. Végtére is, nem voltunk mi mindnyájan a Nékoszban egy kicsit györffysták?

Megmaradt bennem, hogy néhány, ilyenkor elkerülhetetlen és természetes kérdés után – például, hogy hányan látogatják a Kört – más, nyíltan politikai kérdés nem érdekelte. Sem a nagypolitikáról nem ejtettünk szót, sem pedig az

ellenzékről. Ilyesmi távol állt tőle. Erre azért emlékszem olyan jól, mert eleve távol állott az olyan föltételezésektől, amelyeket Rákosi vagy később Kádár használt ellene. Miszerint, hogy szervezkedett, vagy esetleg bizalmas utasításokat adott a híveinek. Ilyesmiről szó sem lehetett. Egyszerűen nem fért a találkozás keretébe.

Meglepett Nagy Imre közvetlen, baráti viselkedése, a velem szemben használt egyszerű és természetes hangja. Nem éreztem sem a köztünk lévő nagy korkülönbséget – apám lehetett volna –, sem azt a szinte mérhetetlen távolságot, amely egy gazdag és változatos élettapasztalatokkal rendelkező, hosszú és viharos politikai és pártmúltat megélt, széles körű tudással felfegyverzett vezetőt elválaszt az afféle közkatonától, mint én. Később is, amikor találkoztunk, otthonosan éreztem magam vele. Nem pózolt, nem vett föl valamilyen, a látogatóknak vagy a tisztelőknek fönntartott, esetleg a köznépnek szánt, nekik kialakított mesterkélt, avagy éppenséggel szokássá vált magatartást.

Éppúgy mérgelődött – előttem is – a pártapparátus kicsinyes packázásai miatt, melyekkel az írásait fogadták, mint akármelyik halandó. Őszintén érdeklődött az írásairól kialakított véleményem iránt, mint olyan ember, aki sokat ad egy másiknak az ítéletére. Nagy figyelemmel, számomra szinte kínosan hosszan hallgatta beszámolómat a Kör munkájáról: nem szakított félbe, nem unszolt. Türelme már ezen az első találkozáson meglepett. Nem játszotta a „nagy embert". Együttérzéssel bólogatott és hümmögött. Gyakran pödörte a bajuszát. Ezt a szokását később is láttam, de a forradalom idején nem. Úgy látszik, hogy ez akkor volt szokása, ha nyugodt volt, és valamivel elégedett.

Már ott az első találkozásunk idején, s azóta nemegyszer eszembe jutott, hogy fesztelen és oldott magatartása, az a közeli viszony, amelyet velem egy csapásra kialakított – később megfigyeltem, hogy másokkal is –, nekem Rajkot idézte, amint 1946–47-ben ingujjban, mesterkéletlenül együtt énekelt velünk, kollégistákkal. Még egy valakit ismertem, jóval később az emigrációban, aki az elsővonalbeli, vezető politikusok közül ugyanilyen feloldott és közeli baráti viszonyba tudott kerülni az egyszerű, nála jóval fiatalabb beosztottakkal is. Ez Kéthly Anna volt. Mindhármójuk közelében sohasem éreztem azt a hideg, szinte háromméteres távolságot, amely a legtöbb esetben kialakult más vezetőkkel. Nem különös, hogy a sztálinisták kettőt aljas módon meggyilkoltak, a harmadikat bebörtönözték, majd emigrációba hajszolták?... Másoknál csaknem mindig éreztem ezt a „kívülálló" számára fölvett, többé-kevésbé mesterséges pózt. A haverkodó Marosántól kezdve a kimért Kádáron keresztül (ez a kimértség általános volt a „pártellenzékhez" tartozóknál) egészen a gyanakodó és többé-kevésbé barátságtalan kisebb-nagyobb pártfunkcionáriusokig.

A legkevésbé sincs szándékomban, hogy politikai érvet faragjak általában az emberi magatartásból, s különösen Nagy Imréééből. Nem állítottam, ma sem állítom, hogy a helyes politikai felfogás föltétlenül együttjár a meleg és baráti viszonnyal, vagy megfordítva. Számtalan ellenkező példa volt és van erre. Magam is találkoztam például a Rákosi mellett helytelen politikai útra tévedt megnyerő és szívélyes Erdei Ferenccel. De azt ma is határozottan állítom, hogy jómagam Nagy Imre emberi és közvetlen modorát csak Rajkéval, majd Kéthlyével

tudtam összehasonlítani. S azt se tagadom, hogy ez a magatartás mindig számított előttem.

A fesztelen és szívélyes kapcsolat, a köntörfalazás nélküli egyenesség, amelyet Nagy Imre egész modora sugárzott, azonnali bizalmat keltett. Később jól láttam, hogy ezt mások is így érezték. Mellébeszélés nélküli őszintesége fokozta ezt a bizalmat. Úgy vélem, hogy nagy népszerűségének legalábbis egyik magyarázata éppen e mély emberi tulajdonságokban rejlett.

Jól emlékszem, hogy átadott egy rövid, géppel írt, másolópapíron sokszorosított tanulmányt elolvasásra, mint az ő írását a pártapparátus vádjai ellen. Nem jut eszembe, hogy pontosan melyik volt ez. Talán a 45-ös földreformban játszott szerepének a meghamisítása elleni irat? Akárhogy is volt, kitüntetve éreztem magam, s megígértem az írás tanulmányozását. Itt ki kell térnem Rákosiék, majd később Kádárék együgyű vádjára, miszerint Nagy Imre a szervezkedés céljából széles körben terjesztette „felforgató" írásait. Átadta elolvasásra. Szó sem volt terjesztésről. Még kevésbé egy ilyen értelmű felszólításról, mintha alattvalója vagy alárendelt beosztottja lettem volna. Ilyen pártjellegű vagy hivatalos kapcsolat nem létezett. Ez csak egy javíthatatlan apparátcsiknak juthatott eszébe. Jómagam viszont természetesnek találtam – ami minden épeszű ember előtt világos –, hogy mindenféle közönséges noszogatás nélkül, elolvasás után, azonnal átadom majd valakinek.

Kitüntetésszámba vettem, hogy ott nyomban, a beszélgetés végén felhatalmazott: jöjjek máskor is, a Petőfi Kör részére mindig nyitva áll az ajtó. Ezt örömmel határoztam el, de azt is, hogy nem élek vissza sem az idejével, sem a türelmével. Már itt megjegyzem, hogy még három alkalommal látogattam meg az Orsó utcai házat ilyen beszélgetésre. Nem számítom ide, amikor különböző alkalmakkor másutt találkoztunk. A harmadik, éppen október 23-án, kútba esett. De erről majd később... A másik nagy megtiszteltetést és a Petőfi Körnek szóló elismerést abban láttam, hogy a mintegy háromnegyed óráig tartó beszélgetés végén meghívta házába a Petőfi Kör egy küldöttjét közelgő 60. születésnapjára. Külön fölhívta figyelmemet arra, hogy az illető egyedül jöjjön, ne pedig – mondta humorosan – egy egész küldöttséggel, mert nem akar semmiféle tüntetést, amely összekapcsolná nevét egy olyan szervezettel és mozgalommal, mint a Petőfi Kör.

A beszélgetés után örömmel siettem vissza. Létrejött az óhajtott kapcsolat, s most már közvetlenül Nagy Imrétől szereztünk tudomást arról, hogy ő maga is helyesli a Kör működését. Ezt szóban egyáltalán nem fejtette ki, de teljesen világos volt. Nyilvánvaló lett, hogy egyetértett vele, érdeklődéssel kísérte tevékenységünket. Ezt a jó hírt persze nem vertük nagydobra. De még azt sem engedtük meg magunknak, hogy a Kör meglehetősen vegyes, teljes vezetőségét tájékoztassuk. Csupán egymás között beszéltünk erről. Jólesően vettük tudomásul, hogy az ellenzék vezetői – ezt Vásárhelyitől tudtuk –, s ahogy most világossá vált, maga Nagy Imre is, jónak, hasznosnak és helyesnek tartják munkánkat. Természetesen szó sem lehetett arról, hogy – akárcsak előttem – megdicsérjen bennünket, vagy mi több, tájékoztatást vagy útbaigazítást adjon. Ilyesmitől tartózkodott, s még a látszatát is el akarta kerülni annak, hogy a Kört az ellenzék vagy különösen ő maga vezetné, irányítaná. Nekünk azonban bőven elég volt helyeslő egyetértése ahhoz, hogy tudjuk: mi is az ellenzék, annak szellemi és politikai ihletője által is elismert és befogadott tagjai vagyunk. Különben sem volt szükségünk arra, hogy bárki nekünk útmutatásokat adjon. Ilyesmi nem vágott egybe sem az immár szélesre növekedett ellenzék mozgalmával, sem a Petőfi Kör lázadó természetével. Nagy Imre igen erős pártszerűségéről nem is beszélve, amely egyenesen megtiltotta számára a párttól különálló szervezkedést.

II.

A Petőfi Kör júniustól októberig

Párizsi emigrációban, 1956. december

Kemény szél fúj, lángra kap a szikra,
Vigyázzatok a házaitokra,
Hátha mire a nap lehanyatlik,
Tűzben állunk már tetőtül talpig.
Petőfi Sándor: Kemény szél fúj...
(1848. február.)

A Petőfi Kör legbelsőbb munkatársainak beszámoltam a fogadtatásomról és a születésnapi meghívásról. Nagy örömmel töltött el, és – mi tagadás – némi elégtétellel vettem tudomásul, hogy aztán engem jelöltek ki, hogy a Kör nevében részt vegyek az Öreg 60. születésnapjára rendezett fogadáson. Azt mondták, hogy miután én tartom vele a kapcsolatot, a legjobb, ha én magam megyek erre a találkozóra is. Tánczos szeretett volna jönni, de amikor meghallotta, hogy Nagy Imre külön kérte, ne legyen csoportos látogatás, letett szándékáról.

Nagy izgalommal vártam a közelgő napot. S valóban nagyon gyorsan elérkezett június 7-e, a születésnapi ünnepség időpontja. Alig fejeztük be a történészvitát, s már nagyban készültünk a filozófia helyzetéről tartandó vitára, amikor elérkezett az ünnepély napja.

Délután kellett megjelenni, de óriási eső miatt késve érkeztem az Orsó utca 43-ba. A fogadás a meglehetősen tágas ház alsó szintjén, annak egymásba nyíló szobáiban volt. Nagy meglepetésemre már jókora tömeg zsibongott a bejárattal szomszédos szobákban. Maga Nagy Imre rögtön az előszoba utáni kitárt ajtónál állt, s minden érkezővel kezet fogott. „Köszönöm, hogy eljött" – mondta egyszerűen, s jókedvűen megszorította a kezem. A Kör nevében köszöntöttem születésnapján, s jó egészséget kívántam. Szívélyesen megköszönte – ahogy mondta – az igazságért küzdő ifjúságnak. De máris helyet kellett adnom az utánam következőknek. Úgy láttam azután, hogy mindenkivel kezelt, és számos, nálamnál fontosabb személlyel több szót váltott, hosszabban időzött velük.

Bevallom, hogy elfogódottan néztem körül. Igencsak rácsodálkoztam a jelenlévők szinte minden ellenzéki politikai mozgalmat, irányzatot és áramlatot kifejező seregére. Mi több, ami meglepett, az egész kulturális életet magas szinten megszemélyesítő vendégekre. A fogadás nagyobb méretű, s főleg sokkal szélesebben a magyar társadalmat kifejező találkozás volt, mint amire számítottam. S még

mindig érkeztek, bár kevesen késtek el, ami ugyancsak elcsodálkoztatott, hiszen nagy eső volt.

A később érkezők között föltűnt Fekete Mihály is, aki úgy hiszem, Pest megyei tanácselnök lehetett akkor. A Györffy-kollégista Fekete Sanyi újságíró apja volt, fiát nemrég a *Szabad Nép*től eltávolította a pártapparátus. Az idősebb Fekete 1945 előtt diósgyőri munkás volt, valahol a Bükk-hegységben harcolt Nógrádi Sándorral együtt a német csapatok ellen. Úgy hallottam, hogy Rákosiék bíráló szókimondása miatt mellőzték. Puritán és meg nem alkuvó jellemével, nyers, ám bizalomgerjesztő modorával afféle fenegyereknek számított. Velünk, kollégistákkal közeli jó viszonyt tartott fenn. A fiatalos Miska (nekünk Miska volt és maradt!) most nevetve beszélte el a köréje sereglőknek, hogy a bejárati kapunál megállt, s a szemben lévő háznak hátat fordítva, többször a fenekére paskolt: „ide fényképezzetek!" – buzdította csúfolódva a figyelő és mindenkit lefényképező ÁVH-sokat. Mindnyájan harsányan mulattunk a zsernyákok e bővérű kifigurázásán.

E derűs közjáték után jobban körülnéztem. A látogatók nagy számán túlmenően jóval nagyobb meglepetést okozott a találkozó széles népfrontjellege. Nekem a magas termetével, szakállas fejével és sűrű hajzatával is szembeötlő Kodály Zoltán jelenléte tűnt föl elsősorban, aki egy hosszú asztal mentén beszélt valakivel. Megjelenése persze nem a külseje miatt volt föltűnő, de nem is kizárólag a művészi rangja tette azt meglepővé. A Rákosiékkal ugyan határozottan szembenálló, ám általában a kommunizmussal sem baráti, erősen népi beállítottságú, hangsúlyozottan protestáns felfogású ember jelenléte csodálkoztatott el Nagy Imre közeli hívei sorában.

Kodályon kívül elsősorban a népi írók, Veres Péter és Illyés Gyula ottléte volt meglepetés. A népi írók közül még mások is megjelentek, de emlékük elmosódott bennem, az egy Szabó Pál kivételével. Nem gondoltam, hogy erre a fogadásra a jobbára párttag ellenzékieken kívül mások is eljönnek. Az, hogy Déryt, Benjámint és az *Irodalmi Újság* számos hangadó íróját, költőjét ott láttam, szinte természetesnek látszott. Jóformán meg sem jegyeztem őket.

Az viszont kiviláglott, hogy a híres-nevezetes „pártellenzék" bizony távol maradt. Se az akkor már sokat emlegetett Kádár János, se Mező Imre, se egyetlen másik sem mert eljönni. Még olyan, a kulturális-tudományos életben tevékeny pártellenzékit se láttam, mint Mód Aladár. Úgy látszik, hogy ettől is megriadtak. Talán az egy Surecz Józsefre emlékszem, akinek volt bátorsága, hogy letegye a garast.

Viszont elcsodálkoztam, amikor megláttam Kosáry Domokost, a börtönviselt szociáldemokrata Szalai Sándor volt professzoromat, vagy a háttérbe szorított kommunista Szabó Árpád professzort. Ottlétük aláhúzta és kiemelte az összejövetel széles népfrontjellegét, az egész társadalom összefogását a magukra maradt Rákosiékkal szemben. De még jobban hangsúlyozta a távol maradt „pártellenzék" óvatos semlegességét.

Magától értetődően Rajk Júlia is ott beszélgetett talán éppen Nagy Imrével, amikor észrevettem jelenlétét. Most is csupa tűz és energia volt ez az asszony, és szokása szerint élénk taglejtésekkel kísérte beszédét. Bizonyára most is, mint akkoriban mindig, férje és társai teljes rehabilitálásáért érvelt és szállt síkra.

Az ellenzék ismert vezetői és szószólói szinte teljes számban ott voltak a fogadáson. Losonczy Géza és Donáth Ferenc, Vásárhelyi Miklós és Gimes Miklós, s a többiek. De ott láttam Aczél Tamás és Méray Tibor írókat-újságírókat is, akik közismertek voltak azelőtti, Rákosit erősen támogató magatartásukról, de arról is, hogy élesen szembefordultak vele, s az ellenzék apparátus elleni harcában az élvonalban meneteltek. Nagyon természetesnek vettem, hogy Markos Györgyöt és Nagy Tamást, a közgazdasági vitákról már ismert professzorokat is a többiek közt láttam.

Külön említem Kardos Laci, Gyenes Tóni régi népi kollégista vezetőket. Tőlük nem távol a szintén régi györffysta Kéri Józsefet is fölfedeztem. Úgy rémlik, hogy Sipos Gyulát is láttam. Rögtön arra gondoltam, hogy meghívásuk bizonyára nem csak az ellenzékben játszott természetes és kiemelkedő szerepüknek szólt, hanem annak is, hogy a támadott és föloszlatott népi kollégiumokat fémjelezték. Kardos Lacival összesodródtunk egyszer a meghökkentően összezsúfolódott tömegben, s üdvözöltük egymást. „Na, a Petőfi Kör is itt van" – mondta a maga kissé gúnyos modorában, de csakhamar elragadta tőlem valaki. Nem emlékszem már, hogy ki, de nálam fontosabb személy lehetett, nem bántódtam meg. Azon örvendeztem, hogy egyáltalán ott lehetek.

Elcsodálkoztatott viszont két személy jelenléte. Az egyik Boldizsár Iván, akit én mindig helyezkedő embernek tartottam. A másik látogató látványa egészen más érzelmek és gondolatok miatt lepett meg. Szervánszky Endre hegedűművészt Bartók hegedűversenyének bemutatójáról ismertem. Persze nem személyesen. Ő a pódiumon játszotta a hegedűszólót, én pedig lenn a nézőtéren hallgattam elragadtatva. De akkor nem gondoltam arra, hogy politikával is foglalkozik, s még kevésbé, hogy az ellenzékkel ilyen szoros viszonyban lenne. Azt hallottam róla, hogy az értelmiség memorandumát is aláírta 1955 őszén. Valaki arról is fölvilágosított, hogy Szervánszky már régóta többször tanújelét adta ellenzéki fölfogásának.

Összetalálkoztam Losonczy Gézával, aki nem tudom, kitől tudta meg, hogy a Petőfi Kör részéről jöttem. Bár látásból jól ismertem, először találkoztunk személyesen. „Tánczos miért nem jött ?" – kérdezte rögtön. Furcsálltam, hogy ezt kérdezi, hiszen bizonyára ő is el akarta kerülni a szervezkedés vádját. Amikor elmondtam, hogy maga Nagy Imre kérte ezt, tudomásul vette, nem időzött el rajta. Nyilván nem akarta tudtomra adni, hogy félreértettük a meghívást, hiszen mégsem annyira szűk körű meghívásról volt szó. A mai napig sajnálom, hogy enynyire szó szerint vettük a „nem csoportos" látogatást. Losonczynak régóta nagy tisztelője voltam világos, magasröptű és jó stílusban megírt vezető cikkeiért a korai *Szabad Nép*ben. Majd az értelmiség lapja, a *Tovább* irányítójának tartalmas vezércikkeiért is nagyra becsültem. A börtönből való kiszabadulása és meggyógyulása után, a rehabilitált Losonczy a napilap *Magyar Nemzet*nek, az ellenzék egyik szócsövének vezető újságírója volt. Kíváncsian néztem az ellenzék Nagy Imre utáni legfontosabb letéteményesét. Feje a tipikus értelmiséginek tartott arcot mutatta: sötét és vastag csontkeretes szemüveg, sima hátrafésült haj. Szemüvege mögül érdeklődve nézett rám. Nem láttam rajta a börtönében elszenvedett testi és lelki kínzások nyomait, bár mindnyájan tudtuk, hogy erősen megviselt és zak-

latott idegállapotban került ki onnan. Fáradt arcvonásai és lassú mozdulatai talán erről tanúskodtak. Nem tudtam összehasonlítani a börtön előtti Losonczyval, mert akkor nem láttam ilyen közelről. Sajnos most is csupán egy-két percig voltunk együtt: hamarosan másfelé szólították.

Ahogy végignéztem a jelenlévők seregén, elfogott az az érzés, amely már szinte az első pillanattól kialakult bennem. Ünnepély volt ez, amely nemcsak az ünnepelt 60. születésnapjának szólt. A rendezvény emelkedett, de örömteli hangulata benne volt a helyiség levegőjében, a jelenlévők valósággal méltóságteljes, bár élénk és örvendező mozdulataiban. Az ünnepélyességet az a kivételes állapot adta meg – s ezt biztosan mindenki így érezte –, hogy íme, első alkalommal, valamennyien összejöttünk. Együttesen leróttuk tiszteletünket a valamennyiünk által elismert politikai vezetőnknek. Egy gyakorlatilag illegális találkozón. Egyben kivételes seregszemlét tartottunk. Az ellenzék számot adhatott magának nem csak a saját sorairól, hanem arról is, hogy a társadalom írói, művészei és tudósai támogatják, dacolva a hatalommal. Egy reményteljes és ténylegesen szélesre nyitott őrségváltás csírái bontakoztak ki.

Nem csoda, hogy sokkal később, egészen napjainkig a valóságosnál jóval többen akadnak, akik hivalkodva kürtölik, hogy ők bizony ott voltak ezen az ünnepélyes seregszemlén.[1] Igaz ugyan, hogy többeket akkor sem ismertem az est látogatói közül, másokat pedig elfeledtem, de a sok hivalkodó talán be se fért volna a mégiscsak korlátozott nagyságú szobákba... Ez is éppen olyan jelenség, mint az, hogy 1945 után Dunát lehetett volna rekeszteni a rengeteg „ellenállóval". S 1956 nyarára – az idők jeleként – már ott sereglettek olyanok is, akik ellenzéki mivoltukkal kérkedtek. Majd később, a Kádár-rezsim bukása után, az ellenállók száma ismét hatványozottan megnövekedett. Azt mondják, hogy az ilyesmi emberi tulajdonság...

Egy ideig tanácstalanul ődöngtem a fogadáson. Mai szemmel furcsának tűnhet, hogy másokkal együtt megcsodáltam az egyik falnak támaszkodó tv-készüléket. Olyan ritkaság volt ez, amilyent sohasem láttam azelőtt, s valaki a helyszínen újságolta a velem együtt csodálkozóknak, hogy naponta egy-két órás műsort is ad az akkor még csak a bennfenteseknek járó televízió. Ormótlan nagy, a rádiókészülékhez hasonlatos fadobozban egy nagy képernyő nézett szembe velünk. Óvakodva bámultuk az ördögi masinát. Nem gondoltam, hogy néhány évtized múltán több mint kétes igája alá hajtja az emberek százmillióit szerte a világon.

Sietve én is lenyeltem egy szendvicset vagy süteményt, majd a mintegy egyórás jelenlét után csöndesen, de szívrepesve, egy nagy élménnyel gazdagabban eltávoztam. Mindazok, akiknek beszámoltam a Kör legbensőbb berkeiben és kissé azon túl is, nagy örömmel vették tudomásul, hogy Nagy Imre jó egészségben és szinte fiatalos frissességgel áll helyt. Lelkesen üdvözölték az ellenzék széles körű seregszemléjét, valamint a Kör kitüntető jelenlétét. A sikeres fogadás felvillanyozott bennünket és megsokszorozta erőinket. Jótékony mozgósító hatása volt a Kör megnövekedett munkájára. De úgy tudom, hogy az egész ellenzékre, sőt azon kívül is. Az a különös tény is föltűnt valamennyiünknek, hogy Rákosiék és a pártapparátus egésze egyáltalán nem torolta meg a születésnapi találkozót, ami pedig az ellenzék tüntetésének számított.[2] Holott többen számot vetettünk a várható támadással. Nem volt ilyesmi, ami még inkább fokozta eltökéltségünket, s növelte elszántságunkat. Újult erővel vetettük magunkat a küzdelembe.

[1] A köszöntő vendégek viszonylag legpontosabb felsorolására Murányi Gábor tett kísérletet. (Születésnap az Orsó utcában. Nagy Imre köszöntése vagy „politikai demonstráció"? Magyar Nemzet, 1991. június 6.) *(Szerk.)*

Közvetlenül előtte való este, június 6-án rendeztük meg a fiatal írók franciaországi útjáról tartott beszámoló estet. A vezetőség engem jelölt ki, hogy elnököljek. Úgy emlékszem, hogy erre a rendezvényre bocsátottuk ki az első meghívókat. Sajnos nagyon kevesen, negyvenen-ötvenen jöttek el. A téma kiesett a nagyszabású, politikai telítettségű, éles szóváltásokkal tarkított viták köréből. Bosszankodtam rajta, de újra el kellett ismernem, hogy a korábban csüggedt és reményüket vesztett embereket tömegesen most a politika érdekli. Engem azonban vonzott az est témája. Meg kötelességem is volt a közreműködés.

Az íróküldöttség nevében Sarkadi Imre tartotta a tájékoztató előadást. A tehetséges író, Sarkadi a népiek legfiatalabb nemzedékéhez tartozott Csoóri Sándorral és másokkal együtt. Ennek az irányzatnak a legjobb írójaként tartották számon, aki társaival együtt indulatos, eléggé nyílt ellenzéke volt Rákosiéknak. Mindenesetre ezen a téren nyíltabb és világosabb volt a magatartása, mint az óvatos és tartózkodó Illyés Gyuláé vagy Veres Péteré. Nagy megdöbbenésemre Sarkadi később tragikus módon végzett magával. Személyesen is nagyon fájlaltam, a magyar irodalmat súlyos veszteség érte.

A bevezető előadás színesen és érdekesen adta elő a küldöttség párizsi élményeit. Sarkadi ugyan egy szót sem ejtett politikáról, de mindnyájan kivettük szavaiból, s ez volt a beszámoló legfőbb tanulsága, hogy a kormányzat megbocsáthatatlan bűne az ország lakóinak beteges elzárása a külföldtől. Mai ésszel és tapasztalatokkal szinte felfoghatatlan, hogy egyszerűen lehetetlen volt külföldre

[2] A pártvezetés meg akarta torolni a születésnapi ünnepséget, hozott is idevágó határozatokat, de tehetetlenkedése miatt kifutott az időből, s Rákosi leváltása után ad acta került az ügy. Az MDP Politikai Bizottságának 1956. június 28-i ülésén úgy döntöttek, hogy „rövid elvi határozatot kell kidolgozni, amely elítéli Nagy Imre születésnapjával kapcsolatban szervezett politikai demonstrációt és annak résztvevőit. Fel kell szólítani a születésnapi rendezvényen részt vett párttag, vezető funkcionáriusokat, hogy írásban közöljék a párttal, miért vettek részt ezen a rendezvényen és azon kívül azt, kik voltak jelen." (MOL M-KS 276. f. 53/293. ő. e. E dokumentumot közreadta Urbán Károly és Vida István a Társadalmi Szemle 1993. évi 2. számában /83–94. o./) Az MDP KV június 30-i ülésén Rákosi nagyon éles szavakkal illette a születésnapi köszöntésen megjelent párttagokat. Kijelentette, hogy a PB „megfelelően eljár velük szemben." Majd így folytatta: „Az, hogy e rendezvényen központi vezetőségi tagok, egy miniszterhelyettes, a Pest megyei Tanács VB elnöke és hasonló funkcionáriusok megjelentek, jelentékeny mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az utolsó két hétben a jobboldali elemek támadása erőteljesebb lett, és végül olyan komoly formát ölthetett, mint a Petőfi Körben e héten lefolyt újságírói vita." A nevén nevezett Czottner Sándor miniszter ijedten gyakorolt önkritikát: „nagyon sajnálom, mert látom, hogy nagy hibát követtem el." (MOL M-KS 276. f. 52/34. ő. e.) A KV határozata – melyet szétküldtek a pártbizottságoknak, a nagyobb intézmények pártszervezeteinek – „utasítja a megfelelő pártszerveket (Budapesti Pártbizottság, Központi Ellenőrző Bizottság), hogy azokat a párttagokat, akik a fenti rendezvényen részt vettek, vonja felelősségre." (MOL M-KS 276. f. 61/804. ő. e.) *(Szerk.)*

utazni. Sőt szigorúan büntették az ilyen kísérleteket. Nem csak a kapitalista Nyugattól voltunk elzárva, hanem Rákosiék és a „szocializmus" nagyobb dicsőségére még a szomszédos népi demokráciáktól is eltiltották a népet! Egyikünknek sem volt útlevele. De az ország több milliónyi lakójának sem. A Nyugat felé szigorúan, aknazárral lezárt határokon szinte egy légy sem juthatott keresztül. A szabad külföldi utazás egyik elemi erejű követelése volt az ország népének. Éppen ez volt az est megrendezésének egyik legfőbb indítéka.

Érthető, hogy a hallgatóság valósággal lélegzet-visszafojtva, nagy figyelemmel hallgatta Sarkadit. Színesen és érdekesen beszélt. Elbeszélése tele volt változatos adomákkal. Sajnos senki sem szólt hozzá, és kérdést se fogalmaztak. Valahogy lehangolt bennünket az a tudat, hogy mi nem juthatunk el más országba. S minthogy egyezett a véleményünk, nem volt vita. Így aztán kurtán-furcsán be kellett fejezni a rendezvényt. A zárszóban röviden kifejeztem az óhajt, hogy egy reményteljes, mindnyájunk által várt politikai fordulat ezen a téren is változást hoz.

Már nagyban készülődtünk a filozófia helyzetéről és problémáiról tartandó vitára. Itt a megbírált és mellékvágányra terelt Lukács Györgyöt akartuk első helyre állítani, a fő helyen szerepeltetni, s álláspontjának igazságot szolgáltatni. Mindenki tudott arról, hogy ő is a Rákosi-rezsim ellenfeleihez tartozott, bár nem volt a Nagy Imre mögé sorakozó ellenzék tulajdonképpeni tagja. A saját útját járta, s nem lehetett egyszerűen besorolni a Nagy Imre-féle ellenzék táborába, de még kevésbé a „pártellenzékbe". Úgy látszik, hogy a sztálinizmus által kikényszerített önkritikák megtörték a közvetlen politikai cselekvés iránti eltökéltségét. Ez majd csak a forradalom alatt fog feléledni – egy időre.

A készülődés közben engem külön is foglalkoztatott az, hogy vajon miképp lehet majd berendezni – egy szerencsés fordulat esetén, amely Nagy Imrét és nézeteit juttatja hatalomra – az ország politikai kormányzását. Talán éppen a történészvita hatására, s a Blum-tézisek megismerése nyomán. Tudtam arról, hogy az ellenzék vezetői között vita kerekedett erről. Esetleg ott is a történészvita eredménye, pontosabban a Blum-tézisek napfényre kerülése következtében. Ezt nem tudom. Többek között azért sem, mert ebből a vitából nem sok jutott el hozzám és társaimhoz. Már azt sem tudom, hogy kinek a révén, s azt is csak félfüllel hallottam, hogy nézeteltérések is fölmerültek. Nem tudtam, hogy kik között, azt sem egészen pontosan, hogy miről. Azt viszont igen, hogy Nagy Imrével szemben néhányan (számomra később derült ki, hogy Gimes Miklós és egy-két újságíró barátja) vitatták a Nagy Imre által elgondolt kormányzati rendszert. Úgy hírlett nagyon homályosan, hogy a teljesen szabad választások alapján létrejött jobboldali, akár Mindszenty-kormányt is elfogadtak volna. Nagy Imre tartotta magát a Rákosiéktól megtisztított kommunista párt által irányított népfrontszerű berendezkedéshez. Előttem többé-kevésbé világos volt, hogy ez a népfront egy pártonkívüliekből is álló, szélesebb társadalmi összefogást jelent. Talán magában foglalta volna a régi koalíciós pártok maradványait is, de nem engedte volna meg számukra az önállóságot.

Ezt a számomra akkor elég zavaros politikai képletet akartam közelebbről megvizsgálni. A Blum-tézisek megismerése is erre ösztönzött. Nem értettem egyet azokkal, akik az ún. parttalan demokrácia mellett törtek lándzsát, ahol a

különböző pártokat semmiféle gát nem akadályozná akár a polgári demokrácia, vagy az annál rosszabb rendszer megvalósításában. Úgy véltem, hogy például Mindszenty és a hozzá hasonlók még ennél is tovább mennének. Mindenesetre nem volt világos előttem a pártok (milyen pártok?) helye és szerepe egy esetleges népfrontban.

Másokkal együtt ekkorra már túlhaladtam Nagy Imre ismert nézetein, melyek megmaradtak az 1954-ben meghirdetett népfrontnál. Röviden szólva: Nagy Imre úgy-ahogy a Szovjetunió felé nézett, mi pedig, a Körnek leginkább radikális felfogású tagjai, egy-két „külső" barátommal együtt, inkább Jugoszláviára tekintettünk. Jugoszláv típusú kormányzást akartunk. Az ún. munkás-önigazgatásra épülő rendszert. Ez többünk számára már szilárd politikai felfogássá nőtt. Arra gondoltam, hogy ez a jugoszláv típusú rendszer nem ismeri a mi 1945 utáni történelmünkben kialakult koalíciós rezsimet, azaz a különböző pártok együttes kormányzását. És itt volt a bökkenő, mert a saját tapasztalataim is megerősítették, hogy egy népfrontszerű szélesebb összefogásra van szükség, ez azonban – akkorra már ez is megérlelődött bennem – nem korlátozódhat az egy párt által vezetett, alárendelt szerepű népfrontra. Úgy hiszem, hogy ezen a ponton is meghaladtuk, legalábbis néhányan, az 1953–54-es Nagy Imre-féle programot, bár kinek-kinek csak homályos gondolatai voltak erről.

Elhatároztam, hogy zavaros elgondolásom tisztázására tanulmányt írok, amely majd – gondoltam – segítséget fog nyújtani nézeteim világosabb megfogalmazásában. Úgy is lett. Írás közben rájöttem, s ezt akkor nagy eredménynek tartottam, hogy egy olyan népfront, amelyben a különféle pártok megkaphatnák önállóságukat és cselekvési szabadságukat, csak akkor működhet, ha közösen elfogadott alapra helyezkednek. Csak olyan pártok tevékenysége engedhető meg, amelyek egyértelműen elfogadják az országban létrejött – nagyrészt a kommunista párt kezdeményezésére, sőt általa megvalósított – leghaladóbb, szocialista jellegű átalakulást. Így a forradalommal fölérő földreformot, az üzemek államosítását, valamint az ezekre épülő, alapvetően új gazdasági és társadalmi rendet. Ma úgy mondanánk, hogy közös alkotmány alapjára helyezkednének.

Úgy képzeltem, hogy az elfogadott gazdasági-társadalmi vívmányok közé bele kell érteni a vállalatok munkás-önigazgatását is. Ezen a közösen elfogadott alapon, az ezt elismerő pártok egy népfrontjellegű összefogásban, viszonylagos politikai szabadság birtokában küzdenek majd a kormányhatalomért. Összefoglalva, a jugoszláv munkástanácsok rendszerét kívántam összeboronálni egy szélesre tárt, de az elért vívmányok elfogadására kötelezett népfrontkormányzással. Elvégre az ismert klasszikus alkotmányok is rögzítenek bizonyos elveket és megszabnak korlátokat. A mai napig is így kormányoznak. Akkor úgy láttam, és úgy tudtam, hogy Nagy Imre és Gimesék vitája csak a politikai hatalomra és ezzel összefüggésben a pártok szerepére korlátozódott. Tudomásom szerint hiányzott belőle a gazdasági-társadalmi eredmények, az ún. szocialista vívmányok meghatározó helye és szerepe. Nem fogalmazták meg azt, ami eldöntötte volna a vitát. Egy ilyen közös alapnak kellene betöltenie a voltaképpeni vízválasztónak a feladatkörét.

Ez volt a tanulmány fő gondolata – természetesen senkivel sem vitatkozva –, bár eléggé nehézkes és ködös gondolatok közé keverve. Jól emlékszem, hogy a

francia forradalom egyes szakaszaival és eseményeivel példálóztam, de már nem tudom, melyekkel. Sajnos ez a tanulmány se követett aztán az emigrációba, később egy sereg egyéb iratommal és könyvemmel együtt nyoma veszett.

Besiettem vele az *Új Hang* szerkesztőségébe. Tudtam ugyan, hogy eltávolították onnan Sipos Gyula költőt, még jóval korábban. Régi Györffy-kollégista lévén nem csak aláírója volt a Kardosék által szerkesztett fiatal írók memorandumának, hanem tevékeny és fontos terjesztője, a terjesztés egyik szervezője. De azt gondoltam, hogy a folyóirat Sipos leváltása után is egyik oszlopa maradt a DISZ-en belül is kifejezésre jutó többé-kevésbé ellenzéki nézeteknek. Fiatal írók és költők szerkesztették és írták e főleg irodalmi, kevésbé művészeti jellegű folyóiratot. Közel állt a népi írókhoz, de rendreutasítása óta politikával jóval óvatosabban és elővigyázattal foglalkozott. A Rákosi és a pártapparátus ellen nagyméretűvé terebélyesedett ellenzéki mozgalom azonban elfoglalta az *Új Hang*ot, mint csaknem minden más irodalmi-művészeti kiadványt. Így bízvást reméltem, hogy közlik írásomat. Simon Istvánt, a fiatal Kossuth-díjas költőt kerestem, aki főszerkesztője volt a folyóiratnak, s azt hallottam róla, hogy jóval közelebbi híve az ellenzéknek, mint Király István, a *Csillag* (irodalmi és művészeti folyóirat) félsztálinistának tudott szerkesztője.

Simont nem találtam, a helyettes szerkesztőre, Czine Mihályra bukkantam, akit félig-meddig ismertem. Nálam valamivel fiatalabb volt, régebben az irodalomtörténeti tanszék körül ügyködött már nem is tudom milyen minőségben (tanársegéd?), amikor én is az egyetemen oktattam. Hozzáértő és tehetséges, bár tudálékos, erősen fennhéjázó és bőbeszédű embernek tartottam. Egy-két nappal későbbre beszéltük meg az újbóli találkozást, hogy közben elolvassa a tanulmányt. Erősen reméltem, hogy közlik, hiszen – meg voltam győződve – új és talán hasznos, termékeny gondolatokat vet föl az ellenzék politikai programja – és saját nézeteim tisztázása – számára. Azt is gondoltam, hogy Simon és Czine, akik közel álltak a népi írókhoz, talán örülni fognak neki.

Nagyot csalódtam. Czine azzal fogadott, hogy a tanulmány túl elvont és általános. Arról faggatott, hogy ugyan milyen pártokra gondolok? Azt állította, hogy ezt konkrétan meg kell mondanom a cikkben. „Különben – tette hozzá – értéktelen marad az írás". Sehogyse értettünk egyet. Két okom volt a tanulmány átírásának megtagadására. Az egyik, hogy egy ilyen nyílt beszéd veszélybe sodorná mind a Petőfi Kört, mind jómagamat. Nyilvánosan a Kör vitáin sohasem beszéltünk ilyen konkrét megfogalmazásokban. Például Nagy Imre nevét ki se ejtettük! Programjára, még az „új szakasz" elgondolásaira is csak bújtatva és rejtjelesen célozgattunk. Még annak is nagyon örültünk, ha valaki a vitákban egyenesen szóvá tette az 53-as „félreértett" célkitűzéseket. Kinek jutott volna eszébe, hogy a betiltott pártok neveivel dobálózzunk? Még az *Irodalmi Újság* legmerészebb cikkeiben sem volt szó konkrétan megnevezett emberekről, még kevésbé betiltott és tabuszámba menő intézményekről. Még Bartók minden művének előadása és kiadása is ellenzéki követelés volt. Úgy éreztem, hogy Czine a provokátor szerepébe akar taszigálni. Hogy én, a Petőfi Kör egyik vezetője ilyesmivel buktassam le a Kört? Tegyem lehetetlenné a munkáját? Kihívjam a sorstól a betiltását? Meg voltam győződve, hogy a legelemibb politikai belátás is hiányzik Czinéből. Amit én

a szükséges politikai taktika követelményének láttam, ő – úgy tűnt akkor nekem – nyilvánvalóan a világos stílus hiányának tartott. Ám biztosan azt sem felejtette el, sőt nagyon is tisztában volt vele, hogy Sipost nemrégiben távolították el. Bizonyára jól kioktatták a „kötelességéről". Mindenesetre sehogyse tudtunk zöld ágra vergődni. Az eset idején azt az enyhébb magyarázatot találtam ki magamban, hogy Czine megijedt. Ráadásul teljesen apolitikus embernek könyveltem el.

A másik ok: magam sem voltam tisztában azzal, hogy hát miféle pártokra gondolok tulajdonképpen? Én sem voltam biztos magamban. Úgy véltem, hogy a régi koalíció pártjait már elparentálta a történelem. Egyik fele reménytelenül a letűnt múltat választotta – így morfondíroztam magamban –, a másik fele pedig elvtelenül a Rákosi-rendszert választotta. Ezt a sematikus ábrázolást csak itt-ott zavarta egy-egy ellenpélda, de nem borította föl az általános képet. Halványan fölrémlett előttem az 1946-os Baloldali Blokk pártösszetétele, de azzal sem tudtam mit kezdeni. Hol voltunk már mindattól? Hiányoztak az eleven és megfogható tapasztalatok. Mind a politikai életből, mind a saját napi élményeimből.

Így aztán fuccsba ment az egész. Czine nem fogadta el a tanulmányt. Én pedig a világért se vállaltam, hogy akkor, az 1956-os év közepén egyedül föltámaszszam a régi pártokat, vagy másokat fabrikáljak. Ilyesmi eszembe se jutott, de nem is lett volna ínyemre. Politikai felfogásom nem terjedt ki ennyire. Az *Új Hang*ot nem tudtam jobb belátásra bírni, magam is bizonytalan voltam, s ez a tehetetlenségi érzet tartott vissza attól is, hogy bárkinek, akár a hozzám legközelebb állóknak megmutassam az elutasított írást. Úgy éreztem magamat, mint a szárazra vetett hal. Patthelyzet: se jobbra, se balra, se előre, se hátra. Kidolgozatlan egyenletemben sehogyse tudtam kikínlódni a feleletet a felmeredő óriási X-re. Letöröltem tehát a táblát, s a többiek sorában magam is továbbléptem. Nem tartottam annyira fontosnak, hogy egy ilyen elvontnak tűnő gondolattal foglalkozzam tovább. Nem kiérlelt, zavaros, teljesen végig nem gondolt elgondolásaimat félretéve arra a gyakorlati munkára fordítottam időmet és tettvágyamat, amelynek célja Rákosi és hívei eltávolítása, Nagy Imre hatalomra juttatása volt. Biztos voltam benne, hogy az idő és a tapasztalatok feleletet adnak majd a kidolgozatlan kérdésekre is.

Tennivaló pedig bőven akadt. Szaporodtak a feladatok, nőtt a felelősség is, amely egyre jobban eltöltött bennünket. Ez ismét arra sarkallt, hogy még többet tegyünk. Teendőink előterében állott a Rajknak és kivégzett társainak a rehabilitálásáért, meggyalázott becsületük és emlékük helyreállításáért folytatott mindennapos küzdelem. De azokért a százakért és ezrekért is fölemeltük szavunkat, s igyekeztünk tenni is, akiket megöltek és bemocskoltak, vagy megrágalmaztak és háttérbe szorítottak. Valamennyiünk számára nagyon fontos volt a megszüntetett népi kollégiumok megtisztítása az ellenük koholt vádaktól. Nem csak egyes személyekről, hanem egy egész intézményről volt szó. Méghozzá a fiatal magyar demokrácia olyan hajtásáról, amely összefonódott mind a megölt, mind a félreállított emberekkel, azok ügyével. Bizonyos értelemben a népi kollégium egyaránt jelképezte a magyar nép alkotóerejét és annak sárba tiprását. Valószínűleg éppen ezért tartotta magáénak ügyét a Petőfi Kör egész vezetősége, függetlenül attól, hogy valamikor tagja volt-e vagy sem ennek a mozgalomnak. A Kör tagságának és vezetőségének a fele vagy még tekintélyesebb része onnan sarjadt.

A Kör tehát tudatosan felkarolta a népi kollégiumok ügyét. Rehabilitálni akartuk a Nékoszt-és mozgalmát. Azt kívántuk, hogy a párt vonja vissza az 1948-as őszi határozatát, s állítsa helyre a Nékosz becsületét, szolgáltasson igazságot. Többen voltunk, akik más formában ugyan, de újraszerveztük volna a kollégiumokat. A bevezetett iskolai és egyetemi reformok és változások nem tették korszerűtlenné őket. Nagy híve voltam annak is, hogy egy megújhodott ifjúsági szervezetben – ahogy ezt Kardos Laci Márkus Pistával együtt kifejtette a fiatal írók memorandumában –, egy új DISZ-ben bevezessék a kollégiumok nevelési elveit és tapasztalatait, föltámasszák, általánossá tegyék a még mindig szükséges kollégiumokat. Az volt a meggyőződésem, hogy bár vége van az önálló kollégiumok mozgalmának, legyen az egész DISZ egy ilyen ifjúsági mozgalom. Továbbá a meglévő egyetemi kollégiumokban vezessék be a volt Nékosz, valamint az Eötvös Kollégium nevelési elveit és módszereit.

A Nékosz rehabilitálása fontos, múlhatatlan belső ügyünk volt. Összefonódott a Rajkék emlékének helyreállításáért folyó küzdelmünkkel és mellette – főleg és elsősorban – a Nagy Imre meghurcolása ellenivel. Az a központi célkitűzésünk, hogy vonják vissza a Nagy Imrét elítélő rendelkezéseket, és kerüljön a kormány élére, szinte egybefolyt azzal, hogy ugyancsak vonják vissza a Nékoszt elmarasztaló határozatot.

Ám a bibliai hasonlatot variálva, könnyebb egy tevének átmenni a tű fokán, mint egy párthatározat visszavonása. Két intézmény volt és van a világon, amelyik egyáltalán nem vagy a legkevésbé sem vonja vissza a nyilvánvalóan hamis és káros határozatait, döntéseit. Az egyik a múlt sztálinista pártvezetősége, a másik az ún. igazságszolgáltatás minden korban és minden rendszerben. Így voltunk a Nékosz elleni határozattal is. Tudomásom szerint sohasem vonták vissza, sem akkor, 56 tavaszán–nyarán, sem később, Kádárék idején. A Nagy Imre elleniek közül is szinte egyet – a kizárásáról szólót – vonták vissza nagy kényszerűségükben, mintha a fogukat húzták volna. Az ilyen határozatok többsége még akkor és később is érvényben maradt, majd szaporodott és súlyosbodott.

Már korábban, úgyszólván a Kör kezdeteinél fölmerült az a gondolat, hogy megrendezzék a volt népi kollégisták nagyszabású összejövetelét. Később ez az elhatározás pontosabban körvonalazódott. Ebben nagy szerepe volt a DISZ-en belül fokozatosan kialakuló kedvezőbb légkörnek a népi kollégiumok iránt. Tánczos beszámolóin keresztül tudtunk arról, hogy a DISZ vezető szervei több ülésen megtárgyalták a Nékosz „felhasználható" tapasztalatait. Az ilyen irányú fejlődésben nagy szerepe volt a vezetőségében helyet foglaló Györffy-kollégista Gosztonyi Jánosnak, Pataki Ferencnek és Győrffy Bélának. De leginkább Patakinak, aki a Kör vezetőségének is tagja volt. Lépésről lépésre menő küzdelemben szorították vissza a szektás elemeket. Egy kis előnyt szereztek, mert maga Hollós Ervin is hajlott a támogatásukra. A nagypolitikai fejlődéssel párhuzamosan a DISZ-központ és személyesen Hollós Ervin, valamint az őt támogató Kelen Béla és Huszár Tibor pártfogolták az ügyet. Ebben bizonyára nagy része volt annak, hogy éppen a „pártellenzék" egyik vezető alakja, Köböl József volt a pártközpontban a DISZ irányításával megbízott Párt- és Tömegszervezetek Osztályának a vezetője. Íme, az ellenzék gondviselésének útjai ilyen kiszámíthatatlanok voltak... A Petőfi Kör lendületes fejlődését ezek a háttérben álló ellentmondásos tényezők is könnyítették. Bár nélkülük is eredményesen csináltuk volna dolgunkat, de bevallom, hogy nehezebben.

Mindennek következtében eljött az idő, amikor – mit tesz isten! – maga a DISZ is azon erősködött, hogy nagyszabású ünnepéllyel emlékezzünk meg a Nékosz megalakulásának 10. évfordulójáról, amely július 10-re esett. Időközben arról értesültünk, hogy a DISZ kérésére (!) közvetlenül maga Kardos Laci Gyenes Tónival együtt bekapcsolódott az ünnepély megszervezésébe, amely ünnepség gyakorlatilag a Nékosz rehabilitálását jelentette. Személyesen Hollós Ervin kérte föl őket a közreműködésre, ami óriási szó volt, elképzelhetetlen akár egy-két évvel azelőtt! Tánczos egyébként is találkozott időnként Kardossal, s magam is láttam őt néhányszor. Sok hasznos tanáccsal látott el bennünket, bár a látszatától is irtózott annak, sokkal jobban, mint Vásárhelyi, hogy a Kör valamiféle vezetőjének tűnjön föl.

A volt népi kollégisták egynémelyikéből, valamint a DISZ-vezetőség néhány tagjából álló előkészítő bizottságot hoztunk létre a júliusi nagy ünnepélyt megelőző kisebb találkozó megrendezésére. A Petőfi Kör vezetői közül Tánczos, Pataki, Győrffy és én vettünk részt benne. Kardos Laci és Gyenes Tóni a bizottság „hivatalból" megbízott vezetői lettek. De a párt és a DISZ részéről is több régi népi kollégista jött, akikre Gosztonyin és Patakin kívül már nem emlékszem pontosan. Azt tudom, hogy a Tánczosnak tett javaslatomra bevontuk Major Lacit, sőt a Nagy Imrével nem éppen rokonszenvező Keserű Jánost is. A bizottság felfogása persze a Nékosz rehabilitálásáról is különböző volt. Hát még általában a rehabilitálásokról, mi több, az ellenzéki mozgalomról... Nehezen tudtam Nagy Imre követői közé sorolni például Keserű Jancsit, bár Rákosi hívei közé még kevésbé. Major Laci jelenléte teljesen természetes volt. Jellemző a kor politikailag eléggé kuszált viszonyaira, hogy az erős politikai különbségek és árnyalatok ellenére a bizottság minden tagja el volt tökélve a népi kollégiumok rehabilitálására. Még Hollós is, aki vállalta, hogy a nagy ünnepélyt megelőző, júniusi népi kollégiumi találkozó megnyitó beszédében fölveti a Nékosz rehabilitálásának a szükségességét. Bár a bizottság tagjainak motivációi sok tekintetben eltértek egymástól, Hollósék például a „pártellenzék" álláspontjának megfelelően csak az erősödő sodorba kívántak beállni, mégis megegyeztünk. Mi több, a DISZ vállalta, hogy kézbe veszi a júliusi évforduló megünneplésének az előkészítését. Így is lett, s már június 9-én megtartottuk a Kossuth Klubban az előzetes találkozót.

Nem emlékszem a pontos részletekre, már csak azért sem, mert az egész hónapban rengeteg nagyon fontos elfoglaltságom összezsúfolódott, s emlékeim elmosódtak. Azt tudom, hogy mintegy két-háromszázan szorongtunk a Kossuth Klubban: a volt népi kollégiumok igazgatói és legtevékenyebb tagjai. Hollós értékelő beszédén kívül Kardos Laci mondott néhány szót, üdvözölve és ismertetve a DISZ bekapcsolódását. Utána rövid kulturális műsor következett, majd kötetlen baráti beszélgetés zárta be a találkozót. Jólesett a több évnyi kényszerű szünet utáni találkozó. Valamennyien felfrissültünk tőle. Megéreztük, hogy új idők új szelei fújtak.

Ettől kezdve mi a Petőfi Körből csak besegítettünk időnként a DISZ keretein belül működő, újabb feladatokkal megbízott előkészítő bizottság munkájába, a júliusi nagy ünnepély előkészítésébe. Már csak hallomásból értesültem aztán, hogy

más volt népi kollégisták is bekapcsolódtak, például a Nékosz ügyét támogató, megújult Hazafias Népfront részéről tevékenykedő Váczi András és Réthei Prikkel Lajos, vagy maga a bizottság elnöke, a régi györffysta Barla Szabó Ödön. De ezzel előre szaladtam az időrendi eseményekben, más fontos fejlemények megelőzték. Fontosak a Petőfi Kör történetében, valamint az én egyéni sorsomban is.

Mielőtt azonban rátérnék ezekre, idekívánkozik egy olyan probléma is, amely mind a Nékosz-ünnepély előkészítőit, mind az ellenzék egy részét általában is foglalkoztatta. Révai József esetleges szerepléséről van szó, aki a Rajk-ügy idején beteg volt, majd az 1953-as fordulat után, részben ugyancsak betegsége miatt, kimaradt a legfelső pártvezetésből. Mindenesetre eltűnt a közéletből, s azt suttogták, hogy nem ért egyet Rákosiékkal. Hallottam olyan híreket, hogy az ellenzék néhány számottevő alakja Révai bevonása mellett érvelt. Most, a Nékosz rehabilitálásáért folyó küzdelem során még Kardos és Gyenes is azt kívánta, hogy a tervezett ünnepélyen a lehetőség szerint maga Révai mondja el a Nékoszt rehabilitáló beszédet. Ugyanaz a Révai, aki annak idején, 1948-ban elmarasztalta.

Nem tudom, hogyan végződtek ezek a számítgatások. Tőlük távol álltam. Bár Révaival csaknem mindig rokonszenveztem értékes és gondolatébresztő könyveiért, lendületes és magyaros stílusáért, gyújtó beszédeiért – melyekből igen sokat tanultam –, mégis ellene voltam annak, hogy bevonjuk akár az ellenzéket, akár a Nékoszt illető tevékenységbe. Olyan merev sztálinistának láttam, akit a Lukács György, majd a Déry Tibor elleni ún. vitákban játszott döntő, irányító szerepe egyértelműen a Rákosi-klikkbe sorozott. A későbbiek teljes mértékben engem igazoltak. Az ellenzékben és a Nékosz-körökben keletkezett Révai körüli vita gyorsan elhalkult, majd teljesen abbamaradt.

Sokasodtak azok a gondok és feladatok, amelyek bizonyos kettősséget szültek a Kör munkájában. Volt a nagy többség számára világos, érthető és látható tevékenység, amely leginkább és elsősorban a vitákban nyilvánult meg. Voltak azután és szaporodtak olyan teendők is, amelyeket a színfalak mögött, többé-kevésbé rejtve hajtottunk végre. Ilyen volt kapcsolatunk az ellenzékkel, főleg Nagy Imrével. De félig-meddig ide lehetett számítani a Nékosz rehabilitálásának ügyében tartott értekezletek, megbeszélések sorát is. Az idő előrehaladtával, a küzdelem sikeres fejlődésével nőttek, és terebélyesedtek ezek a gondok és feladatok.

Máris nyakig benne voltunk a filozófiai vitát megelőző szervezőmunkában. Megtárgyaltuk a közelgő rendezvény főbb mondanivalóját, az esetleges fontosabb hozzászólók személyét. A sokirányú munkát főleg a vezetőség filozófia szakos tagja, Bohó Robi látta el. Fáradhatatlanul dolgozott a vita valószínű és kívánatos témáinak a kidolgozásán és kiválasztásán. Lankadatlan lótás-futásban járt az egyik lehetséges és ajánlott, sőt szükséges fölszólalótól a másikig. Megbeszélte, megvitatta velük hozzászólásuk főbb kérdéseit. Jómagam Tánczossal együtt inkább a Nékosz ügyeivel voltam elfoglalva, amelyek ugyancsak ekkor szaporodtak meg. A volt kollégisták is, például Pataki, Győrffy Sanyi és Kázmér Sanyi ezzel voltak elfoglalva. Hegedűs Andrist az általa javasolt és erősen buzdított, szintén rohamosan közelgő harmadik közgazdasági vita ügyei kötötték le.

Ebben a munkamegosztásban és a Tánczosra háruló munka bizonyos mérvű csökkentésében nagymértékben szerepet játszott az a körülmény, hogy igyekeztünk kiegyensúlyozni a pártapparátus nyomását, amely erősen fokozódott. E nyomást mindjobban éreztük a bennünket ellenőrző, Andics-féle pártközponti bizottságon keresztül. A bizottság különböző tagjai, nemcsak Hollós, hanem például Szalai Béla, Orbán László, sőt maga Andics Erzsébet is személyes nyomást akartak gyakorolni Tánczosra. Állandóan telefonáltak neki. Ígéretet akartak kicsikarni tőle, hogy például ez vagy az a személy ne kapjon szót a vitán, vagy ott mellékes szerepet töltsön be. Avagy éppen ellenkezőleg, döntő szót kapjon. Arra is megpróbálták rábeszélni, hogy így vagy úgy befolyásolja a fölszólalókat. Röviden: vissza akartak élni azzal a ténnyel, hogy Tánczos a DISZ alkalmazottja volt, s ezért szigorú pártfegyelem kötelezte följebbvalói, a párt vezetői „tanácsainak" – esetenként burkolt fenyegetéseinek – a követésére. Ezen az úton mindent megtettek, hogy a Kör irányítását kivegyék a kezünkből és a párt bizottsága részére kaparintsák meg.

Gyakran azt a megoldást választottuk, hogy a viták előtt Tánczos egyszerűen „eltűnt". A párt vagy a DISZ felelősei számára nem lehetett megtalálni. Megígértük, hogy átadjuk neki az üzenetet – s ezzel a dolog annyiban maradt. Elvégre „tanácsaikat" mégsem lehetett közvetítőkön keresztül továbbítani. Burkolt ijesztgetéseiket még kevésbé. Ha már semmiképpen se lehetett megtagadni, akár Tánczos távollétében is, hogy ezt a valakit vagy amazt szóhoz juttatjuk a vitán, ez csak afféle bizonytalan, nem kötelező fogadkozás volt. Tánczos néha napokra „eltűnt", s „nem lehetett" megtalálni. A legtöbb esetben azt feleltük a telefonhívásokra, hogy mi magunk se tudjuk, hol van Tánczos; hogy mi kevésbé vagyunk felelősek a vitákért; hogy Tánczos mindent a saját kezében összpontosít, mi csak segédkezünk, és így tovább. Mindig kieszeltünk valamilyen választ, hogy elhárítsuk a fenyegető veszélyt. Ez a macska-egér játék elég jól bevált, de nem lehetett mindig alkalmazni. Amikor Tánczos „sehol se volt", s mi benne voltunk a kutyaszorítóban, homályosan fogadkoztunk, hogy ezt vagy azt megtesszük. Utána pedig „elfelejtettük". Többször a valóságban is. Ma kicsinyesnek tűnik ez a játszadozás, de akkoriban jogosult volt, s megvolt az értelme, sőt a nem kevés gyakorlati haszna is.

Úgy emlékszem, hogy a filozófusvita előkészítésében mindössze egyszer segédkeztem. Mindenképpen el kellett mennünk Lukács Györgyhöz, s itt Tánczos jelenlétét sem lehetett nélkülözni. Vele és Robival együtt elmentünk tehát Lukács lakására a Szabadság híd melletti Belgrád rakparton. A Kör elsőrendű és fő elgondolása az volt, hogy a filozófiai vitát döntően a méltatlanul háttérbe szorított Lukács György nyilvános rehabilitálásának szenteljük, méghozzá az ő kitüntető, sőt kihívó jellegű jelenlétében. Ez természetesen együtt járt a szektás és dogmatikus, a „filozófiának" kikiáltott sztálini tanok és képviselőik megbélyegzésével. Múlhatatlan volt, hogy megnyerjük Lukács hozzájárulását. A vita tervezett anyagát is meg kívántuk vele beszélni, s szerettük volna hallani a véleményét. Itt megjegyzem, hogy a Lukácsot illető közös törekvéseink közepette még jobban kidomborodott előttem a Révai bevonását emlegető felvetések képtelen naivitása – hogy mást ne mondjak.

Lukács nagyon szívélyesen fogadott. Engem meglepett, hogy amióta nem láttam, már jó néhány éve, még jobban lesoványodott és összetöpörödött. Ám hanghordozása és gondolatai egyaránt az őt jellemző szellemi frissességről és éberségről tanúskodtak. Főleg Tánczos beszélt, aki ismertette terveinket. Robi ejtett né-

hány szót, én még annyit sem. Beszélt a Pártfőiskola filozófiatanárainak a részvételéről, meg a szükséges megleckéztetésükről. Ők az egész filozófiát a marxizmussal azonosították, amit nagyjában Sztálin posványos és vulgáris tételeire korlátoztak. Lukács keveset beszélt. Egyetértett velünk, de hangsúlyozta, hogy a marxista filozófia igazságának és tekintélyének a helyreállításáról van szó, nem az ő személyéről. Ennek elismerésére és érdekében van szükség a filozófusok annyira óhajtott egységének a megteremtésére az áldatlan civakodások helyett a filozófiai gondolatot és az alkotó marxizmust védelmezők és a „pártfilozófusok" között. Amikor Tánczos arra kérte, hogy ő maga ismertesse az általa írt Blum-téziseket és a körülötte kirobbant egykori vitát, ezt elhárította magától. Mindent összevéve bennem az maradt meg, hogy egészében helyeselte a vita gondolatát és tervbe vett anyagát, megígérte részvételét, de nálunk jóval óvatosabb és mérsékeltebb hangot használt.

Amikor kinyitottam a filozófusvita 1989-ben megjelent jegyzőkönyvét, hogy a többi vitához hasonlóan itt is fölújítsam emlékeimet, egy kivágott újságcikk esett ki belőle. Egy Vajda Mihály nevű filozófus ismertető cikke volt, amely 1990 legelején jelent meg a *Magyar Nemzet*ben. Még akkor tettem el magamnak. Elrettentő példaként. S itt föltétlenül szólnom kell róla, mert ez a filozófus képtelennek bizonyult arra, hogy a vitát elhelyezze a történelemben, saját korának történelmében. A sárga földig „lerántja", mint amely csak a pártköröket érdekelte, hiszen – írja – a vitázók egyik része *csak* jelszavaiban (?!) különbözött a másiktól. Maga a jegyzőkönyv szerinte „olvashatatlan", meg „bornírt" (nyilván „korlátoltat" akart írni), nyelvezete „sérti a fülünket". Szerinte a vitán olyan dolgokról beszéltek, amelyek az ország többsége számára „semmifajta gondot nem jelentettek". Kifogásolja, hogy más filozófiáknak nem engedtek teret a vitán, valamenynyien csak a marxizmus–leninizmusról beszéltek. Talán csak nem a később föltalált posztmodern zagyvalékot hiányolta?

Ellenszenvében odáig megy, hogy „botrányosnak" nevezi a kiadott kötet állítólagos tárgyi tévedéseit. Ejnye, ejnye. Utánanéztem. Nos, Vajda a kötet szerkesztőinek a szemére hányja, hogy nem tudják, miszerint Köpe Bálint nem történelmi alak, hanem csak egy regényben szereplő figura. De a jegyzőkönyv kétszeri elolvasása után is csak azt tudom mondani, hogy Vajda túlságosan elvetette a sulykot. Hiszen Köpe Bálint neve csupán egyszer, Mészáros Pista fölszólalásában fordul elő, ott is helyes értelmezésben, mint Déry Tibor regényének szereplője. Mészáros Révaival szemben állva hivatkozik erre a regényhősre. Vajda még azt is ráolvasta a jegyzőkönyv szerkesztőire, hogy nem tudják Gerő Ernő és Farkas Mihály keresztnevét. Ezt bezzeg nem bizonyítja, nem is lehetne, de nem is fontos, mert az az idétlen vád, hogy Nagy Imre életrajzírója és a Kör egykori vezetői, Hegedűs és Bohó nem tudják Gerő és Farkas keresztnevét, egyszerűen elképesztő és nevetséges.[3] Miután elérhetetlen és pártatlan (?) szellemi magasságából jól lepocskondiázza a vitát, az olvasó azt várja, hogy a filozófus ismerteti saját hozzászólását – hiszen ott volt a vitán –, amelyben kioktatja a földön csúszó-mászó szerkesztő-halandókat a vitából hiányzó, nagybecsű örökkévaló kinyilatkoztatásokról. De hiába. Nevét ne keressük a fölszólalók között, mert csak hallgatta a vitát, de azt bizony átszellemülten. Történelmietlenül lefitymáló és ledorongoló szavai után ekképp filozofál: „a filozófusvita is óriási élményt, a dogmatizmustól való megszabadulás élményét jelentette". Az olvasó a szemét dörzsöli: jól értette? Mit akar mondani a filozófus? Aztán megérti: a cikk írása idején más szelek fújtak. Be kellett állni a szélirányba...

Ez a kitérő azért volt szükséges, mert általa szeretném újra kiemelni, hogy az utólagos nagyokosok véleményének ellenére a viták nagy lépéssel járultak hozzá a korabeli politikai fejlődéshez, amely nélkül nem következett volna újabb lépés előre. Sőt, ez a Vajda-féle epizód ma is tanulságos és jellemző mondanivalóval szolgál a rengeteg, múltat vizsgáló vélemény láttán. De hadd emlékezzem meg magam is részletesebben a filozófusvitáról. Ismét csak a számomra akkor – és ma is – fontosnak tűnő részeiről. Mindenekelőtt arról, hogy már jóval a kezdet előtt nagy tömeg érkezett a látszólag érdektelen, „csak" filozófiai vitára. Sokkal többen jöttek, mint ahányra számítottunk. Több mint ezren hemzsegtek az előadóteremben, kívül a lépcsőkön, a lépcsőházban, de még az utcán is. Létszámuk csaknem a duplája volt az előző vitákénak. Mit csináljunk? Mindenképpen szerezni kellett egy nagy befogadóképességű előadótermet. Bohó Robi hirtelen támadt ötlete volt, hogy szerez egy előadótermet a Közgazdaságtudományi Egyetemen. A szót tett követte, s telefonon engedélyt kapott egy nagyterem használatára. Már arra se volt idő, hogy meghányjuk-vessük az átvonulás esetleges fizikai, de inkább politikai jellegű kellemetlenségeit. Gyalog nekivágtunk a csupán néhány száz méteres útnak a Múzeum utcától a mai Fővámház térig. Mindenkit igyekeztünk lebeszélni arról, hogy villamosra üljön. Kisebb-nagyobb csoportokban mentünk az egyetem felé. A vonulókat, engem legalábbis, különös, valami fölszabadulás-féle érzés fogott el. Valósággal kisebbfajta utcai tüntetést rögtönöztünk, pedig nem ez volt a szándékunk. Ez volt akkoriban az első tömeges fölvonulás. Néhányan aztán a szemünkre is hányták.

A villamosokon szorongó utasok megrökönyödve, de nagy jóindulattal néztek bennünket. Izgatottan kiabáltak felénk, hogy mi ez? Többen le akartak szállni, talán le is szálltak, hogy hozzánk csatlakozzanak. A járókelők némelyike is. Néhányan őszintén azt hitték, hogy a rezsim ellen tüntetünk. Nem tudom, volt-e közülük olyan, aki fölvilágosodva a „tüntetésről" továbbra is velünk maradt. Merek arra gondolni, hogy ilyen „filozófiakedvelő" is akadt. Maga Lukács György is ott szaporázta lépteit közöttünk az egyik csoportban. Alacsony és törékeny termetével, a rá jellemző kicsiny és szapora lépésekkel, jókedvűen masírozott velünk az egyetemre. Számomra ez a magatartás fölért egy tartalmas fölszólalással.

Az egyetem egyik nagy előadótermében zsibongtunk ezernél is jóval többen. Az előttem lévő padsorban valaki (már nem tudom, hogy ki, talán Bíró Andris)

[3] A pontosság érdekében megjegyzem, hogy Vajda Mihály „A Petőfi Kör jegyzőkönyvei. A filozófusvita" című írásában (Magyar Nemzet, 1990. január 18.) csak a névmutatót minősíti botrányosnak, s hozzáfűzi, hogy „ez a névmutató a kis kötet egyetlen hibája". Nem a szerkesztőket bírálja emiatt, hanem a névmutató „szerzőjét". A szerkesztők sajnos nyilván nem nézték át a névmutatót, különben kihúzták volna Köte Bálint nevét, és odaírták volna Gerő és Farkas keresztnevét. Egyébként több másik névhez sincs odaillesztve a keresztnév. *(Szerk.)*

rámutatott a mellette ülő fiatalemberre: „Itt van Schreiber Tamás, a párizsi *Le Monde* újságírója, aki párizsi lakos létére is szeretne a Kör tagja lenni". Így ismerkedtem meg Schreiberrel, akivel később egy ideig együtt dolgoztunk az emigrációban. Szemüveges, telt arcú, kissé kövérkés, már akkor is erősen kopaszodó, nálam fiatalabb fiú nézett rám mosolyogva és kérdőn. Akkor már több cikkét ismertük, amelyet a *Le Monde* közölt a Petőfi Körről és vitáiról. Jóval később az emigrációban megismertem, és értékelni tudtam egy sereg jó tulajdonságáért, amiről majd a maga helyén beszámolok. Akkor örvendezve üdvözöltem. Első szavaimmal persze lehűtöttem aggódó várakozását. Elmondtam, hogy a Körnek tulajdonképpen nincs belépéssel, igazolvánnyal és más ilyesfélével kifejezett tagsága. De egyszeriben földerült, amikor közöltem vele: „Mindenki tagja a Körnek, aki részt vesz a vitáin. Te itt vagy ezen a vitán, te is a Kör tagja lettél." Körülbelül ezt mondhattam neki, mire nagy örvendezve azon lelkesedtünk, hogy ezentúl is írni fog a Körről. De máris kezdődött a rendezvény, el kellett hallgatnunk, s nagy sajnálatomra többé nem találkoztunk Magyarországon.

Tánczos megnyitotta a vitát. Mellette az emelvényen foglalt helyet a vitavezető Lukács György, Balogh Elemér és Szigeti József. Már maga a névsor izgalmas összecsapást ígért. Egyrészt azért, mert ez volt a világhírű Lukácsnak az elhallgattatás hosszú évei utáni első, nem protokolláris nyilvános szereplése Magyarországon, ami önmagában véve kihívást jelentett a hivatalos körök felé. Ezúttal is szóhoz juttattunk valakit, méghozzá ismét az emelvényen, akit éppen a sztálinizmus elleni nézeteiért toltak félre, s aki most bizonyosan visszavág. Másrészt pedig, mert pontosan mellette ült a dogmatikus álláspontjáról és valljuk be, hézagos filozófiai tudásáról ismert Balogh Elemér, a Pártfőiskola tanára, a sztálinista „filozófia" valóságos atyamestere. Szigeti Józsefet, Lukács azelőtti egyetemi docensét úgy ismertük, mint aki kezdeti sztálinista állásfoglalásai ellenére most a szektás és dogmatikus torzítások ellen lép föl. Érdeklődve vártuk megnyilatkozását, amely igazolta várakozásunkat. De rögtön megjegyzem, hogy a forradalom után, szélkakas módjára, Kádár egyik miniszterhelyettese lett.

Már a vita kezdet kezdetén két jól körülhatárolt és egymással élesen szembenálló tábor alakult ki. Az egyik a résztvevők túlnyomó többségét tette ki, míg a másik szinte jelentéktelen volt. Legalábbis a vitában. Nagy volt a tét, s az első fölszólalók megnyitották a tüzet. Éppen a marxizmus–leninizmus és az orosz nyelv és kultúra oktatására szakosodott Lenin Intézet filozófia szakos hallgatója szállt szembe szenvedélyesen azzal az elterjedt gyakorlattal, hogy a filozófiát az oktatásban is egyszerűen a pártagitáció és propaganda színvonalára süllyesztették. Hadakozott azzal a hivatalos nézettel és szokássá vált gyakorlattal, amely a filozófiát mintegy a politika, sőt a mindennapi politika szolgálóleányává alacsonyította. Ez lett aztán a vita egyik nagy témája és alapkérdése. Ennek során a fölszólalók többsége a hallgatóság általános helyeslése mellett sarokba szorította a hivatalos nézetet képviselő, filozófiát tanító és magyarázó pártoktatók és Lenin intézeti tanárok kicsiny táborát.

Az első fölszólaló, Varga Mihály után többen leleplezték, hogy filozófia helyett a marxizmus–leninizmus frázisokká züllesztett, sztálinista változatát használták és mutatták be. Ám nem pusztán azt kifogásolták, hogy a valóságos marxizmus helyett annak egy jelszavakra zsugorított karikatúrája vagy paródiája jelent meg a tudományban és az oktatásban. A fő hiba ott volt, miként ezt például Mészáros Pista, Lukács aspiránsa és mások is hangsúlyozták, hogy ezt a torzítást állami erővel egyeduralkodóvá emelték, miközben lehetetlenné tették e filozófia érvényesülését és tanítását.

Ezért alakult ki az országban és itt a vitán is a két tábor. Az egyik oldalon a hatalom által kierőszakolt és támogatott, hatalmi helyzetben tetszelgő pártoktatók serege, szemben a félreállított és üldözött marxista filozófusok táborával. Az előbbihez csak a sztálinista, dogmatikus nézetek és felfogás hívei és terjesztői tartoztak. Ez szükségképpen a filozófia elszegényedését, elsorvadását és lehanyatlását vonta maga után. A másik tábor, amely a vitán döntően az ún. Lukács-iskolát jelentette, a filozófia védelmét és helyreállítását képviselte. Ez logikusan és elkerülhetetlenül a dogmáktól megtisztított, valóságos marxizmus újjászületését kívánta, azzal fonódott össze. A megtisztított marxizmus védelme összeforrt a filozófia védelmével.

A vitán a dogmatikusok, a sztálinista hatalom képviselői elég szánalmas védekezésre szorultak, ami fokozta a vita drámai hangulatát és hőfokát. Erősen kidomborodott a szektásokkal és dogmatikusokkal szembeszegülők nagy szellemi fölénye. Ezt Lukács mellett több más kutató, régebbi egyetemi oktató elismert képzettsége és hozzáértése okozta. A sztálinisták ekkorra már erősen helyezkedni kényszerülő táborát a Balogh Elemérhez hasonló Kiss Artúr, Szecsődi László pártfunkcionárius „filozófusok" képviselték. Amikor többen fölháborodva szóvá tették, hogy az egyetem bölcsészeti karán nincs bölcsészetoktatás, mert a filozófiai tanszéket megszüntették, nem tudtak mit válaszolni. Ezen a sztálinista intézkedésen ők is csak sajnálkozni tudtak. Azt is kénytelenek voltak szánni-bánni, hogy nincs filozófiai intézet.

Nem állhatom meg, hogy ezen a ponton még egyszer ne fejezzem ki határtalan csodálkozásomat és elítélő véleményemet a Vajda-féle, már említett „értékelés" láttán. Annál inkább, mert a forradalom előtti küzdelmek efféle lekicsinylése, gúnyolódó, sőt megvető lebecsülése nem egyedülálló. Vajda ezt azzal a szinte hihetetlen jellemzéssel fejezte ki, hogy a filozófiát védelmezők, például a filozófiatörténet és a logika oktatását követelők „nyelvezete alig érthető" és mondandójuk „sérti a fülünket". Ő úgy látja, hogy Bohó Róbertnek a jegyzőkönyv kiadásához írt előszava „felnagyítja a progresszió érdemeit". Holott ez a gúnyosan és megvetően lekicsinyelt progresszió élethalálharcot vívott a már haldoklásra kényszerített filozófia és üldözött képviselőinek védelmében a betokosodott szektások és a mögöttük tornyosuló totális hatalom ellen. Logikus, hogy azt már persze észre se vette, hogy a filozófia kérdésein túlmenően ez a küzdelem szervesen beilleszkedett az ellenzék harcába a szektás és dogmatikus sztálinizmus ellen. Számára mindkét fél ugyanazt mondta, csak a jelszavaiban különbözött. „Csak"!

Maga a vita egyik fiatal résztvevője, az értékes munkásságáról, a szektásság és dogmatizmus elleni bátor küzdelmeiről ismert, szókimondó Mészáros Pista jelentette ki, hogy ma kénytelenek vagyunk ún. kultúrpolitikai kérdésekről és nem filozófiáról vitatkozni, mert ennek az utóbbinak olyan elemi föltételei vannak, mint például a bölcsészet oktatásának helyreállítása a bölcsészkaron, a filozófiai

intézet létrehozása, és az ún. Lukács-vita fölülvizsgálása. De az olimposzi magasságáról letekintő Vajda ezt még évtizedekkel később se vette észre. De nem érdemes – és talán nem is ildomos – vakokkal vitázni a festészetről...

A kipellengérezett pártoktatók rangidős képviselője, Balogh Elemér fölszólalása szánalmas volt. Azon túl, hogy a teljes visszavonulás és a siralmas védekezés jellemezte, itt-ott kisebb-nagyobb ütésekkel próbált visszavágni. Ilyen volt például az az állítása, hogy Lukács személye körül tanítványai személyi kultuszt alakítottak ki. Ezt a nyilvánvaló badarságot fölháborodottan utasították vissza a résztvevők. Maga Lukács is közbekiáltotta, hogy neki nincs hatalom a kezében az ilyesmire.

Balogh persze maga is a XX. kongresszus lelkes híve lett. Sőt, bírálta Sztálint is, a bajok és hibák kútfejét. A vitán részt vevő pártoktató társaival együtt szántabánta elkövetett, úgymond botlásait. S ezen az alapon síkraszállt a filozófia „egységfrontjáért", amelyet a filozófia két táborra szakadt képviselőinek létre kellene hozniuk. Ennek az egységfrontnak a megvalósulását több fölszólaló kívánta, de egyik tábor sem úgy értelmezte, mint a másik.

Várva várt és ünnepelt fölszólalásában Lukács is hangsúlyozta ezt, egészen más tartalommal, mint Balogh és társai. Ő is rámutatott arra, mint előtte nem egy fölszólaló, hogy a XX. kongresszus általános mondanivalója alapján nem lehet egységet követelni azok között, akik különböző elveket követtek és más alapokon álltak. Márpedig ha ezeket nem tisztázzák, nem lehet tovább menni. Mert vannak, akiket igazolt a XX. kongresszus – mondta általános helyeslés közepette –, s vannak mások, akiket elmarasztalt. Az utóbbiak pedig – mondta ki a mindnyájunk által tapasztalt tényt – visszahúznak, míg a többiek előre akarnak menni. Nincs és nem lehet hamis egyenlőség, válaszolt Kiss Artúr pártoktatónak, aki arra a kijelentésre vetemedett, hogy márpedig a XX. kongresszus senkit sem igazolt.

Lukács azt a valamennyiünket meghökkentő állítást is megkockáztatta, hogy a marxizmus helyzete rosszabb a mai Magyarországon, mint a Horthy-korszakban volt, amikor legalább az értelmiség egy része előtt volt tekintélye. Azzal a határozott kijelentéssel indokolta ezt, hogy a sztálinizmus nem marxizmus. Mi több, annak az ellentéte, mert visszavetette, elgáncsolta. Ugyanúgy, mint általában a filozófiát.

Fölszólalása a vita tetőpontját jelentette. Nem pusztán azért, mert első alkalommal állhatott emelvényre egy őt ünneplő lelkes tömeg előtt. A pártoktatókra mért lesújtó ítélete miatt, és azért is, amit a marxizmus és a sztálinizmus ellentétéről, összeférhetetlenségéről mondott. A magam részéről csak azt sajnáltam, hogy elhárította magától a napirenden lévő Blum-tézisek megvilágítását. Úgy éreztem, hogy ezzel azt is elhárította, hogy tisztázza politikai helyét és szerepét az ellenzék soraiban. Bizonyos hiányérzetem volt emiatt, mert világosabban is meghatározhatta volna a helyét, politikailag is megfogalmazhatta volna ellenzéki mivoltát. Hiszen többen követelték például a Lukács-vita újraértékelését.

Ugyanakkor Balogh Elemér annak az igénynek adott hangot, hogy Révai József is vegyen részt a XX. kongresszus felszabadító gondolataiért folytatott küzdelemben. Szigeti Józsefre hárult az a szerep, hogy bizonyos értelemben Lukács helyett, a Lukács-vita felülvizsgálását másoknál is erőteljesebben követelje. Ennek kapcsán továbbment, mert Baloghnak is válaszolva név szerint felelősségre vonta a „vitáért" Révai Józsefet. Ez volt az a pont, ahol a filozófiai vita a vádlottak padjára ültette nem csak a másodsorban felelős pártoktatókat, hanem a sztálinizmus elsőrangú, élvonalbeli magyarországi bevezetőinek, megtestesítőinek és képviselőinek legalább az egyikét.

Nagy tömeg gyűlt egybe a filozófiai vitára, de összességében nem a filozófia érdekelte. A filozófia híveinél többen voltak, akiket a marxizmus megtisztítása érdekelt a rárakódott salaktól és torzításoktól. Még náluk is sokkal többen voltak olyanok, akik a vitában a Rákosi és apparátusa elleni küzdelmet, ennek kibontakozását látták. Mindnyájunkat ez fogott meg benne, mert az ellenzék helyzetének és sorainak erősödését reméltük tőle. A jelenlévőknek jó szemük és jó érzékük volt. Nem azt igényelték, hogy a vita valamilyen új filozófiai csodabogarat munkáljon ki, hanem megelégedtek azzal a filozófiával, amely a való élethez kötötte, s annak részeseivé tette őket.

Ez vonzotta az ezernél több résztvevőt. A számomra új arcok százait. Közöttük már sok olyan embert, akik az üzemekből jöttek. Darabos alakjuk és kifejezéseik, mozdulataik és öltözködésük, megannyi jel világosan tanúskodott erről. Már erre a vitára meghívókat küldtünk mindenfelé. Tudatosan törekedtünk arra, hogy minél több jusson a gyárakba, a vállalatokhoz. A Kör felrázó újdonságának híre, úgy is mondhatnám, hogy ébresztője futótűzként terjedt a fővárosban és az országban. Sőt azon túl is – mondhatta volna Schreiber barátunk és új tagunk. Mindenünnen kaptuk a híreket, hogy a munkások jegyeket vagy meghívókat kérnek, mert el akarnak jönni a vitára. Valószínű, hogy sok vakvágányra terelt, lefokozott, régi kommunista volt közöttük. A munkások közül – mint említettem – többen be akartak lépni a „Petőfi Kör pártba". Ez a számunkra akkor (sajnos) mulatságos óhaj nagyon tartotta magát. Számos fiatal tisztet is láttam a filozófusvitán.

A munkásoknak, valamint a hadsereg fiatal tisztjeinek a fokozódó érdeklődése, sőt részvétele új jelleget adott a Körnek. Egyre inkább megfigyelhető volt, hogy itt egy ellenzéki politikai mozgalom van alakulóban. Méghozzá nem akármilyen, hanem éppenséggel a munkásság és a hadsereg között is bázisra találó, amelyekre Rákosiék a leginkább hivatkoztak. Ezt nem ilyen élesen fogalmaztuk meg. Nem ilyen világosan és határozottan. De azt tudtuk, vagy legalábbis néhányan éreztük, hogy az így föllépő igényekre ilyen vagy olyan választ kell adni, erősíteni kell a Kör mozgalmi jellegét. Arra a következtetésre jutottunk, hogy a Kör vitáit egy-két nagyüzemben is meg kellene rendezni. Ezt persze nem az egész vezetőség beszélte meg, hiszen sokan elriadtak volna. Nem is a jóval szűkebb titkári értekezlet, hanem kevésbé „hivatalosan", magánbeszélgetésekben a Kör legbelsőbb része tárgyalt róla. Innen-onnan javaslatokat is kaptunk, hogy menjünk vitát rendezni az üzemekben.

Hallottunk arról, hogy az Írószövetség tervez egy konferenciát a munkásság fellegvárának tekintett Csepelen, a kultúrházban az irodalom helyzetéről és problémáiról. Ez merész lépésnek, a hatalom valóságos kihívásának tűnt, mint egy tüntetés. Nem emlékszem, hogy megtartották-e. Olyasmit is rebesgettek aztán, hogy valóban volt ilyen próbálkozás. Az apparátus mindenképpen megijedt. Sike-

rült megakadályoznia, hogy hasonló rendezvényekre kerüljön sor a későbbiekben. Pedig úgy tudom, hogy a Mávagban is kísérleteztek ilyesmivel.

Valójában mégsem mi kezdeményeztük az üzemi vitát. Csak beszélgettünk róla, amikor az egyik májusi vagy júniusi napon, valamikor a viták sűrűjében egy fiatal munkás keresett föl, mint a Kör szervezési ügyekkel megbízott vezetőjét. Bemutatkozott, hogy ő a kőbányai Gábor Áron Vasöntöde DISZ-titkára, aki többször ott volt a Kör vitáin. Közölte, hogy többeknek minden alkalommal beszámolt róluk a vállalatában, s a munkásokat mindez nagyon érdekli. De a vállalat többi dolgozóját is. Arra kért, hogy a Petőfi Kör tartson egy vitával egybekötött beszámolót az üzemben. Személyesen felkért, hogy tartsak beszédet, s ha elfogadom, majd ő megszervezi.

Örömmel és izgatottan beszámoltam, azt hiszem, a titkárság következő ülésén (naponta legalább egyszer tartottunk ilyent), ahol a többiek megbíztak ennek lebonyolításával, az előadás megtartásával. Azonnal megtelefonáltam a jó hírt az üzembe. Milyen kár, hogy elfelejtettem ennek az ellenzéket támogató, lelkes és energikus DISZ-titkárnak a nevét. Rá néhány nappal – akkoriban hallatlanul gyorsan intézkedtünk és szervezkedtünk a rohamosan pörgő események közepette – kivillamosoztam Kőbányára, a Gábor Áron Vasöntödébe.

Holtbiztos, hogy a DISZ-titkár nem tartozott a vállalatot igazgató társaságba. De a párttitkár se nagyon az apparátus emberei közé, mert sikerült elintézni, hogy rekordidő alatt létrejöjjön a gyűlés. Sőt, a gyárigazgató, a párttitkár, a szakszervezeti titkár és a bennfentesek is, az egész vezetőség ott ült a hallgatóság első soraiban, szemben az előadó részére kijelölt asztallal. A kultúrterem zsúfolásig megtelt, úgyhogy a hátulsó felén már nemcsak vezetők, hanem üzemi munkások és adminisztrációs dolgozók, technikusok is helyet foglaltak. A terem hátulsó kijárata, egy jó nagy, kétrészes ajtó szélesre volt tárva. Éppen velem szemben. Rajta keresztül egy óriási műhelybe, gépterembe lehetett látni, ahol nagyban folyt a munka. Furcsa módon zaj nemigen hallatszott, vagy nem zavart. Különben is izgatott volt a hangulat, így aztán kissé lármás is. Az emberek nyugtalankodtak, fészkelődtek, és a gyakori ki- és bejárás is mutatta, hogy szokatlan a helyzet. Jól föl kellett emelni a hangot. Ahogy beszéltem, egyszerre csöndes lett mindenki, még a járkálók is oldalra verődve megálltak. A hátulsó nyitva hagyott ajtón mind több munkás jött be, s olajos kezét törölgetve megállt és hallgatott. Láttam, hogy az egyik gép a másik után leállt. Csakhamar egész tömeg zsúfolódott össze. Abbahagyták a munkát, és lassan-lassan az ajtónyílásba és rajta keresztül félig-meddig a terembe nyomakodtak. Érdekelte őket az előadás. Egyre magabiztosabban beszéltem.

Elmondtam, hogy mi a Kör és mi a rendeltetése. Világosan kimondtam, hogy a hatalmon lévő Rákosi politikáját akarja megváltoztatni, s helyette a már ismert programot megvalósítani. Ehhez szükséges, hogy az ellenzék a kultúrpolitika, majd az egész közélet terén leleplezze a kormányzat káros működését, leváltsa és visszaszorítsa a szektás és dogmatikus elemeket. Részletesen ismertettem, hogy a jugoszláv munkás-önigazgatás ilyen vagy olyan formáját kívánjuk megteremteni, valamint a Hazafias Népfront révén egy valóban demokratikus kormányzatot létrehozni.

A rövid bevezető előadás után záporoztak a kérdések és hozzászólások. S rögtön beütött a mennykő. Jött a meglepetés. Szinte fejbevert az első kérdés, amely valahonnan a hátsó részen álldogáló munkások köréből hangzott el, s nem csak engem, hanem mindenkit megdermesztett: „mi a Petőfi Kör véleménye a szovjet csapatok jelenlétéről?" Ez a probléma tabunak számított. Erről nyilvánosan senki sem beszélt, senki sem merte firtatni. Nyilvánosan a Körben – még inkább azon kívül – szigorúan a megengedett és elismert XX. kongresszus nyomán csak a sztálinizmus ellen, Sztálin káros hatása ellen, a Szovjetunió másolása ellen emeltünk szót. És már ez is merészség volt. A két ország közötti egyenlőtlen viszonyt nem lehetett bolygatni. Ez túlságosan forró, úgynevezett rázós kérdésnek számított, amelyet csak megkerülni tudtunk. Olyanformán, hogy példálóztunk, és a számunkra utat mutató Jugoszlávia példájára hivatkoztunk. Nemcsak a berendezkedésére, hanem arra a külpolitikára is, amelyet olyan más, „el nem kötelezett" országokkal folytatott, mint India és Indonézia. De erre már sokkal óvatosabban. Magunk között beszéltünk róla, de istenkísértés lett volna nyilvános vitát rendezni erről a Petőfi Körben. Ám a kérdező munkás nem tartotta be az akkor minden nyilvános beszédre érvényes politikai illemszabályokat.

Most olyan kérdéssel találtam magam szembe, amelyről szerencsére már beszéltünk, de csak szigorúan a legbelsőbb körben. Úgy tudtuk, hogy az ellenzéknek ki nem mondott álláspontja az – s ezt mi is elfogadtuk –, hogy a Varsói Szerződés a kölcsönösség alapján áll. Márpedig ha a szovjet csapatok ennek alapján tartózkodnak nálunk, miért ne lehetne például magyar csapatokat küldeni a Szovjetunióba, vagy esetleg lengyel, és ne szovjet csapatokat Magyarországra? Miért szükséges, hogy a szovjet csapatok legyenek ott minden országban? Általában véve mi, ellenzékiek a szigorú kölcsönösség elvét és gyakorlatát tartottuk elfogadhatónak a szovjet–magyar kapcsolatokban. Ezt fejtettem ki a gyűlésen.

Persze ez a válasz megkerülte a dolgok lényegét, mert nem adott világos feleletet sem arra, hogy valójában mi az adott helyzet, sem arra, hogy mi lenne voltaképpen a kívánatos. De megértették, hogy az adott viszonyok között nem mehetünk tovább, mint a válaszom. Nagy elismeréssel nyugtázták.

Még egy olyan kérdés volt, amely túlment az akkor megengedett határokon: „mit gondol a Kör a többpártrendszerről?" A kérdés alig volt tapintatosabb és kevésbé nyers, mint az előző. Az volt körülbelül a válaszom, hogy ezúttal se beszélhetek az egész Kör nevében, hanem csak néhányunkéban. Mi úgy véljük, hogy az ellenzék megerősítené a Hazafias Népfrontot, amelyen belül majd szabadon megtaláljuk a módját és formáját a politikai demokráciának. Úgy éreztem, hogy ez is csak megkerülte a kérdést, de nem mondhattam el nyilvánosan, amit akkor még csak szándékomban volt megírni, s azt is egyedül a magam nevében. Mindenki tisztában volt azzal, hogy ezt a kérdést sem vitathatjuk meg itt alaposan, s a válaszom kielégítette a hallgatókat.

Nem emlékszem az egyre gyorsabb egymásutánban érkező kérdések mindegyikére. Csak a Petőfi Körre vonatkozó hozzászólásokat jegyeztem meg. Valaki azt javasolta, hogy szervezzük meg a Petőfi Kört országos méretekben, s főleg a munkások felé terjesszük ki. Hozzuk létre a Kört a gyárakban is. Másvalaki rögtön javallatot tett arra, hogy rövidesen rendezzünk egy vitát itt a Vasöntödében.

Hallottak arról, hogy érdekes vita zajlott le az ötéves tervről. Legyen itt is egy ilyen vita, mondta az illető, mert nekik is sok mondanivalójuk van a tervről. Valóságos üdvrivalgás fogadta a javaslatot, amit a Kör nevében én is elfogadtam, s a DISZ-titkárral együtt megígértük a vita helyi megszervezését. Még nem ismertük a közeli jövőt...

Bizonyos jó érzéssel és örömmel figyeltem meg, hogy amilyen mértékben elhangzottak a sokszor kényes kérdések és hozzászólások, olyan mértékben töpörödött össze a gyári vezetőség az első sorokban. Tagjai valósággal lesüllyedtek a székekbe. Viszont a mind több résztvevő egyre élénkebb, zajosabb lett. Alakjuk megnőtt, a vezetők pedig egyre kisebbekké és halkabbakká váltak. Egyetlen kérdés, vagy hozzászólás se hangzott el részükről.

Ám én se éreztem magamat valami rózsásan. Bár egészen más módon, mint a vezetők. A rendezvény sikere és a Petőfi Kör megnövekedett, számomra sok tekintetben váratlan tekintélye örömmel töltött el. Ugyanakkor meglepetésszerűen ért és erősen megzavart a kérdések és hozzászólások újszerűsége. Nem annyira azért, mintha ismeretlenek lettek volna. Váratlanul ért megfogalmazásuk nyilvános, egyenes és köntörfalazás nélküli formája. Ez bizony betyárosan meghökkentett.

Óriási, a későbbiekre is kiható élményt jelentett, hogy a munkások még a vezetőség jelenlétében sem tartották be az ún. politikai illemszabályokat. Fütyültek akkor már a taktikára, vagy arra, hogy szavaik és mondókájuk megsértheti az íratlan vagy írott szabályokat. Más volt a levegő, s nem érdekelte őket, hogy valaki esetleg lecsaphat rájuk. Vagy a vezetőség lett óvatosabb? A Körben mi még ekkor csínján bántunk az ilyesmivel. Elővigyázatosan méricskéltük, hogy mikor meddig lehet elmenni például a nyilvános bírálatokban úgy, hogy jelentősen előremenjünk, de ugyanakkor föl ne borítsuk az asztalt. Nos, azt tapasztaltam, hogy 1956 júniusára a munkások, ha egy kis lehetőséget kaptak, fölborították az asztalt. Azt is jól láttam, hogy eltérő magatartásuk dacára nagy megértéssel fogadták szavaimat, és rokonszenvvel kísérték a Kör működését.

Ma csak sajnálni lehet, hogy sohasem volt azután lehetőségünk, nem is erőltettük, hogy mindezt töviről hegyire megtárgyaljuk a Körnek legalább a belső berkeiben. Mentségünkre szolgál, ha lehet ilyet mondani, hogy lélegzethez se jutottunk a napról napra szaporodó és egyre felelősségteljesebb feladatok és tennivalók sűrűjében. De gyakran motoszkált fejemben a vasöntödebeli vita. Bizonyára a többieknek is lehetett hasonló élménye, mert valamennyien gondoltunk arra, hogy itt előbb-utóbb valami robbanás lesz. Növekedett a feszültség, egyre izzóbb lett a légkör. Mindnyájan tartottunk attól, hogy a visszafojtott érzelmek gáttöréshez vezetnek. Úgy hittük, hogy ez egyértelműen elsöpri a szocialista jellegű vívmányokat, vagy talán még messzebbre vezet. Annál jobban és kitartóbban igyekeztünk tehát, hogy az ellenálló Rákosit és apparátusát Nagy Imre és az ellenzék váltsa fel. És szentül hittük, hogy ez, ha kemény politikai harcok árán is, de lehetséges lesz, ami nagymérvű elégedettséget szül majd, és ki fogja elégíteni a szaporodó és egyre súlyosabb követeléseket. Nem voltunk tudatos forradalmárok, de ilyen nem akadt még a zúgolódó munkások között sem. Inkább a módszerek és a hang radikális különbségéről volt szó köztük és köztünk.

Megfeszített erővel birkóztunk a sokasodó feladatokkal. Ilyen aztán bőviben jutott mindnyájunknak együttesen és külön-külön is. A DISZ vezetősége újból határozatot hozott a vidéki Petőfi körök megszervezésére.[4] Úgy látszik, hogy már égett a talaj a talpuk alatt, amit ők sokkal jobban fölmértek, mint mi. Sokkal több lehetőségük volt erre. Más megfontolásból, de jó ideje a mi gondunk is az volt, hogy máshol is legyenek körök. Az újabb határozat megnövelte politikai lehetőségeinket. De nem az anyagiakat, úgyhogy lassan haladtunk, vagy alig-alig a vidéki szervezéssel. Ugyan kihez fordulhatnánk levél útján a vidéki városokban? Őrizkedtünk a DISZ-bizottságoktól... Először persze az egyetemi városokra gondoltunk. Maga az ellenzék is nagyrészt a fővárosra korlátozódott, ahol mintegy kétszázan lehettek a soraiban, elszórtan mindenfelé. Nyilvánvaló, hogy az ellenzéki érzelműek millióit nem számíthattuk ide. Csak annak a soraiban rendszeresen tevékenykedő, politikával mindennap foglalkozó egyes párttagokat. A Petőfi Kör több mint húsztagú vezetőségéből négyen-öten számíthattuk ide magunkat. Ám szétágazó teendőink közepette ki – és miből – engedhetett meg magának egy vidéki utazást? Jórészt a véletlenre voltunk kénytelenek hagyatkozni.

Egyszer levelet kaptunk Szegedről, amelyben arról értesítettek, hogy a Petőfi Körhöz hasonlóan, követve példáját, létrehozták a József Attila Kört. Válaszomban bátorítottam őket, de nem mehettem messzebbre. Ki tudhatta, hogy kik voltak a levélírók? Talán volt még néhány hasonló levél, sajnos nem emlékszem rájuk. Főleg mert egyiknek se lett folytatása. Nem alakult ki rendszeres kapcsolat közöttünk. Még kevésbé lehetett szó országos Petőfi köri hálózatról, ilyen szervezetről. Ez mindenképpen megkövetelte volna, hogy egyszer-egyszer összejöjjünk, ide-oda utazgassunk. Azt se szabad elfeledni, hogy az újabb körök mindegyike szinte féltékenyen őrizte függetlenségét, s aligha tagolódott volna be egy szigorúbb szervezkedésbe.

Egy alkalommal Bohó Robi fordult hozzám, hogy Miskolcra utazik, s van-e valamilyen elgondolásom egy ottani kör megszervezésére? Nem volt semmi különösebb, de ő mindenesetre azzal utazott oda, hogy elősegíti egy Petőfi Körhöz hasonló mozgalom létrehozását. Ma már azt se tudom, hogy milyen eredménnyel járt. Az az igazság, hogy a Kör működésének egész ideje alatt sem hoztunk létre valamilyen állandó, országos jellegű szervezkedést. Ilyen nem is volt szándékunkban. A párt, de még a DISZ is azonnal fölhördült volna, sőt a hatalom fegyverét vette volna igénybe ellenünk. Amikor a különböző városokban szaporodtak a helyi körök, főleg később, a kora őszi napokban, megelégedtünk azzal, hogy tudomásul vettük működésüket. Kialakult egy laza kapcsolat és erős szolidaritás velük, időnként bátorítottuk őket, esetleg ötleteket adtunk a vitákra (nem kellett különösebben!), de ez volt minden.

Rendszeresen bejártam a TTIT-be, ahol Beck Ágnessel, Sacival, Gimes Lucyvel és a többiekkel megtárgyaltuk a híreket, meg azt is, hogy mit kellene és mit lehetne csinálnia a Petőfi Körnek, meg nekik is, esetleg együttesen. Az egyik ilyen

[4] A Petőfi Kör vezetősége már 1956. május 21-én határozatilag leszögezte: „A vezetőség kész támogatni a DISZ Központi Vezetőségét fontosabb vidéki városokban a Petőfi Körhöz hasonló csoportok szervezésében." (PIL 283. f. 1058. ő. e.) *(Szerk.)*

alkalommal Ágnes meghívott hozzájuk, mondván, hogy férje is szeretne jobban megismerni. Ismertem a jóhírű és nagytekintélyű Beck András szobrászművészt Petőfi-kollégista korombói, hiszen ő is tagja volt a kollégium eléggé széles pártfogó testületének. De ez nagyon laza és felületes ismeretség volt. Örvendezve és elégedetten mentem hát hűvösvölgyi villájukba, ahol a nagy, de elvadult kertben hosszan beszélgettünk. Magáról a beszélgetésről nem sok emlékem maradt. Kivéve egy fölöttébb jelentős, egészen újszerű dolgot.

Beck András nagyon jól tudta, hogy a Kör mindennapi tevékenysége pénzt kíván: a meghívók elkészítéséhez és elküldéséhez, a levelekhez, meg a számtalan villamosozáshoz is. Az esetleges vidéki utakat meg sem említem. A mindenféle csip-csup, esetleg nagyobb elintéznivaló szintén pénzt kívánt. Tőlem azt is megtudta, hogy nagy mennyiségű adminisztrációs tennivalóink jó részét Józsa Péter felesége végzi társadalmi munkában, akit illő lenne rendszeresen pénzhez juttatni. András nem teketóriázott, hanem egyszerűen rátért arra, hogy szeretne hozzájárulni a Kör munkájához, s átnyújtott ezer forintot. Elképedtem, mert addig eszünkbe se jutott, hogy valakitől tagdíjat vagy pénzbeli hozzájárulást kérjünk. De az összeg nagysága is megdöbbentett. Ha jól emlékszem, akkoriban ezer forint körülbelül egy újságíró vagy egyetemi oktató fizetése lehetett, s meghaladta a középiskolai tanárét. Egész nyáron részben ebből a pénzből gazdálkodtunk és „költekeztünk". Nincs tudomásom arról, hogy a személyes zsebpénzünkön kívül más adakozás vagy hozzájárulás segítette volna pénzügyi kiadásainkat – az egy Beck Andrásén kívül! Tánczos a DISZ-től kapta fizetését, de onnan juttatásban nem részesültünk.

Nem tudom pontosan, hogy mikor, de ezekben az időkben lehetett, hogy Tánczos és én egy komoly, a párton kívül elhelyezkedő, börtönviselt, számottevő politikussal találkoztunk. Valószínűleg Vásárhelyi Miklós ötlete volt, hogy a Kör vitát tarthatna a párton kívüli politikusok egyikének-másikának bevonásával. Azt is ő javasolta, hogy találkozzunk Pártay Tivadarral ez ügyben. Pártay a régi koalíciós idők kisgazdapárti lapjának, a *Kis Újságnak* volt helyettes szerkesztője. Tehát jelentékeny, befolyásos tényező, aki – gondoltuk – bizonyára tolmácsolni tudja a hozzá hasonló, nagyrészt börtönből szabadult, régi, más párti politikusok véleményét.

A találkozót Budán, az egyik Mártírok útjai cukrászdában, presszóban tartottuk. Mindkét részről eléggé kimérten viselkedtünk, ami megfelelt mind a kölcsönös emberi és politikai tapogatózásnak, mind pedig a találkozó témájának. Fölvetettük, hogy a Kör esetleg tartana egy vitát a Hazafias Népfront kiszélesítésének szükségességéről, ami az „új szakasz" politikájának egyik sarkköve volt. Az ellenzéknek nem volt kidolgozott, végleges és egységes véleménye erről a kérdésről. Általában úgy gondoltuk, hogy be kellene vonni a Népfrontba az olyan régi politikusoknak egy részét, akik részt vennének a Nagy Imre által meghirdetett és vallott új politika megvalósításában. Ezen én már túlléptem említett tanulmányomban, de véleményemmel – tudomásom szerint – egyedül voltam. Hagytam, hogy Tánczos beszéljen. Megkérdezte Pártayt, hogy hajlandó lenne-e barátaival és ismerőseivel együtt részt venni egy ilyen vitában, s hozzászólna-e? Esetleg vitavezetői megbízást is elvállalna? Pártay megígérte, hogy gondolkodik róla, és barátaival megbeszéli, de kijelentette, hogy ő személyesen tartózkodna egy ilyen feladattól. Udvariasan megmagyarázta, hogy nekik nagyon rossz tapasztalataik vannak a kommunista párt által irányított népfrontról. „Látják, hogy mire vezetett egy ilyen népfront? Most jöttünk ki a börtönből, s nem akarjuk ezt megismételni" – mondotta. Megjegyezte, hogy bármilyen jó legyen a véleménye Nagy Imréről és politikájáról, meg a kitartásáról és ellenállásáról, ebben a kérdésben nem személyekről van szó, hanem intézményekről. És olyan garanciákról, amelyeknek a feltételeit sehol sem látja. Olyan népfrontban tudnának részt venni, amelyben pártjuknak és más pártoknak a kommunista pártéval egyenrangú helye és szerepe lenne. Ennek az igénynek a nyilvános kifejtését nem vállalta. „Nem kockáztatjuk, hogy a vitáról egyenesen a börtönbe vigyenek vissza" – mondta befejezésül.

Rövid vita után kénytelenek voltunk elfogadni érveit. Függetlenül attól, hogy egyetértettünk-e vele, vagy sem. (Én inkább hajlottam rá.) A probléma nyilvános felvetésének nagy kockázata valóban meglévő, nagyon is kézenfekvő fenyegetés volt. Ennél kisebb politikai kihívásért is börtönbe zártak embereket.

Néhány percig még elbeszélgettünk. Elmondta, hogy nagy érdeklődéssel és rokonszenvvel kísérik a Petőfi Kör erőfeszítéseit a tudomány és a közélet demokratizálásáért, s közülük néhányan el-eljárnak a vitákra is. De még nincs itt az ideje annak, hogy ők maguk is nyilvánosan hangot adhassanak politikai felfogásuknak. Biztosított bennünket – s ez nekem és Tánczosnak mindennek dacára nagy megnyugvás volt –, hogy ők egyáltalán nem hívei a reakciónak, s távol állnak attól a hazug és végtelenül leegyszerűsített torzképtől, amelyet Rákosiék festenek róluk.

Tervünk kudarcot vallott. Túlságosan előreszaladtunk. Még nem érkezett el az ideje, hogy ilyesféle veszedelmes ügyet vitában fölbolygassunk. Hát még hogy nyilvánosan megtárgyaljuk! Ekkor el kellett mondanom Tánczosnak, hogy mit írtam tanulmányomban erről. Miután ismertettem vele gondolataimat, egy ideig elgondolkozott, majd kifejtette, hogy nem ért egyet velem. Szerinte a létrejöhető pártok nem fogadnának el szocialista jellegű közös alapot. Pártay csak egy a sok közül, de a többieknek túl sok lenne egy ilyen megegyezés. Ezen vitatkoztunk egy darabig, hiszen Jónás Pali révén én ismertem mások véleményét is. Ha felületesen is. A volt népi írók lehetséges, számba vehető pártjáról viszont nemigen volt vita. Végül megegyeztünk abban, hogy egy ilyen elméleti konstrukció túl elvont és ködös. Nem alkalmazható jelenleg. Olyan mesterséges tákolmány, amelynek a feszegetése csak zavarná a mai helyzetet. Megosztaná az erőket, elvonná a figyelmüket, fölöslegesen kihívná maguk ellen a rezsimet. Holott az erőfeszítéseinket időszerű feladatokra kell összpontosítani. Olyanokra, amelyek megoldása nélkül föl sem merülhetnének efféle problémák. Együttesen reméltük, hogy maga a fejlődő élet fogja előtérbe állítani és megoldani őket. Ebben megegyeztünk, s abban is, hogy nem fogjuk ezzel zavarni a mai feladatainkat és növekvő munkánkat.

Annál inkább el voltunk tökélve arra, hogy kilépjünk a megszokott, úgyszólván a tudományok és a tudományos élet káros sztálinista jelenségeinek a medréből. Bármennyire politizált volt az idevágó viták tárgya, tartalma és módszere,

mégsem nyúlt a közvetlenül politikai témák sűrűjébe. Jó ideig nem is lehetett. Csak érintették őket szőrmentében. Még akkor is, ha kimondták a mindenki által ismert valóságot, hogy „a király meztelen". Akkor is, ha szerepeltettünk olyan ismert ellenzékieket, visszahelyeztünk az emelvényre, mint Lukács György és Donáth Ferenc.

Ez a kérdés vitát váltott ki a vezetőségben. Még a szűkebb vezetői csoporton belül is, de nem volt határozott ellenzője annak, hogy erőteljesebben a közvetlenül politikai témák felé forduljunk. Más oldalról annak sem, hogy folytassuk az ún. szakmai vitákat. Arról viszont nagy vita folyt, hogy hol legyen a hangsúly. Hegedűs Andris amellett érvelt, hogy nagyobb súlyt fektessünk a szakmai jellegű vitákra. Így azt kívánta, hogy nagyobb figyelmet fordítsunk – vagy legalább ugyanannyit – a soron lévő, általa szorgalmazott és szervezett harmadik közgazdasági vitára, mint más feladatokra.

Ilyen „más feladat" volt, hogy már a filozófiai vita előtt tervbe vettük, hogy megrendezzük a volt partizánok és illegális kommunisták találkozóját a fiatal értelmiségiekkel. Elhatároztuk, hogy ezt Rajk és társai teljes rehabilitálásának követelésére szenteljük, s Rajk Júlia beszédét állítjuk a fölszólalások középpontjába. Emellett a vita feladata volt, hogy követelje a meghurcolt és eltávolított régi kommunisták százainak a megfelelő posztra állítását.

Jómagam teljes szívvel a politikai témák erősítése mellett érveltem. Tánczos is és Robi is. Andrisnak visszakoznia kellett. Ez az eltérés azonban nem vált jelentős különbséggé, még kevésbé ellentétté, de élénk vitáinkban erős hangot kapott az óvatosabb és „taktikázóbb" Andris különvéleménye. Egyébként ő lett – úgyszólván egyedül – a harmadik közgazdasági vita előkészítője és vezetője. Én el se tudtam menni, de talán a többiek sem. El voltunk foglalva a csaknem ugyanakkor sorra kerülő partizánvitával.

Még a vitát megelőzően volt egy találkozásom Boros Miklóssal,[5] akit arra akartam rábírni, hogy a közelgő vitán szólaljon föl a gyanúsítgatásokkal terhelt és mellőzött volt „spanyolosok" részéről. Az Erzsébet híd melletti Belvárosi Kávéházban találkoztunk. Az 1953-as program meghirdetése után újra fölpezsdült értelmiségi élet egyik kifejezője volt, hogy legalább egy tucatnyi régi kávéház sorra-rendre újra kinyitott. Az addig lefojtott és béklyóba szorított értelmiségi közélet szabad levegőt és teret kapott bennük. Mi, a Petőfi Kör vezetői rendszeresen jártunk a Belvárosiba. Gyakran itt tartottuk a bizalmasabb megbeszéléseket. Valamennyien szerettük a kávéház csendes, de mégis változatos légkörét, tágas termeivel, ahol meghúzódhattunk kényes titkainkkal, de mégsem voltunk elzárkózva.

[5] Boros Miklós fiatal munkásként, mint az illegális kommunista párt tagja került a spanyol polgárháborúba. Utána Rajkékkal együtt internálták Dél-Franciaországban, ahol 1945-ös hazatéréséig az ellenállási mozgalomban tevékenykedett. Hazatérése után rövid ideig az ÁVO kötelékében dolgozott, ahonnan mint megbízhatatlan elemet elég korán eltávolították. A budai Kismotor- és Gépgyárban lett hivatalnok, ahol szerencsére elkerülte egy sor volt spanyolos sorsát, a letartóztatást. 1955-ben ismerkedtem meg vele és barátkoztunk össze, felesége, Edit révén, aki a Rádió bemondónője volt, amikor én sofőr voltam ott. A forradalom után Franciaországba emigrált, hogy ne kelljen eleget tennie Kádár nyomatékos felhívásának, hogy legyen argentínai követ. Ott halt meg az 1990-es években.

Miklós kissé később érkezett, de nem egyedül, hanem Mérei Ferenccel. A kiváló pedagógust már régen láttam. Jószerivel legutóbb az 1948-ban „megreformált" Nékosz új vezetőségében dolgoztunk együtt, de azóta nem találkoztunk. A vezető értelmiségiek elleni sztálinista hajszában őt is alaposan megtépázták. Még szerencséje, hogy nem jutott börtönbe. Örvendezve köszöntöttük egymást. Kiderült, hogy Boros Miklóssal régi jó barátságban vannak. Már közös, franciaországi emigrációjuk óta ismerték egymást. Ez lett a vesztem! Mert Miklós, miután röviden elutasította a fölszólalást azzal, hogy többen sokkal alkalmasabbak lesznek erre, végeláthatatlan beszélgetésbe merült Méreivel a régi emlékeikről. Kifogyhatatlanok voltak. Sorra fölidézték közös francia ismerőseiket és barátaikat, s azon merengtek, hogy vajon mi lett velük. Nem annyira búsan és ábrándozva, hanem inkább a föltaláló örömével emlegették valahai élményeiket. Mint a régi frontharcosok, akik között én valahogy elvesztem. A tervezett fölszólalásból persze semmi sem lett. Mérei sem vállalta. De legalább nem unatkoztam.

Emlékezetem szerint szintén a régi kommunistákkal való találkozás előtt került sor egy másik érdekes beszélgetésre. Munkahelyemen összefutottam Sacival. Már előtte is többször mesélt arról, hogy a negyvenes évek elején kispesti lakásukon (vagy a boltjukban, ahol kerékpár-kereskedéssel és -javítással foglalkoztak) gyakran tartottak illegális találkozót. Ezekre váltakozva eljártak deményisták és nem deményisták is. Így többeket ismert közülük, s erősen foglalkoztatta Demény Pálnak és társainak az ügye. Ő ismertetett meg részletesebben azzal, hogy Demény voltaképpen jobb kommunista volt, mint Rákosi, mert a demokrácia híve, és nem ért egyet Rákosiékkal. Kommunista volta ellenére rögtön a felszabadulás után letartóztatták, s azóta is börtönben van. Jómagam nem ismertem Deményt és tanításait, csak 1945–46-ban láttam néhány deményista munkást, akiket így külsőleg rokonszenvesnek találtam. Ez volt minden.

Sacival azt latolgattuk, hogy a Petőfi Kör közelgő rendezvényén, a régi kommunisták, partizánok és a fiatal értelmiség találkozóján vajon föl lehetne-e vetni Demény jogaiba való visszahelyezésének, vagy ahogy akkor mondtuk, rehabilitálásának az ügyét? Kissé sajnálkozva állapítottuk meg, hogy ennek nem érkezett el az ideje. Az adott helyzetben nagyon rossz lenne a fogadtatása. Magam is csak a sztálinisták által terjesztett rossz híréből ismertem Deményt, mint az emberek legtöbbje. Mindketten megállapítottuk, hogy ügyének fölpiszkálása elterelné a figyelmet Rajkék rehabilitálásáról, amit a tervezett vita legfőbb céljának tekintettünk. Így is cselekedtünk, s aztán egyszer sem vettük elő Demény Pál sorsának ügyét. Mielőtt napirendre kerülhetett volna, már lekerült onnan, mert olyan, a mozgalmunk sorsát is érintő események kerültek előtérbe, amelyek teljesen elfeledtették. Ugyanígy voltam – voltunk – Weisshaus Aladár ügyével is. A régi kommunista Weisshaus az illegális kommunista szervezkedés másik erős frakciójának a vezetője volt. Deményhez hasonlóan szembekerült a sztálinista párttal. A sztálinisták, szokásuk szerint, őt is letartóztatták a felszabadulás után. A börtönben senyvedt kegyetlen körülmények között. Egy-két nemrég szabadult, rehabilitált kommunista mesélte nagy titokzatosan azt az álhírt, hogy Weisshaus mintegy negyven centivel rövidült, mert olyan zsugorító cellában tartották, ahol nem tudott kiegyenesedni.

Most utólag sajnálattal állapítom meg, hogy a soron lévő partizántalálkozón egyetlen frakció kényes kérdését sem beszéltük meg. Az adott helyzetben ez érthető volt, mert a gyűlés figyelmét elterelte volna a középpontba állított – és a mindenkit egyesítő – Rajkék rehabilitálásáról. Sajnos később sem tűztük napirendre Weisshaus Aladár, Demény Pál, Deák György ügyét és más frakciók kegyetlen letiprását. Hartstein Iván trockista szervezetének sorsáról ne is beszéljünk![6] Holott, mint ahogy jóval később megtudtam, Hartstein illegális lapját, a *Jövőt*, valamint a Kassák Lajos körül tömörült *Munka* című lapot – amelyet ugyancsak trockizmussal vádoltak – név szerint, nyilvánosan kipécézték *A 100%* című legális sztálinista folyóiratban. Magyarul: följelentették őket a rendőrségen!

Az az igazság, hogy mindennek a vitája kilendített volna bennünket a sztálinista párt által eltűrt keretekből. Márpedig mozgalmunk és tevékenysége szükségszerűen ebbe a keretbe illeszkedett, amelyben a „frakció" szó kiejtése is szentségtörésnek számított. Az volt a véleményünk, hogy megtörte volna a saját sorainkat is, és a hozzáfűződő problémák tisztázása messze eltávolított volna a közvetlen politikai tennivalóktól. Akkor még egyikünk sem ismerte Hartsteinék, a *Jövő* és a *Munka* felfogását és sorsát. Nagyjából úgy véltük, hogy a frakcióügyek óhajtott megtisztítása a párttörténetre tartozik. A még élő frakcióvezetők kiszabadítása és jogaikba való visszahelyezése pedig – számunkra – benne volt a régi illegális kommunisták ügyéért vívott küzdelemben. Persze már akinek, hiszen sem nyilvánosan, de magunk között sem ejtettük ki nevüket.

Tanulva az előzményekből – és kifejezésre juttatva a Petőfi Kör óriási gyarapodását – már eleve kiléptünk a szűkké vált Kossuth Klub helyiségéből. Nem tudom, hogy ki intézte el, de megkaptuk az egyetemi előadóteremnél is nagyobb termet a Magyar Néphadsereg Központi Tisztiházában, amely ezernél nagyobb létszámú tömeget is befogadott. A Tisztiház megszerzése önmagában véve is nagy jelentőségű politikai tény és változás volt. Kifejezte a hadsereg Petőfi Kör iránti rokonszenvét. Az a tisztikar adta ennek szinte kihívásszerű tanújelét, amely Rákosi és a pártapparátus dédelgetett kedvence volt. Farkas Mihályék nevelték párthűségre és többek között az értelmiség iránti bizalmatlanságra is. Megjelenésünk a Tisztiház szentélyében egy észrevehető politikai jelzést adott. Egyenlő volt a hatalomnak szóló komoly figyelmeztetéssel.

Amikor megtöltöttük a termet, a sorokban rengeteg kisebb-nagyobb rangú katonatiszt foglalt helyet. Érthetően, hiszen jelentős részük régi illegális kommunista volt, akiket nagyon érdekelt a rendezvény. Közöttük több főtiszt is ott nyüzsgött. Valaki fölhívta a figyelmem, hogy Halasi Lajos ezredes, a Tisztiház parancsnoka az ajtóban álldogált. Több tisztet kimondott házigazdaként üdvözölt. Az

[6] A frakciók vezetői közül Demény Pál élete közismert memoárjaiból. Weisshaus Aladárról lásd *Gadanecz Béla–Gadanecz Éva:* A Weisshaus Aladár vezette szocialista népmozgalom története (1927–1945). Múltunk, 1993. sz. 2–3. sz. 68–115. o.; *Uők:* A weisshausisták tevékenysége és üldöztetése 1945 után. Múltunk, 1995. 3. sz. 3–72. o. Deák Györgyről: Deák György visszaemlékezései. Közli: *Garai Tibor.* Párttörténeti Közlemények, 1974. 2. sz. 169–181. o. Hartstein Sándorról: *Konok Péter:* A trockizmustól a tanácskommunizmusig. A magyarországi baloldali kommunizmus és a „Hartstein-csoport" 1928–1933. Múltunk, 2002. 2. sz. 3–75. o. *(Szerk.)*

elnökségben egy tábornok is helyet foglalt, akit személyesen nem ismertem. A többiek mondták, hogy régi kommunista, a honvédelmi miniszter helyettese, Szabó István altábornagy. Lám, milyen rangosak lettünk!

Ezt az is mutatta, hogy az emelvényen néhány kimagasló pártvezetőt láttam. Kiss Károlyt, a rosszhírű Központi Ellenőrző Bizottság viharok között is elmozdíthatatlan vezetőjét látásból jól ismertem. Néhány évvel azelőtt nekem is kellemetlen ügyem volt vele, kizárásom a pártból. Ott fönn ült Mező Imre is, a budapesti pártbizottság közismert titkára, akit a „pártellenzék" Kádár melletti vezetőjeként tartottak számon. Állítólag maga Kiss Károly is arrafelé kacsintgatott. Ott ült még a tőlük különböző Ujhelyi Szilárd filmkritikus, aki Losonczy Gézának volt régtől fogva barátja és küzdőtársa. Szintén a börtönből szabadult, előttünk nagy tekintélynek örvendő, de túl óvatosnak tartott ellenzéki kommunista volt.

Kázmér Sanyi képviselte a Petőfi Kör vezetőségét az elnökségben. Sanyinak fiatalon jelentős szerepe volt az illegalitás idején a kárpátaljai munkásmozgalomban. Őt tartottuk a legmegfelelőbbnek, hogy a Petőfi Kör nevében elnököljön ezen a jelentős vitán.

Az elvakultan rákosista pártapparátus ekkor már nem mert az emelvényre törekedni. Vagy nem akart? Bár Kiss Károlyt inkább oda számítottuk, mint a „pártellenzékhez", amelyet inkább Mező Imre képviselt. Mindenesetre úgy láttam, hogy a pártközpont is alaposan fölkészült a vitára. Igazi nagyágyúit persze nem lett volna taktikus fölvonultatni. Sem jól ismert fullajtárjait, mint Matusek Tivadar vagy Kukucska János elvtársakat, avagy éppenséggel a régi vaskalapos sztálinista Gergely Sándor írót. Őket ki nem állhattuk lármázóan szektás, dogmatikus, a vezetők előtt hajbókoló magatartásukért.

A jelenlévők nagy száma, de főleg az összetétele, a jelképszerű helyiség, valamint az emelvényen ülők kiléte világosan példázta, hogy az előző vitákhoz képest fordulatszerűen új helyzet állt elő. Ezt külön aláhúzta a nagy érdeklődéssel kísért fölszólalására készülődő Rajk Júlia jelenléte. A Petőfi Kör új arcával mutatkozott be: radikálisan a közvetlenül politikai kérdések és problémák tárgyalására tért. A terem hallgatóságának úgyszólván a többsége olyan régi illegális kommunista és partizán, a spanyol polgárháborút megjárt veterán volt, akiket az elmúlt években Rákosiék bebörtönöztek, vagy a közélet határára szorítottak vissza. Sőt, a fölszólalók közül is többen már a húszas-harmincas években tagjai voltak az illegális pártnak.

A közgazdasági vitáról már ismert Sziszi (Sziklai Imre) nyitott először tüzet. Bár hangja mértéktartó volt, a szintén félreállított, fiatal Sziszi az illegális mozgalom önálló gondolkodásra nevelő légkörét, a munkásokkal való közvetlen kapcsolatát hasonlította össze a mai szürke, unalmas és megfélemlített ún. pártélettel: a fejbólintó jánosokat igénylő sztálinista dogmatizmussal, a vezetők elzárkózásával és fennhéjázásával. Nyomában többen szóvá tették ugyanezeket a kirívó jelenségeket. Az illegalitás, majd a felszabadulást követő évek elvtársias, fesztelen és szabad légkörét a későbbi évek gyanúsítással, bizalmatlansággal és nagyzolással teli levegőjével hasonlították össze.

A régi tizenkilences Hajdu Gyula jogászprofesszor, akiről azt hallottam, hogy Nagy Imre barátja, radikális változtatást követelt a párt és az ország vezetésében. Szinte valamennyi fölszólaló szóvá tette és követelte a félreállított vagy elítélt ré-

giek, avagy teljesen elfeledett „bűnösök" ellen elkövetett jogtalanságok helyrehozását. Ez a vita állandóan visszatérő pontja, alapgondolata volt. Az olyan, a harmincas évek elején leváltott, majd a Szovjetunióban bebörtönzött pártvezető megfelelő rehabilitálását is követelték, akit még mindig „bűnei" terheltek és a teljes feledésbe száműztek. Maga az érintett Szerényi Sándor volt pártvezető is fölszólalt ebben az ügyben. A forradalom után Kádár híve lett.

Hatalmas, hosszan tartó vastaps fogadta a fölszólalásra jelentkezett, az emelvényre siető Rajk Júliát. Izgatott és fölzaklatott állapotban, teli mélységes fölindultsággal fordult a hallgatósághoz. Megrázó szavakkal számolt be a börtönévek kegyetlen viszontagságairól, ahol verték és kínozták a kommunistákat, különösen a Rajk-per vádlottjait. Elmondta, hogy míg a Horthy-korszakban az elítélt Rákosi levélben tiltakozhatott a sivár és rossz börtönviszonyok ellen, az ő számukra minden tiltakozás, levélírás, látogatás évekig lehetetlen volt. Ő maga öt évig nem láthatta a kisfiát, akitől az első percekben elszakították. Legbensőbb létünkben megrendített, és ugyanakkor fölháborított bennünket Rákosiék önkénye s azok az aljas börtönviszonyok, melyeket a hallgatóságból többen megszenvedtek. Rajk Júlia vádló szavakkal leplezte le azt, hogy Horthyék kíméletlen börtönei sem voltak olyan kegyetlenek, mint Rákosi fegyintézetei.

Lesújtó ítélet volt ez a csaknem tízéves „szocialista építésről", voltaképpen Rákosi és pártapparátusa uralmáról. A Lukács György által nemrég megállapított, hallatlanul szomorú ama vád mellé kívánkozott, miszerint Rákosiék uralma idején rosszabb lett a marxizmus helyzete, mint a Horthy-korszakban volt. Már nem tudom, hogy Rajk Júlia megfogalmazta-e akkor, de szavaihoz tenném azt a köreinkben elterjedt rémséges igazságot, hogy több kommunista sorvadt börtönben az ún. népi demokráciában, mint a Horthy-korszakban!

De Rajk özvegye nem állt meg ennél a megállapításnál. Leleplezte a pártapparátus legújabb mesterkedését, amellyel úgy akarták „rehabilitálni" Rajkot, hogy egyúttal az árulásnál és besúgásnál „enyhébb" bűnökkel terhelték. „... ugyanazok akarnak rehabilitálni, akik ítélkeztek azok felett, akiket meggyilkoltak" – mondta szenvedélyesen Rajkné, és a rendezvény közönsége vele együtt tüntetett a bűnösök felelősségre vonásáért. Végezetül nagy hévvel fordult a hallgatósághoz, hogy segítsék Rajkék teljes és nyilvános rehabilitálását, hogy emléküket maradéktalanul a fiatal értelmiség elé állíthassák. A terem nagy tapssal kísért mélységes együttérzése és szótlan, de annál erőteljesebb fogadalma mellett hagyta el az emelvényt. Ez volt a vitaest csúcspontja, ami teljesen megfelelt előzetes terveinknek.

Ugyancsak nagy hőfokú, de természetesen kisebb méretű megindultság kísérte Mihály András zeneszerző szavait. Ő a Petőfi Kör egyik vezetője volt, de én sem tudtam róla, hogy valaha a Rajkkal együtt kivégzett Szalai András közeli barátjaként dolgozott az illegális pártban. Most fölállt és könnyekig ható megrendüléssel megkövette Szalai Andrást, akit korábban gazembernek nevezett, mert elhitte a rászórt rágalmakat. Minden érzelgősség nélküli, de valóban az erkölcsi megtisztulás drámai fokára emelkedő pillanat volt. Kivételes erkölcsi bátorság kellett, hogy a nagy nyilvánosság előtt beismerje súlyos tévedését. Megtanultam mélyen tisztelni és becsülni Mihály Andrist, akit addig szilárd ellenzékinek, de csak afféle ábrándos művész zeneszerzőnek tekintettem.

Többen aláhúzták, hogy még igen erős hátráltató és visszahúzó erők működnek, amelyek ellenállnak az ellenzék követeléseinek. Visszatartják még a szükséges rehabilitálás mindenki által jogosnak tartott elintézését is. A gyűlés, ha nem is szó szerint, mondanivalójában érthetően kifejezte, hogy a sztálinista hatalom, amelyet addig mint a tudomány és a marxizmus ellenfelét lepleztük le, szemben áll magával a kommunista politikával, annak múltjával és jelenével egyaránt. Lehengerelte, lehetetlenné tette, vagy meggyilkolta a kommunista eszmék és gyakorlat kipróbált híveinek százait. Emléküket megrágalmazta, és meggyalázta. E leleplezések új politikai vonással, a mindennapi gyakorlati politikai követelésekkel gazdagították a Petőfi Kör működését, s egyszeriben az igaz kommunista történelem és politika szószólójává avatták. Olyan fórummá, ahol utat törtek a párt rejtett, eltitkolt, meghurcolt és megrágalmazott tagjainak szavai. Rákosi tetemrehívása volt ez a legyilkoltak nevében. Nem csoda, hogy ezen az ülésen fogalmazódott meg szinte az első alkalommal nyilvánosan és határozottan, hogy az elkövetett bűnök legfőbb felelőseinek, Rákosinak és Gerőnek mennie kell. A régi illegális kommunista Gergely Erzsébet mondta ki a vita egészének ezt a követelését.

Az utolsó fölszólalók között emelkedett szólásra Ujhelyi Szilárd. A Petőfi Körös Tánczossal és Kázmér Sanyival együtt ő volt az ellenzék egyedüli, méghozzá az idősebbek közül való képviselője az emelvényen. De Ujhelyi az ellenzéknek azt az arculatát fémjelezte, mely politikailag az óvatosak közé tartozott, aki a pártszerűség szabályait a leginkább betartotta. Nem hajlott ugyan a lealázó önkritikára, őszintén és becsületesen menetelt, de mégis túl elővigyázatosan. Ha nem is fékezte, de lelassította az ellenzéket, tompította hangját. Saját bevallása szerint Tánczosnak többször kellett írásban kérnie, hogy szóljon hozzá, mert vonakodott. Holott Ujhelyi Szilárd mint volt bebörtönzött erősen érintve volt. Kelletlen fölszólalásában mégsem a vita tárgyához csatlakozott, hanem – nagy megrökönyödésünkre – mellébeszélt. A Hazafias Népfront fejlesztésének szükségességét taglalta, azt a fontos kérdést vizsgálta, hogy a különböző tömegszervezetek csatlakozása a Hazafias Népfront gazdagodása lenne-e, de erről senki sem beszélt. A vitaest témája egészen más volt. A vita mondandójára csak annyiban reagált, hogy mindazzal, ami elhangzott, egyetért. Fejtegetése egyébként nem volt érdektelen, mert olyan megszívlelendő gondolatokat vázolt, amelyek így vagy úgy napirenden voltak, de nem ennek a vitának a napirendjén.

Nem így Mező Imre, aki rögtön a sűrűjébe vágott azzal a jellegzetesen „pártellenzéki" – sőt apparátusbeli – hozzászólással, hogy a fölszólalók egy részével egyetért, a másik részével nem. Ez a részint-részint, se hideg, se meleg megnyilatkozás azonban – a dolgok rendje szerint – inkább az apparátus oldalán kötött ki, mint az ellenzék vagy akár a fölszólaló régi kommunisták mellett. Többekkel vitázna – mondotta, bár nem mondta, hogy kivel –, s általában elítélte a „szenvedélyeket". Ez világos utalás volt arra, hogy végeredményben nem ért egyet a döntő követelésekkel. Ezt megtoldotta azzal, hogy – mint a párt érdemét – fölsorolta az eredményeket. Kiss Károly a zárszavában igyekezett eleget tenni a szerepéhez szükséges tárgyilagosságnak, nem merte szembetámadni az értekezletet. Ugyanakkor ő is azzal a híres-nevezetes pártfunkcionáriusi semmitmondó szólásmondással vágta ki magát, hogy „bizony, vannak még hibák, elvtársak". Mező-

höz hasonlóan ő sem beszélt konkrétan, csak általában „nehezményezett" néhány fölszólalást.

Mindketten siralmasak voltak. A „pártellenzék" és vezetője végleg lejáratta magát. Eddig se nagyon vagy egyáltalán nem bíztam benne. Ezután pedig végképp nem. Mindketten egyértelműen elengedték fülük mellett az elhangzott követeléseket, különösképpen – és feltűnően – teljesen figyelmen kívül hagyták Rajk Júlia szenvedélyes fölhívását Rajk teljes rehabilitálására. Meg sem említették. Kiss viselkedése megszokott volt. De fölháborítónak találtam Mező Imre megalkuvó, gyáva és nem is kétkulacsos, hanem nagyon is világosan sztálinista magatartását, jóllehet sok ellenzéki teljesen megbízott benne.

Ekkorra már nagy híre lett a Petőfi Körnek. Széltében-hosszában beszéltek róla. Nagyobb port vert föl a híre, mint magának az ellenzéknek. Vetekedhetett az *Irodalmi Újság* jó hírével és keresettségével. Akkor már hónapok óta minden héten sorok álldogáltak az újságosbódék előtt, hogy hozzájuthassanak az *Irodalmi Újság* frissen megjelent számához. A Petőfi Kör vitáinak már ezren fölüli látogatottsága volt, és sokkal többen beszéltek róla az egész országban. Szinte minden napilap és hetilap rövidebb-hosszabb cikkekben számolt be rendezvényeiről. Többségük rokonszenvvel, sőt egyetértően. Köztük a *Szabad Ifjúság*, a DISZ központi lapja is.

A lezajlott vita után vagy talán valamivel már előbb, elhatároztuk, hogy legközelebb a sajtóról, annak béklyóba veréséről, megregulázásáról és a cenzúráról tartjuk meg a vitát. Megállapodtunk, hogy ezt a sajtószabadság központi követelésének a szolgálatába állítjuk. Arról is beszéltünk, hogy ezen a vitán az ellenzék egyes vezetőinek nyílt színi szereplése, a vita központi helyére állítása a fő feladat. Itt az ideje, hogy maga Losonczy Géza vagy legalább Vásárhelyi Miklós megjelenjen a nyilvánosság előtt. A meghurcolt, elhallgattatott és megbüntetett írók és újságírók közül elsősorban Déry Tiborra számítottunk. Tervünkről a Körön kívül is beszéltünk. Érdeklődtünk, vélemények és fölszólalók felé tapogatóztunk. Az ellenzéki vezetők is megvitatták javaslatunkat, de úgy emlékszem, hogy az első napokban ők sem döntöttek véglegesen. Csak azt tudatták, hogy valószínűleg Losonczy Géza fog fölszólalni, és hogy ők is rendjén valónak tekintik az írók részvételét és Déry fölszólalását.

Körülbelül itt tartottunk a nagyfontosságú legújabb vita előkészítésében, amikor váratlanul egyhetes beutalást kaptam egy Balaton menti, a TTIT-nek is kijáró pedagógus üdülőbe. Akkor már hosszú-hosszú évek óta nem voltam szabadságon. Mozgalmas és állandóan változó körülményeim nem engedték. Kifáradt és meglehetősen leromlott fizikai állapotom erősen megérezte ezt. A szokásos soványságon túl ijesztően nyúzott és beteges lettem. Annál nagyobb örömmel fogadtam a lehetőséget, mert még nem döntöttünk véglegesen a sajtóvitáról. Biztosra vettem, hogy addig visszatérek. Arról pedig halvány fogalmunk se volt, hogy milyen zord idők következnek azután. Mindenesetre örömmel vettem ezt a lehetőséget, és fölkészültem az útra. A többiek is helyeselték.

Még mindig dolgoztam, hogy a hétvégén nyugodtan ülhessek vonatra, amikor egyik este váratlan vendég állított be. Zakar Gábor, régi gimnáziumi osztálytársam azért keresett föl, hogy beszéljen velem a Petőfi Körről. 1945–46-ban sokat vitatkoztam az akkori szociáldemokrata Gabival, aki pártjának a legbalszélén foglalt helyet. Akkor – nagy csodálkozásomra – a forradalomról lemondó és a tőkésekkel enyelgő kommunista pártot bírálta. Engem arra unszolt, hogy valóban forradalmi magatartást tanúsítsak. Annál inkább, mert ezek – mondta Rákosiékról – vad egyeduralkodók lesznek később. Nem értettük meg egymást, mert forradalmároknak láttam Rákosiékat, a vezetőimet, s szentül hittem szocialista elkötelezettségükben. Szinte szentségtörésnek vettem Gabi szavait.

Mostani örömteljes találkozásunk idején, becsületére legyen mondva, nem tetszelgett a „na ugye, megmondtam" gúnyolódó szerepében. Nagy helyesléssel üdvözölte a Petőfi Kör munkásságát. „Minden vitán ott vagyok" – mondta sugárzó arccal. Közölte, hogy eddig nem jelentkezett, a háttérben maradt, mert nem akart tolakodni. Valóban, Gabi nagy termetével is meglehetősen szerény és tartózkodó volt. Csak akkor emelte föl hangját, ha belemelegedett a vitába. Ilyenkor nekiveselkedett, és holtsápadt képét megváltoztatva, kivörösödő arccal, kidülledt szemekkel, szinte ordítva magyarázta igazát.

Ezúttal is szinte tűzbe jött, amint lelkesen arra ösztökélt, hogy terjesszük ki a vitát a munkásmozgalom problémáinak egészére. Különös tekintettel a párton belüli és kívüli más felfogásúak és szövetségesek szerepének és sorsának a tisztázására. Valahonnan megtudta, hogy a Kör vezetőségének tagja vagyok, tehát – gondolta – biztosan el tudom érni egy ilyen vita napirendre tűzését. Azt javasolta, hogy menjünk el Justus Pálhoz ennek részletesebb megbeszélésére. El tudja intézni ezt a találkozást.

Úgy tudtam, hogy Justus alighogy szabadult többévi börtönéből. Olyan szociáldemokratának tartották, aki maga is élesen bírálta a pártján belüli peyerista jobboldalt, de a középet is. Ám ugyanakkor sohasem süllyedt le az ún. baloldali társutas Szakasits és Marosán szintjére. Szellemi és politikai önállóságát megőrizte. Annál is inkább, mivel pártján belül és kívül elismert szellemi tekintélyt vívott ki magának ritka tudásával és sokirányú fölkészültségével. A *Szocializmus* című szociáldemokrata folyóiratnak volt nagyrabecsült szerkesztője, aki elméleti és szellemi téren szinte egyedül tudott helytállni a sztálinista Révaival szemben. Az 1945–48-as években úgyszólván az egyedüli szociáldemokrata volt, akinek szellemi fölénye még előttünk, népi kollégisták előtt is elismerést keltett. Bizalmasan suttogva azt is híresztelték róla, hogy a harmincas években a trockista mozgalomhoz tartozott. Sohasem tudtam megvizsgálni, hogy ez mennyiben volt igaz.[7] A negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején egyébként nem tartottuk sokra a szociáldemokratákat.

Most viszont beleegyező örömmel fogadtam Zakar Gabi javaslatát. Jószerivel a Blum-tézisek bármennyire is felületes ismerete óta erősen foglalkoztatott a szövetségesek kérdése. Még inkább a partizántalálkozó óta. Mihamar megegyeztünk, hogy a küszöbönálló szabadságom után egyik első közös dolgunk lesz, hogy nyélbeüssük a munkásmozgalmi vitát. Azt megelőzően pedig fölkeressük Justus

[7] A híresztelésnek volt némi alapja. Miután Kassák Lajos 1930-ban kizárta a Munka-körből a kör ellenzékét, mert megalakította a szociáldemokrata párt Diákcsoportját, a csoport – melyben vezető szerepet játszott Justus Pál – 1930–1931-ben a trockizmus felé orientálódott. Justus és néhány társa visszatért az MSZDP keretei közé. (*Konok Péter:* i. m. 49–52. o.) *(Szerk.)*

Pált. Nem gondolhattunk arra, nem is mérlegeltük, hogy a közeljövő eseményei úgy sodorják el szándékunkat, mint viharos szél a pelyvát.

És hopp, máris vonaton ültem a Balaton északi partján lévő üdülő felé. A fővárosban zajló, valósággal történelmi események forgataga teljesen kiszorította emlékezetemből ezt a néhány vakációs napot. A nyáron roppant földuzzadt lakosságú üdülőfalucska neve se jut eszembe. A vasúti fővonal mentén, valahol Balatonfüred mellett lehetett. Az üdülésből is csak néhány kellemes délutánnak az emléke maradt meg. Egy kis csapat üdülővendéggel gyakorta fölgyalogoltunk az egyik szőlődomb oldalára. Ott egy kis kunyhó előtt szalonnát sütöttünk és jóféle csopaki bort ittunk hozzá. Énekeltünk, beszélgettünk. Ez a lázas és idegfeszítő napok utáni fölséges pihenés és kikapcsolódás volt. Még ennek a részleteire sem emlékszem. Bizonyára nem is volt különösebben emlékezetes.

Jó ismeretséget kötöttem egy velem egykorú, jókedélyű és nyíltarcú szolnoki tanárral. Időnként hosszabban elbeszélgettünk. Egyetértően. Később, a forradalom alatti napokban Budapesten is fölkeresett. Érdeklődött. És mégis, most akárhogy erőlködöm, szégyenszemre nem jut eszembe a neve. Szánom-bánom, de sajnos nem ő az egyedüli. Hamarabb kellett volna önéletrajzot írni...

Az üdülés idejének vége felé váratlan vendégeim érkeztek. A TTIT-ből jöttek: Tilkovszky Lóránt és Téglás Saci. Nagyon megörvendeztettek, de hamar lekonyult a fejem: megtartották a sajtóvitát, ahol tehát nem lehettem jelen. Bevallom kicsinyességemet, megneheztteltem Tánczosra: ebből kihagytak. De hamarosan jókedvre derültem. Egymás szavába vágva mondták el az addigi nagy viták közül is kimagasló sajtóvita történéseit. Csak közvetve, tőlük, valamint visszaérkezésem után a többiektől tudtam meg, hogy mi történt. Sajnos nincs közvetlen emlékem róla, de így is a valósághoz hű képet nyertem.

Közölték, hogy az ugyancsak a Tisztiházban megtartott vitára (úgy látszik, a hadsereggel való összefogás szokásunkká lett) megjelent többezres tömegnek a jelentős része be se fért a terembe. A lépcsőházban, az udvaron, sőt az utcán is sokan tolongtak. Mikrofont és hangszórót kellett fölszerelni a kiszorult tömeg számára. Az engem tájékoztatókat különösen megragadta a vita erősen harcos, politikai jellege. Ez a gyakori közbekiáltásokban is kifejeződött. Az ellenzéki bekiáltások a gyakran élesen bíráló ellenzékiek fölszólalásait is túlszárnyalták kíméletlen radikalizmusukban. A párthű sztálinisták is visszafeleseltek. Semmit sem zabolázott meg, semmiféle árnyaltabb politikai megfontolás sem az egyik, sem a másik oldalon. Gyakori volt ez a túlhevült hangzavar.

A fölszólalók közül messze kiemelkedett a politikai számvetésben legérettebb Losonczy Géza felszólalása, aki ragyogó pontot tett a vita végére. Ő követelte először a nagy nyilvánosság előtt, hogy Nagy Imrét vegyék vissza a pártba, és helyezzék vissza jogaiba. A többezres közönség ütemesen harsogta utána: „vissza a pártba!" Ő adott először világos elemzést az 1953-at követő kacskaringós politikai fordulatról és jelentőségéről. A „pártellenzéket" is eltökéltebb és erélyesebb küzdelemre szólította föl.

Losonczy talán nem volt annyira radikális, mint az erőteljesen odamondogató ellenzéki fölszólalók közül is kiemelkedő Déry Tibor és Tardos Tibor. Mégis, követ kövön nem hagyó, viharosan, szenvedélyesen, messzemenő éleslátással előadott antisztálinista kifakadása a hatalom gyakorlói ellen minden addigit túlszárnyalt. Losonczy látszólag nem támadott, nem használt olyan éles hangot, mint Déry, de beszéde nagyon is határozott, meg nem alkuvó, megtámadhatatlanul leleplező és azonnali programot nyújtó fölhívás volt. Nagy Imre első nyilvános és viharos megtapsoltatásával programot adott.

Déry és Tardos fölszólalásaiból, különösen Déryéből az ragadta meg a hallgatóságot, hogy a kormányzat szervi hibáiról beszéltek. Fölhívták a vita résztvevőit, hogy lépjenek túl az egyes személyek bírálatánál. Különösen meggyökeresedett a résztvevők emlékezetében, hogy Déry szinte látnoki módon figyelmeztetett a veszélyre, nehogy aztán az elzavart sánta versenyparipák helyére sánta szamarak kerüljenek. És lám, ez a jövőre szóló intelem, amelyet akkor mindnyájan humoros oldaláról fogtunk föl, mennyire kézzelfogható és szomorú valóság lett. Rákosi–Gerő–Farkas helyére íme, a Kádár–Biszku–Kállai-féle másodrangú és -rendű együttes került.

Ám ha az író Déry a jövőbe látott is, mégsem ő, hanem Losonczy egyengette a járható politikai utat. Déry eltaszította magától azt a „pártellenzéket", amelyet Losonczy együttműködésre hívott föl. Márpedig a „pártellenzék" bármennyire csetlő-botló, ingadozó és vonakodó hozzájárulása nélkül nem haladhattunk volna előre. Nem következett volna be a pártegység múlhatatlanul szükséges szakadása, holott erre irányult az ellenzék politikája. Déry gyökeresen újszerű szavai, sőt még Tardos szenvedélyes bírálatai is inkább erősíthették a „pártellenzék" párthűségét. Mindaz, amire Déry fölhívta hallgatóit, csak és kizárólag Rákosi menesztése, Nagy Imre és társai hatalomra kerülése nyomán és alapján történhetett volna meg. Ez volt az első teendő, bármennyire elengedhetetlen, szükséges és fontos is volt a jövőbe látó figyelmeztetés vagy a rezsimet pozdorjává zúzó, romboló bírálat.

Sokat lehetne, kellene és lehetett volna még mondani a sajtóvitáról. Különösen a későbbi ismeretek birtokában. Ám közülük csupán néhányat említek. Részint a már akkor föltűnt és gyakran emlegetett vonásait, részint egy-két utólagos megállapításomat.

A teljesen politikai jellegű nagygyűlés különlegesen megrázó és politikailag nagy jelentőségű tartalma, valóságos összetartó ereje nyilvánult meg abban a fogadalomban, amelyben az újságírók serege hitet tett az igazság kimondása és megírása mellett. Évekig hazugságra kényszerítették őket, amiről számtalan ismert és kevésbé ismert, a leggyakrabban fölháborító példát említettek. Szinte mindegyikük ünnepélyesen fogadalmat tett, hogy ezentúl az igazságot fogja írni. A jegyzőkönyv betűin is átsüt az igazság eme lázadásának ereje a hazugság ellen. Ez már akkor megfogta a rendezvény résztvevőit. Az újságírók és az írók is főleg erre tettek fogadalmat. Különös erővel hatott ennek az igénynek a szinte napi politikai kifejezése.

Legelőször Tardos Tibor, majd nyomában mások, és végül Losonczy Géza tört lándzsát a sajtószabadság mellett. Ez volt a gyűlés egyik fontos követelése. Az újságírók többszázas tömege ezzel is tudatosan az 1848-as írók és újságírók nyomdokaiba lépett.

Föltűnt, hogy a pártapparátus nagy erővel, hatalmasaival képviseltette magát. Bár olyan élsztálinistákat nem kívánt szerepeltetni, mint Révai József vagy az ún.

négyesfogat más tagja. Az emelvényen foglalt helyet a propaganda és a sajtóügyek legfőbb intézője, Nógrádi Sándor. Mellette a központi pártlapnak, a *Szabad Népnek* az irányítója, Horváth Márton is ott díszelgett a vitavezetők között. Nógrádit a pártvonal merev képviselőjeként, az állandóan helyezkedő Horváthot Révai kultúr- és sajtópolitikai helyetteseként tartották számon. A vita résztvevői a vaskalapos Komor Imrét, a sajtó sztálinista főújságíróját és szerkesztőjét is az emelvényen láthatták, aki saját szürkesége és teljes szótlansága révén pusztán az apparátus tehetetlenségi nyomatékát jelezte. A nagy nyilvánosság előtt először szereplő, börtönjárt Losonczy Géza, az ellenzék Nagy Imre utáni főembere, a vitaest legkiemelkedőbb szereplője mellett az emelvényen egyedül Tánczos Gábor képviselte az antisztálinista ellenzéket. Mindössze ketten a népes emelvényen. A DISZ vezetőség részéről maga Hollós Ervin ült ott. Bizonyára utasítást kapott, hogy „ne engedje elszabadulni az indulatokat", hogy megfelelő kordában tartsa a vitát. Ebben segédkezett neki Huszár Tibor, aki a DISZ megbízása folytán most a vita elnökévé lépett elő. A hallgatóságban is bőviben voltak megrögzött vagy helyezkedő, de az ellenzékkel szemben vicsorgó sztálinisták. Fölvonult az újságírás apraja-nagyja. Nagyszámú sztálinista, sokkal nagyobb tömegű ellenzéki, de még bizonytalankodó, álláspontját jobban megalapozni kívánó, őszinte érdeklődő is seregestől eljött. Ott lehetett látni a politikai vagy tudományos élet nem egy élvonalbeli vezetőjét, szereplőjét is Lukács Györgytől Szakasits Árpádon keresztül Vas Zoltánig, aki föl is szólalt.

Nemigen akadt olyan sztálinista vezető, aki nagy hivatal adta súlya és tekintélye alapján nyíltan ujjat húzott volna a helyzetet leleplező, változást sürgető ellenzéki fölszólalók tömegével. Nagy óvatosan csupán addig merészkedtek néhányan, mint Nógrádi és Horváth, hogy Déry és Tardos ellenében megkérdőjeleztek egy-egy bátor kijelentést. Nem merték szembetámadni őket – és senkit sem –, csak a különvéleményüket bátorkodtak kifejezni. Teljes, leplezetlen és bevallott védekezésre szorultak. Csupán egy-két „túlzást" pécéztek ki.

A kertelés nélküli és meglehetősen goromba támadást az emelvényen ülő Hollós Ervin intézte Déry Tibor ellen. Ráhárult a sztálinista hatalom védelmezőjének a szerepe. Bizonyára tartott a fejmosástól, amelyet – a vita legfőbb felelőse lévén – a fölöttes hatóságok rámértek volna. A „pártellenzék" valóságos mivolta is lelepleződött. Sokkal jobban és nyersebben, ridegebben – és őszintébben, mint a megelőző rendezvényen.

Amikor Déry kipellengérezte Révai József közvetlen és fő felelősségét az ellene rendezett „vitában", Hollós faragatlanul félbeszakította, s ráförmedt a „párt vezetői elleni" támadása miatt. Ezzel nyomatékos kifejezést adott a meglehetősen lármás sztálinista kiabálók tiltakozásának is, akik így törtek utat maguknak az óvatosan vitorlázó sztálinista vezetők szavai mögött. Hollós nyíltan bemutatkozott mint a sztálinista pártvezetés biztonsági őre. Ugyanakkor kimutatta a „pártellenzék" foga fehérét annak tagjaként. Bemutatkozott mint a sztálinizmus igazi mivoltának és szerepének szégyenlős fügefalevele. Egyúttal végleges pontot tett, mi több, beszédes felkiáltójelet annak az itt-ott még fölbukkanó vitának a végére, amely Révai József esetleges szerepét emlegette az ellenzék oldalán.

Letelt a hét nyaralás, izgatottan mentem Budapestre. Saci és Lóránt beszámolója fölkavart, és tényleg, a sajtóvita által fölvert hullámok nem csöndesedtek, a

vita zaja nem halkult. A késő esti vonatról leszállva hazafelé vonszoltam a bőröndöt, s a Vígszínház mögötti kis utcácskába tértem, hogy a Pannónia utca felé megrövidítsem nehézkes utam. Egy rendőrjárőr igazoltatott. Nagy csodálkozásomra kinyittatta ütött-kopott bőröndömet, s az egyik rendőr össze-vissza hányta holmim. Nem volt szokásban az ilyesmi, sohasem találkoztam hasonló cirkáló és kutakodó rendőrökkel, bár éjjelente tértem haza.

Csak később fogtam föl lehetséges jelentését, amikor megismertem a pártközpont Petőfi Kör elleni határozatát. Igaz, hogy a rendőrjárőr nem azért igazoltatott, mert a Petőfi Kör egyik vezetője voltam. Ezt feltehetőleg nem is tudta. Arról volt szó, hogy a fölforgató sajtóvita egybeesett egy még nagyobb szabású eseménnyel.

A lengyelországi Poznańban fegyveres felkelés tört ki. Éppen üdülésem végén. Én is tudomást szereztem róla a *Szabad Nép*ből. Tisztában voltunk azzal, hogy főleg a munkások ezrei tódultak fegyverrel az utcára, amit a hadsereg kegyetlenül és villámgyorsan letört. Mindezt közölte a pártsajtó, hogy elvegye a poznańi megmozdulás híveinek vagy lehetséges utánzóinak a kedvét. Valószínűleg ez állt a járőrözés és a motozás mögött. Fegyvereket kerestek. Nyilvánvaló volt, hogy a sztálinista hatalmat pánik fogta el. Érezni lehetett idegességét és nyugtalanságát. A viharos és nagylétszámú sajtóvita tetejébe a poznańi munkásfelkelés megviselte idegeit, úgyszólván elvesztette a fejét. Mindez megmagyarázza a gyorsan összehívott központi vezetőségi ülés hírhedt határozatát a Petőfi Kör és a fölbujtogató írók ellen. Alighogy megérkeztem, már megdöbbenve olvashattam a *Szabad Nép*ben.

Valósággal letaglózott. Csakhamar láttam a többieket is, mert persze mielőbb összejöttünk, hogy megbeszéljük: mit cselekedjünk? Ám az esztelen támadás egyikünket se törte meg. Elszántságunkat annál inkább megacélozta, minél jobban tudtuk magunkról, hogy mi valóban nem vagyunk ellenségei a szocializmusnak. Azért is eltökéltek voltunk, mert hittük, hogy a sztálinizmus napjai meg vannak számlálva.

A baljós határozat agyba-főbe dicsérte a pártban kibontakozó alkotó vitákat, és szembeszállt a „demagóg" fellépésekkel. Éppúgy, mint ahogy a viták óvatos sztálinistái tették. Azt állította, hogy e vitákat kihasználva egyesek ellenséges támadásokat intéznek a párt és a népi demokrácia ellen. Kijelentette, hogy a Petőfi Kör e támadások fészke és központja. Személyében megtámadta Déryt és Tardost, akik a sajtóvitán úgymond ellenforradalmi hangulatot keltettek.

A határozat szinte minden sora és súlyos vádja kifejezte a pártapparátus pánikhangulatát. A Kör vitáját demokráciaellenesnek állította be. Megvádolta a Nagy Imre-csoportot, hogy tudatosan szervezi a pártellenes föllépéseket. És így tovább. A szöveg dörgedelmes és dagályos szavakkal ostorozta az ellenzéket és a Petőfi Kört. Szinte ünnepélyes módon figyelmeztetett a poznańi kihívásra, majd mozgósította az egész pártot, és fölhívta a demagógia elleni harcra.

Visszajöttöm után többször összejöttünk, s persze ez a határozat volt tárgyalásaink, izgatott megbeszéléseink középpontjában. Valamennyien megéreztük és átláttuk, hogy ez a förmedvénynek beillő állásfoglalás lezárt egy szakaszt, és újat nyitott meg. Úgy emlékszem, hogy valamennyien egy csapásra fölismertük: befe-

jeződött a Petőfi Kör harcainak első része, a diadalmas előnyomulás szakasza. Elkövetkezett az apparátus ellentámadásának ideje. Azt csak később láttam be, hogy ezzel véget ért a Petőfi Kör hőskora, amely nem ismétlődhetett meg. Azt viszont tudtuk, hogy másképp kell majd folytatni. Úgy hittem, hogy az ellentámadás lezajlása után a mi időnk következik. Az ellenzék hatalomra jutásának ideje.

De ne vágjunk a dolgok elébe. A híresztelések dacára, amelyek jóval később kaptak lábra – és amelyek még ma is élnek –, a Kört nem tiltották be. Sokak későbbi állításával szemben semmiféle ilyen döntés nem született. Ezt nem merték megtenni. Csupán fölfüggesztették működését, amit Hollósék azon nyomban értésünkre adtak.[8]

Le kellett mondanunk a viták szervezéséről. Mindenekelőtt a sajtóvita folytatásáról, amelyre már a vita folyamán több javaslat érkezett, és amelyet már maga a hajnalba nyúló rendezvény elhatározott. Akkora volt az érdeklődés, olyan nagy volt a szóhoz nem jutó, de vitára jelentkező fontos fölszólalók száma, hogy ez a döntés magától értetődő volt. Kénytelenek voltunk lemondani a már tervbe vett és előkészített pedagógiai vitáról is, amelyet július első felében tartottunk volna. Azután a Nékosz megalapítása tizedik évfordulójának megünnepléséről is. Ezt a nagyszabásúnak ígérkező, július 10-re tervezett rendezvényt mindnyájan az ellenzék tömegtüntetésének, seregszemléjének szántuk. Ezt vártuk tőle – és ettől tartott a pártapparátus. Szó sem lehetett megrendezéséről.

De sorainkban is valamelyes zavar keletkezett. Nem nagyon tudtuk, hogyan folytassuk. A kezdeményezés kiesett kezünkből. Bizonyos értelemben amúgy is válasz előtt álltunk, hiszen az egyetemi évad befejeztével és a szabadságolásokkal megkezdődött az uborkaszezon, s fölmerült a kérdés: hogyan tovább? Ám ez nem takarhatta el, hogy a pártapparátus megálljt kiáltott, visszacsapott, és mi magunk se tudtuk, hogy mitévők legyünk. Azt azonban föltétlenül fölismertük, hogy rákényszerültünk a védekezésre. De hogyan?

[8] Amikor 1956. június 15-én a DISZ KV Intéző Bizottsága áttekintette a Petőfi Kör munkáját a Kör titkársága négy tagjának jelenlétében, határozatában még azt állapította meg, hogy „a Petőfi Kör tevékenysége alapjában véve helyes... A Petőfi Körön keresztül nagymértékben nőtt a DISZ tekintélye a fiatal értelmiség körében... Az eddig lezajlott viták – hibáik ellenére is – pozitívak, tanulságosak, és az ilyen jellegű vitákat bátran tovább kell folytatni." (PIL 287. f. 1058. ő. e.) A sajtóvita utáni napon, június 28-án az MDP PB már úgy foglalt állást, hogy „a DISZ Intéző Bizottsága adjon írásos jelentést arról, miként alakult ki a Petőfi Kör vitáival kapcsolatban előállt helyzet és a tanulságok alapján mit kívánnak tenni a jövőben." (MOL M-KS 276. f. 53/293. ő. e.) A DISZ IB még aznap úgy döntött, hogy „a Petőfi Kör programjában szereplő többi viták legyenek elhalasztva". E határozatot sietve, ugyanezen a napon este közölték a tiltakozó Tánczos Gáborral. A piszkos munkát a párt a DISZ-szel akarta elvégeztetni, ezért a június 30-i KV-határozat után, július 2-án az MDP KV Titkársága arra kötelezte a DISZ Intéző Bizottságát, hogy „hozzon határozatot, melyben kiáll a Központi Vezetőség határozata mellett és elítéli a Petőfi Kör vitáit, párt- és népi demokráciaellenes támadásra felhasználó elemek tevékenységét és egyben leszögezi, hogy *a Petőfi Kör új programjának kidolgozásáig a további vitákat megszünteti.*" (Kiemelés – Szerk.) (MOL M-KS 276. f. 34/403. ő. e.) A DISZ IB július 2-i határozatát az Új Március 1956. július 7-i száma közölte. Az MDP és a DISZ fellépéséről a Petőfi Kör ellen részletesebben lásd: *Ólmosi Zoltán:* A Petőfi-kör sajtóvitája és a hatalom. 1956 nyara. Múltunk, 1990. 1. sz. 33–61. o. *(Szerk.)*

Elsősorban önkritikát követeltek tőlünk, amit egyhangúlag megtagadtunk, s ami inkább összekovácsolt bennünket. Ugyanígy összekovácsolódtunk azért is, hogy jobban védekezhessünk a pártvezetőség által azonnal megszervezett ellentámadással szemben. Bizonyos külföldi elvárások, sőt sürgetések Csehszlovákiából és Kelet-Németországból szintén erre sarkallták a pártvezetést. Persze a lengyelek részéről nem, hiszen ott jelentős, az ellenzéket kiengesztelő fordulat készülődött, és mi is bizakodva tekintettünk az új párttitkár, Edward Ochab Rákosiénál jóval engedékenyebb és enyhébb rendszere felé. Arra számítottunk, hogy ennek az ellentámadásnak jön a folytatása. Szovjet részről azonban nem gondoltak szigorú fellépésre. Úgy tudtuk, hogy Moszkvában inkább egy olyan megoldást kerestek, amely politikai kibontakozást jelentett volna. Reménykedtünk. De a többiek részéről – Jugoszlávia sokat segítő kivételével – csak rosszra számítottunk. S a magyar pártapparátus, íme ezúttal is, mint annyiszor, meghaladta a csökönyös sztálinisták legvérmesebb reményeit is.

Megfújták a kürtöt, s csaknem minden újságban mintegy vezényszóra megindult a „Petőfi Kört kihasználó ellenforradalmi elemek" elleni hajsza. Emellett a régtől fogva használt módszerükhöz nyúltak, munkásgyűléseket szerveztek az üzemekben. Több helyen a pártközpontból kiküldött előadók révén uszító és rágalmazó közhangulatot igyekeztek kelteni a Petőfi Körben föllépő „ellenforradalmárok" ellen a „spontánul" összegyülekezett munkások körében. De az is tudomásunkra jutott, hogy nem egy helyen a munkások egy része lehurrogta a szónokokat. Követelték, hogy részletesen ismertessék velük azokat a nyilatkozatokat, amelyekről nekik elítélő véleményt kellene mondaniuk. Sőt, továbbmenve maguk is szóvá tették a helyi tűrhetetlen állapotokat. Ez még a gyűlésekről közölt tudósításokból is kiderült.

Ilyen üzemi röpgyűlések tucatjait szervezték a Petőfi Kör vitáin elburjánzó állítólagos kispolgári bírálatok ellen. A munkások itt-ott jelentkező morgolódása ellenére ezek a rendezvények magának a Petőfi Körnek a létét fenyegették. Megjelentettek az újságoknak címzett, ilyenkor csodálatosképpen elszaporodó „munkásleveleket" is. Folyt a hajsza, vicsorgott az idomított falka, egyre fokozódott a nyomás ellenünk.

Ebben az uszító hangulatban annak a híre is lábra kapott, hogy a pártfőnökök egy négyszázas listát fabrikáltak. Összeírták mindazok nevét, akiket letartóztatásba akartak helyezni. Az a hír járta, hogy a listára került 400 fő számára óriási álamellenes pert készítenek elő. Mi magunk is gyakran beszélgettünk erről a fenyegetésről. Úgy tudtuk, hogy Nagy Imrétől kezdve minden fontos ellenzéki neve erre a listára került. Politikusok, írók, újságírók, művészek, tudósok, s mi, Petőfi körösök is. Mai napig sem tudom, hogy mi igaz ebből a listából. Akkor meg voltunk győződve a létéről, az óriási kirakatper előkészületeiről.[9]

[9] A lista létezését cáfolja Ripp Zoltán: „Visszaemlékezések sora emlékezett meg a listáról, amelyet azonban senki nem látott, s azóta sem sikerült nyomára bukkanni. A híresztelés azonban önálló életet élt, és jelentősen hatott a politikai fejleményekre." (*Ripp Zoltán:* Nyista lista. A négyszázas lista legendája. In: Száz rejtély a magyar kommunizmus történetéből. Főszerk.: *Halmos Ferenc.* Szerk.: *Gábor Júlia.* Gesta Könyvkiadó Kft., 2004. 110–111. o.)

A gyűlölködő, ócsárló és gyanúsítgató légkörben, ilyen valóságos és híresztelt fenyegetések közepette, a DISZ-központból, a pártközpontból, megannyi helyről a kérlelések, unszolások, követelések özöne zúdult a Körre: önbírálatot kell gyakorolni! Tépjük meg ruhánkat, s mellverdesve mondjunk vezeklő önbírálatot. Nem csoda, hogy egyesek meginogtak, s bevallom, voltak, akik hajlottak rá. Akadtak köztünk, akik úgy vélték, hogy szükség van bizonyos önbírálatra, nehogy lecsapjanak a Körre és betiltsák. Még Hegedűs Andris is így próbálta volna enyhíteni a Körre nehezedő nyomást és kivédeni a nagyon is fenyegető veszélyeket, a valóban hihetőnek látszó betiltást, kizárásokat. Néhányan fölvetették, hogy mégiscsak gyakorolhatunk egy egészen enyhe önbírálatot. Nem valóságos önbírálatot, hanem csak olyant, amely hasonlít rá. Persze sehogy se találtak mindnyájunk számára elfogadható megfogalmazást. Elég sok időt áldoztunk mindennek a megvitatására a legbelsőbb munkatársakkal. Végül elvetettük ezt a se hideg, se meleg, de inkább hátráló magatartást. Legalább öten-hatan arra a következtetésre jutottunk, hogy egy önbírálat-féle, engesztelő hozzáállás inkább árt, mint használ, mert az apparátus támadását valamennyien csak ideiglenes viharnak tartottuk, amelynek előbb-utóbb vége szakad.

Ez az álláspont került ki győztesen a vitákból. Hogy el kell határolódnunk a szocializmus elleni elemektől, azzal természetszerűleg egyetértettünk. Annál is inkább, mert ilyesmit még csírájában sem lehetett találni a Kör működése kapcsán. Ez az apparátus szokásos rögeszméje volt. Még olyan régi kommunistákban is ellenséget szimatoltak megnyilatkozásuk miatt, mint Déry vagy Tardos. Határozottan el kell utasítani mindenféle önbírálatot, ebben egyeztünk meg.

Hallottunk arról is, hogy innen-onnan, főleg az Írószövetség és az újságírók oldaláról sokan fölzúdultak a pártközpont támadása ellen. Az Írószövetség párttaggyűlése nem fogadta el a központi vezetőségi határozatot. Sőt, arról is tudomásunk volt, hogy a DISZ vezetősége, mely maga is önbírálatot követelt tőlünk, valamivel enyhébb állásfoglalásra készült a párthatározat kapcsán. Olyan hangok hallatszottak, hogy egyesek túlzottnak találják a Kör elleni támadásokat. Ezek az utóbbi, bármilyen szórványos és bátortalan, eléggé vérszegény vélemények is arra ösztönöztek, hogy ellenálljunk.

Mindenesetre, amilyen mértékben föllángolt és terjedt a Petőfi Kör és az írók, az „ellenforradalmárok" elleni tűz, nőtt a fékevesztett vagdalkozás, olyan mértékben fokozódott az ellenzék eltökéltsége a harc folytatására. Harckészségünk nem tört meg, még csak meg sem ijedtünk az ökölrázásoktól. Valahogy tudatában voltunk annak, hogy a Rákosi-uralom a végét járja. Arra az eltökélt álláspontra jutottunk, hogy állni kell a sarat. Senki se ijedt meg. Az is a fülünkbe jutott, hogy maga Nagy Imre is tollat fogott és tiltakozott a pártvezetőségnél.[10] Erőt merítettünk

[10] Nagy Imre 1956. július 1-jei, az MDP Központi Vezetőségének írott levelében felháborodottan tiltakozott a június 30-i KV-határozat rá vonatkozó része ellen: „Az a vád, amely engem tesz felelőssé állítólagos párt- és népi demokráciaellenes fellépésekért, alaptalan koholmány, amelyet a leghatározottabban visszautasítok. Semmiféle párt- vagy népi demokráciallenes szervezkedést nem folytattam, ilyen tudtommal körülöttem sem folyik, mint ahogyan párt- és demokráciaellenes csoport sem alakult ki körülöttem." Közli: *T. Varga György:* Nagy Imre politikai levelei. 1954. december 14.–1956. október 9. Új Fórum, 1989. 4. sz. 34–35. o. *(Szerk.)*

belőle. Arra gondoltunk, hogy harc közben talán itt-ott engedékenységre leszünk kényszerülve, de bíztunk, hogy végül is ügyünk győzedelmeskedni fog. A Petőfi Kör ellen csapott lármát a rezsim hattyúdalának fogtuk föl. Ám nem értettük világosan, hogy miért éppen ránk járt a rúd? Ennek legbelsőbb rugóit csak a valamivel későbbi Gerő-beszédből ismertük és értettük meg.

De már előbb, a nagymértékben ellenséges, ám azért észrevehetően ellentmondásos légkörben beidéztek bennünket egy fontos beszélgetésre. Mező Imre, akit a „pártellenzék" egyik legfontosabb, mindenesetre a legtevékenyebb vezetőjének tudtunk, hívta meg a Kör vezetőségét baráti beszélgetésre a Köztársaság téri pártépületbe. Gondoltuk, hogy önbírálatra akarnak bírni bennünket, s ennek megfelelően készültünk föl. Akkor már nem voltunk hajlandók az efféle öncsonkításra, sikerült fölülkerekedni a röpke ingadozásokon. Annak bizonyítására, hogy valóban az egész vezetőség egyetért, azaz nemcsak a radikális része áll szemben az önkritikával, szószólóinknak az engedékenységre hajlamosabb vezetőségi tagokat jelöltük ki. Pataki Ferencet és Fekete Ferencet már csak azért is a tanácskozás előterébe helyeztük, mert a pártapparátus számára sokkal megbízhatóbb és elfogadhatóbb poszttal rendelkező vitatársak lehettek, mint mi, ágrólszakadt és gyanús tanársegédek, vagy kivált én, a kizárt, majd visszavett párttag. Pataki, a DISZ vezetőségének tagja és Fekete, a *Közgazdasági Szemle* szerkesztője tökéletesnek tűntek.

Nem emlékszem pontosan, melyik nap délutánján, mindenesetre a határozat megjelenését követő napokban, csoportosan bementünk a Köztársaság téri pártházba. A beszélgetés részleteit már elfelejtettem. Sajnos nem vezettem naplót, nem készítettem följegyzéseket az akkori lázas napokról. Különben is elvesztek volna. A fejemben őriztem meg a lényeget.

A tanácskozási teremben Mező Imre mellett Hollós Ervin, Kelen Béla és – azt hiszem – Huszár Tibor foglalt helyet. Mások is lehettek a pártközpont vagy a DISZ vezetősége részéről, de már nem emlékszem rájuk. Mi is elég népesen vonultunk föl, de távolról sem a vezetőség minden tagja. Tánczosra, Hegedűsre, Bohóra jól emlékszem, s a szócsöveinknek kiszemelt Patakira és Feketére. Összesen tizenöt-húszan gyűltünk össze a teremben.

Mező békülékeny hangon kezdte a beszélgetést, amelynek udvarias, mi több, előzékeny modora végig megmaradt. Üdvözölte a Kör hasznos vitáit és kiemelte jelentőségüket, de – és itt jött a feketeleves –, arra hívott föl, hogy már a viták óhajtott folytatásának érdekében is el kell határolnunk magunkat a veszedelmes jobboldali jelenségektől. Észre kell vennünk, hogy ezek mindjobban fenyegetik a Kört. Be kell ismerni – mondta Mező –, hogy a vitákat jobboldali elemek használják föl, és eltérítik helyes útjáról.

Mindkét szószólónk visszautasította az alig rejtett célozgatást és a nyílt gyanúsítást. Pataki és Fekete példákat kértek, hogy pontosan milyen jobboldali jelenségekről beszél Mező? Ráduplázták azzal, hogy sohasem voltak ilyen föllépések, és senki sem mondhat példákat. Szó sem lehet jobboldali elemek szerepléséről, hacsak nem tartják ilyennek Déryt és Tardost. Különben is, a viták elnöksége, maga a Petőfi Kör szilárdan ellenőrzi, hogy egyáltalán ki kap szót.

Egyszeriben kitűnt az egész párthatározat igaztalan és tarthatatlan volta. Az is, hogy nem fogadjuk el. S ehhez szükség sem volt a többiek hozzászólására. Pa-

taki és Fekete mindenben megcáfolta Mező légből kapott állításait. Tánczos talán hozzá sem szólt. Az én szavam meg vörös posztó lett volna Mezőék szemében. Részükről is csaknem kizárólag Mező beszélt. Kelen Béla talán egyszer szólt közbe, s meglepő módon, baráti hangon unszolt bennünket a „belátásra". Gondolom, hogy a baráti hangütése miatt emlékszem rá.

Mindenképpen arra akartak rávenni, hogy gyakoroljunk önkritikát, mert – mondták – akkor folytathatjuk a vitákat! Mező ilyen olcsó és lapos érveket hangoztatott. Itt-ott Hollós is beleszólt, de nem nagyon erőlködött. Továbbá arra nógattak, hogy bízzuk a pártra a hibák kijavítását és a kibontakozást. Ennél se kellett több nekünk. Hiszen éppen ez az a párt – folytatták Patakiék –, amely az elítélő határozatot hozta, s megállította a kibontakozást. Számomra, de azt hiszem, hogy a többiek számára is túlságosan ismert volt ez a fogadkozás. Eddig is, valahányszor ez a párt megmozdult, és tett végre egy-két nagyon félénk, félszeg és mindannyiszor elégtelen lépést előre, az ellenzéknek meg nem alkuvó, kemény harcot kellett megvívnia érte. Semmit se adtak ingyen. Sőt, a legtöbb esetben az egyszeri tiltakozás vagy követelés sem volt elég. Óriási csatákban kellett összemérnünk erőnket és kitartásunkat a visszahúzó pártapparátussal. Még az 1953-as „új szakasz" politikáját is, amelyre itt-ott hivatkoztak – mint ezúttal is –, hogy bizonyítsák a párt megújulási törekvését, a Szovjetunió kényszerítette a pártra. Ezt is csak Nagy Imre vezetése tudta valósággá tenni. Viszont azóta is ugyanez a pártapparátus fordította vissza a kormányrudat a megújulás, az ellenzék és hívei ellen.

Pataki és Fekete, akik mindaddig leginkább bizakodtak a „pártellenzék" Nagy Imrét támogató fellépésében és kívánatos cselekvésében, most élő és hatásos bizonyságot kaphattak ennek az „ellenzéknek" a valóságos arculatáról. Úgy hiszem, hogy elgondolkoztak rajta. Pedig a vitáinkban föl sem vetettük azt az érvet, amely például számomra nyilvánvalóan elégtelen bizonyítványt állított ki erről az „ellenzékről". Nem szóltunk arról, hogy maga Mező és „ellenzéki" társai is tagjai voltak és maradtak annak a Központi Vezetőségnek, amely ezt a súlyosan elítélő határozatot hozta a Petőfi Kör ellen.[11] Erre az érvre valójában nem volt szükség. Ám újabb indoka volt számomra annak a mély bizalmatlanságnak, amely ez iránt a hamis ellenzék iránt mindig eltöltött.

Eredménytelenül szakadt vége a mintegy órás-másfél órás tanácskozásnak. S utána újabb bizonyságot nyertem. Élesen emlékezetembe vésődött, hogy amikor mi, körösök együttesen bandukoltunk a nagykörúti villamosok felé, Hollós Ervin, talán Kelennel és Huszárral, hozzánk csapódott a Rákóczi úton. Úgy rémlett, hogy sietős léptekkel utol akartak érni bennünket. Utólag is meg akartak győzni. Egyszer csak Hollós bizalmaskodva belémkarolt: „Nézd, Balázs, kik vannak mögöttetek? Vegyétek észre, hogy a vitákat ellenséges elemek kihasználják. Nézz hátra, hogy kik állnak ott!" Amikor a bizalmasságtól megrökönyödve példákat kértem, Hollós, mint aki szemmel láthatóan keresi a szavakat, csak nagy végre bökte ki: „Ott van a sorokban Jánosi Ferenc többekkel!" „Mi bajod van Jánosival? – kérdeztem. – Az igaz, hogy tábori lelkész volt a katonaságnál, de ez nem érv. A szintén pap Szimonidesz Lajos nála is jóval magasabb rangú katonatiszt, s vele nincs baj. Csak akkor baj ez, ha nem ért egyet veletek?!" Hollós nem tudott mit válaszolni. Én pedig szinte dühbe gurulva, de mégis nyugodtan folytattam: „Néhány évvel ezelőtt én magam is imperialista kém voltam a szemetekben! Ezért zártatok ki a DISZ vezetőségéből, emlékezz Ervin!" Nem válaszolt, hanem nagy sietve elódalgott.

[11] Akkor még sem Mező Imre, sem Kádár János nem volt az MDP Központi Vezetőségének a tagja. *(Szerk.)*

Számomra így zárult le a Mező Imrével való első és utolsó találkozásom. Hollóssal is akkor beszéltem utoljára. Nem tagadom, hogy zaklatott lelkiállapotban kerültem haza. Mire képesek ezek? Ez volt a még számomra is meglepő kérdés. Nem gondoltam volna, hogy harcunk eredményeképpen ennyire megfordult a kocka – a mi javunkra. Ilyen kérlelő noszogatásra is képes lett Hollós Ervin. Pedig a dörgedelmes párthatározat után voltunk. Tényleg ennyire meghaladtuk volna a régebbi kérlelhetetlen sztálinista időket? Sokáig, időnként ma is felvetődik bennem, hogy Hollós tényleg elfelejtette volna, miképp távolítottak el a DISZ-központból? Valójában nagyon jól tudta, hogy ki vagyok...

S megírtuk a mi határozatunkat. Megjelent a Petőfi Kör vitái jegyzőkönyveinek IV. kötetében a függelékben. A mai napig elégtétellel tölt el, habár messze nem volt tökéletes. Elítéltük benne a jobboldali ellenforradalmárokat, mert magunk is távol álltunk tőlük. Annál inkább megtettük, mert ilyesmit sohasem találtunk a Körben. Ám címének a büszke „Petőfi nem alkuszik" Ady-idézetet adtuk. Mintegy kihívásként hangzott ez a magabiztos, a forradalmár, törhetetlen Petőfire hivatkozó cím. Ady nem hiába fogalmazta meg a kora percemberkéinek szánt dacos kijelentést. Egyszerre Petőfit és saját magát szegezte ellenük. Mi is. Jóllehet fejet hajtottunk a párt „vezető szerepe" és más ehhez hasonló szertartásos, kötelező érvényű szokás előtt, újólag hitet tettünk a XX. kongresszus eszméi mellett.

S a kicsikart nyilatkozat önérzetes, magabiztos és büszke befejezésével szinte fölényesen, majdhogynem petőfis hetykeséggel vágtuk a sztálinisták szemébe Ady kihívását: „Petőfi nem alkuszik, Petőfi a forradalomért volt". S a végén, úgyszólván fenyegető figyelmeztetéssel ismételtük Adyval együtt a nagy költő szavait: „a lobogómmal még találkoztok."

Nem csoda, hogy akkor sehol sem közölték határozatunkat. Márcsak azért sem, mert nem ismertük el az öklölrázó párthatározatot. Nem estünk hasra előtte, jóformán tudomásul sem vettük. Úgy látszik, hogy a szöveg szilajon forradalmi befejezése még a bátor ellenzéki *Irodalmi Újság*nak is sok lehetett, mert az sem közölte.

Az ellenállásban nem voltunk egyedül. Ha nem is olyan erős daccal, mint a Petőfi Kör nyilatkozatában, az ellenállás több helyen hangot kapott. Számosan nyilvánosan is védelmükbe vették a Kör vitáit, s maga a pártnak alárendelt DISZ-központ határozata is hosszas állásfoglalás volt mellettünk. Sipos Gyula költő a viták pártját fogva az *Irodalmi Újság*ban megjelent cikkében különösen a megrágalmazott írókat védte meg az egyik vidéki lap útszéli becsmérléseivel szemben. Bár a tolnai túllicitálók ellen írta, ám a „lányomnak mondom, de a menyem is értsen belőle" szólásmondás alapján mindenki úgy értelmezte, mint a párthatározat ellen írt önérzetes választ. Az is volt.

Senki sem akadt a Petőfi Kör vezetőségében, vagy közeli és távoli ismerőseim közül, aki behódolt volna. A pánikhangulatba esett pártapparátus alaposan elvetette a sulykot. Amúgy is folyt az erőteljes – de mindenki érezte, hogy erőszakolt – hangulatkeltés, és szították a tüzet a „jobboldal" ellen. A poznańi felkelés és a fenyegető sajtóvita nyomán elvesztették a fejüket. A négyszázas lista fenyegetése a fejünk fölött lógott, de senki sem adta be a derekát. Döntésünk nem volt különleges fegyvertény, mert szilárd ellenálló közegben éreztük magunkat. S mintha egy hajó elvesztette volna kormányosát, az ország vezetés nélkül bukdácsolt. A hullámok pedig magasra csaptak...

Izgatott, várakozó, de gyorsan pörgő napok következtek. Megtudtuk, hogy a legfelsőbb szovjet vezetők valamelyike Budapestre jött. Hamarosan az is kiderült, hogy Mikojan tárgyal a magyar pártvezetőkkel. Nagyon is érthető reménykedés fogott el bennünket. Az egész ellenzék azt várta, hogy menesztik Rákosit és társait. Helyébe pedig Nagy Imre és az ellenzék kerül. Ez volt az általános hiedelem.

S jött a kegyetlen meglepetés. Rákosinak ugyan útilaput kötöttek a talpára július közepén, de helyére Gerő Ernő került. Egyik tizenkilenc, a másik egy híján húsz. Hegedüs András maradt a miniszterelnök. Bevették a Politikai Bizottságba viszont Kádárt, aki titkár lett, s a PB tagja lett az ugyancsak börtönből szabadult Marosán György, sőt Révai József és Kiss Károly is.

Nagy Imrének híre-hamva se volt ebben az egész, suskussal létrehozott együttesben. Meg sem hívták a tárgyalásokra, s természetesen a határozathozatalra sem. Az ellenzék teljesen kimaradt. Nem csoda! A határozat és az ügy sztálinista „elintézése" tipikusan kétkulacsos volt. Elítélték Rákosit és az ún. baloldaliságot, ugyanakkor és ugyanígy megbélyegezték az állítólagos „jobboldali elhajlást". Sőt, a Petőfi Kört is – és hitet tettek a júniusi gyalázatos párthatározat mellett. Gerőék meghirdették az ún. tiszta lap politikáját, amelynek keretében teljesen új, megváltozott politikát folytatnak. Mindenben a Szovjetunió éppen érvényes álláspontját visszhangozták, amelyre Moszkva ijedelme, valamint Tito Rákosi elleni föllépésének hatása nyomta rá a bélyegét.

Az a Kádár vezette vagy legalábbis általa is vezetett „pártellenzék" viszont, amelynek ellenzéki szerepéről egyesek hiú álmokat szövögettek, előkelő helyet kapott az „új" pártvezetésben. Nagy Imrével ők sem törődtek. Lehullt az álarc. Révai most már mindenki előtt igazi sztálinista mivoltában mutatkozott. Senkinek sem volt kétsége az új vezetés jellegéről és arculatáról. Nem Gerőék álltak a híres „pártellenzék" oldalára, hanem ez utóbbi fedte föl sztálinista lényegét.

Korábbi bizalmatlanságomat mindenben és újfent igazolta. Ha volt is bennem egy szikrányi remény arra, hogy egyikük-másikuk talán Nagy Imre mellé áll, az utóbbi hetek eseményei végképp kioltották. Ez a „pártellenzék" meg sem mukkant, amikor a Petőfi Kör elleni határozatot hozták. Majd utána maga ez a társaság próbált bennünket önkritikára bírni. Mindent megtettek, hogy megtörjenek. Amikor Rákosi húzta az első hegedűt, ez a „pártellenzék" fuvolázott hozzá. Együttesen alkották az országra telepedett különös zenekart.

Még szerencsének tartottuk, hogy maguk a szovjet vezetők megelégelték Rákosit. Főleg Tito erélyes közbenjárására. Poznańtól és a sajtóvitától való ijedtükben azt hitték, hogy menesztésével helyreáll a rend. Tévedtek. A „pártellenzék" itt és ebben a kérdésben is pipogya volt. Ez a legkevesebb, amit mondani lehetett róla. Nem rajta múlott, hogy a szovjet vezetők menesztették a „nép atyját".

Ez döntően a Nagy Imre-féle ellenzék érdeme volt, s benne a miénké, a Petőfi Köré. A „Borzas" elleni szünet nélküli hadjáratot már tavasz óta nyíltan folytattuk. Ha volt ebben némi érdeme a „pártellenzéknek", ez az ellenzéki érzelmű, egyszerű párttagok ezreinek köszönhető, akik szinte föllázadtak a Rákosi-féle vezetés ellen. Tavasszal nemcsak Litván György követelte Rákosi lemondását. Már előtte Szilágyi József az egyik párttaggyűlésen. Arról is tudtunk, hogy az Írószövetség párttaggyűlésén Lukácsy Sándor Júdásnak nevezte az „ország bölcs vezérét".[12] De Kádár, Mező, Marosán és társaik sohasem merészkedtek ilyesmire!

Itt lenne talán a helye annak, hogy egy nem végleges, időszaki mérleget vonjak a Kör működéséről. A Rákosi és általában a pártapparátus vagy legalábbis egy része leváltását igénylő, sőt követelő hangulat kialakításában oroszlánrésze volt. Létrejött egy ellenzéki beállítottságú, antisztálinista közvélemény. Más sztálinista vezetésű országokban sehol sem volt ilyen közvélemény. Az ellenzéki újságok, újságírók és írók, no meg nagymértékben a Petőfi Kör teremtette meg. Ez tehát példátlan sikere a Körnek is. De ennél több is volt.

Hihetünk Gerő Ernőnek, aki első titkárrá való kinevezésekor azt mondotta nagydobra vert beszédében, hogy a Petőfi Kör az ország mintegy második központja lett. Ekkor gondolkoztam el azon, hogy íme, igazából ez magyarázta a párt Petőfi Kör elleni brutális föllépését. Ez volt a Kör ellen kibontakoztatott hajsza igazi értelme. A párt szigorú és kemény lecsapása rá, kíméletlen, meg-megújuló támadása egy másik párttól való eszeveszett félelmét fejezte ki. Nem a mi, végeredményben eléggé szerény vitáinktól ijedt meg. Ez rettenetesen zavarta, de alapjaiban nem rázta meg. Az izgatta, hogy fővárosi, hacsak nem országos politikai szervezkedéssé nőtte ki magát. Látogatottsága, létszáma ugrásszerűn, hetek alatt nőtt százakból több ezerre. Rájöttem, hogy a Kör minden szándék nélkül, teljesen spontánul egy második párt szerepébe került. Ezt eddig tulajdonképpen csak néhány munkástól hallottuk, s megmosolyogtuk. Most a sztálinista vezérkartól, amit ugyancsak nem vettünk komolyan. Majdhogynem kapálóztunk ellene. Pedig legalább néhányunknak töprengenie kellett volna rajta. Ezt nem tettük, ami a Körnek talán a legsúlyosabb fogyatékossága volt. Nem mintha egészében úgy, ahogy volt, párttá lehetett volna alakítani, vagy annak szerepét és működését vállalni. Erről szó sem lehetett. Márcsak azért sem, mert egyszeriben megállította volna az ellenzéki folyamatot, lezárta volna útját. Olyan várva várt fegyvert adott volna a sztálinisták kezébe, amelyet könyörtelenül használtak volna a Kör végleges letörésére, egy börtönbüntetésekkel teli leszámolásra. S főleg: elszakadt

[12] Szilágyi József a Rajk László rehabilitációjáról tárgyaló, de neki igazságot nem szolgáltató 1955. novemberi KV-ülést követően egy taggyűlésen tömeggyilkosoknak nevezte Rákosiékat, és bíróság elé állításukat követelte. Ezért decemberben kizárták a pártból. Lukácsy Sándor Rákosinak a március 27-i egri pártaktíván mondott felszólalására reagálva az Írószövetség március 30-i párttaggyűlésén kijelentette, hogy az elkövetett bűnös törvénytelenségekkel nincs arányban a „júdási ajakkal kimondott három szó: Rajk László elvtárs." Lukácsy hozzászólása miatt botrányba fulladt, félbeszakadt a taggyűlés, amelyet csak április közepén folytattak. *(Szerk.)*

volna az ellenzéktől, amely pedig egyedül adott volna komoly tekintélyt egy ilyen vállalkozásnak.

Ám maga az ellenzék túlnyomó többsége, Nagy Imrével az élen, a Petőfi Kör széles serege, nem beszélve a vele rokonszenvező párttagságról, nem állt ezen az állásponton. A párton belüli lojális ellenzéki föllépés volt az elfogadható magatartás az óriási többség számára. Mégis, a legradikálisabb erőknek, éppenséggel a Petőfi Kör radikálisainak és a körülötte gyülekező leghatározottabb fiataloknak létre kellett volna hozniuk egy pártjelleggel működő, messzebbre látó és radikális programban megegyező magot. Ezt talán nem zilálta volna szét az alig néhány hónappal későbbi forradalmi vihar. Utólag persze könnyű okoskodni. De egy önálló, pártjellegű szervezkedés és szervezet nemigen illett bele a korszak politikai körképébe. Ellentmondott volna az ellenzéknek és reményeinek. Jómagam azonban legalább egy ideig csak tovább morfondíroztam rajta.

Mindenesetre az írókkal és az újságírókkal együtt óriási eredményeket értünk el. Rákosi leváltásáról már szó volt. A Petőfi Kör működése folytán a társadalomtudományi élet – történettudomány, közgazdaságtan, filozófia – sőt azon túl az egész szellemi élet fölpezsdült és fölfrissült. Minden tudományos ágazat igyekezett lerázni magáról az addig ránehezedett sztálinista bilincset. A Kör lehetővé tette az oktatóknak és tudományos kutatóknak, tudósoknak és művészeknek, hogy végre szabadon kifejezzék magukat. A kinyitott palackot nem lehetett újra bedugaszolni. Megadta a kereteket és a lehetőséget, hogy a sztálinizmus oldalán lejáratott és hitelét vesztett értelmiségiek nyilvánosan fölülvizsgálják, és kijavítsák hibás és káros nézeteiket. Visszataláltak a tudományos élet útjára, visszanyerték saját önbecsülésüket is. Újra fölemelkedtek. Persze igaz az az egyesek részéről vádként hangoztatott megállapítás, hogy a Petőfi Kör elsősorban nem a tudomány iránt érdeklődött. Vitái mindig politikai természetűek voltak. De tudományos téren is nagy érdemük volt az, hogy bebizonyították: nincs politika nélküli, apolitikus társadalomtudomány. Igazolták, hogy a tudomány első lépése a saját működésének megfelelő feltételek megteremtése. A viták nem egyszerűen ennek vagy annak a tudományos ágazatnak egy-egy kérdését vetették föl, hanem az egész tudománynak, ezen belül az egyes ágazatoknak a létkérdéseit. Újólag és csattanósan bebizonyosodott, hogy nincs tudomány politika nélkül, aminthogy az is még igazabbá és világosabbá vált, hogy nincs helyes politika virágzó tudomány és tudományos élet nélkül. A kör vitáiból nyilvánvalóvá lett, hogy az általános politikai problémák összefonódtak egy-egy szaktudomány kérdéseivel. És megfordítva.

Úgy éreztük, hogy ezután rövidebb-hosszabb nehéz idők következnek, talán a börtönt is meg kell járni. De azután – reméltük – cselekvésünknek talán még nagyobb korszaka következik. Hallatlanul büszkék voltunk arra, amit már eddig is tettünk. Bizony nem volt kismiska. Bízvást elmondhattuk Vörösmartyval: „ez jó mulatság, férfimunka volt!"

Rákosi leváltásával és az új vezetőség hivatalba lépésével félig-meddig máris megvalósult Déry Tibor borúlátó jövendölése. De csak félig-meddig. A sánta szamarak még kénytelenek voltak megosztani újonnan nyert hatalmukat a sánta versenyparipák némelyikével – akik még sántábbakká lettek. Majd csak november 4. után következik be a sánta szamarak kezdetben a bajonettek hegyén ingadozó

osztatlan uralma. Egyelőre Gerő tartotta a kormánykereket, amit alig-alig fordított el a Rákosi által megszabott iránytól. A sztálinista ellentámadás nem szűnt meg, csak alábbhagyott, a súlyos június végi párthatározat továbbra is érvényben maradt. Mi sem működhettünk, sőt a négyszázas lista fenyegetése is Damoklész kardjaként lógott a fejünk fölött.

Soraínkban is akadtak, akik még viszonylag hosszú sztálinista időszakot jósoltak. Az ellentámadás meglehetősen elnyúló idejére számítottak. Ez jogos és kézenfekvő föltevés volt, hiszen a sánta szamarakkal újonnan létrejött öszvérhatalom mindent elkövetett, hogy kordában tartsa az ellenzéket, bár ugyanakkor hozzáfogott a követelések számára is megvalósítható részének teljesítéséhez. Azt kürtölték, hogy „tiszta lappal" kezdenek, amely persze ugyanolyan mocskos volt, mint előtte. Ezen mindnyájan élcelődtünk, ami sok tekintetben csupán keserű irónia maradt. Azt is elhíresztelték, hogy Jugoszlávia felé megtették a kibontakozást ígérő biztató lépéseket, hiszen távozott Rákosi, akit Tito a személyes ellenségének tartott.

Emellett nem egy ténylegesen üdvözölhető lépést tettek. Rákosi értelmiségellenes politikája helyett most szirénhangokat hallattak. Igyekeztek megnyerni néhány tetszetős engedménnyel, ami azonban nem változtatott a lényegen. Fölszedték az aknazárat az osztrák határon, és lehetővé vált a sokak által óhajtott bécsi utazás. Ez valóságos tett volt, bár még mindig patikamérleggel mérték az útlevelek kiadását.

A legkezdetén úgy tűnt, hogy maga Nagy Imre is bizakodva szemlélte a változást. Sőt, talán túlontúl is. Abban reménykedett, hogy visszaveszik a pártba, és írásait rövid időn belül kiadják. De nagyon hamar fölismerte, hogy alig történt változás. Az ellene kiagyalt határozatokat nem vonták vissza. Igaz, hogy a hírek szerint Kádár a pártba való visszavétele mellett foglalt állást, de elítélte az elgondolásait. Mi több, rehabilitálta volna őt, de eszméit nem! Így aztán folyamatosan önkritikát követeltek tőle, amit önérzetesen visszautasított, és a sarkára állt.

Mindenesetre elég sok oka volt annak, hogy többen hosszabb, alig változott sztálinista korszakot láttak előttünk. Közéjük tartozott Tánczos is, aki a Petőfi Kör vezetőségében másokkal együtt, mint Hegedűs Andris, valamint az ellenzéken belül néhányan arra gondoltak, hogy beköszöntött egy viszonylag hosszú újabb sztálinista időszak. Jómagam nem tartoztam közéjük. Biztosan tudom, hogy az ellenzék vezetői közül Vásárhelyi Miklós sem. Olyan ideiglenes, gyenge lábakon álló kormányzatnak véltük a Hegedüs-kormányt, amelynek napjai meg vannak számlálva. Az ilyen találgatásoknak és helyzetfölméréseknek az eltérései dacára valamennyien tudatában voltunk, hogy a Rákosiék által fölépített és a „bírálói" által fönntartott rezsimnek előbb-utóbb vége szakad. És ez szabta meg közös véleményünket s együttes állásfoglalásunkat. Akkor is, ha a rezsim életkorának végét illetően eltért a véleményünk. De így vagy úgy, egy pillanatra se lett úrrá a levertség vagy a lehangoltság. Bizakodtunk. A bizakodás és a csak azért is hangulat általánossá vált. Ezt szívtuk be a levegővel is. Annyira, hogy az emberek egynémelyike szinte nyíltan azzal hencegett, hogy ő bezzeg rajta van a négyszázas listán. Hallottam aztán, hogy jóval később, utólag is akadt ilyen rátarti. Akkor, 56 nyarán például Erdős Péter újságíró úgy hordta ezt a feltételezett lefogás-

ra vonatkozó minősítést, mint egy kitüntetést. Olyan volt az általános hangulat, hogy városszerte mesélték: a kora tavasszal néhány napra lecsukott Erdős most fel-alá sétált a Nagykörúton, hangosan szidalmazva a rendszert – hogy végre letartóztassák. Nem tudom, igaz-e ez a kissé rosszmájú történet, de mosolyogva szájról szájra adtuk, mert annyira belevágott a közhangulatba, s mert annyira jellemző volt néhány ellenzéki vérmérsékletére.

Közöttünk senki sem volt, aki tüntetni akart volna ellenzéki mivoltával. Némelyikünk sokkal inkább hajlott arra, hogy mély bűnbánatot érezzen, mert kommunista lévén úgymond ő is bűnbeesett Rákosival. Előfordult, hogy időnként maga Tánczos Gyuri is efféle furcsa, bűnbánati álközösséget vállalt a sztálinista rezsimmel, s azt ismételgette, hogy „mindnyájunknak vezekelni kell". Mindig elítéltem ezt az általam igaztalannak, sőt veszedelmesnek tartott bűnbánó vezeklést. Sajnos többen ilyen képzelt bűnöket vettek magukra. Ez a fajta szinte misztikus és túlfűtött bűnvállalás – bűnök nélkül – időnként még Gimes Miklóst is elővette. Tánczos esetében előfordult, hogy tisztánlátását is zavarta. Vádolta a bűnösöket, de egy kicsit magára is kiosztotta legalábbis a hallgatás bűnrészességének erejéig elkövetett bűnök szégyenét. Sajnos elég nagyszámú olyan kommunista tartozott az ellenzékiek közé, aki ebben a vezeklési állapotban gyürkőzött a tennivalókkal. Nem egy író és újságíró szinte nyilvános gyónást tartott írásaiban. Benjámin László egyik szép és megrendítő versében a bűnös vezeklésével fordult a börtönből kiszabadult Haraszti Sándorhoz. De sem Gimes, sem Tánczos vagy Benjámin, sem általában a közeli ismerőseim nem tartoztak azok közé, akiknek ellenzéki cselekedeteit egy pillanatra is befolyásolni tudta volna ez a különös és átszellemült politikai bűnhődés. Ne képzeljük, hogy port hintettek a fejükre, vagy megtépték a ruhájukat. Egy pillanatra sem. Tánczos Gyuri egyébként viszolygott a mellverdesőktől, akik vagy azért verték a mellüket, hogy „ide lőjetek!", vagy azért, mert vezekeltek. Mégis befolyásolták az önmarcangoló írók és újságírók írásai. Talán lelki fölépítése is erre vitte... De nem lett úrrá rajta.

Jómagam nem estem efféle kísértésekbe. Nemcsak azért, mert sohasem hajlottam az önsanyargatásra. Egyszerűen azért, mert nem fogadtam el, hogy mások, akik ugyancsak tiszta szívből lettek kommunisták, és személyes bűn nélkül sok, akik ugyancsak tiszta szívből lettek kommunisták, és személyes bűn nélkül cselekedtek eszméikért, mások helyében, vagy másokkal, a bűnösökkel és cinkosaikkal együtt vezekeljenek. Még kevésbé tűrtem, hogy ez az útválasztás bennünket valamilyen megalázkodásra vagy másodrendű állapotra, esetleg félrehúzódásra kötelezzen. Az ilyen magatartás, állhatatosnak tűnő megbánás megállíthatta volna a küzdelmet, s ha elterjed, csupán a sztálinisták húztak volna belőle hasznot. No meg persze mindazok, akiknek se inge, se gatyája, hogy voltak-e, és lesznek-e hithű és elveikhez ragaszkodó kommunisták. Voltak, akiknek használt ez a vezeklés, másoknak pedig jólesett. Mindig idegenkedtem az effajta önkorbácsolástól, vagy annak az árnyékától is.

Nyár közepén voltunk. Megtörtént Rákosi leváltása, az új pártvezetőség kijelölése. A Petőfi Kör nem működhetett, de különben is kiürültek az egyetemek, az értelmiségi munkahelyek alkalmazottai vakációztak. Végre együtt lehettem néhányszor a gyerekeimmel, akik gyorsan növekedtek. Balázs fiam a hetedik évét taposta, András pedig nemrég töltötte be a negyediket. Vasárnaponként a délelőtöket és időnként a hosszú délutánokat töltöttük együtt. Lejártunk a közeli Margit híd pesti hídfőjénél kialakított játszótérre. De kicsiny volt, sok gyerek használta, meg aztán túl közel volt az ÁVH újonnan épült székházához. Gyakrabban kerestük föl a jóval nagyobb Szent István parkot. Ott ugrándozhattak a különféle berendezéseken, vagy Andráska nyugodtan homokozhatott játszópajtásaival. Rendszeresen használtuk a lakóhelyünkkel átellenes oldalon elterülő üres telket is a Pannónia utca és a Katona József utca sarkán. Azóta beépítették, de akkor a háborúban lebombázott épület helyén tátongott, a környékbeli gyerekek óriási örömére. Másokkal együtt mi is ott, a hepehupás grundon rúgtuk a labdát. Nem sejtettem, hogy néhány rövid hónap múltán majd évtizedekig nem láthatjuk egymást. Néhány órára valóban nem kínzott a lehetetlen helyzet, amelybe kerültünk. E helyzetben egyébként nemcsak a nyílt politizálás lehetetlensége miatt érzett tehetetlenség gyötört, az, hogy vajon mit tehetünk, hanem az esetleges letartóztatás is aggasztott. A bizakodó és reménykedő általános közhangulat aztán nagyon hamar, egy-két rövid hét leforgása után engem is elfogott.

Augusztusban járhattunk, amikor néhányan elhatároztuk, hogy újra keressem fel Nagy Imrét. Gondoltuk, biztosan jót tesz neki, ha tudatjuk vele változatlan együttérzésünket. Még azt is, hogy megújult reménnyel és elhatározással, tettre készen folytatjuk munkánkat. Mert ezt már elhatároztuk, sőt a DISZ-központtól érkezett, szinte hivatalos biztatást is kaptunk. Arra is gondoltunk, hogy ihletet kapunk tőle munkánk új szakaszában.

Nem túlzás, ha azt mondom – mert még élénken él bennem –, hogy valósággal szívrepesve mentem az Orsó utcába. Olyan időket éltünk, amikor az álbarátok – itt a „pártellenzékiekre" meg a velük tartó félénk határozatlanokra gondoltam – megmutatták valódi énjüket, s amikor sokkal nagyobb a jelentősége és értéke az enyémhez, vagyis a miénkhez hasonló tüntető elvbaráti látogatásoknak. Erősen reménykedtem abban is, hogy termékenyítő gondolatokat kapok tőle a Kör nagyobb és felelősségteljesebb tevékenységéhez. Megvallom, hogy olyan titkolt, kérdésekkel teli gondolatokat is dédelgettem magamban, amelyekre akkoriban kerestem a választ.

Gyorsan fogadott, szokásához híven minden teketória nélkül. De erősen felizgatott állapotban találtam. Felháborodottan mesélte, hogy most, Rákosi leváltása után sem akarják visszavenni a pártba nyilvános önbírálat nélkül. Márpedig egy önbírálat meghazudtolná korábbi tevékenységét, megcáfolná a már sokak által ismert írásait. Nem vállalhat ilyen megaláztatást. Ám ennek ellenére bízott abban, hogy önbírálat nélkül is visszaveszik a pártba.

Nosza, így a legelején előrukkoltam legbensőbb gondolataimmal: „Nem gondolja, Nagy elvtárs, hogy a legutóbbi események ismeretében itt az ideje egy új párt megalapításának, hiszen bizonyítékot nyertünk arról, hogy a mostani párt önmagától képtelen a megújulásra?" Még jóformán be sem fejezhettem mondókámat, amikor jól ismert nyugodt lelkiállapotát meghazudtolva, fürgén fölpattant helyéről, és szinte haragosan közbevágott: „Hogyan képzel ilyesmit, Nagy elvtárs?!" Aztán nyugodtabban folytatta azzal, hogy ez minden további fejlődést és kibontakozást elvágna, lehetetlenné tenne. Elmagyarázta azt is, hogy ő személyesen sohasem vállalkozna erre az egész múltját és felfogását megtagadó lépésre. Ez

az ő pártja, amellyel nem tudna szakítani. Majd azt is kifejtette, hogy az ilyen gondolatoknak még a szellőztetése és terjesztése is rendkívül káros, a vitája bomlasztó és gátló.

Ezt bizonygatta egy ideig. Évtizedekkel később, az *Élet és Irodalom* egyik számában – valamikor 1989–90 táján – fölfedeztem, hogy Rainer M. János gondozásában közzétették Nagy Imre egyik börtönírását. Olvasása során eszembe jutott ez a találkozás. Különböző barátairól szólt benne. Engem a barátai közé sorolt. Azok közé, akikkel nem mindenben értett egyet.[13] Bizonyára ez a vita lebegett a szeme előtt, hiszen ez volt az egyetlen eset, amikor nézeteink eltértek. Méghozzá nem akármilyen kérdésben. Egy új párt megalakítása mellett érveltem, amit ő szigorúan, megfellebbezhetetlenül elutasított. A cikk olvastán meglepett, hogy utólag is mennyire megmaradt benne a beszélgetés lényege. Már azt is kitüntető megtiszteltetésnek tartottam, hogy egyáltalán megemlített, s engem, a kis, jelentéktelen figurát a barátai között tartott számon. Ez volt, és ez maradt életem legnagyobb kitüntetése, amelynek értéke az évek múlásával csak gyarapodott.

Amikor megnyugodott, és fölindulása gyorsan elpárolgott, azt fejtegette, hogy minden látszat ellenére arra kell fölkészülni, hogy őt visszaveszik a pártba, és az ellenzék hatalomra kerül. Ezért helyeselte azt az elhatározásunkat, hogy ezentúl a viták megindulásával egyre inkább az egyes ún. szakmai jellegű gazdasági és kulturális témák felé fordulunk. Az volt a benyomásom, hogy egyáltalán nem veszett el a reménye. Ezért fogadta örömmel, hogy szinte egy kormányprogramot kimunkáló szakmai jellegű vitákat rendezünk. Bízott abban, hogy rövidesen újra kormányra kerül. Az ellenzéket elítélő, súlyos június végi párthatározatot szinte a semmibe vette. Olyan ideiglenes intézkedésnek tartotta, amelyet Rákosi már a bukását érezve, utoljára gyorsan meghozott. Ismertette velem – amit már Vásárhelyiéktől tudtunk –, hogy a pártba való visszavételéről tárgyalnak. Arról folyik a vita – tudatta –, hogy ennek fejében önbírálatot várnak tőle, amire ő sohasem lesz képes. Szinte sugárzott róla meggyőződése, hogy rövidesen visszatérhet a pártba. Sőt, hogy kiadják az utóbbi években született, eddig suba alatt terjesztett írásait.

Közöltem vele, hogy a Petőfi Kör különböző bizottságokat szándékozik létrehozni. Legelőször talán az ötéves tervvel vagy az iparral foglalkozó bizottságot, azután egy mezőgazdaságit, s esetleg a kultúrpolitikával foglalkozó együttest kívántunk szervezni. Ekkor még magunk sem tudtuk pontosan. Már itt megjegyzem, hogy a bizottságok terve valamivel később, a szeptember–októberi hónapokban bontakozott ki jobban. Nagy Imrét valósággal felvillanyozta ez a terv.

[13] A szerzőnek emlékiratai készítése közben feltehetőleg nem állt rendelkezésére az említett cikk, ezért jelzem, hogy Rainer M. János „Fogságból visszatekintve – Nagy Imre 1956-ról" című írása (Élet és Irodalom, 1990. október 12.) nem forrásközlés, hanem egy tudományos fórumon tartott előadás cikkváltozata, amelyet Nagy Imrének a vizsgálati fogságban, a kihallgatások során tett vallomásaira alapozott. Rainer felsorolja, hogy Nagy Imre a hozzá közelállók közül kiket nevezett elvbarátainak, tanítványának és munkatársának, azon híveinek, akikkel a barátsághoz közel álló viszonyban volt és azon híveinek, akikkel nézeteltérései is voltak. Nagy Balázst az utóbbi csoportba sorolta – Déry Tibor, Gimes Miklós, Fazekas György, Lőcsei Pál, Mikó János, Surecz József, dr. Radó György és Kuczka Péter társaságában. *(Szerk.)*

Megjegyezte, hogy ők, mármint az ellenzék vezetői is foglalkoznak ilyesmivel, mert ez rendkívül hasznos és égetően szükséges. Ennek támogatására megígérte segítségét, s rögtön ideadta néhány írását, amelyeket talán – mondotta – haszonnal forgathatunk. Ezek címére és témájára sajnos már nem emlékszem. Annál is kevésbé, mert volt köztük olyan, amelyet korábbról ismertem. Egyébként pedig gyors elolvasásuk után azonnal továbbadtam őket. Olyan múlhatatlanul szükséges anyagoknak tekintettük, amelyek megnyitották előttünk az utat, mert segítettek a sztálinizmus leleplezésében, pontosították gondolatainkat, belehelyezték elgondolásainkat az ellenzék politikájába, s amelyek előbb-utóbb úgyis kiadásra kerülnek. Nem kellett külön megjegyezni őket: a saját gondolatainkban éltek tovább. Ez nem mentegetődzés rossz emlékezetem miatt, ugyanis csakugyan ez volt a helyzet. És mégis szégyellem, hogy így esett: címük és témájuk kiesett az emlékeimből. Talán azért is, mert Nagy Imre a sztálinista gondolat és gyakorlat leleplezését folytatta ezekben az írásaiban. Korábbi írásairól már szóltam, legalábbis azokról, amelyek a kezembe kerültek.

Megvallom, hogy erősen felzaklatva és földúlva hagytam el az Orsó utcát. Nem kis időbe tellett, míg úgy-ahogy elrendeztem magamban ennek az új pártnak általam fölbolygatott ügyét. Legbensőmben egy ideig sehogysem tudtam lecsendesedni. Kérdéseimet majd a forradalom tapasztalatai fogják ideiglenesen „megoldani". Akkor a Nagy Imre iránti mély tiszteletem, az ellenzék felé táplált megszakíthatatlan politikai lojalitás és a közvetlen fegyvertársaim iránti ragaszkodó együttérzés megakadályozta ennek további feszegetését. Na meg az ügy iránti betyárbecsület. És végül: önmagamban sem találtam megnyugtató választ, hiszen maga az egyetlen, valóban hiteles és lehetséges pártvezető ellenezte ezt a tényleg fölforgató lépést. Így aztán megoldatlanul félretettem e bonyolult ügyet, és csodák csodájára nem is gondoltam rá többet. Egészen a forradalomig.

Már augusztusban belevetettük magunkat a szeptemberben megújuló küzdelmek előkészítésébe, mert távolról sem adtuk föl a harcot. Csak megváltoztattuk formáját. Az ún. szakmai témák felé fordultunk. Azután a harcos jeladást képező, a buzdító üzenetet közvetítő témák felé. Egész föllépésünket mintegy beharangozva, már szeptember legelején nagymértékben közreműködtünk a Károlyikertben megtartandó Kodály-hangverseny megrendezésében. Már nem tudom, hogy milyen másik szervvel vagy egyesülettel együtt. Mindenesetre mi voltunk a hangadók. A hangverseny valóságos politikai tüntetés volt, mert nemcsak Bartók, hanem Kodály is alig-alig megtűrt, háttérbe szorított művész volt, akit most zászlónkra tűztünk. A Károlyi-kert méretei, sőt a hangverseny szabadtéri megrendezése ugyancsak kihívásként hatott. Nem maradt egy hangversenyterem mégiscsak leszűkült keretei között.

Részünkről elsősorban Mihály Andris foglalkozott a rendezvény előkészületeivel, amelyekbe én is jócskán besegítettem. Egyszer-kétszer találkoztam vele egy nagykörúti vagy Király utcai presszóban, ahol megtárgyaltuk a tennivalókat. Rengeteg munka volt, de ha jól emlékszem, nagy segítséget kaptunk egy hivatalos hangversenyiroda-féle intézménytől. Gyakorlatuk volt benne. Néhányszor fölkerestem Lehel Györgyöt is, a Rádiózenekar karmesterét, akit a hangverseny karmesterének kértünk föl. Lehelt már akkor megismertem, amikor a Rádiónál dol-

goztam sofőrként, s a zenei osztály részére tartott szemináriumom egyik résztvevője volt. Már amikor el tudott jönni. Rokonszenveztünk, mert fiatal és jókedélyű, barátkozó, mi több, erősen ellenzéki felfogású embernek láttam. Most nagy örömmel fölajánlotta segítségét. Úgy emlékszem, hogy az óriásira nőtt közönség előtt rendezett, nagysikerű hangversenynek tényleg ő volt a karmestere.

Mindenesetre a Petőfi Kör tevékenysége egy csapásra beindult. Sikeresen. Akkor már egy ideje nemcsak a Múzeum utcai Kossuth Klubban gyülekeztünk. A budai Bem rakpart 44. számú házának tágas földszintjén rendezték be a Kossuth Klub fiókját, amelyet Eötvös Klubnak neveztünk el. Oda tettük át főhadiszállásunkat, ahol főleg mi, Petőfi körösök nyüzsögtünk. Nyugodtabb volt a légkör, meg kinyújtózhattunk. Ma is előttem van az általam igen kedvelt Bem rakpart romantikusan szép gesztenyefa sorával, a széles Dunával és tovasikló hajóival, utánozhatatlan hídjaival, az átellenes part parlamentjével. Ebben a levelezőlapra kívánkozó környezetben tartottuk gyakori megbeszéléseinket, és szövögettük a terveinket.

Tennivaló pedig bőven volt. Már az előző hónapokban tagkönyveket bocsátottunk ki. Annyi volt az erre vonatkozó kérés, hogy végül nekiláttunk a házi jellegű, általunk készített, majd a DISZ budapesti bizottsága által kiadott tagkönyvek gyártásának. Egyetlen ügyintézőnk, gépelőnk, Józsáné foglalkozott vele, aki szorgalmasan töltötte ki a budapesti bizottságtól érkező „látogatási jegyeket". Mi nem sokat törődtünk ezzel. Lehet, hogy már a Schreiberrel történt találkozásom idején is létezett, s erre nem is gondolva feleltem neki, hogy nincs ilyen. A kibocsátó munka lassan haladt, s úgy gondoltuk, hogy ráérünk ezzel. Azt jóformán föl sem mértük, hogy erősítette volna a Kör szervezet jellegét, ha többet foglalkoztunk volna vele. Vagy talán éppen ezért hanyagoltuk el? Fontosabb dolgokra sem emlékszem már, hát még az ehhez hasonló papírügyekre...

Nyár végén egyáltalán nem gondoltunk a súlyos párthatározatra, vagy csak nagyon keveset. Ez már valahogy a régmúlt emléke lett, amelyre az első napok feszültsége, izgalmai után rá se hederítettünk. Mihamar kidolgoztuk munkánk tervét, amelynek első mozzanata volt a hangverseny. De már ennek előkészítése során – tehát azt hiszem, augusztusban – kiélezett politikai helyzetben dolgoztunk.

A párthatározat és az új pártvezetőség kijelölése, valamint főleg a poznańi felkelés nyomán létrejött feszültebb légkörben újra kellett fogalmazni politikánkat. Most utólag megint azt kell mondanom, hogy sajnos nem hatoltunk eléggé a dolgok mélyére. Meglehetősen felszínesen, csupán közvetlenül a körülöttünk levő és előttünk álló helyzetet mérlegeltük. Azt is csak nagyrészt hírekre és benyomásokra alapozva, s mintegy az eseményekre és a közvetlen tennivalókra regálva. A mélyebbre hatoló meggondolásokat általában a poznańi események váltották ki. Lesznek-e, lehetnek-e nálunk Magyarországon a poznańi kitöréshez hasonló megmozdulások, s komoly ellenforradalmi veszélyt válthatnak-e ki? Vajon miképpen szabjuk meg az ellenzék feladatait, nehogy elősegítse az ellenforradalmi fellépés lehetőségét?

Ezzel kapcsolatban az ellenzéken belül nagyjából és durván megfogalmazva két fő álláspont rajzolódott ki. Az egyik szerint Magyarországon igen erős ellenforradalmi veszély fenyegethet, ami óvatos és nagyon meggondolt föllépésre kényszeríti mindazokat, akik a helyzet megjavítására törekednek. A másik, a véleményem szerint határozottabb álláspont képviselői – magam is közéjük tartoztam – ugyancsak tisztában voltak azzal, vagy legalábbis úgy érezték, hogy van ellenforradalmi veszély, de azzal érveltek, hogy éppen a kormányzat sztálinista gyakorlata, a rendkívül szükséges reformok elodázása váltja ki. Következésképpen minél erélyesebben lépünk föl, annál nagyobb remény van a helyzet gyökeres megváltoztatására – és a fenyegető ellenforradalmi veszély elhárítására is. Visszagondolva furcsa elképzelni, hogy alig néhány héttel a forradalom előtt ilyen megfontolások foglalkoztattak bennünket. Sajnos nem elég mélyen és következetesen. Annyira meg voltunk győződve, hogy harcunk rövid időn belül sikeres lesz, hogy egy felkelés lehetőségének gondolatát elhessegettük – bár gondoltunk rá. Bizony-bizony felületesen.

Az ellenzék vezetői között a mérsékelteket többek között Haraszti Sándor, Donáth Ferenc, Ujhelyi Szilárd képviselte, míg a radikálisabbak hangadói Losonczy Géza, Vásárhelyi Miklós és Gimes Miklós voltak. Nálunk a Petőfi Körben a vezetőség tagjai jobbára ingadoztak: Tánczos és Hegedűs mérsékeltebb hangot ütött meg, mint mi néhányan: Bohó Robi, Sánta Ferenc, Prágai Dezső és én. A többiek sokkal inkább az előző álláspontot képviselték. De gyorsan el kell oszlatnom az olyasféle feltevést, mintha ezek a véleménykülönbségek végleges álláspontttá vagy áramlattá jegecesedtek volna ki. Egyáltalán nem. Gyakran előfordult, hogy egy-egy kérdés kapcsán a mérsékeltek egyike, például Haraszti szólt radikális hangon, vagy fordítva. Nálunk a Körben is így volt. Nem voltak végleges táborok vagy akár csoportosulások. Ide-oda hullámzás volt, ami ugyancsak azt mutatta, hogy nem munkáltuk ki véglegesen politikai fellépésünk alapkérdéseit. Gyakran csak az elütő hangvétel különböztetett meg egy „radikálist" és egy „mérsékeltet". Mindenekelőtt egyetértettünk abban, hogy kertelés nélkül, határozottan elutasítottuk Gerő és Kádár szándékát – amit gyakran hangoztattak –, hogy „tiszta lappal" kezdik a kormányzást. Valamennyien fölháborodva visszautasítottuk ezt a félrevezetésre szánt, hazug „tiszta lapot". A közöttünk levő időnkénti különbség alapja az volt, hogy némelyek jobban bíztak abban, hogy a párt valahogy önmagában is képes lesz megújulni.

Egységes és meg nem alkuvó föllépésünket táplálta és nagymértékben erősítette Nagy Imre tántoríthatatlan elvhűsége, amellyel visszautasította az önbírálatot. Újra és újra megkeresték a pártközpontból, hogy rávegyék erre, aminek a fejében párttagsága visszaadását ígérték. Nekem is említette, hogy ezekben a párbeszédekben Kádár csökönyösebb volt, mint Gerő. Rá akart szolgálni a nála is hétpróbásabb sztálinisták bizalmára, s az a mondás lebeghetett előtte, hogy „új seprő jól seper". Nagy Imre állhatatos és sziklaszilárd kitartása, ami széles körben köztudomású volt, egy csapásra lerántotta a leplet a „tiszta lapról". Maga ez a körülmény a radikalizmus felé hajtotta az ellenzéket. Akkor is, ha az „Öreg" többször kérte párttagsága visszaadását, és hajlandó volt bizonyos engedményekre. Az önbírálat visszautasítása önmagában véve a megfelelő helyre tette az utóbbiakat. Voltak az ellenzéken belül, akiknek nem tetszett ez az engedékenység. Nem helyeseltük sem ezt, sem a pártba vetett bizalmát. Olyan, a régmúltból származó

csökevénynek láttuk, amelyet elnéztünk, mert a lényeg az önkritika megfellebbezhetetlen elutasításában volt, valamint az önálló, bíráló hangban, amelyet mindvégig megőrzött a párttal és vezetőivel szemben. Sohasem hódolt be.

Mindennek figyelembevételével a közeljövőre vonatkozó elgondolásaink, terveink a párthatározat és az új vezetőség által teremtett általános helyzetet valamint a köreinkben kialakított nézeteket tükrözték. Vége szakadt a Kör gyorsan fölfelé ívelő politikai útjának. Gerővel szólva úgy is mondhatnám, hogy a „politikai centrum" pályafutása befejeződött. A Körnek meg kellett juhászodnia, bár nem törték meg, s le sem mondott politikai tevékenységéről. Tovább folytatta a vitákon keresztül is, noha sokkal inkább az úgynevezett szakmai keretekben.

Kidolgoztuk a szeptemberi–októberi viták többé-kevésbé pontos tervét, de már ebbe belejátszottak olyan politikai megfontolások, melyek a szakmai vitákat politikai fórumokká is tették. Ide tartozott a Nékosz ügye, amelyet maga a DISZ-központ szorgalmazott a nyár folyamán. Vezetői jobban fölmérték, mint bárki, hogy az ifjúság körében forrongás van, és valóságos lázadás erjed. Mindent megtettek tehát, hogy a Kardos és Márkus által írt 1954-es A fiatal írók memorandumát valahogy beépítsék, méghozzá hamarosan, a DISZ megújulását tervező elgondolásaikba. Versenyt futottak az idővel, és rettenetesen igyekeztek, hogy kihasználják a Nékosz rehabilitálását a DISZ megmentésére. Különösen Gosztonyi János, a DISZ egyik központi titkára (Hollóssal együtt) mindent megtett ennek érdekében. Nála az is közrejátszott, hogy régi Györffy-kollégista lévén szívügye volt a Nékosz. A DISZ kereteiben szinte megállás nélkül működött az ún. Nékosz-bizottság a régi györffysta Barla Szabó Ödön vezetésével, amely a DISZ-szel ez ügyben együtt dolgozó Kardos Laci és Gyenes Tóni közreműködésével tevékenykedett. A viták sorozatát éppen a népi kollégiumokról tartott, elsősorban politikai jellegű vitával nyitottuk meg szeptember közepén. A népi kollégiumok, valamint elismert vezetői, Kardos és Gyenes teljes rehabilitálását kívántuk elérni. Azért is küzdöttünk, hogy ezzel együtt a kollégiumok értékes nevelési tapasztalatait fölhasználják mind a közoktatásban, mind az ifjúsági szervezetben.

Ezzel egyidőben folyt a Rajk és társai nyilvános temetéséért és megkövetésükért kibontakozott küzdelem. Rajk Júlia tárgyalásai az egyre inkább hátráló pártközponttal állandó anyagot szolgáltattak. Személyesen ő és munkássága állt ennek a harcnak az előterében. A volt bebörtönzött Haraszti, Losonczy, Donáth és a többiek segítettek neki. A meggyilkoltak nyilvános állami temetését követelték. A Petőfi Kör nem vett részt ezekben a tárgyalásokban. Mi „csak" a Kör rendezvényein adtunk erős és nyilvános hangot ennek a követelésnek.

Ekkor, valamikor szeptember legelején jelent meg Losonczy Géza nagy jelentőségű cikke a *Művelt Nép* című lapban. A cikk az új helyzetben megszabta az ellenzék politikáját, irányt adott annak. Maga az írás kemény válasz volt az értelmiséget kiengesztelni és leszerelni kívánó párthatározatra.[14] Kitörő örömmel fogadtuk, mert utat mutatott akkor, amikor kissé elvesztettük az irányt a közvetlen

[14] Az MDP KV 1956. június 14-i keltezésű értelmiségi határozatát a Társadalmi Szemle 1956. augusztusi száma tette közzé. Ehhez kapcsolódott Losonczy Géza „Az értelmiségi határozat" című, a Gerő-féle politikát bíráló cikke a Művelt Nép 1956. szeptember 2-i számában. *(Szerk.)*

tennivalókkal foglalkozva. Most világos lett a követendő út, és annak feltételei még megfoghatóbbá váltak.

Losonczy nemzetközi keretbe ágyazta a feladatokat, amelyeket a pártvezetőség felé követelésként állított fel, mifelénk, az ellenzék számára pedig követendő célokat. Világossá vált előttünk, hogy e követelések teljesítése képezi annak legfontosabb politikai feltételét, hogy Nagy Imre újra kormányra kerülhessen, s az ellenzékkel együttesen végrehajthassa programját. Ezek között elsőként szerepelt a kivégzett és bebörtönzött, elűzött és meggyalázott pártvezetők és párttagok teljes rehabilitálása, nyilvános temetése és megkövetése. Ezen túlmenően szorgalmazta a régi koalíciós pártok vezetői és tagjai jogainak helyreállítását is. Szükség van ezenkívül – fejtette ki Losonczy – a pártapparátus teljes felülvizsgálására, a bűnösök és vétkesek leváltására. Elengedhetetlen továbbá, hogy eltöröljék az utóbbi évek bűnös és elhibázott párthatározatait.

Mindez egy új, megváltozott párt képét vetítette elébünk, amiért nemcsak érdemes küzdeni, hanem szükséges is a helyes politika megvalósításához. Magam is örömest síkraszálltam érte, bár egyáltalán nem bíztam már abban, hogy mindez megvalósulhat. Vajon mi késztethet erre egy velejéig megromlott, lejáratott és bűnbeesett pártot? Gerőék „tiszta lapja" ugyanis világosan mutatta felfogásukat, hiszen elhatárolván magukat Rákositól mintegy befejezettnek és lezártnak tekintették a bűnös múltat. Losonczy mégis minden további haladás feltételeként jelölte meg az alapos pártttisztítást.

Mindnyájunknak új lendületet adott az írás, serkentette harcunkat. Azzal is, hogy fölvetette az értelmiség új, megnövekedett szerepét és felelősségét az ország vezetésében. Félreérthetetlenül leleplezte az ármánykodó, „tiszta lappal" föllépő vezetőséget, s megjelölte a vezetőségben és különféle mesterkedéseiben a harc céltábláját, azaz a párt megtisztítását és az elűzöttek megfelelő helyre állítását. Az írás egészében bizakodó hangja külön is buzdított bennünket.

Ebben az időben zajlott le az Írószövetség kongresszusa. A pártapparátus teljes vereségét és az ellenzék győzelmét hozta. Újabb erőt adott. Ez egészen természetes volt, hiszen a szabadon választott új vezetőségből kiebrudalták a sztálinistákat. Helyüket teljes egészében az ellenzéki írók foglalták el. Déry, Háy meg a többiek s a fiatalok közül Kuczka Péter, Sarkadi Imre. Melléjük választották – s ez nagy szó volt – az addig elnémított és üldözött Németh Lászlót, aki ráadásul az *Irodalmi Újság* egyik szerkesztője lett, valamint a népszerű Tamási Áront. Valóságos földcsuszamlás volt. Nemcsak az irodalmi életben és annak vezetésében, hanem általában az ellenzék és a pártapparátus küzdelmében is. Ez utóbbi jelentékeny vereséget szenvedett. A fölszabadult írók erőteljes, nyilvános hangot adtak újra fogalmazott, de régi követeléseiknek, melyeket akkor már az értelmiség tömege visszhangzott, sőt, az egész erjedő társadalom. Az írónak indult, de sztálinista hivatalnokká süllyedt Darvas József miniszter lemondását sürgették, Déry és Tardos visszavételét a pártba, ami meg is történt. Elemi erővel újult meg legfőbb követelésük, mint az egész társadalom szava: Nagy Imrét a hatalomba!

Ebbe a politikai keretbe illeszkedik, hogy tervbe vettük a református teológiai főiskolával való kapcsolatfelvételt. Bizonyos értelemben rákényszerültünk, mert ők kerestek meg bennünket. Elmondták, hogy a papnövendékek között er-

jedés indult meg, és nyilvános vitákkal akarnak szembeszállni a sztálinisták által rájuk kényszerített vezetőkkel, Péter Jánossal, Bereczky Alberttel és másokkal. Szövetségest és hátvédet kerestek ehhez. Mi pedig abban bíztunk, hogy a teológián létrehozott, a Petőfi Körhöz hasonló vitaklubbal le tudnánk szerelni az esetleges jobboldali térnyerést. Hiszen tudott volt, hogy a katolikus egyházzal ellentétben a református egyháznak sok híve és vezetője az ellenzéknek elkötelezett, a szocializmushoz közel álló demokrata.

Ezt régi és legújabbkori hagyományok egyaránt táplálták, amelyek erősen éltek a reformátusok között. Nem akarok belemenni itt olyan történelmi fejtegetésbe, mely bemutatná a Habsburg-elnyomással összenőtt katolikus reakciót, amely már az elejétől szembekerült a függetlenségre és a társadalmi haladásra hivatkozó reformációval. A Rákóczi és a Kossuth nevével fémjelzett függetlenségi küzdelmeknek a reformációhoz kapcsolódó jellegzetességeit sem kívánom elemezni. Ez a sajátosság, amely nem vonatkozott a küzdelem minden egyes résztvevőjére – hiszen Horthy például református volt –, nagyjában-egészében az újabbkori társadalmi harcokat is jellemezte. Ebből is csak jelzésképpen említem a Horthy-rendszerrel szembenálló társadalmi mozgalmakat. Nem beszélek a munkásmozgalomról, ahol elsőrendű volt a zsidóság szerepe. A népi írók mozgalmában és a Bartókot, Kodályt követő népzenei törekvésekben nagy számban vettek részt fiatal református papok. És megfordítva, az összes református ifjúsági szervezet melegágya lett a népi irányzatoknak, mozgalmaknak és kultúrának. A református egyház komolyan kacérkodott a parasztszocialista, harmadikutas áramlatokkal. Rákosiék persze ugyanúgy elnyomták a református egyházat, mint a többit. Ennek ellenére a református egyház tekintélyes része megőrizte mind az örökölt népi hagyományait, mind pedig a sztálinistákkal szembeni függetlenséget és ellenállást.

Már nem tudom, hogyan jött létre a kapcsolat, de azt hiszem, hogy a teológia dékánja, dr. Papp László kezdeményezte. Tánczossal együtt kerestük föl Ráday utcai hivatalában. Meglepődtem fiatalsága láttán és az igen szívélyes fogadtatáson. Elmondta, hogy nagy forrongás van a hallgatók között, és szeretnének egy vitát rendezni, hogy kibeszéljék magukat, és megfogalmazzák követeléseiket. Kertelés nélkül elárulta, hogy szükségük van a Petőfi Kör fedezetére, hogy elhárítsák a hivatalos egyház részéről várható éles támadásokat. Elmondta, hogy megbíznak a Körben, amelynek működése közel áll hozzájuk, sokan járnak vitáira.

Elvileg hamar megegyeztünk, mert mi is jó szívvel vettük ezt a közeledést. Papp dékán külön aláhúzta, hogy bár lehet jobboldaliakat is találni a teológusok között, mind többségük, mind ő maga teljes szívvel támogatja Nagy Imrének és az ellenzéknek a szocializmus keretei közötti megújulási terveit és követeléseit.

Gyakorlati megállapodás nem született, mert nehezen lehetett volna időpontot meghatározni. A helyzet még túl bizonytalan volt. Egyikünk se akarta fölöslegesen kihívni maga ellen a még mindig veszélyes, éber és lesben álló hatalmat. Kapóra jött volna neki egy ilyen „reakciós és jobboldali" rendezvény. Nem akartunk ürügyet szolgáltatni. Abban állapodtunk meg, hogy az erősen remélhető tisztultabb időben konkrétan megtárgyaljuk a feladatokat. A fölgyorsult események ezt is lehetetlenné tették.

Mindenesetre rendkívül pezsdítő volt Losonczy cikke valamint az írók nyílt hangja és legújabb győzelme. S ezen felül valamennyiünket buzdított a lengyel példa. Előttünk járt Lengyelország az éledésben és a nagy politikai eredményekben. Gomułkát, akit a lengyel Nagy Imrének tartottunk, már augusztus elején visszavették a pártba, s arról érkeztek hírek, hogy hamarosan az ottani párt vezetője lesz.

A magyar pártapparátus egyre inkább kapkodott. De kapkodásában sem vesztette még el sztálinista fejét. Mindjobban hátrált, és arra kényszerült, hogy ilyen vagy olyan engedménnyel megpróbálja leszerelni az előnyomuló ellenzéket, feltartóztatni az egyre fenyegetőbb vihart. Ez a kettősség jellemezte a pártvezetőség határozatát[15] a népi kollégiumi mozgalmat ért súlyos sérelmek orvoslására. Erre ösztönözték a már megrémült „pártellenzék" tagjai, de különösen a DISZ vezetősége, amely – érzékenyebb lévén a sürgető követelések iránt – már hónapok óta serényen buzgólkodott végeredményben a népi kollégiumok helyreállításáért. Másfelől azonban ugyanez a párthatározat érvényben hagyta a megbüntetett Kardos László és a félreállított Gyenes Antal Nékosz-vezetők elleni büntetést és más rendszabályokat. Ez a felemás, egy lépés ide, egy lépés oda, előrelépő, majd visszatáncoló magatartás volt jellemző a pártapparátusra. Sohasem tudta magát elhatározni a fenntartás nélküli, valóban megújuló és megújító politikára. Kényszerű engedményeit azonnal kihasználtuk, mint most is.

Mint említettem, a kényszerű hosszú szünet után szeptember közepe tájára meghirdettük az első vitát a népi kollégiumok tapasztalatairól. Nagy szó volt, főleg ha figyelembe vesszük, hogy alig két hónapja Rákosiék kiátkozták a Petőfi Kört. Pataki Ferit bíztuk meg, hogy elnököljön a gyűlésen, és a fő előadást is ő tartsa. Akkor már nem dolgozott a DISZ vezetőségében, de nagy befolyása volt ott. A pedagógiai tudományok aspiránsa lett. Pedagógus foglalkozása és népi kollégiumi múltja duplán alkalmassá tették a rendezvény vezetésére.

A vita estjén, szeptember 16-án a Kossuth Klubban gyülekeztünk. Csakhamar ezúttal is kicsinek bizonyult. Ezernél több érdeklődő jelent meg, ami legvérmesebb reményeinket is meghaladta. Kaptuk magunkat, s megtartottuk az immár második tömeges átvonulást, most a bölcsészkar Trefort kertjében lévő híres Gólyavár nagytermébe. Megszállta a felvillanyozott, méhkasként zsibongó tömeg. Rengeteg volt kollégista, s a kollégiumi mozgalom számos barátja.

Tánczos néhány bevezető szót mondott. Elégedetlen voltam vele, amint jó néhányan mások is. Elítélte azokat a múltbeli fölszólalásokat, melyek a pártra tartozó kérdéseket feszegették. Kijelentette, hogy az ilyesmi a pártra tartozik. Úgy éreztem, hogy engedett azoknak a sürgetéseknek és nyomásoknak, melyek még ma is ilyesmit kívántak tőlünk. Továbbá arra is fölhívott, hogy szabjunk határt a vitáknak, pedig a korlátozás hiánya éppen a legfőbb erényük volt. Az Írószövetség magától értetődően és fölényesen áthágta a korlátokat. Nem éreztem az ilyenféle nyilatkozat szükségét.

[15] Az MDP Politikai Bizottságának 1956. szeptember 14-i határozata megjelent a Szabad Nép szeptember 16-i számában. Újabb közreadását lásd: A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. Főszerk.: *Izsák Lajos*. Napvilág Kiadó, 1998. 466–467. o. *(Szerk.)*

Abban sem értettem egyet a vezetőség többségével, hogy Pataki a népi kollégiumoknak szinte kizárólag a nevelési tapasztalataival, az ezen a téren valóban újat és merészet alkotó hozzájárulásával foglalkozott. Főleg nevelési oldaláról közelítette meg a Nékosz gazdag múltját. Úgy éreztem, hogy ez nagymértékben kielégítette pedagógiai érdeklődését. Csakhogy nem felelt meg sem valamennyiünk politikai fölfogásának, sem a környező világ követelményeinek. Vagy legalábbis az ellenzéki elvárásoknak.

Pataki helyrebillentette az egyensúlyt, amikor rámutatott, hogy a népi kollégiumok elleni támadás a nemzeti sajátosságok elleni sztálinista harcot fejezte ki és jelentette be. Nem véletlenül esett egybe a Jugoszlávia elleni általános támadással. Ezzel igen komoly összefüggéseket tárt fel a Nékosz valóságos helyéről és szerepéről a magyar nép elleni sztálinista támadásban. A kissé eltúlzott pedagógiai témát azzal hozta egyensúlyba, hogy követelte a népi kollégiumok teljes és alapos újjáértékelését. Ezzel mintegy félretolta a pártvezetőség ilyen értelmű állásfoglalásának szánt felemás és következetlen határozatot. Kardos és Gyenes munkásságának elismeréséért Pataki fönnhangon szót emelt.

Gyenes Tóni fölszólalása már csak azért is emlékezetes maradt, mert a hosszú évekig tartó száműzetés után – amikor munkásként dolgozott a Váci úti Láng Gépgyárban – ez volt az első nyilvános beszéde. Nyilvánosan elsőként szorgalmazta a megbélyegzett Mérei Ferenc pedagógus tudós rehabilitálását. Hiszen – mondotta – Méreinek elsőrangú szerepe volt a népi kollégiumok nevelési elveinek a kidolgozásában.

Talán Kemény István igényelte először, hogy az újjászervezendő első népi kollégiumot Rajk Lászlóról nevezzék el, amit nagy tapssal fogadtunk el. Ezt az elmaradhatatlan fölszólaló Győrffy Sanyi is követelései közé vette, s élénken ecsetelte a gyászos Rajk-per és a Nékosz elleni hajsza szomorú összefüggéseit.

Több ismert népi kollégista vagy a kollégiumok közeli barátja szólalt föl – például Somodi István és Márkus Pista –, de Kardos Laci sajnos nem volt közöttünk. Nem emlékszem pontosan, hogy mi volt az oka, de nem jöhetett el. Bizonyára megszólaltattuk volna, ha ott van, a jelenlévők szólásra bírták volna.

Márkus Pista részletesen ismertette azt a sokak előtt nem ismert tervet, amelyet Kardos Lacival együtt javasoltak az 54-es fiatal írók memorandumában. Ebben a DISZ megújulását a népi kollégiumok újjáteremtésében és a falusi ifjúsági centrumok létesítésében látták. Általában lenyűgöző egységben hangzott el két ellenállhatatlan erővel jelentkező követelés: teljes újjáértékelést a népi kollégiumokról, Kardos Laci és Gyenes Tóni érdemeinek elismerését, illetve az új népi kollégiumok megszervezését minél előbb.

Ezzel ért véget az eredményes gyűlés, bár bennem fönnmaradt egy kellemetlen utóíz Tánczos engedékeny bevezetője miatt. Sajnos azt nélkülözhetetlennek találta a Kör további vitáinak a biztosítására. Az is hiányérzetet okozott, hogy az olyannyira időszerű közvetlen politikai kérdések nem kerültek, mert nem kerülhettek terítékre.

A rendezvénnyel lendületet adtunk a népi kollégiumok ügyének, amely az est befejezésével nem került le a napirendről. Az egyes kollégiumok emlékező összejöveteleivel folytatódott, amelyek egyikére-másikára még visszatérek.

De előbb arról, hogy sor került az ellenünk hozott június végi párthatározat miatt elmaradt pedagógiai vitára. Ám még ennél is hamarabb, a már régebben elhatározott, a gazdasági vezetésről, a gazdaságirányításról szóló vitát kívántuk megrendezni. Majd a pedagógusvita után a mérnökök műszaki kérdéseinek szentelt vitát, utána pedig az agrárszakemberek vitáját szerveztük meg. A tervezett viták címéből és témájából is kiviláglott a DISZ-vezetőknek is elfogadható szakmai arculat. Ez megfelelt a közöttünk is fölbukkant mérsékeltek és radikálisok közötti különbségek kiegyenlítésére szánt elhatározásnak. Bevezettük a főelőadást, hogy mégiscsak meghatározott mederben folyjék a vita – kevesebb „anarchiát" követeltek tőlünk. E témák címeit sokan közülünk olyan ránk tukmált fedőnévnek tekintettük, amelyekkel valójában az ellenzék politikáját kívántuk népszerűsíteni és szembeállítani a sztálinista gyakorlattal.

Ilyen volt a gazdasági vezetésről tartott vita is. Sajnos nem lehettem jelen, már nem tudom, milyen okok miatt, de a többiektől, főleg a személyesen is erősen elkötelezett Hegedűs Andristól képet nyertem róla. Meg aztán legfőbb témája már széltében-hosszában vitatott kérdés volt. Akkorra a részben Donáth Ferenc vezetésével működő Közgazdaságtudományi Intézet valóságos központja lett a gazdasági jellegű antisztálinista nézeteknek. Akkoriban vitatták meg Kornai János disszertációját, amelyet a gazdasági vezetés és gyakorlat túlzott központosítása ellen írt, s amely később nevet szerzett írójának külföldön is.

Péter Györgyöt, a Központi Statisztikai Hivatal antisztálinista fölfogásáról ismert vezetőjét kértük föl a vita vezetésére. Nemrég jelent meg az elég nagy port fölvert tanulmánya, amelyben összefoglalta merész ellenzéki nézeteit. Így onnan is ismertem a vita valószínű anyagát. Nagyjában-egészében a jugoszláv gazdasági rendszer és tapasztalatok magyarországi alkalmazását fejtette ki és ajánlotta. Ezt állította szembe az elvetendő sztálinista rendszerrel. Lényegében a közgazdasági törvények szabadabb alkalmazását igényelte a túl merev tervelőírások helyett. Elsősorban az értéktörvény nagyobb szerepét, amelynek érvényesítése esetén megnő a nyereség szerepe az üzemek terveiben, szemben a túl szigorú, kötött és merev központi tervelőírásokkal és elosztási rendszerrel. A munkásönigazgatás bevezetését szorgalmazta. Ez a vállalati igazgatók ellenőrzését látta volna el, valamint megvalósította volna a munkások termelésben való érdekeltségét. A cikkben általa kifejtett elgondolás, amelyet az ellenzék legtöbb tagja a magáénak vallott, forradalmian újszerű volt. Mi a Petőfi Körben valamennyien lelkes hívei voltunk ennek a jugoszláv típusú gazdasági felfogásnak, amely jóval meghaladta az 1953-as „új szakasz" politikáját. Nem tudom, hogy maga Nagy Imre mennyiben fogadta el, de azt igen, hogy híve volt az efféle kezdeményezéseknek. További vizsgálatokat és kutatásokat igényelt tőlük.

Mi magunk is. Ez magyarázta, hogy a viták szervezése mellett tervbe vettük a különböző szakmai jellegű csoportok, alkotókörök létrehozását. Megkezdtük a Petőfi Kör szakköreinek szervezését. Olyan feladatok részletesebb kidolgozását vártuk tőlük, amelyeket maguk a viták csak fölvetni tudtak, de tovább nem mehettek. Bíztunk a ellenzék közeli hatalomra kerülésében, s akkorra kidolgozott programmal kívántuk támogatni és segíteni munkáját. Mivel kényszerűségből inkább a szakmai kérdések felé fordultunk, legalább komoly politikai haszon szár-

mazzon belőle. E szakmai tagozatokban láttuk az esetleg szervezetté átalakított Petőfi Kör egyik legfontosabb működési formáját. Ezek keretében került volna sor az egyes átfogó szakmai problémák sztálinizmustól megszabadított, marxista újjáértékelésére. Egyúttal pedig szakmai anyagot szolgáltattak volna az új Nagy Imre-kormány számára.

Itt van előttem a történészvita jegyzőkönyvének a függelékében közreadott meghívó, amelyet szeptemberben bocsátottunk ki a történésztagozat megalakítása érdekében. Aláírói a Kör vezetőségének történész tagjai: Csatári Dani, Győrffy Sanyi és én. A helyzet jellemzésére megemlítendő, hogy a DISZ budapesti bizottsága küldte el a meghívottaknak, s a tervezett alakuló gyűlés időpontját pontosan október 23-ra tűzte ki. A kitört vihar elsöpörte. De szerencsére kiadták a jegyzőkönyvet, s így megtaláltam benne a meghívót. Így, ha halványan is, fényt vet akkori szándékainkra.

A jóval fontosabb gazdasági-ipari csoport szervezésében előbb jártunk. Ennek vezetésére Nagy Tamást vagy Markos Györgyöt (?) szemeltük ki, ami jelezte, hogy a tagozatok munkájában számítottunk néhány nálunk idősebb és tapasztaltabb ellenzéki szakember részvételére is. Úgy emlékszem, hogy a mezőgazdaság és a falu problémáinak vizsgálatával foglalkozó csoport vezetője Márkus Pista lett volna.

A rohanó napok és éjszakák gyors egymásra következése, történéseinek lázas forgataga már akkor sok mindent elmosott még a friss emlékeimből is. Hát még az azóta rárakódott változatos idők. S legelőször a közeli, lüktető forradalom. Így ma már alig vagyok képes arra, hogy felelevenítsem: vajon mi valósult meg ezekből a tervezgetésekből? Nem sok, de valami biztosan. Arra már nem jutott időnk, hogy terveinknek megfelelően, legalább a fontosabb ipari és mezőgazdasági bizottságainkat elküldhessük egy hétre vagy tíz napra a Balaton partjára, valamelyik üdülőbe, hogy ott készíthessék el terveiket. Merthogy ilyesmi is szándékunkban volt.

Egészében azonban már akkor is éreztem, hogy szeptembertől kezdve valahogy kicsúszott a talaj a Kör lábai alól. Mintha nem találtuk volna a helyünket. Még a nagyjából sikerült viták ellenére sem. Valójában már azok hőfoka is nagymértékben visszaesett a május–júniusi vitákhoz képest. Sok tekintetben ismétlésnek tűntek. Látogatottságuk is csökkent. Még az ilyen erősebben és közvetlenebbül politikai töltésű rendezvény is, mint a népi kollégiumokról tartott vita, mintha elmaradt volna a helyzet politikai követelményei mögött. Nemcsak a viták általában „szakmai" jellege miatt. Ezt a jelzőt a népi kollégiumokról szóló vitához a legkevésbé sem lehetne kapcsolni. Főleg azért, mert ezek nagy részét már mintegy a DISZ-vezetőséggel karöltve, jóformán együttesen, szinte hivatalból szerveztük. Tény, hogy teljesen függetlenül tevékenykedtünk, s mindig az apparátus előtt jártunk legalább egy fél lépéssel, de a Kör mégis mintha kiesett volna a közvetlen történelmi-politikai sodorból. Az Írószövetség sokkal hangosabb és harcosabb kezdeményező politikai szerepet töltött be.

Igaz, hogy egymás után alakultak a Petőfi Körhöz hasonló vitaklubok az ország nagyobb városaiban, sőt egyes kisebb, de központi jellegű helyeken is. Ezeket sem fogtuk össze valamilyen egységes szervezetbe. Nem is gondoltunk arra, hogy összefüggő hálózatot hozhatnánk létre. Egyszerűen tudomásul vettük gomba módra szaporodó alakulásukat. Alapítóik egyes esetekben beszámoltak nekünk, de a legtöbbször még ezt sem tartották fontosnak. Mi sem! Pedig itt-ott már morajlott a közelgő vihar.

Ilyen helyzetben került sor a régtől fogva tervezett pedagógiai vitára szeptember 28-án. Ismét Pataki Feri elnökölt rajta, s a kijelölt vitavezetők személye – Jóboru Magda miniszterhelyettes és Gosztonyi János, a DISZ egyik titkára – jelezte, hogy bár a vita kemény és harcos lesz, ezúttal sem válik a helyzetnek jobban megfelelő, nyíltabb politikai tüntetéssé.

Már a vita elején azzal a javaslattal fordult a jelen lévő, a Közgazdaságtudományi Egyetem egyik termében összegyűlő közönséghez Pataki, hogy szavazza meg egy háromtagú bizottságra tett javaslatát. Ennek feladata lesz, hogy összegyűjtse a vitán fölmerült megjegyzéseket, javaslatokat, és eljuttassa az illetékes helyekre. Egy idő múlva majd ellenőrizni fogjuk végrehajtásukat – jelentette be a résztvevők tapsa közben. Javaslatára Péter Annát, Litván Györgyöt és engem, erős taps kíséretében, megválasztottak. Anna a már bemutatott közgazdász, Péter György leánya volt, a bölcsészkar pedagógiai tanszékén tanársegédként dolgozott, és a Petőfi Kör tevékeny tagjaként tartottuk számon. Litván Gyurit nem kell bemutatni az olvasónak. Kemény Pistát az értékes és erősen bíráló pedagógiai jellegű fölszólalása nyomán, mintegy menet közben, választotta negyedik taggá a jelenlévők serege. A Nékosz-vitán elhangzott felszólalása is mellette szólt. Valószínűleg nem került sor a bizottság ülésére, mert sehogyse emlékszem rá. Egyébként is, a nagy érdeklődésre és a fölszólalók nagy számára való tekintettel folytatásként egy második vitanapot is rendeztünk. A föltorlódott események miatt elég későn. Amikor aztán a bizottság összeülhetett volna, már elég erős, más szelek fújtak. A létrehozandó pedagógiai bizottság kicsírázó magjának tekintettük. De ez is hamvába holt, mint a többi csoport terve. Az elsöprő erejű forradalom, sőt már annak fölviharzó előszele szétszórta, mielőtt testet öltött volna.

A fölszólalások többsége, beleértve persze a vitavezető Jóboru Magdáét is, többé-kevésbé szigorúan a közoktatás területén maradt. A miniszterhelyettes márcsak hivatalból is őrizte a mundér becsületét, s nem merészkedett messze. De a többiek sem, ámbár hevesen harcoltak a közoktatásra ólomsúllyal nehezedő sztálinista felfogás és gyakorlat ellen, mégis megmaradtak annak eléggé körülhatárolt területén. Ebből a rendkívül hosszas, értékes és érdekes, de mégiscsak „szakmai", a politikai helyzethez eléggé nagy áttétellel kapcsolódó halmazból először Mérei Ferenc hozzájárulása emelkedett ki egy fejnyivel. (Mások is követték.)

Az évekig mellőzött és támadott tudós pedagógus fölszólalását az elnöklő Pataki olvasta föl a betegsége miatt távol lévő Mérei helyett. Hozzászólása elejétől a végéig megalapozott és sokirányú általános támadás volt a mindenütt eluralkodó dogmatizmus ellen. Szerinte ez volt a sztálinizmus egyik legjellemzőbb kísérőjelensége, amely a társadalom rákfenéjeként csírájában fojtott el minden kezdeményezést, letört minden önálló hangot. Holott a pedagógia feladata éppen az egyéniség kezdeményezőkészségének, önállóságának a kifejlesztése. A megújult közoktatás, üzente Mérei, lényegénél fogva szemben áll a sztálinizmussal.

A vita közönsége ütemes tapssal követelte Mérei teljes rehabilitálását és megfelelő helyre állítását. A sztálinista hatalom azonban állandóan akadályokat gör-

dített elébe, holott már hetek óta, Gyenes Tóni fölszólalása óta, majd a pedagógusok tanácskozása idején, széles körű követeléssé vált, és a minisztérium már tett is néhány félszeg lépést ez irányban. Többen szóvá tették, hogy ideje rehabilitálni a többi félreállított, nem marxista tudóst is.

Gosztonyi fölszólalása végre politikai mederbe terelte a vitát, mert több kérdésben félreérthetetlen önkritikát gyakorolt a DISZ nevében. Ilyen volt, hogy beismerte korábbi tévedését, az 1954-es fiatal írók memorandumának megbírálását. Az utána következő Litván Gyuri szerint Gosztonyi önbírálata nem elégséges, mert csak a tettek fogják megmutatni, hogy valóban őszinte volt-e. Egyébként Gyuri fölszólalása sem maradt a pedagógia területén, jóllehet gyakorló középiskolai tanár volt. A DISZ és általában a nevelésügy sztálinista hibáiért elsősorban Rákosit és társait tette felelőssé. A sztálinizmus akadályozta meg – mondotta –, hogy 1953 után a Nagy Imre-kormány nem tudta megvalósítani se a közoktatás, se az ifjúsági szervezet megújítását.

Bármennyire volt olyan iránya és igyekezete a pedagógusvitának, hogy legalább látszólag megmaradjon a közoktatás területén, a gyűlés politikai íze és jellege ismétlődően föltört. A vitavezető Jóboru és Gosztonyi szavain is átsugárzott. Főleg a merészebb és követelőbb fölszólalásokra, a bekiáltásokra és javaslatokra adott válaszaikban.

Az elnökséghez beküldött egyik kérdés vagy javaslat kapcsán a vita résztvevői ütemes tapssal, fölállva követelték Nagy Imre visszavételét a pártba. Bevezettük ugyanis azt a gyakorlatot, hogy a vita közben az elnök időnként fölállt és fölolvasta a beérkezett javaslatokat, amelyekre rögtön választ fogalmazott. Ez a módszer rendkívül élénkítette a vitákat, lehetővé tette a jelenlévők cselekvő részvételét, és ami nem utolsó: erősítette, keménnyé változtatta a vita közvetlen politikai hangját. Valóságos Nagy Imre melletti tüntetéssé alakult.

Egy szerencsétlen fölszólalás nyomán szinte kisebbfajta botrány tört ki. Kemény Csabának volt annyi, valóságos szemtelenségnek beillő merészsége, hogy Rákosi megnyilatkozásait védelmezze. Azt is megkockáztatta, hogy elítélje Nagy Imre ütemes megéljenzését. Nosza több se kellett. Akkor már ott tartottunk, hogy nem tűrtük az efféle hangokat. Kitört a vihar. A jelenlévők hosszasan éljenezték és fölállva, ismételten megtapsolták Nagy Imrét. „Vissza a pártba!" – zúgott ütemesen a közönség. Alaposan megtépázták Keményt, akinek sztálinista nézeteit Tánczos és Hegedűs közbevetett bekiáltásai is kipellengérezték.

A vita folytatásakor, október 12-én végül magam is szóhoz jutottam. Az igazat megvallva, jobban szerettem volna a történészvitán beszélni. De... Nagy csodálkozásomra az elnöklő Pataki úgy jelentett be, mint tanárt, holott életemben aligalig tanárkodtam, és már annak is néhány éve volt, hogy eltávolítottak az egyetemi oktatók sorából. Fölszólalásomban sem az iskolával kívántam foglalkozni. Politikai jellegű beszédnek szántam, amely mégis a nevelésügy területén mozog. Hála a régi barátaim, társaim által kiadott jegyzőkönyvnek, itt van a szemem előtt. Különben jó részét elfelejtettem volna.

Mindenekelőtt élesen visszautasítottam a sztálinisták ellenünk hangoztatott megjegyzéseit, miszerint ne vájkáljunk a múlt sebeiben, hanem tegyünk hasznos és építő javaslatokat. Lelepleztem ezt a nevetséges vádat mint alaptalan, antimarxista

nézetet, amely egyenlő a bírálat visszautasításával. Élénk helyeslés kísérte fejtegetéseimet, miszerint nagy szükség van a múlt feltárására és elemzésére, amit nekünk kell elvégeznünk az erre hivatott szervek hanyagságának leplezgetései miatt.

Főleg két olyan, a nevelésügyben ugyancsak döntő fontosságú kérdésről beszéltem, amelyeknek világos és nagyon is időszerű politikai jelentősége volt. Számon kértem a népi kollégiumok építésének-szervezésének elfogadhatatlanul lassú ütemét, a majdnem mindenki által kívánt rehabilitálásuk során tapasztalt áldatlan huzavonát. Ugyanez vonatkozik – mutattam rá vádlóan – Kardos László, Gyenes Antal és Mérei Ferenc rehabilitálására, ami ugyancsak vontatottan, nem kielégítő mértékben folyik, habár senki sem vitatja kiemelkedő érdemeiket a népi kollégiumok kialakításában és a ma már mindenki által elismert, több mint hasznos nevelési tapasztalataiban.

Szóvá tettem, hogy ma már a túlbuzgóságból fakadó formalitás veszélye a nagyobb: egyszerűen kicserélik a névtáblát a diákotthonok kapuján, holott a Nékosz legfőbb erénye és érdeme az volt, hogy maguknak az egyetemistáknak a mozgalmaként született. Enélkül csak bajt okozna oktalan szervezésük. Előadtam véleményem, amelyet a mai napig vallok, miszerint a népi kollégiumok lényege nem annyira nevelési tapasztalataiban foglalható össze – bármily gazdagok és újszerűek legyenek is –, hanem abban, hogy magának az ifjúságnak különleges politikai mozgalma volt. Már a létrejöttében is az volt a legfőbb érdeme, hogy maga az ifjúság teremtette meg, persze a felnőtt társadalom anyagi és politikai segítségével.

Néhány szót ejtettem a hazafias nevelésről. Lelepleztem a hatalom képmutatását; olyan nevezetes értékeket fölszámolt, mint a Nékosz, és volt vezetőit üldözte, háttérbe szorította, ugyanakkor terjesztette Farkas Mihály hazafiságról tartott beszédeit, aki pedig százával börtönözte be a hazafiakat és egyeseket ki is végeztetett közülük. Nagy taps fogadta követelésemet, hogy bíróság előtt feleljen bűneiért. Ugyancsak lelkesen megtapsolták, hogy szót emeltem nemzeti ünnepeink, főként március 15. helyreállításáért.

Fölvetettem egy tipikusan pedagógiai problémát, amely több esetben foglalkoztatott, amikor fiaim jövőjén elgondolkoztam. Tűrhetetlennek tartottam, hogy midőn már-már egy második ipari forradalomról beszéltek a nyugati rohamos technikai fejlődés láttán, a magyar oktatásügy ezt teljesen figyelmen kívül hagyta. Rettenetes elmaradását kértem számon, amit az újabb ötéves terv elgondolásai sem küszöböltek ki. Ezen a téren a közoktatásnak meg kellene előznie a siralmas ipari helyzetet. Sürgettem az atomenergia, az automatizálás, az elektronikai berendezések, a műanyagok stb. világának mielőbbi szerves beépítését a magyar oktatásügy programjába.

Végül az éppen előttem fölszólaló Kemény Csaba esetére tértem ki. Röviden elítéltem a mostanában divatos, de túl gyors véleményváltoztatásokat. A Kemény elleni föllépésekből is látható volt, hogy néhányan olyan gyorsan változtatták azt, mint mások a fehérneműjüket. Nem Keményt okoltam elsősorban sztálinista fölfogásáért, hanem mindazokat a felelős vezetőket, akik seregestől ilyenné tették a jobb sorsra érdemes fiatalokat.

Úgy éreztem, hogy helyesen beszéltem, és sikerült kifejeznem a pedagógiával kapcsolatos legfőbb gondolataimat. A gyakori taps és helyeslés arról is meggyő-

zött, hogy mindez nem magányos elmélkedés volt, hanem találkozott a nagy többség véleményével. Mégis meglepett, s mi tagadás, jólesett, hogy az est végén a jelen lévő Kosáry Domokos professzor odajött és erőteljes kézrázással külön üdvözölt a „jó fölszólalásért". Jólesett, de nem értettem, hiszen sem tartalmában, sem megfogalmazásában nem volt kivételes teljesítmény.

De már ezt megelőzőleg meglepett, ha lehet, még jobban, hogy a DISZ nevében szóló Gosztonyi János vitavezető hosszas és igen buzgó helyeslését fejezte ki a fölszólalásommal. Majdnem lefordultam a székről, amikor az egész vitára adott válaszában egyenesen meghívott a DISZ vezetői közé (!), hogy személyesen segítsek kijavítani a hibákat, fölszámolni a népi kollégiumok körüli huzavonákat. Nyájas és sürgető fölszólítása valósággal fejbe vert. Röpke néhány hónappal azelőtt Hollós Ervin belémkarolva próbált meggyőzni igazáról, és maga mellé állítani. Most meg Gosztonyi kapacitált. Mindketten úgy tettek, mintha néhány éve nem mint „imperialista kémet" távolították volna el a DISZ központból. Bár Gosztonyi nem vett részt az akkor ellenem acsarkodó értekezleten, holtbiztosan tudott esztelen gyanúba fogásomról és kíméletlen eltávolításomról.

Az 1956. nyári–őszi, váratlanul mézesmázos szirénhangjukat a DISZ-nek mint a pártapparátus politikailag talán érzékenyebb részének a fejvesztettsége magyarázta. De az is, hogy vezetői mindent megtettek a rohamosan fejlődő, számukra kedvezőtlen események megelőzésére. Ilyen irányú, a pánikkal határos igyekezetüket az is mutatta, hogy Gosztonyi Litván Gyurit is csalogatta, a DISZ-központon belül segítse megmenteni az iskolai DISZ-szervezetek süllyedő hajóját. Mindent elkövettek, hogy megnyerjenek bennünket. Égett a tető a fejük fölött. Éppen túl voltunk a meggyilkolt Rajk és társai nyilvános temetésének napján, amely már jelezte, hogy vihar van készülőben.

Szerintem ez határozta meg a pedagógiai vita második napjának sokkal merészebb, határozottabb, követelőbb hangját, amelyet az első vita után két héttel tartottunk meg. Akkorra már föltámadt a közelgő orkán előszele. Az elnökséghez beérkezett javaslatok tömege is ezt tükrözte. Sokkal nagyobb hatáskört követeltek a „fiatal értelmiség parlamentjének" nevezett Petőfi Kör részére. Jelenjen meg a már többször követelt hetilapja. A Rádió is biztosítson számára rendszeres műsoridőt, és így tovább.

Nagy jelentőségű volt az a sajátos bejelentés, amely a jelen lévő csepeli munkások egy csoportja részéről érkezett az elnökséghez. Eszerint a közeljövőben a Csepel Művek, más csepeli gyárral együtt, munkásparlamentet hív össze a Petőfi Kör mintájára. A munkások fokozódó érdeklődését, egyéb bejelentések mellett, mindennél jobban mutatta ez a kézzelfogható, tényleges cselekvés. Szinte beláthatatlan távlatokat nyitott meg.

A Petőfi Körhöz hasonló szervezetek sorozatos vidéki és budapesti megalakulása is hangot kapott. A vidéki klubok gyors szaporodása után most itt különösen lelkes fogadtatásra talált az a bejelentés, hogy az egyetem jogi karán megszervezték a Petőfi Körhöz hasonló Hajnóczy Kört. Mi több, e kör küldöttje fölolvasta a Hajnóczy Kör 12 pontos követelését. A vitaest ujjongással helyeselte. Az egyetemisták valóságos fölszabadulást igényeltek a sztálinista kényszerzubbonyba zárt egyetemi élet számára. Rövidesen, a forradalom közvetlen előestéjén fogunk találkozni ennek az ún. nagypolitikai követelésekkel kiegészített formájával.

A vita befejeztével az utolsók között hagytam el az épületet. A Duna-parti bejáraton kívül csoportosan váltottunk néhány szót. Kende Péter lépett hozzám, mert beszélni akart velem. Többé-kevésbé ismertem. Nemigen találkoztunk, de tudtam, hogy 1954 őszén a *Szabad Nép* újságíróinak lázadásában vezető szerepet játszott. Azt is, hogy másokkal együtt eltávolították a laptól, sőt azt hiszem, kizárták a pártból.[16] A lap újságíróinak igen jelentős szerepe volt az ellenzék küzdelmében. Valamennyien ismertük Gimes, Méray, Kende, Fekete, Lőcsei és a többiek határozott és fontos tevékenységét.

A nyáron már találkoztam vele, teljesen véletlenül. Egyik vasárnap a fogason igyekeztünk nagyobbik fiammal az Úttörővasút felé, amikor ugyanarra a kocsira szállt fel. Látogatóba tartott valahova a Szabadság-hegyen.

Most Péter azzal állt elő, hogy különféle javaslatai vannak a Kör számára. Már nem emlékszem rájuk pontosan. Csak azt tudom, hogy bosszankodásfélét éreztem, amiért kissé titokzatosan éppen hozzám fordult. Ezért némileg türelmetlenül válaszoltam, hogy mindenki beterjesztheti javaslatát, s az a szokás, hogy az egyik vitán föláll és elmondja azokat. A jelenlévők helyeslése csak növelheti súlyukat. Kissé csodálkozott a tényleg érthetetlen türelmetlenségem miatt, de mihamar megegyeztünk. Legközelebb már csak a november 4. utáni egyik illegális megbeszélésen találkoztunk futólag. Majd az emigrációban...

A pedagógiai vita, de a többi vitaest is mutatta, hogy a kényszerűen szakmai térre terelt viták nem maradtak meg a sztálinisták által óhajtott politikamentesség keretei között. Kivétel nélkül valamennyi kitört közülük. Holott olyan, első látásra politikamentes vitákat is előirányoztunk, mint a műszaki vita vagy az iparművészetről avagy az orvosi kérdésekről tartandó, illetve megtartott vita. Mi magunk is gyorsan távolodtunk ettől a korlátozástól. Tervbe vettük például Jugoszlávia rendszerének a nyilvános vitáját – amire már nem került sor.

A pedagógiai vita folytatása, azaz a második napja előtt sor került az ártatlanul kivégzett pártvezetők, valamint Pálffy György ünnepélyes és nyilvános állami temetésére október 6-án. Sokatmondó jelkép volt ez a dátum. Egybeesett a vérengző Haynau császári generális által bitóra juttatott tizenhárom tábornok aradi kivégzésével 1849. október 6-án.[17]

Rajkék temetése szombatra esett, ami nagy tömegek megjelenését tette lehetővé. Szokatlanul hideg nap volt. Szemetelt az eső, és hatalmas, viharos szél kergette a felhőket. Maga a természet vésztjósló, zord időt hozott. Fázósan igyekeztünk a temetés színhelyére. Óriási meglepetésünkre a hideg és szemerkélő eső, a fenye-

[16] Kende Pétert büntetésből 1955 elején Szegedre helyezték át, de nem zárták ki a pártból. *(Szerk.)*

[17] A temetés megrendezésével nem csak a Rajk Júlia követelésére pártvezetőkből alakított bizottság foglalkozott. Létezett egy, a Rajk család által igényelt társadalmi jellegű előkészítő bizottság is. A család Markos Györgyöt, a volt illegális kommunistát bízta meg a vezetésével. Markos régi munkásmozgalmi résztvevőket vont be, és a Petőfi Körtől is kért valakit. Tánczos javaslatára Bohó Róbertet delegáltuk. Ennek alapján több Petőfi köri vezető megjelent a temetésen jelképesen is, hogy kifejezze egy-egy meggyilkolt családja iránti szolidaritását.

getően dúló szél dacára tíz-, majd százezrek fogták körbe a koporsókat. A tömeg nőttön-nőtt. Önszántából jött, és száma meghaladta az ünnepekre vezényelt szokásos sokaságot. Végighallgatta a rövid beszédeket. Hallgatása szinte ijesztő volt, és fegyelmezettsége is, amellyel némán tüntetett. Megrendülten vettük tudomásul hangtalan, de komor és szinte fenyegető tiszteletadását. Tisztelgett a meggyilkoltak előtt, ám nyomasztó csendje és baljós nyugalma végzetes jövőt sejtetett a gyilkosok számára. Valóságos fenyegetés áradt belőle. Valamennyien megéreztük.

A rövidesen eljövendő forradalom már itt jelentkezett. A temetés napjától csakugyan megváltozott a légkör. Azzal a feszültséggel telt meg, amely a vihar előjele. Más lett a levegő. Ettől kezdve mindenki azon igyekezett, ki-ki a maga módján és a maga, sokszor igen ellentmondásos felfogásának megfelelően, hogy elkerülje a készülő földrengést. Mindnyájan tudatára ébredtünk, hogy közeleg az idő. Kiolvastuk jövetelét a komor tekintetekből, a fenyegető csendből és hallgatásból.

A pártvezetőség részéről az ugyancsak félreállított Münnich Ferenc, majd Apró Antal beszélt. Őket szemelték ki a nem annyira lejáratott sztálinisták közül. Az előző a mocsárból előmászott hüllőkhöz hasonlította a vérengzőket, míg Apró ünnepélyesen fogadkozott. Kétkedve hallgattam őket. S bizony csak néhány hét kellett, hogy Kádár oldalán százak vére tapadjon kezükhöz, majd Nagy Imre és társai kivégzése is lelkükön száradjon. Kételkedtem szavaikban, de akkor még magam sem gondoltam, hogy valójában mennyit ér fölháborodásuk és szemforgató esküdözésük.

A Rajk-perben elítélt börtöntársak nevében Szász Béla búcsúzott a koporsókba helyezett régi elvtársaitól. Akkor láttam először. Annyit tudtam róla, hogy azon kevesek közé tartozott, akik a szörnyű kínzások és verések ellenére sem vallottak. Egy szombathelyi, mokány kisnemesi család sarjaként állta a sarat, mint akinek a családi és személyes becsülete múlik a helytállásán. Azt is beszélték, hogy Rajkot ő szervezte be a pártba az egyetemen, a harmincas évek legelején. Akkor még nem sejthettem, hogy majd a szintén el sem képzelt emigrációban együtt fogunk dolgozni egy ideig. Mély együttérzéssel hallgattam, amikor valamennyiünk gondolatát kifejezve keményen és fenyegetően fogalmazta meg, hogy nem felejtünk.

Közel álltam az első sorokhoz. Így azt is láttam, hogy a koporsók másik oldalán, csaknem pontosan velem szemben, kissé rézsútosan, mintegy ötven méternyire Rajk Júlia áll az első sorban, kisfiával, Lacival együtt. A sor szélén állt Nagy Imre. Ő sem tudta kinyitni kezében tartott esernyőjét a förgeteges széllökések miatt. Mindnyájunkat áztatott a szitáló eső, amit hellyel-közzel arcunkba vágott a minduntalan föl-fölerősödő széllökés. Hajladoztak a fák, s a mostoha idő mintha komor és zord figyelmeztetést zúgott volna a tetemre hívott pártvezetők felé.

Emberáradat vonult el a koporsók előtt. Majd a tömeg lassan, de még mindig hallgatagon, fenyegetően szétoszlott. Csak később tudtuk meg, hogy a Bölcsészkar hallgatóinak egy része, az általuk nemrég szervezett, radikális Kolhoz Klub tagjai kisebbfajta tüntetést szerveztek. A Batthyány örökmécses meggyújtására vonultak ki, majd az Andrássy út 60-as számú ház, az ÁVH hírhedt és rettegett központja előtt tüntettek. „Vesszenek a bűnösök!" és más jelszavakkal fenyegették az akkor már megszeppent gyilkosokat. Megváltozott a légkör. Megmozdult az addig inkább csak figyelő és helyeslő, de mégiscsak tétlen lakosság. Színre léptek az ellenzék körét messze meghaladó tömegek. Ezentúl kimondatlanul is ez lebegett mindenki szeme előtt. Az ország népe, legalábbis a főváros lakossága lerázta bénító félelmét, s a maga mivoltában látta a hátráló, megrettent hatalmat. Valami készülődött.

Az események hallatlanul fölgyorsultak. Még az 56-os esztendő addigi rohanó történéseihez viszonyítva is. Valóságos vágtába csaptak. Eközben az ország legfölsőbb vezetői, Gerő és Kádár a Szovjetunióban kilincseltek. A temetést is nélkülük rendezték. Egy olcsó hasonlat szerint az ország hajója kormányos nélkül tántorgott. Majd a hónap közepe táján ismét elutaztak, ezúttal Belgrádba, hogy Titóék kiengesztelésével is elejét vegyék hatalmuk bomlásának. Lázasan igyekeztek. Azt is megértük, hogy letartóztatták Farkas Mihályt. Koncnak akarták fölhasználni, hogy a lassan-lassan nekiveselkedő nép elé vessék.

Maga Nagy Imre is megriadt. Nem akart egy ismeretlenbe vezető forradalmat. Mi sem, de ő abban látta a megoldást, hogy a már gyengülő párt felé kereste a kibontakozást. A sürgős kiegyezés, a pártegység reményében, még súlyos engedmények árán is. A *Szabad Nép*ben nyilvánosságra hozott levelében fönntartotta ugyan önálló nézeteit, de magára vállalt bizonyos hibákat, elismerte a rá kötelező pártfegyelmet. A politikai bizottság is tett egy lépést: visszavonta a kizárási határozatot, de beígérte Nagy Imre „hibáinak" a vitáját.

Több ellenzéki bírálta az ilyenfajta „kiegyezést", mert éppen ellenkezőleg, fokozni kellett volna a nyomást a pártvezetőségre, hogy engedjen, és Nagy Imre mielőbb hatalomra kerüljön. Magam is azt tartottam, hogy csak ilyen radikális lépéssel és a vele járó gyökeres reformokkal kerülhetjük el a vérontással fenyegető felkelést. De a vulkánon imbolygó pártapparátus még mindig hepciáskodott. Vonakodva vette vissza a pártba Nagy Imrét, és megkötötte a kezét: nem adott tisztséget neki, s ún. vitákat helyezett kilátásba a „hibái" fölött. Úgy véltük, hogy nem kellett volna engednie ennek az apparátusnak. Losonczy Géza is már a gyökeres reformok útján járt. Híressé vált beszédében, amelyet a rádió is szertesugárzott – mert már ilyen idők jártak! – kifejtette, hogy nem a pártnak, hanem a Hazafias Népfrontnak kell kormányt alakítania. Jogot kell kapnia a miniszterek visszahívására is. Ez a forradalmian új fölfogás már messze a párton túlra mutatott.

Mi a Kör vezetőségében, vagy legalábbis jó néhányan belőle, bekapcsolódtunk a népi kollégiumok helyreállításának, újonti megszervezésének munkájába. Megkezdődtek a volt népi kollégiumok sorozatos emlékünnepélyei, baráti megemlékezései. Egyik a másik után tartotta emlékező összejövetelét. Ugyanakkor nagy ütemben folyt az éppen október 23-ra kitűzött DISZ-kongresszus előkészítése. Ez a két síkon folyó, kétágú mozgalom valahogyan, legalábbis a csúcsokon csaknem egybeolvadt. Mihamar fölismertük, hogy a népi kollégiumok volt vezetői Kardos Laci, Gyenes Tóni és Tőkés Ottó személyében a DISZ élére kerülhetnek. Ilyen módon az ellenzék rövidesen kezébe veheti az ifjúsági szervezetet, és ezt követően részben ennek folyományaképpen a pártban is a vezető helyre kerülhet. Nagy vonalakban ez volt a stratégiai célkitűzésünk, bár ilyen formában nem beszéltük meg. Nem volt rá szükség. De a rohanó eseményekben egyébként se sok időt pazaroltunk ilyen tervezgetésekre, beszélgetésekre.

Ezt megelőzően eshetett meg a forradalom előtti utolsó találkozásom Nagy Imrével. Már nem emlékszem a napjára, de még a megközelítő időpontjára sem. A Kertmagyarország elgondolását tűztük egyik vitánk napirendjére Pap Gabi előadásával, aki ennek a témának fiatal, de annál avatottabb szakértője és terjesztője volt. Tanulmánya is megjelent erről valamelyik folyóiratban,[18] amelyet Nagy Imre bizonyára olvasott. Szerettük volna, ha fölszólal, vagy legalábbis eljön erre a vitára. Elmentem hozzá, hogy meghívjam, és a vitát megelőzően egy kisebb találkozóra invitáljam Pap Gabival. Ugyanolyan szívélyesen és barátságosan fogadott, mint más alkalmakkor, bár észrevehetően gondterhelt, sőt zaklatott volt. Bocsánatot is kért, hogy csak kevés ideje jutott a beszélgetésre, mert rendkívül elfoglalt.

Nagyon érdekelte a tervbe vett vitánk témája, csak azon csodálkozott, hogy ilyen, ahogy mondta, egyoldalú szemszögből kívánjuk megvizsgálni a magyar mezőgazdaságot. Valóban olvasta Pap Gabi tanulmányát, s szeretne is beszélni a szerzővel. Igazi érdeklődéssel fogadta, hogy ilyen fiatalon – Gabi alig fejezte be valamelyik agráregyetemet – ezzel a sokak által már elfeledett és eltemetett kérdéssel foglalkozik, egy megújhodott magyar mezőgazdaság érdekében. Kifejtette, hogy egyáltalán nincs ellenére a virágzó Kertmagyarországnak, csak attól tart, hogy ezt a népi író Somogyi Imre által annak idején kidolgozott és ajánlott megoldást a szerző nyomán esetleg eltúlozzák. Rámutatott, hogy megfelelő arányaiban szerinte is nagy lehetőségeket biztosítana a bizonyára majd fölélénkülő és megerősödő egyéni parasztságnak.

Ennek kapcsán, igen nagy csodálkozásomra, megemlítette Buharint, akit nemrég rehabilitált a szovjet pártvezetőség a pere és kivégzése óta rászórt aljas rágalmakkal szemben. Ám nézeteinek rehabilitálásáról, de még ismertetéséről sem lehetett szó. Ezért volt számomra nagy meglepetés Nagy Imre megnyilatkozása. Röviden azt említette – nem fejtette ki –, hogy nem minden esetben olyan a kép, mint amilyent festettek róla, és érdemes lenne tanulmányozni. Ez volt minden. De még ez a rövid utalás is hallatlan szentségtörésnek számított. Hát még egy kiemelkedő pártvezető részéről. El voltam képedve. Még akkor is, ha többször tanúja voltam – írásai is erről tanúskodnak –, hogy hangoztatta antisztálinista voltát, s a leninisták szükséges harcát a sztálini nézetek ellen. Igaz lenne – tettem föl magamban a kérdést – az az itt-ott suttogott föltételezés, hogy Nagy Imre buharinista? Ezt túlzásnak találtam, de jóval később is meggyőződtem róla, hogy Buharin elgondolásai hatottak rá, ha nem is lehetett volna besorolni valamilyen „buharinizmus" kereteibe. Akkor megzavart és elcsodálkoztatott, hogy ilyen jelentős kérdésben mintegy fölfedte magát és rám hagyatkozott, megbízott bennem. Végül kimentette magát a vitán való részvétel alól. Azzal indokolta, hogy annak esetleges tüntetéssé fajulását semmiképpen sem vállalhatja. De megígérte, hogy szívesen találkozik valahol az előadó Pap Gáborral. Ebben megegyeztünk, s meglehetősen zavart, elképedésekkel és reményekkel teli érzelmekkel távoztam.

Már nem emlékszem, hogy melyik kávézóban találkoztunk. Pap Gabival és Hegedűs Andrissal mentünk el. Az „Öreg" elemében volt, s érdeklődve hallgatta

[18] *Pap Gábor:* Kertmagyarország! – Merre tartson mezőgazdaságunk? Új Hang, 1956. szeptember. *(Szerk.)*

Pap Gabi fontosabb gondolatait a tervezett előadásról. Gabi erősen kikelt a dogmatizmus ellen, amely szerinte túlzott fontosságot tulajdonít a nagybirtoknak. Azzal érvelt, hogy a nagyüzemi termelőszövetkezetekbe általában csak olyan kisgazdák lépnek be önkéntesen, akik tönkrementek. Így a szocialista újjászervezés csupán a tönkrement kisgazdákra alapozódhat. Márpedig ez – érvelt – a termelőerők szétosztására való irányzatot erősíti. Nagy Imre nyugodt hangon rámutatott, hogy Gabi túl egyoldalúan és általánosan fordul szembe a nagyüzemmel. E szembenállást még az „új szakasz" 53-as politikája is megcáfolta, mert viszonylag kevesen léptek ki a termelőszövetkezetekből. Olyan kiegyensúlyozott mezőgazdaságra van szükség – magyarázta –, amelyben a virágzó kisgazdaságok mellett jövedelmező és fejlődő nagyüzemek helyezkednek el. Ezt kívánja a hatékony termelési szerkezet is. Minden egyoldalúság veszedelmes. Az egyoldalú sztálinista nagyüzemi erőltetéssel szemben nem lehet egy más irányú, de ugyancsak egyoldalú termelési szerkezet propagálásával harcolni.

Egyre inkább belevetettem magam a népi kollégiumokat felélesztő, s vele együtt a DISZ-t megújító mozgalomba, ami a Petőfi Körnek is az egyik legfontosabb munkája lett. Egymás után tartottuk a különböző népi kollégiumok estjeit. Nem annyira a múlt hiábavaló felidézésére, hanem sokkal inkább valamilyen seregszemlére törekedve. Mintegy összegyűjtöttük és számba vettük mindazokat, akikre mindjobban szükségünk volt, és akikre építeni lehetett a DISZ megújításában és a népi kollégiumok újjászervezésében egyaránt. Többen arra is gondoltunk, hogy tekintetbe vegyük és összpontosítsuk azokat az erőket, amelyekre számíthat a rövidesen hatalomra kerülő ellenzék. Ez volt a tervünk. Én legalábbis így láttam.

Úgy tudom, hogy a volt Györffy-kollégisták emlékestje nyitotta meg a találkozók sorozatát. Mindenesetre ez volt a legfontosabb, és erre emlékszem a leginkább. A Kossuth Klubban rendeztük. Seregestől jöttek a régiek. Közöttük sokan magas állású állami beosztottak. Eljött a régi györffysta Hegedüs András miniszterelnök és a gazdasági főnök Szalai Béla is. Megjelent a rosszhírű Darvas József miniszter is, aki sohase volt kollégista. Olyan idők jártak, hogy az ilyenféléknek kiengesztelődés elérésére volt szükségük. Többek szerint Nagy Imre is ott volt, de én sajnos nem láttam. Nagy volt a tumultus.

Elsőként Kardos Laci mondott néhány bevezető szót. Kissé megilletődötten, de büszkén jelentette ki, hogy az elmúlt években a népi kollégisták óriási többségükben kiállták az élet próbáját, megállták a helyüket. Mindnyájan világosan értettük, hogy nem Hegedüs miniszterelnökről vagy a gazdasági vezető Szalai Béláról beszél, hanem sokkal inkább azokról a százakról vagy talán ezrekről, akiket mellőztek és meghurcoltak. Ahogy őt magát is.

Régi kollégista szokás szerint a jelenlévők ütemes „halljuk" kiáltással szóra bírták Hegedüst, majd Darvast és Szalait is. A két előbbi általános önkritikát gyakorolt, amit a közönség helyesléssel fogadott. Sőt itt-ott némi megnyugvással is. Úgy emlékszem, hogy Darvas beszéd közben sírva fakadva fogadkozott. Mint később bebizonyosodott, ez is csak annyit ért, mint nemrégiben Apróé. Hegedüst más fából faragták, és önkritikus szavai közben sem sírta el magát, bár akkor jobban elítéltük, mint a könnyező Darvast. Szalai viszont nem volt hajlandó önbírá-

latra. Egy jottányit sem engedett, a gyakori bekiabálások ellenére. Olyannyira, hogy hangzavar tört ki, és többen fölugráltak helyükről. Valóságos botránnyá fajult a tiltakozás. Valaki fölrohant az emelvényre és Szalait ráncigálta, hogy hagyja abba. Ütemes és nagy erővel zúgó kiáltással éljeneztük Nagy Imrét, és követeltük visszahelyezését a kormány élére. Egyesek szerint Nagy Imre ekkor hagyta el a gyűlést és Hegedüs András is ezt tette. Jómagam nem tudtam ezekről.

A beszédek, a botrányba fúló eset és a nagy éljenzés után néhány pohár bor melletti éneklés és beszélgetés következett. Mindig emlékezetes marad számomra, hogy Szalai Béla, aki mindennek ellenére ott maradt, a folyosón szinte belém karolva magyarázott nekem. Izgatottan bizonygatta és tanúnak hívott, hogy ő milyen nagy híve volt a népi kollégiumoknak. Igyekeztem szabadulni tőle. „Nem erről, hanem a későbbiekről van szó, Béla" – mondtam neki, mire megértette, hogy nálam bizony nem talál védelemre. Meglepődtem és elgondolkoztam. Nem olyan régen Hollós Ervin, majd a napokban Gosztonyi János és most Szalai Béla keresték velem a kiegyezést. A régi szólásmondást variálva, úgy látszik, semmit se tanultak, de mindent elfelejtettek. Arra gondoltam, hogy a hatalom valóban a végét járja, ha oszlopai ennyire meginogtak.

S valóban. Az egyetemeken megindult a lavina, amely már nem kis mértékben meghaladta a Petőfi Kör mégoly merész kihívásait is. Hírek jöttek, hogy a szegedi és a debreceni egyetemeken nagygyűlések fogadták el a mind függetlenebb és kihívóbb követeléseket. Az egyetemisták nyíltan állást foglaltak az egyetemi autonómia mellett, követelték a osztályszármazás igazolásának eltörlését, az orosz nyelv kötelező oktatásának, valamint a katonai képzésnek és gyakorlatnak a megszüntetését. A DISZ-központ nem csak nagy sietve magáévá tette ezt, ami ellentétben állt munkásságával és programjával, hanem fokozta munkáját a már kitűzött teljes megújulást célzó kongresszus előkészítésére. Valóságos versenyfutás alakult ki lázas igyekezete és az egyetemisták forrongó mozgalmai között. De a DISZ már nem tudott lépést tartani a fokozódó egyetemi erjedéssel. Ez utóbbi nem egy fej-, hanem egy egész testhosszal megelőzte az ifjúsági apparátus kapkodó törekvéseit, melyek óriási engedményekkel és teljes átszervezéssel igyekeztek elejét venni a földcsuszamlásnak. Hollós akkor már nyíltan arra kérte Kardos Lacit és Gyenes Tónit, hogy vegyenek részt a DISZ központi vezetésében. Eljárt a volt népi kollégiumok találkozóira, ahol sok hajdani Nékosz vezetővel beszélgetett a DISZ és a volt népi kollégisták összekapcsolásáról, az ifjúsági mozgalom újjászületéséről. Velem sosem találkozott. Messze elkerültem a találkozási alkalmakat, s úgy látszik, hogy a találkozás neki sem volt ínyére.

Nem nagy meglepetésünkre, de mégis váratlanul ért a hír, hogy a DISZ által a kongresszus előkészítésére összehívott nagygyűlésen a megjelent szegedi egyetemisták tömege egyöntetűen kimondta a helyi DISZ megszűnését és a volt egyetemista szervezet, a Mefesz (Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szövetsége) megalakítását október 16-án.[19] Híreink szerint megszervezték a Mefesz

[19] A szegedi egyetem forrongásának hírére Szegedre küldtük Bohó Róbertet, hogy szót értsen a fiatalokkal, nehogy forró fejjel a falnak rohanjanak, s kihívják a hatalom rendőri és katonai megtorlását. Amint Robi aztán beszámolt, nem tudta visszatartani az egyetemisták elemi erejű

első gyűlését is, ahol radikális, ezúttal már politikai követeléseket fogadtak el: az állami gyilkosságokért felelős bűnösök megbüntetését, a halálbüntetés eltörlését politikai ügyekben, a választási rendszer gyökeres reformját, március 15. állami ünneppé nyilvánítását stb. A szegedi fiatalok gyökeresen újszerű föllépésének a híre futótűzként terjedt el. Közvetlenül utána a budapesti egyetemisták is hasonló gyűléseket rendeztek, majd létrehozták az ún. összegyetemi tanácsot, amely ugyancsak kimondta a Mefesz létrejöttét.

Az egyetemek nyílt forrongásban voltak. A szegediek példája magával ragadta a többieket. De a nagypolitika is mozgásba lendült. A Szakszervezeti Tanács is beállt a sorba. Talán a Petőfi Kör tavaszi vitája nyomán is követelte, hogy a munkások is vegyenek részt az üzemi tervek kidolgozásában és a bérezés kialakításában. Ez gyökeres szakítás volt a hagyományos sztálinista gyakorlattal, mely a hatalom transzmissziós szíjának használta a szakszervezeteket. A rendszer napjai letűnőben voltak. Maga a *Szabad Nép*, a párt központi lapja nyíltan fölhívott a szocializmus magyar útjának a megteremtésére. S mindennek mintegy a betetőzéseként Lengyelországban, amelynek példáját lelkesen követtük, és gyakran hivatkoztunk rá, a párt első titkárává választották a börtönviselt száműzöttet, Gomulkát. Az egész magyar sajtó kitörő lelkesedéssel üdvözölte a hírt. Mi, a Petőfi Kör is üdvözlő határozatot hoztunk, és követendő példának állítottuk. A határozat vitájára már nem emlékszem. De úgy tudom, hogy a sajtóban is napvilágot látott. Forrongott az ország, s a fölgyülemlett és fölhevült gőz robbanással fenyegetett.

Ilyen fölhevült és izgatott légkörben tartottuk a volt Petőfi-kollégium találkozóját. Semmit sem jegyeztem meg Major László volt igazgatónk üdvözlő és megemlékező szavaiból, de az egész esetből sem, a megjelent Losonczy Géza beszédének a kivételével. Megragadott benne ugyanis a rá oly jellemző nemzetközi kitekintés. A magyar ellenzék igen komoly esélyeit abba a dinamikus és kedvező keretbe helyezte, amelyet a biztató lengyelországi események és a magyar kormányküldöttség már megkezdett belgrádi útja jelentett. Ez szárnyakat adott nekünk, megkétszerezte erőnket, hogy az ellenzék hatalomra juthasson, és megelőzze a robbanást, amelyet mindnyájan végzetes, tragikus lehetőségként láttunk. Olyannak, amilyet egy kolosszális túlerő vérfürdőbe fojthat.

Egymást érték a tárgyalások Kardos Laciék és a DISZ vezetői között, hogy a régi népi kollégisták részt vegyenek a DISZ-kongresszus előtti központi vezetőségi ülésen. Ekkor már Tőkés Ottó is csatlakozott Kardoshoz és Gyeneshez, és hármasban folytatták a tárgyalásokat a volt Nékosz részéről. Hollós és Gosztonyi an-

fölzúdulását és nyílt szervezkedését. Csak a Dóm térre már fölvonult rendőrség beavatkozását tudta megakadályozni az időközben Szegedre érkezett Gosztonyi János és az egyre megértőbb – és félénkebb – pártbizottság segítségével. Bohó vitázott Kiss Tamással és Lejtényi Andrással, az egyetemisták vezetőivel, hogy óvatosan és ne elszigetelten cselekedjenek. Majd az október 20-i egyetemista nagygyűlés után, valószínűleg 21-én a DISZ gépkocsiján fölhozta őket Budapestre, hogy mindezt beszéljék meg a budapesti egyetemistákkal, valamint a Petőfi Körrel, amely már úton volt a DISZ meghódítására, vagy legalábbis a reformok szellemében történő megújítására. A szegediek küldöttsége így került Budapestre Kiss Tamással és Lejtényi Andrással.

nál jobban szorgalmazták a volt Nékosz bevonását, minél inkább fölgyorsultak az egyetemi események. Minél inkább kicsúszott kezükből a vezetés. Nyíltan fölajánlották Kardosnak, hogy legyen a DISZ főtitkára. Ez óriási változást jelentett a DISZ néhány hónappal előbbi merev és pártszerű magatartásához viszonyítva. Gyenesen és Tőkésen kívül másoknak is kilátásba helyezték a DISZ vezetőségi tagságot. Tánczosnak és Patakinak bizonyára, de talán Márkusnak is. Legjobb tudomásom szerint rólam nem esett szó. Túl sötét fekete bárány voltam. Laci húzódozott a főtitkárságtól. Nem akarta vállalni a hirtelen a fejére zúdított csődtömeget. De láttuk, hogy tenni kell valamit, s meg kell ragadni az alkalmat. Akkor is, ha ez már sok tekintetben a veszett fejsze nyelét jelentette. Sürgősen meg kellett beszélni a teendőket.

Úgy emlékszem, Tánczos kezdeményezésére jött létre egy megbeszélés, aki szintén kapott meghívót a DISZ-vezetőség ülésére azzal, hogy számítson a vezető testületbe való megválasztására. Egységes föllépésre volt szükség. Október 22-én este 6-7 óra tájban jöttünk össze Kardos Laci lakásán, a Semmelweis utca elején. Az időpont jó volt nekünk, mert aztán Tánczossal el kellett sietnünk az estére tervezett Petőfi köri vezetőségi ülésre. A teendők összeegyeztetése miatt már nagyon összetorlódtak a megbeszélések és értekezletek. Egyik helyről a másikra kellett szaladni. Szerencsére Laci lakása nem volt messze a Múzeum utcai Kossuth Klubtól.

Lacinál elég népes gyülekezet jött össze. A régi Nékosz vezetők, Kardos Laci, Gyenes Tóni, Tőkés Ottó és a hozzájuk számítható Márkus Pista mellett mi Tánczossal a Petőfi Kör részéről jöttünk, valaha szintén népi kollégisták voltunk. Kissé föllélegeztem, mert eljött Losonczy Géza is, hogy segítsen a megoldás kimunkálásában. Mára ketten maradtunk életben e találkozó tanúi közül, mert úgy emlékszem, hogy Laci élettársa, Pogány Mária is ott ült az egyik sarokban, de csupán a könyveivel, irataival bíbelődött. Nem vett részt az értekezleten, a szűkös hely miatt azonban nem mehetett máshova.

Tánczos közölte, hogy a DISZ-vezetőség szándékában áll, hogy másnap, 23-án a jelenlévők többségét bejuttatja a vezetőségbe. Mi legyen a válaszunk? A rövid tanácskozáson elfogadtuk: el kell érni a DISZ-program gyökeres megváltoztatását, ehhez mindenképpen többségbe kell kerülni a vezetőségen belül. Megállapodtunk, hogy megfelelő, azaz a program átalakítását vállaló biztosítékok esetén mindhárman: Kardos, Gyenes és Tőkés vállalják el a DISZ legfelsőbb szerve, az intéző bizottság tagságát. Vita alakult ki a főtitkár személyéről. Kezdetben egyikük sem akarta vállalni. Gyenes azért, mert mezőgazdasági területen akart dolgozni, Kardos pedig, mert igazgatói állást kapott a Néprajzi Múzeumban. Végül közmegegyezéssel Tőkés Ottó mellett maradtunk, aki végül is elvállalta. Valaki fölvetette, talán Márkus Pista, hogy Losonczynak kellene ellátnia a DISZ elnöki teendőit. Ezt az új tisztséget is mi javasoltuk volna, de Losonczy jelölése ellen magam is fölléptem. Másokkal együtt kifejtettem, hogy az ellenzék hatalomra kerülése van napirenden, s ott lesz majd szükség Losonczyra, sőt bizonyára a kijelölt többiekre is. Hiszen mindaz, ami a DISZ-ben történik, csupán előjáték. Mégis részt kell vennünk benne, mert többeket már régebben kifejezetten meghívtak, azonkívül ma minden lehetőséget ki kell használnunk. Majd meglátjuk azután,

hogyan alakulnak az események. A megoldás nincs messze, ám Losonczyra már most máshol van szükség. Ebben megegyeztünk.

Nekünk Tánczossal loholnunk kellett a Petőfi Kör vezetőségi ülésére, ahol a pártvezetéshez intézett felhívásunk tervezetét kellett megbeszélnünk. Az ülés elég népes részvétellel kezdődött. Már vártak. Mindenekelőtt a másnapi igen jelentős DISZ központi vezetőségi értekezletről, annak előkészületeiben való részvételünkről kellett beszámolni. Így kezdődött ez a határozataiban, s így következményeiben nevezetes megbeszélés. Történelmileg az utolsó alkalom, ahol a vezetőség nagyobb része megjelent. Már a kezdetén friss híreket kellett szerezni az egyetemisták forrongó mozgalmáról. Egyébként ez is arra késztetett, hogy egy beadvánnyal a párt vezetőségéhez forduljunk, és azonnali cselekvést sürgessünk.

Tudtunk arról, hogy a budapesti egyetemek küldöttei összeültek a műszaki egyetemen, ahol éppen nagygyűlést tartanak végleges követeléseik összegzésére. Gyorsan elküldtünk két megfigyelőt, hogy mihamar visszatérve számoljanak be a történtekről. Úgy emlékszem, hogy egyikük Bohó Robi volt, de társát már elfelejtettem. Robi személyében sem vagyok holtbiztos. Egyes, mégoly fontos részletek is csak homályosan vagy egyáltalán nem maradtak meg emlékeimben.

Meglehetősen nyugtalanul üléseztünk. Mindnyájan sejtettük, hogy nagy események készülődnek, mert az egyetemisták követelései nagyjából ismertek voltak. Bohó Robitól tudtunk arról is, hogy a szegediek elsöpörték a DISZ-t és létrehozták a Mefeszt. Az is tudomásunkra jutott, hogy példájukat a budapestiek egy része máris követte. Meggyőződtünk elszántságukról. Türelmetlenül vártuk a híreket, és csak félfüllel hallgattuk Tánczos beszámolóját a Kardos Laciékkal folytatott tárgyalásról. Ma úgy rémlik, mintha sokkal többen lettünk volna ezen a rendhagyóan nyugtalan és zaklatott, sőt meglehetősen zsivajgó és fegyelmezetlen értekezleten. De ez a kép talán összekeveredett bennem az ülésezés második felének képével, amikor már valóban felizgatott, mi több, lármás kiabálásoktól tarkított tolongás volt. Ugyanis megérkeztek az egyetemre küldött hírszerzőink. Nem egyedül jöttek. Az él bennem, mintha a szegediek küldöttje, Kiss Tamás és más egyetemisták is betódultak volna.[20] Több fiatal író is velük tartott. Kuczka Péterre jól emlékszem, mert a beszámolókat követő, szinte vég nélküli és késhegyre menő veszekedésekkel tarkított vitában szinte az első hegedűs szerepét vitte. Hangja és radikalizmusa mindnyájunkon túltett. Kuczka egyébként szerette ezt a petőfies pózt, amely – meg kell hagyjam – jól állt neki, és megfelelt az eseményeknek. Némi önteltséggel az 1848-as Pilvax kávéházban gondolhattuk volna magunkat.

Az igazi nagy fölfordulás és zűrzavar a küldöttségnek arra a közlésére keletkezett, miszerint az egyetemisták azt kérték, hogy a Petőfi Kör álljon élére a másnapi, 23-i tüntetésnek, vezesse azt, s így adjon annak nagyobb súlyt. Nosza, mi sem kellett több. Erre nem voltunk fölkészülve. Nemcsak azért, mert ez megha-

[20] Nem helytálló Kiss Tamásnak az az állítása (Népszabadság, 2006. október 21.), hogy az egyetemisták lázongása ellentétet váltott ki az egyetemi hallgatók és a Petőfi Kör között, vagyis ellenségeskedés lett volna közöttük. A budapesti egyetemisták küldöttsége, a szegedi küldött Kiss Tamással együtt, a Petőfi Körhöz fordult támogatásért, és hogy álljon a tüntetés élére.

ladta a sorozatos és békés reformok kikényszerítésére beállított programunkat és annak módszereit, hanem mert a tüntetés túlmutatott a tömegek önálló mozgalmait megtiltó és gúzsba kötő rendszer keretein. Nyílt kihívást jelentett, magának a rendszernek a kérdésessé tételét. Éppen ezért több volt annál, mint amit a Kör vezetőségi tagjainak a nagyobbik része el tudott volna vállalni. Politikailag nem tartottunk ott, hogy elfogadhatták volna a nyílt összetűzést. A tüntetés egyenes kihívás volt a hatalom felé, de kihívás volt a Petőfi Kör felé is. Nem kevés érvelésre, itt-ott szilaj és felhevült hangvételre volt szükség, hogy a többség végre elfogadja a határozatot: *a Petőfi Kör magáévá teszi az egyetemisták határozatát, a tüntetést, sőt kezébe veszi annak megszervezését és élére áll.* Végtére is nem hiába neveztük Petőfi Körnek. 1848 emléke bennünk élt, szelleme áthatotta vitánkat, megszabta elhatározásunkat.[21]

Nem emlékszem arra, hogy a nagy forrongásban pontosan ki hogyan foglalt állást és hogyan szavazott. Arra igen, mert nagy csalódást okozott, hogy Hegedűs B. András ellene szólt, mert tartott az általános fölfordulástól és a szovjet csapatok várható beavatkozásától. Nem kevesen, talán Győrffy Sanyi is, fölidézték a néhány hónappal előbbi poznańi véres tanulságokat. S ez az érv valóban súlyos és hatásos volt. Ha a tüntetés kitör a megadott keretekből, ha akárcsak megközelíti is egy ilyen féktelen elszabadulás lehetőségét, és óriási néptömegek mozgalmává válik, valóban fönnáll annak az eshetősége, hogy a bizonyára beavatkozó katonaság, szovjet segítséggel, vérbe fojtja. Ilyen tragikus befejezést egyikünk se tudott volna magára vállalni. Jól tudtuk, hogy nem babra megy a játék. Az bírálhatta a tüntetés ellen szavazó, aggódó, de tiszta szívű ellenzékieket, aki nem akarta fölmérni, vagy föl se tudta fogni ezt a sajnos túlontúl is könnyen bekövetkező lehetőséget. Mi, akik fokozatosan többségbe kerültünk a vezetőségben – még az egyébként szófukar Prágai Dezső is nekilendült –, mindnyájan azzal érveltünk, erősen bizakodtunk abban, hogy a tüntetés a megszabott mederben marad, és estére hatalomra kerül az ellenzék. Máskülönben nagy lenne a vérontás. Ám az ellenzék győzelméhez egy tüntetés nyomása szükséges, egyébként az apparátus nem hátrálna meg. Minden ezt bizonyítja. Mindemellett 1848 szelleme vezérelt, és a lengyel példa buzdított.

Egyikünknek se lett igaza. Rosszul becsültük föl mind a hatalom csökönyös és makacs ellenállását, mind pedig a fölébredő népmozgalom óriási, elsöprő erejét és elszántságát.

De ne vágjunk a dolgok elébe! Először is, a tüntetést a megújult lengyel–magyar barátságnak, a lengyel példa követésének kívántuk szentelni. Arra való erélyes fölhívásnak, hogy kövessük a lengyel példát. Ez már az elejétől fogva teljesen világos volt. Meg kellett azután fogalmazni a Petőfi Kör követeléseit és jelszavait, amelyeknek ki kellett fejezniük a Kör álláspontját, magának a tüntetésnek a célját. Ezeket akartuk elfogadtatni az egész tüntetéssel. Ennek a felelősségnek a tudatában, azaz minden provokációnak elejét véve, az ellenzék programját összegezve, de némileg meghaladva, jócskán enyhítettük az egyetemisták 16 pontos követelését. Így jött létre a 10 pontban összegzett határozat. Ezt aztán 12 olyan jelszóra fordítottuk, amelyeket a tüntetésre szántunk, hogy röviden, ütemesen kiabálva kifejezhessék az egyetemistákkal immár közössé vált követeléseket. E 12 jelszóban is kísértett a márciusi ifjúság szelleme, buzdított példája. Azt hiszem, többé-kevésbé mindenki részt vett a fogalmazásban. Közös munkában született. A feladat jó részét már az egyetemisták elvégezték, de amúgy is könnyű dolgunk volt, hiszen a követelések már szinte naponta megismétlődtek.

[21] Az október 22-i estére nagyon rosszul emlékszik Pataki Ferenc (Népszabadság, 2006. szeptember 23.), aki a szerintem elhibázott című interjúban (Vezeklés és jóvátétel) azt nyilatkozza, hogy 22-én nem született döntés a Petőfi Kör részvételéről és szerepéről a tüntetésen. Nem csak döntés volt, és annak ma is olvasható határozata és jelszavai, hanem ez szabta meg a másnapi tevékenységünket. Mindkettő megtalálható a Szabad Ifjúság 1956. október 23-i rendes, illetve különszámában.

Ismétlem, hogy az egész fölvonulást a magyar–lengyel barátság jegyében, a lengyel útmutatás felhasználásának érdekében kívántuk megtartani. Már az útvonal kijelölésében is ez vezetett bennünket. A Duna-parti Petőfi-szobortól kellett megindulnia a budai Bem-szoborig. Ez önmagában véve is sokatmondó jelkép volt.

Amikor összeállítottuk a határozatot és a jelszavakat, elhárítottuk az egyetemisták legkihívóbb, legmesszebb menő és legmerészebb követeléseit. Annál is inkább, mert meghaladták a vezetőség többségének álláspontját. Különösen a különböző, meg nem határozott politikai pártok részvételével tartandó szabad általános választások követelése tartozott ide. Annál inkább ellene voltunk, mert az egyetemisták csak úgy általában fogalmazták meg követeléseiket, s nem volt világos, hogy ugyan kinek címezték azokat és milyen szándékkal. Arra semmi remény sem lehetett, hogy akármelyik vezető testület elfogadja radikális álláspontjukat. Mi viszont kifejezetten a párt központi vezetőségéhez fordultunk, s ennek megfelelően csillapítottuk a követeléseket. Tartalmilag és hangnemükben egyaránt. Elhárítottuk például a szovjet csapatok azonnali kivonulásának, valamint a szovjet típusú címer eltávolításának követelését. Ezeket túl kihívó, úgyszólván teljesíthetetlen kihívásoknak éreztük. Sokkal „politikusabbnak" tartottuk a mi említett 10 pontunkat.

Nincs itt hely arra, hogy részletesen elemezzem a 10, illetve 12 pontos követeléseinket, sem arra, hogy tüzetesen megvizsgáljam a mieink és az egyetemisták által összeállított 16 pont közötti különbségeket. Csak egy példa: a magyar–szovjet egyenlőséget és egyenjogúságot követeltük mind politikai téren, mind gazdaságilag, nem pedig a szovjet csapatok kivonulását és a Sztálin-szobor eltávolítását, mint az egyetemisták. Általában véve enyhébben fogalmaztunk, mint a 16 pont, de keményen följéptünk Nagy Imre és társai vezető helyekre juttatásáért, Farkas Mihály bíróság elé állításáért, a valóságos szocialista demokráciáért.

Igen jelentős különbség volt az egyetemisták álláspontjához képest, hogy ők szabad általános választásokat sürgettek, de elhanyagolták a munkások ügyeit, mi viszont az üzemek munkásigazgatásáért, a valóságos munkásdemokráciáért is síkraszálltunk. Követeltük a vállalatok munkásvezetését is. Külön pontot képeztek ezek követeléseinkben. Ezt ma is határozatunk külön erényének tartom. Igaz, hogy elmaradtunk tőlük a pártok részvétele, a választások terén, ám a munkások bevonásának, demokráciájuknak és a munkásvezetésnek a követelésével – mint később bebizonyosodott – nem maradtunk el messze a valóságos követelmények-

től. És ez a legkevesebb, amit mondani lehet. Mi magunk is alig-alig értettünk egyet a pártok felélesztésével (azt se tisztáztuk, hogy milyen pártokról lenne szó), de mindnyájan helyeseltük a teljes munkásdemokráciát. Így elmaradtunk ugyan a klasszikus demokráciától, ugyanakkor túl is jutottunk rajta.

Határozataink és jelszavaink másik erős pontja volt, hogy beiktattuk Lengyelország éltetését, ami megfelelő nemzetközi keretbe helyezte a mozgalmat.

Mind az egyetemisták részéről, mind a mi oldalunkon csupán felemás programmal jelentkeztünk, de mindegyik a forradalom felé mutatott, s mint kiderült, annak egy-egy követelését vetítette előre, egy-egy törekvését, áramlatát képviselte. Akkor még nem tudtuk összegyúrni a kettőt. Nem is éreztük a szükségét. Ám együttesen, összefogottan cselekedtünk. Abban reménykedtünk, hogy az egyszerre hajthatatlan és tétovázó hatalom enged az egybeforrt, közös erőnek. Se az egyetemisták, se mi nem képzeltük azt, hogy mindez fegyveres felkelésbe torkollik. Milícia vagy nemzetőrség követelése egyikünknek se jutott eszébe. Még a tüntetés rendezőgárdájára sem gondoltunk, ugyanakkor ha jól emlékszem, az egyetemisták létrehoztak ilyesmit a saját körükben.

A késő éjszakába nyúló feszült vita a közvetlen szervezeti tennivalók kijelölése közben nyugodott meg. Másnap, 23-án délután fél háromra tűztük ki a tüntetés kezdetét. Elhatározásunk szerint a Duna-parti Petőfi-szobor előtti ünnepély kellett hogy megnyissa, ahol fölkérésünkre Sinkovits Imre fiatal színművésznek kellett elszavalnia a Talpra magyart. 1848 és a megújult magyar–lengyel barátság szellemében a Petőfi-szobortól a budai Bem rakpart Bem-szobráig kellett vonulniuk a tüntetőknek, ahol a tervek szerint Veres Péter író beszélt volna előttük. Az ülés befejeztével az egyetemistákkal közös akcióbizottságot hoztunk létre Bohó Róbert vezetésével, amely azonnal megkezdte a tüntetés előkészítésének munkáját.

A tüntetést szervező Petőfi Kör főhadiszállásául a Köztársaság téri pártházban elhelyezkedő budapesti DISZ helyiségeit jelöltük ki. Akkor már ott tartottunk – s ezt nem árt újólag aláhúzni –, hogy a DISZ ijedten rendelkezésünkre bocsátotta úgyszólván egész apparátusát, csakhogy segíthessen valahogy a várható fölfordulás elkerülésében. Ettől ugyan mindnyájan tartottunk, de a párt és a DISZ valósággal remegett tőle. Elhatároztuk a jelszavak gyors sokszorosítását, már a Köztársaság téri apparátus segítségével. Majd megállapodtunk a másnap, 23-án kora reggeli, Köztársaság téri találkozóban. Oda kellett jönniük az egyetemisták küldötteinek is, hogy átvegyék a sokszorosított anyagot és a végső eligazítást.

Az akcióbizottság kivételével mindnyájan izgatottan tértünk haza, hogy majd másnap... Már akkor számot adtam magamnak arról, hogy az egyetemisták harcos föllépése nélkül aligha szántuk volna rá magunkat egy tüntetés megszervezésére. Akkor sem, ha egyikünk-másikunk időnként gondolt arra, hogy egy utcai fölvonulással kényszerítsünk ki egy-egy döntést a húzódozó pártapparátusból. Ám valójában úgy viselkedtünk, mint a valahai reformkor országgyűlése, amelyet a pesti márciusi ifjúság megmozdulása lendített ki a reform pályájáról. A tüntetés egy csapásra más jelleget adott mozgalmunknak. De akkor, 22-én késő este, a hazafelé vezető utunkon, nem gondoltunk arra, hogy itt több készül, mint egy harcias, mégis békés tüntetés.

III.

A forradalom sodrában

1957-ben Dzsakartában

„...mi folyvást lelkesedtünk ugyan, de nem mozdultunk...
a beszéd bármilyen szép, csak beszéd és nem tett...
micsoda nyomorúság kérni akarni, midőn az idő arra int,
hogy követelni kell, nem papirossal lépni a trón elé. Hanem karddal!...
a fejedelmek úgysem adnak soha semmit, azoktól, amit akarunk, el kell venni."
(Petőfi Sándor: Napló. 1848. március 17.)

Október 23-án kora reggel izgatottan siettem főhadiszállásunkra, a Köztársaság térre. Nyugodt, szélcsendes időre ébredtünk, eső sem esett, derült volt az ég. Mindezt szerencsés jelnek tartottam: még az időjárás is a tüntetésnek kedvezett. A villamoscsatlakozás felé siettem valahol a belvárosban, amikor egy üdvözlő hang megállított. Kecskeméti Károly volt, akit éppenhogy végzett levéltár szakos történésznek ismertem meg a Petőfi Kör körüli ténykedéséből. Úgyszólván csak látásból, felületesen ismertük egymást. De most mintha mindenütt enyhült volna a levegő, az emberek közelebb kerültek egymáshoz. Meglehetősen nyugtalanul érdeklődött a Kör álláspontjáról. Jólesően vette tudomásul a vezetőség döntését. Rövid, reménykedő búcsúzás után továbbsiettem. Egyikünk sem sejtette, hogy legközelebb majd az emigrációban látjuk viszont egymást...

Az utcákon kisebb embercsoportokat láttam. Hevesen tárgyalták az eseményeket a már itt-ott kiragasztott röpcédulák előtt. Na meg a reggeli újságok hatására. A röpcédulások jó munkát végeztek. A tüntetés hírét és jelszavait még az éjjel sokszorosították, s reggelre falragaszokon lehetett olvasni. A Rákóczi úti 44-es villamosról jól láttam, amint az Uránia mozi előtt ágaskodva olvasták a kiragasztott röpcédulát. A levegő elektromos feszültséggel volt terhes. Vagy lehet, hogy csak én éreztem így? De nem, az emberek többségét valami belső izgatottság fogta el, amit jól ki lehetett venni. A tüntetés híre pezsgésbe hozta a várost. Már nemcsak mi készültünk rá. A munkába sietők nagy többsége is velünk tartott.

A Köztársaság téri pártépületben hamar eligazítottak a DISZ harmadik (vagy második) emeleti hátulsó szobáiba. Ott már nagy volt a sürgés-forgás. Az adminisztrációs személyzet kattogva gépelt, mások sokszorosítottak. Ők már a tüntetés sikerén munkálkodtak. A Kör vezetőségének fönntartott helyiség is tele volt.

Sokan az útbaigazítást vagy a kiosztandó röpcédulákat várták. Az egyetemisták küldöttei tehát már ott szorongtak. Hamar megérkezett Tánczos és mások is. Gyuri, szokásától eltérően, elvesztette feszességét, és fölhevülten mesélte, hogy az utcán időnként meg-megállt, s az érdeklődve összegyűlt emberek egy-egy csoportjának elmondta a tüntetés célját és értelmét. Valóságos kisgyűléseket tartott. Ez egyikünknek se adatott meg, s híradását mindnyájan lelkes örvendezéssel fogadtuk. Nagy reménykedéssel latolgattuk a tüntetés sikerét. Sőt, már attól tartottunk, hogy az emberek ezrei csatlakoznak hozzá, és kicsaphat medréből.

Annál inkább gondoltunk erre, mert a reggeli *Szabad Nép*, bár vezércikkében melegen üdvözölte az egyetemisták gyűléseit, a tüntetés ellen foglalt állást. Mi több, első oldalán hozta az Írószövetség közleményét. Ezen csodálkoztunk, mert senki sem vádolhatta az írókat, hogy Rákosinak és az apparátusnak a hívei, hiszen az ellenzék első vonalában harcoltak ellenük. S most mégis csalódva vettük tudomásul, hogy a vastagon szedett hírecskében nem csak elhatárolta magát a tüntetéstől, hanem kifejezetten helytelenítette.

Bár sajnáltuk ezt az elhatárolódást, nem túlságosan lepett meg bennünket. Már az előző este tapasztaltuk, hogy a Kör vezetőségének jó része is ellenezte a tüntetést, s határozottan ellene beszélt. Most megerősítést nyert, hogy az ellenzék megosztott. Az egyetemisták kezdeményezése nyomán a követelések az utcára kerültek. Ám a tüntetés terve már annak kezdete előtt két részre vágta az addig egységes ellenzéket. Voltak, akik mereven és szigorúan megmaradtak a „törvényesség" keretei között. Attól tartottak, hogy az utca szavát, a nagy népmozgalomnak ígérkező tüntetést mindazok kihasználhatják, akik a szocializmus ellen lépnek föl. Még az Írószövetség vezetőségének és a Petőfi Kör vezetőinek jelentős része is félt ettől. Ez volt az ellenzék sorainak első törése. Több is fogja követni. Bár érdekes módon az is követni fogja e megbicsaklásokat, hogy egyes esetekben ugyanazok végül is a forradalom mellé álltak. Nem volt szokatlan az efféle véleményváltás.

Jómagam sziklaszilárdan hittem – amit mondogattunk is –, hogy az ifjúság többsége a szocializmus híve, és az esetleg föllépő bajkeverők sem tudják eltéríteni ettől. Különben is, mit nevezünk szocializmusnak?

Tánczos a tüntetés szervezése mellett a délutánra tervezett DISZ központi vezetőségi üléssel is sokat foglalkozott. Azt mondogatta, hogy neki elég korán ott kell hagynia a tüntetést, mert az igen nagy jelentőségű DISZ vezetőségválasztás történelmi változásokat ígér. Különösen a bizonyára nagyméretű tüntetés árnyékában. Még délelőtt is ilyen feje tetejére állított módon láttuk a két eseményt! Engem is megpróbált rávenni arra, hogy menjek vele az ülésre. Nevetve hárítottam el magamtól ezt a már akkor is kétesnek érzett megtiszteltetést. „Különben sem kaptam meghívót! Nyilván tudják, hogy rám nem számíthatnak." Ezzel lezártuk a témát, és egyébként is rengeteg fontosabb tennivalónk akadt.

Nemcsak ilyen kisebb-nagyobb ügyek jelezték, hogy egyáltalán nem mértük föl a tüntetés kimenetelét és következményeit. Egy viszonylag rövid, néhányórás megmozdulásra számítottunk. Az is ezt mutatja, hogy aznap estére terveztük az orvosvitát a Trefort kerti Gólyavárban. Ezzel pedig éppenséggel nem a mérsékeltek, hanem a radikálisok áramlatához tartozó Bohó Robi és Prágai Dezső volt

megbízva. A kör részéről nekik kellett ellátniuk az elnöklés teendőit. Készülődtek az estére, ami nem akadályozta meg őket, hogy ők is belemerüljenek a tüntetés szervezésébe is. Mindennél jobban példázza odaadásukat a tüntetés iránt, hogy Robi lelkesen és sikeresen oldotta meg nem éppen könnyű feladatát.

Egyszerre csak az a hír lepett meg bennünket, de már úgy dél felé, hogy a belügyminiszterré előrukkolt, jelentéktelen sztálinista figura, Piros László betiltotta a tüntetést. Ez valamennyiünket fölbolygatott, mert azonnal tudatára ébredtünk, hogy ezzel a tüntetés tábora megkétszereződik. A hatalom által várt félelem helyett az ellene föltámadt elszántság növekedett. Nemcsak azt tudtuk, hogy a tüntetést nem lehet megállítani, hanem most már azt is, hogy a rádióban bejelentett közlemény további elkeseredett ezreket, tízezreket állított a tüntetés mellé. Azelőtt rengetegen voltak, akik nem is tudtak róla. Ezentúl százezrek készültek rá. Hála a hatalom rádióhírének!

Mi pedig rögtön azon tanakodtunk, miképp lehet majd megfelelő keretben tartani, hogy ki ne csússzon befolyásunk alól. Hogy a várhatóan óriássá növekedett mozgalom, ez a „rakoncátlan gyermek" ne törjön-zúzzon, hanem a jelszavainkkal fejezze ki erejét. Hangszórós autóra gondoltunk, s azzal a módfelett nehéz és hálátlan feladattal bíztuk meg Bohó Robit, hogy kerítsen valahol ilyen autót, és a jelszavaink állandó, ütemes beolvasásával befolyásolja a tüntetést.

Egyszercsak telefonhívás érkezett Csepelről. Éppen én vettem föl a kagylót. Már nem emlékszem, hogy kivel beszéltem. A tüntetés programja és útvonala iránt érdeklődött. Közöltem vele, hogy a Petőfi-szobornál találkozunk, de szerinte a csepeliek nem érnek oda. Megállapodtunk, hogy mi ketten találkozzunk egy Boráros téri presszóban mindennek a megbeszélésére. De ha nem kerülhet rá sor, mert ez is körülményes volt, akkor jöjjenek a csepeliek közvetlenül a Bem térre: a budai Duna-parton végigvonulhatnak. Ezzel az útbaigazítással letettem a kagylót. Kettőnk találkozóját elsöpörték az események, s azt se tudom, hogy végül is eljöttek-e a csepeliek a Bem térre. Nagyon valószínű.

Főhadiszállásunk további eseményeit és a tüntetés egyéb előkészületeit én is csak később tudtam meg a többiek elbeszéléseiből, mert más feladatot kaptam. Arra gondoltunk, hogy a leginkább illetékes Nagy Imrét kell tájékoztatnunk, hiszen a tüntetés céljának az ő hatalomra juttatását tartottuk. Megbíztak, hogy azonnal keressem föl és tájékoztassam az ifjúság elhatározásáról, a tüntetés lázas szervezéséről és a betiltás ellenére is tervezett igen közeli indulásáról. Kértem a többieket, hogy legalább még valaki jöjjön, hogy súlyt adjunk bejelentésünknek. Rajtam kívül így Kázmér Sanyit jelölték, aki örömmel vállalkozott. Sietnünk kellett, hogy az „Öregnek" alkalma és egy kis ideje legyen a fölkészülésre.

Már nem tudom, hogyan és mikor jutottunk ki villamossal és autóbusszal az Orsó utcai villába. Ott álltunk a kiskapu előtt és hosszan-hosszan csöngettünk. Már-már elbátortalanodtunk, s szándékunkról lemondóban voltunk, amikor végre lejött valaki. Nagy Imréné állt a kinyitott kapuban, s mielőtt szóhoz jutottunk volna, közölte, hogy férje nincs otthon. A rádióban elhangzott tilalomból mindenki értesült a tüntetésről, s így persze ő is tudott róla. Láthatóan ijedt volt, és rettenetesen aggódott a várható következmények miatt. Gyorsan tudatta velünk, hogy Nagy Imrét vidékre, valahol a Balaton partján tartott szüretre hívták meg.

(Így zárójelben föltétlenül meg kell említenem a jóval később szerzett ismeretemet, miszerint Nagy Imre a Balaton partjáról visszatérve, pontosan ebben az időben már Losonczy Géza közeli lakásán tárgyalt másokkal is az eseményekről. A szovjetunióbeli és a hazai viszonyokat jól ismerő felesége pedig már régóta állandóan félősen nyugtalankodott miatta. Természetesen nem alaptalanul. Most bennünket látva – így magyaráztam aztán – még inkább elfogta az aggodalom. Attól tartott, hogy ez a lázongó fiatalság valamilyen kalandba ráncigálja férjét. Inkább egy félig-meddig igaznak tűnő állítással eltitkolta valódi hollétét, nehogy valami jóvátehetetlen történjen. Ma is így látom ezt a furcsa esetet, de sajnos sohase tudtuk magunkat kibeszélni róla.)

Kezét tördelve kérlelt bennünket, hogy ne csináljunk valami végzetes fölfordulást, és őrizzük meg a rendet. Ezt annál könnyebben megígértük, mert mi is így vélekedtünk. Meg akartuk őrizni a rendet. Nem ismertük a jövőt.

Visszafelé kellett igyekeznünk a nagy forgalomban. Az idő már meghaladta a delet. Megtudtuk, hogy a rádióban valamivel korábban visszavonták a tilalmat. Ezt küldöttek és küldöttségek sora követelte, köztük a Petőfi Kör néhány vezetője is. Az emberek fölismerték, hogy a hatalom retteg a mozgalomtól. Most a betiltás visszavonásából arra is rájöttek, hogy habozik, tanácstalan és gyönge. Kell ennél nagyobb mozgósító erő?

Nagy nehezen visszaevickéltünk a föltámadt torlódásban. Már ezrek csoportosan siettek mindenfelől a tüntetésre. A Fő utca felé vettük utunkat, hogy időben elérjünk a Petőfi-szoborhoz. Így is csak lassan kecmeregtünk, s az utca közepétől már gyalog vágtunk neki, csak úgy toronyiránt a Lánchídon keresztül. Onnan a Duna-parton. De még így is kissé későn érkeztünk. A rövid ünnepség már lezajlott, és a tüntetés elindult. Nagy léptekkel szaladtunk a menet élén vonuló Petőfi körösök felé. Szerencsére jó időben elértük a Kossuth Lajos utca vége felé. Akkorra a járdák egész szélességében, sőt már az úttesten hömpölygött az áradat.

A többiek szinte kifulladva, gyorsan elmesélték, hogy a betiltás után több küldöttség kereste föl a pártközpontot. Tánczos és Hegedűs, talán Bohó is bejutott velük. Híradásuk szerint a párt legfelsőbb vezetői teljesen fejüket vesztve, valóságos hisztérikus hangulatban engedtek a tilalmat föloldó kérésüknek. Végre megértették, hogy nem volt mit mást tenni. A tilalom nagyhangú mellverdesése után egy csapásra pánikhangulatba estek. Gerő, Hegedüs, Kádár és mások alig érkeztek meg Jugoszláviából. A többiek tanácstalan tyúkként rohangáltak ide-oda, és összevissza kotkodácsoltak. A kitört hangzavarban Apró Antal égnek emelt karokkal, kiáltva rimánkodott Tánczosnak: „álljanak a tüntetés élére!" A „pártellenzék" tettrekészebb tagjai segítségüket ajánlották. Így szerzett Bohó Robi egy hangszórós kocsit Köböl József segítségével.

Kikanyarodtunk a Kiskörútra a Bajcsy-Zsilinszky út felé. Mögöttünk járt Robi hangszórós autójával, s nyomában harsogtuk a jelszavakat. Lassan-lassan az ún. Madách-házak környékére jutottunk. A jócskán kiszélesedett úttestet teljes szélességében elfoglalta a sokaság. Az átellenben húzódó Deák tér felé feketéllett a kiabálva tolongó tömeg. Álldogáltunk egy darabig, hogy az úttestre áramló újabb meg újabb csoportok is be tudjanak állni. De nem volt hova, mert már nem volt sem sor, sem oszlop. Egybefolyva lódult mozgásba, de alig-alig sodródott a végeláthatatlan tömeg. Mészáros Pista mellé nyomott a sokaság, s vele együtt örvendeztünk a tüntetés nyilvánvaló, minden reményt felülmúló sikerén.

Az olvasó már ismeri Pistát a filozófiai vitán elmondott bátor fölszólalásából. Hadd mondjam el róla, hogy a nálam kissé fiatalabb filozófus komoly nevet vívott ki magának önálló kritikai-esztétikai és filozófiai munkásságával, cikkeivel. Munkásszármazása növelte amúgy is merész és talpraesett szókimondását. Mosónő anyja nevelte föl – mint József Attilát a mama. Lukács György vette szárnyai alá, akinek aspiránsa lett. Segítsége olaszországi és németországi tanulmányutakat biztosított számára. Lukács ritka jó szemmel válogatta ki a legjobban rászoruló, legrátermettebb növendékeit. A már egyre népesebb fiatal Lukács-iskola legtehetségesebb tagjaként tartották számon. Ezzel együtt nem ágaskodott, mint egyesek. Tudásával és szerénységével vívta ki a helyét. A zsdánovi tanok, különösképpen az ún. szocialista realizmus ellen írt tanulmánya, valamint Déry és más meghurcolt írók bátor védelme ismertté tette. Úgy tudom, hogy Illyés Gyula is külön üdvözölte írásaiért. A Petőfi Kör tagjaként segített nekünk, és alkalmasint bírálta is munkánkat. Mindenesetre sokra becsültük tudásáért és közvetlen, segítőkész barátságáért. Magam különösen, mert az igazat megvallva, nemigen értékeltem az ún. Lukács-iskola egynémely tagjának hangoskodó és fönnhéjázó magatartását. Utólag is bebizonyosodott, hogy néhányan minden rezsimben talpra estek.

Most örültem, hogy Pistával együtt lépdeltünk, pontosabban, vánszorogtunk. Kicseréltük véleményünket, és gyakran mondogattuk, hogy ebből pedig lesz valami. Félig-meddig reménykedve, de kissé félősen is. Nem sejtettem, hogy legközelebb vele is majd csak az emigrációban találkozunk újra...

Közben hallgattuk Robi jelszavait a hangszórós kocsiból, hogy mi is rázendítsünk, és ütemesen utána kiabáljuk. Valami történt. Az óriási hangzavarban és lármában alig hallottuk Robi szavait. A Deák tér táján, a Bajcsy-Zsilinszky út felé fordulóban hangja elhalkult, vagyis inkább beleveszett a jóval erősebb és dübörgőbb kiáltásokba. A lassan nyomuló embertömeg szinte fölszívta, magába olvasztotta a Kör és az egyetemisták addig úgy-ahogy rendezett oszlopait és áradattá változtatta a kiterjedt út egész szélességében. Ezzel együtt nyomósabb változás is történt. Mialatt Robi szorgalmasan és kötelességtudóan hangszóróba kiabálta egyik jelszavunkat a másik után, a tömeg azon nyomban megváltoztatta őket. Nem mintha hallotta volna Robit. Egyszerűen félretolta a mi jelszavainkat. Maga alkotta a sajátjait, melyek nagyjából ugyanazokat a témákat érintették, de lényegileg, minőségileg újat adtak. Összehasonlíthatatlanul radikálisabb hangot ütöttek meg. A mi szövegezésünk mértéktartóan kérő-követelő hangját a tömeg érdes és nyers parancsai váltották föl. Valahogy ilyenformán: Amikor Robi a mi fogalmazásunkat kiáltotta: „Nagy Imrét a vezetésbe!", a tömeg egyszerűen félrelökte az óvatos méricskélést, s azt harsogta, hogy „Nagy Imre-kormányt!" S mialatt a mi jelszavunk a magyar–szovjet egyenjogúságot követelte, a fölkelt néprengeteg egyre erősebben és ütemesen dübörögte: „Ruszkik haza!" Ez már gyökeresen más volt.

Megtörtént a második döntő változás. Előző este az egyetemisták nyomásának következtében sikerült legyőznünk az ellenállást, s kivittük ügyünket az utcára. Akkor volt az első szakadás sorainkban. Most a föltámadt utca átvette a vezetést. Az irányítás egy csapásra kicsúszott a kezünkből. Ez volt a második lényeg-

bevágó fordulat. Gyorsan megállapítottuk Pistával, hogy az ellenzék és ifjúsága eddig úgy-ahogy irányította az eseményeket, de mostantól követnie kell azokat. Nem pusztán amiatt, mert elvesztettük a kezdeményezést, hanem elsősorban azért, mert – mi ketten legalábbis – egyetértettünk a megújhodott, radikálissá alakított jelszavakkal, s magunk is ezeket kiáltottuk. Ez inkább megfelelt politikai céljainknak, mint a taktikusan választott és formulázott, „politikusabban" kialakított előző esti jelszavak. A nép megváltoztatta azokat, s mi követtük a népet. De nem mindenki. Voltak olyan ellenzékiek is, akik ekkor szakadtak le a mozgalomtól. Ezért történt meg immár a második szakadás.

Végig a Bajcsy-Zsilinszky úton zúgta a tömeg a radikális jelszavakat. Leginkább a „Ruszkik haza!" robajlott végig az útvonalon. A környező épületek erkélyeire és ablakaiba zsúfolódott alkalmazottak és lakók üdvrivalgással, kiabálva, zászlókat lengetve köszöntötték az áramló tömeget. „Honnan szereztek hirtelen ennyi zászlót?" – kérdezgettük Pistával. A máskor lomha házmesterek most kitettek magukért.

Az egész út szélességében félig-meddig egymásba karolva, meg-megállva, továbblépve, ütemesen kiabálva csoszogtunk előre. Azt fontolgattuk Pistával, és mások is bele-beleszóltak, hogy ez bizony már forradalmi megmozdulás, ha ugyan nem forradalom. De gyorsan megegyeztünk, hogy bár ez még nem forradalom, minden eshetőség meg van adva, hogy rövidesen azzá váljon.

A Marx térre értünk. (Ma fantáziátlanul és laposan csak Nyugati térnek hívják.) Már erősen benne jártunk a délutánban. A Váci úti üzemekből tömegével jöttek a reggeli műszakot végzett munkások. Azonnal csatlakoztak az áradathoz. Akik a délutáni műszakra igyekeztek volna, ugyancsak odacsapódtak mellénk. A tömeg továbbra is nőttön-nőtt, és egymást érték a nyíltan kormányellenes jelszavak. Az utca ezeket kapta föl, ízlelgette mámorosan és fáradhatatlanul. Valóban a mélyről, a zsigerekből szakadt föl a kiáltás.

A Margit híd zsúfolásig telt a mindenünnen toluló emberekkel, akik a túlpartra igyekeztek. Letekintve láttuk, hogy a közeli Bem téren már nagyobb csoportok helyezkedtek el, s mindkét irányból a rakpartról is oda tartottak. Mi az áradattá nőtt tüntetés elején voltunk, de hol volt már akkor az eleje és a vége a lassan özönlő sokaságnak? A tér felé haladva és lökdösődve a nagy tolongásban elkeveredtem Mészáros Pistától.

Az eredeti tervek szerint egy beszéddel ért volna véget a tüntetés. Voltak, akik Kádárt szerették volna megszólaltatni a lengyel–magyar barátság, a lengyel példa követésének a szellemében. Jómagam húzódoztam tőle, nem szíveltem Kádárt, nem bíztam benne. Szerencsére nem került rá sor. Tánczos a Bem-szobor mellett szervezkedett talán Hegedűs Andrissal és Bohó Robival az ünnepélyes befejezés sikeréért. Nem vettem részt benne, mert a tömeg elszakított onnan. Légvonalban mintegy száz méternyire lehettem, egy kisebb földkupacon. De jól láttam őket, s azt is, amikor végre Veres Péter emelkedett ki a tömegből, talán a hangszórós kocsira állva. Nem tudom, honnan és mikor kerítették elő. Beszélni kezdett. De óriási volt a hangzavar, szünet nélkül kiabálták a jelszavakat. Rövid időn belül lehurrogták Veres Pétert, és általában a szónokokat. Szemmel láthatóan senkit se akartak meghallgatni. Még a sztálinizmussal egyáltalán nem vádolható „Péter bácsit" sem. Vége volt a szavaknak, a beszédek ideje lejárt. A téren, az odavezető utcákon, le a Duna-partig, föl és alá a rakparton a hídig, mindenütt tolongott az egymáshoz szorult százezernyi népesség.

Az óriási tömeg, mint egy külön életre kelt lény, állandóan mozgott és hullámzott, jelszavait kiabálta, a saját életét élte. Ha kezeügyében lett volna egy trónszék, rögtön elégette volna, mint a tizenkilencedik századi párizsi utcák forradalmi sokasága. Óhatatlanul ez az ismert kép jutott eszembe, s hirtelen többet megértettem a forradalmi napok teremtő – és szeszélyes – hangulatából, mint a történelemkönyvekből.

Mert íme egy zászló bukkant elő. S azonmód lehanyatlott. Egy üdvrivalgó csoport kivágta közepéből a gyűlölt, szovjet típusú címert, s így tépetten egy nagy lyukkal a közepén ismét a fejek fölé lendült. Mindez röpke másodpercek alatt. Egetverő éljenzés fogadta, s a forradalom – mert ezzel már erre az útra léptünk! – egy beszédes jelképet nyert. Egymás után vágták ki az alávetettséget kifejező, szolgai címermásolatot a seregesen jelen lévő zászlókból. Engem is elkapott a láz. Tapsviharral, kitörő lelkesedéssel és helyesléssel üdvözöltük a fejek fölött lengetett, rongyos és lyukas, de büszke zászlókat, a nagy népmozgalom új jelképeit.

A tér egyik oldalát a Bem laktanya épülete zárta le. Elterjedt a hír, hogy a tüntetéstől megrettent hatalom eltávozási tilalmat rendelt el a katonáknak. A laktanyában rostokoló katonák most ott könyököltek a többemeletes épület ablakaiban. Ennél se kellett több. A tomboló tömeg mihamar fölfedezte, s máris zúgott az ütemes, hatalmas kiáltás: „gyertek le! – gyertek le!" Fittyet hánytunk a hatalmat képviselő katonai tekintélynek, és csatlakozásra hívtuk a hadsereget. A katonák kiabálva és nevetve integettek, de nem jöttek le. E késő délutáni, kora esti órákban még erősebb volt a fegyelem, mint az utca kísértése. S az utca a hadsereget hívó és éljenző rövidebb-hosszabb tüntetés után megértette, hogy még nem ütött a katonákkal való teljes egyesülésének órája. Most megelégedett a szellemi összefogás jól látható jeleivel.

Egy csoport újabb és más irányú szándékot röppentett föl, amelyet csakhamar az egész tér egyöntetűen fölerősített: „Menjünk a parlamenthez!" „Menjünk a Kossuth térre!" „Halljuk Nagy Imrét!" S íme, „irány a parlamenthez!" kiáltással mintegy vezényszóra meglódult a tömeg. Csak a Dunán kellett átjutni. Magam is minden ismerőstől elszakadva, a nagy tömeggel együtt torlódtam a teli Margit híd, majd a Kossuth tér felé. Esteledett, s ilyenkor, október vége felé már megkezdődött a városi közvilágítás. Mire a térre értünk, fényben úszott a Kossuth tér, és a parlament előtti hatalmas terület egészét elfoglalták a tüntetők. Hiába nyomakodtam előre, az egymás hegyén-hátán szorongó tüntetők közt csak a Szalay utca elejéig jutottam. Százezrek nyüzsögtek összezsúfolódva a téren és az odavezető utcák torkolatában. A teherautók tucatjai egyre-másra szállították az újabb és újabb tüntetőket az üzemekből és más munkahelyekről. Indulatos jelszavak röppentek föl innen-onnan. A tömeg fölkapta őket és továbbadta. De leginkább Nagy Imrét követelték. Egyre türelmetlenebbül és követelőbben. Vártuk, várakoztunk, hogy megjelenjen a parlament erkélyén.

Egyszer csak a Szalay utca végében Boros Miklós barátomba ütköztem. Ő is ott szorongott, de másokkal ellentétben szótlanul és komoran figyelt. Az utóbbi

időben szokásává lett baljós hangulatban felém bökte: „minden elveszett." „Befellegzett a szocializmusnak!" „Most már vége a reménynek!"

Nem lepett meg túlságosan, hiszen az óvatos ellenzékiek közül nem egyedül ő volt reményvesztett. Amilyen mértékben színre léptek a párton kívül álló tömegek – az október 6-i néma tüntetés óta –, olyan mértékben húzódott vissza az ellenzékiek egy része. Ezt már a Petőfi Körben is tapasztaltam. Annyira megfertőzte őket is a sztálinista bürokrácia mákonya, hogy maguk is megrettentek és tartottak a „nem ellenőrzött" néptömegek önálló mozgalmaitól.

A bürokrácia legfőbb ismertetőjegye ugyanis az volt és maradt, hogy halálosan félt mindattól, amit nem ellenőrzött, amit – ahogy mondta – „nem tartott a kezében". Hát még az iránta ellenséges, koloncaikat lerázó néptömegek önálló, „fegyelmezetlen" tevékenységétől. Tagjait nem gyógyította ki ebből a tőkésektől és másfajta uraságoktól örökölt nyavalyából, hanem tovább erősítette azt. Mi, ellenzékiek is meg voltunk mételyezve ezzel a kórral. Abban különböztünk egymástól, hogy ki milyen fokon volt megfertőzve. Ez pedig igen fontos volt, hiszen éppen az utóbbi órák alatt ez volt a talán harmadik vízválasztó. Mindegyiknél leszakadt a korábbi ellenzékiek egy része.

Nevetve igyekeztem fölrázni Miklóst: „Ne búslakodj! Éppen ellenkezőleg, ez a szocializmus megújulása!" Miklós sem fölháborodva beszélt, mert jól látta, hogy nem a régi urak a tüntetők, hanem a munkások tízezrei. Inkább szomorú és bánatos volt, mint letört. Én szentül hittem, hogy ezzel az óriási tüntetéssel hatalomra kerül az ellenzék és Nagy Imre. Végre megkezdődik továbbfejlesztett programjának a megvalósítása. Összefoghatunk a lengyelekkel és a jugoszlávokkal, s a nyomasztó moszkvai hatalom béklyójától szabadulva új utat vághatunk egy másik, egy valóságos szocializmusnak. Ez volt az ellenzék csaknem egészének éltető reménye. Úgy láttam, hogy szükséges volt hozzá a néptömegek önálló és szabad, saját magukból fakadó és általuk kifejezett hozzájárulása. Ebben a kérdésben óriási válaszfal húzódott az ellenzéken belül, amely elválasztott bennünket. Akkor ott az Országház előtt úgy láttam, hogy ezzel a tüntetéssel elérkeztünk a végső pontig. Innen kezdve aztán az indulatok majd lecsillapodnak, s megérkezünk Nagy Imrének akkor már biztosra vett hatalmához.

Közelebb akartam kerülni az Országházhoz, és előbbre nyomakodtam, hogy jobban halljam a várvavárt beszédet. Nem jutottam messze, de elszakadtam Miklóstól. Őt is majd csak az emigrációban láttam viszont. De Nagy Imre csak nem jött. Késő este lett, s már jó ideje várakoztunk. Úgy éreztem, hogy órák teltek el. Azt hiszem, eközben terjedt el a hír, hogy a Belgrádból hazaérkezett Gerő a rádióban (a szállongó hírek szerint a rádiót többen kitették az ablakba) fasiszta bandának, csőcseléknek rágalmazta a tüntetőket. Nosza, több sem kellett. Ez még jobban fölbujtotta a várakozástól már amúgy is ingerlékeny, föltüzelt sokaságot.

A hatalom azonban alkatának megfelelően és természetéhez híven még ebben a feszült helyzetben is tovább packázott a néppel. Valósággal ingerelte. Bosszankodva és aggódva láttam, hogy Hidas Istvánt, ezt a teljesen szürke és jelentéktelen Rákosi-fiókát szólaltatták meg az erkélyről, vagy akarták megszólaltatni, de a tömeg azonnal visszaparancsolta. Majd a parlament erkélyén álldogáló csoportocska Erdei Ferencet tuszkolta előre, aki beszélni kezdett. De hiszen a néptömeg nem őt akarta hallani! Szinte vérig sértve, őt is lehurrogta. S újra fölzúgott az ütemes, de már végsőkig bosszankodó kiáltás: „Nagy Imrét akarjuk!" „Nagy Imrét az erkélyre!"

Ám a „fejesek" még ebből se tanultak. Úgy tűnt, hogy nem akartak, mert Nagy Imre még most sem jelent meg az erkélyen. Még valamilyen magyarázatot sem adtak távollétére. Azt sem közölték – amit később tudtam meg –, hogy végül a Minisztertanács Titkárságának vezetője, Halász József ment el gépkocsival Nagy Imréért. Ehelyett tovább ingerelték a végsőkig feldühített, vészesen morajló százezreket. Aztán, mintha meg akarták volna őket alázni – magam is így fogtam föl –, egy csapásra eloltották az egész Kossuth tér közvilágítását. Mély sötétben maradtunk. Olyan volt, mintha pofon ütöttek volna. A tömeg egy pillanatra elnémult. De hirtelen fölharsant egy erős kiáltás: „Le a csillaggal!" Ugyanis az Országház tetejére erősített ötágú vörös csillag tovább sugárzott, s fénye messze hatolt a sötétté változott téren. Azelőtt nem is figyeltünk rá, de most mindenkinek föltűnt. S máris kórusban zengett az egész tér: „Le a csillaggal! Le a csillaggal!" Ez már új, messzebb mutató, és most már számomra is vészjósló, jelképes követelés volt.

Később az emigrációban mesélte Bíró Andris barátom, hogy közel hozzá a Kossuth téren egy ifjúmunkás csoport (amely teherautóval érkezett) ugyancsak lelkesen ordított: „Le a csillaggal!" Mire Andris gyorsan fölvilágosította a mellette álló munkásfiút, hogy a vörös csillag nem a Rákosi-féle hatalomnak, hanem az öt világrész munkásai összefogásának a jelképe. Hogy sokkal régebbi, mint a hatalom, amely azt csak kisajátította. Andris szerint a munkásfiú komolyan figyelte szavait, s tényleg elhallgatott. De pillanatok múlva, íme, tényleg eloltották a csillagot. Az emberek óriási éljenzésbe törtek ki, s a fiatal munkás gúnyosan a csaknem kétméteres Andris felé kiáltotta: „Na, hosszú, mit szólsz ehhez?" Andris bevallotta, hogy kénytelen volt gyorsan eloldalogni. A hatalom újfent ismételte a már napközben tapasztalt kihívó fölfuvalkodottságát a tüntetés betiltásával, majd szégyenteljes megfutamodását a tilalom visszavonásával. Most más téren, percek leforgása alatt ugyanazt tette: kihívóan arcul csapta a százezreket, majd egyszeriben inába szállt a bátorsága.

De a tér még jó ideig sötét maradt. Ám a fölbátorodott százezrek újonnan szerzett, megnövekedett öntevékenysége és találékonysága nem ismert határt. Valaki meggyújtotta a kezében összecsavart újságot. Ezzel próbált világosságot teremteni. Azon melegében ezrek gyújtották meg ezt a rögtönzött fáklyát. A tér tele lett e pislákoló mécsesekkel, a *Szabad Nép* meggyújtott példányaival. Felemelő és szinte gyönyörködtető, ugyanakkor elgondolkodtató és jelképes látvány volt. Az emberek örvendeztek, hogy íme, megint túljártak a hatalom eszén. Sőt, elégették a pártújságot!

Mit volt mit tenni, újra fölgyújtották a villanyt. S végre megjelent Nagy Imre a parlament erkélyén. Óriási éljenzés fogadta, amit dübörögve visszhangoztak a hátul lévő tízezrek. Beszélni kezdett: „Elvtársak!" Erre kórusban kiáltották: „Nem vagyunk elvtársak!" Már késő volt ahhoz, hogy ezen az alapon megértesse magát az órák óta várakozó, végletekig fölhergelt és föltüzelt sokasággal. Első gondolatom az volt, hogy bevált azok számítása, akik mesterségesen akadályozták jövetelét, s ezzel már kezdetben bizalmatlanságot akartak szítani iránta. Ettől a gyanúsítástól

később se tudtam szabadulni. Máris elfogott az a – megvallom – bizonytalansági érzés, hogy a láncait alighogy lerázó tömeg egy csapásra túljutott a Nagy Imre és az ellenzék által eddig adott programon. A több mint százezres óriásgyűlés egybehangzó lüktetése erről győzött meg. Hol fognak megállni? – kérdeztem magamtól.

Nagy Imre beszélni kezdett, s a mozgások és morgások alábbhagytak. Tisztelettel végighallgatták, amit akkor is jó jelnek tartottam, ha úgy láttam, szavait nemigen figyelték. Gyakran közbekiabáltak: helyeseltek és zúgolódtak. Óriási hangzavar volt. Magam se nagyon figyeltem a beszédre, hiszen túl voltam már az „új szakasz" bármilyen javított változatán, jóllehet továbbra is Nagy Imrét tartottam az egyetlen olyan egyéniségnek, aki megvalósíthatja az ellenzék radikálisan megújított programját. S a tér Nagy Imre iránti végül is engedékeny hangulatából azt olvastam ki, hogy erre van némi remény. De az óriási tömeg már a fölhangzó Himnuszra se nagyon figyelt.

Újabb jelszavak röppentek föl, s hovatovább elnyomták a más hangokat. „Menjünk a Rádióhoz, olvassák be a 16 pontot!" – és mellette: „Menjünk és döntsük le a Sztálin-szobrot." Ez a két, tettre hívó nem is követelés, hanem kifejezett fölszólítás már csalhatatlanul a forradalmat jelezte, aminek mintegy csak a bevezetése volt a tüntetés és a Bem téri gyülekezés. Ott született a Kossuth téren, s onnan indult el a sokaság a Rádió felé, míg a másik része a városligeti szobor felé vette útját.

Magam is a Rádió irányába tartottam egy valóságos tüntető tömeg soraiban. A Puskin utcán mentem keresztül, s a Trefort kertnél benéztem a Gólyavár felé, hogy ott vannak-e még Bohó Robiék az orvosvitán. Sötétek voltak az ablakok, de a kert sötétjében kékruhás rendőrök egy csoportját láttam. Ott voltak összebújva, mint a tyúkok a vihar előtt. Majdnem megsajnáltam őket. Féltek, bár nem ők voltak a legrosszabbak.

A Rádió felé igyekezve úgy éreztem, mintha több mint száz éve a márciusi ifjúsággal Heckenast Gusztáv nyomdájába tartanánk a 12 pont kinyomtatására. Csakhogy amíg 1848-ban Heckenast maga segített nyomdagépe lefoglalásában, most 56-ban a Rádió nagykapuja szinte eltorlaszolva fogadott.

Egymás hegyén-hátán hemzsegtünk a szűk Bródy Sándor utcában. Hangosan és ütemesen követeltük, hogy a Kossuth adó adja le az egyetemisták 16 pontját, ismerje meg az egész ország. De a sziklaszilárd nagykapu zárva maradt a tüntetők küldöttsége előtt is, amely beolvasta volna a 16 pontot. Megint csak ostobán kötekedtek a tüntetőkkel. Sértő módon froclizták őket. Ez így volt naphosszat: a sztálinista apparátus minden szintjén ehhez a „fegyverhez" nyúltak. Valóban azt hitték volna, hogy ilyen kicsinyes kötekedésekkel leszerelik a tüntetőket, akik majd elbátortalanodva abbahagyják a „ricsajt"?... Nehéz föltételezni ennyire korlátolt bárgyúságot.

S mégis, mindjobban ingerelték az egyre hangosabb és türelmetlenebb tömeget. Magam is dühbe gurultam ekkora szűk látókörű ostobaság láttán, jóllehet nekem is volt némi fönntartásom a 16 ponttal kapcsolatban. De nem az ilyen nézeteltérés volt a lényeg.

A keskeny utcába szorított tolongás tovább bőszítette az embereket. Sehogyse tudták megérteni, hogy miért nem lehet a rádióba olvasni a 16 pontot. Nem lehetett megérteni ezt a szemellenző makacsságot. Józan ésszel nem is lehet. A küldöttség fogadása helyett valamilyen középszintű vezetőt küldtek az épület erkélyére, hogy lecsendesítse a háborgó sokaságot. Földühödten azonnal lehurrogták és visszaküldték. Akkor Szepesi Györgyöt, az igen népszerű futballriportert és sportközvetítőt kerítették elő valahonnan, s küldték az erkélyre. De nem lehetett alkudozni. Őt is kifütyülték, lehurrogták és visszazavarták az erkélyről. A futballszerető közönség által dédelgetett, közkedvelt Szepesit! A világ tényleg kifordult sarkaiból. Forradalom volt a javából. A háborgó tömeg valahonnan létrát kerített, azt többen egy teherautóra állították (a teherautók mindig ott voltak, ahol kellett!), s néhányan máris másztak rajta az erkély felé. Mások a falon és az ablakokon kapaszkodva igyekeztek felfelé.

Arra gondoltam, hogy talán hátul, a Múzeum utcai garázs oldaláról könnyebb lesz bejutni. Ismertem az utat, s gyorsan arrafelé iparkodtam. Talán szót érthetek a felelősökkel, hogy beengedjék a küldöttséget. De alig néztem be a garázsudvarra, ott legalább kétszakasznyi ÁVH-s katonát láttam. Azonnal megéreztem, hogy nem lesz megegyezés. Sőt, óriási hűhó lehet belőle. Visszafelé igyekeztem, s mindenkinek elmondtam, amit láttam. De már akkor nagy fölfordulás volt, és csak a Puskin utca felé tudtam előrehaladni. Hirtelen lövéseket hallottam, s valaki egy sapkát lobogtatva, többeket megelőzve szaladt at úttesten. „Lőnek az ávósok, lelőttek egy diákot!" – kiáltozták magukból kikelve.

Nem tudom, hogy mi volt igaz ebből, de mindenkivel együtt magam is elhittem. Azt se tudom, hogy ki lőtt először – amit annyira feszegettek és vitattak azután. De az biztos, hogy a tüntetők közt akkor még sehol se láttam fegyvert, és erről szó sem volt a lövések előtt. Azt viszont nagyon jól láttam, hogy a garázsudvar fegyveres ávósokkal volt megrakva. Bizonyára nem tárgyalási szándékkal. Különben is, a Rádió főbejáratát állandó ávós őrség őrizte – „békeidőben" is –, és minden belépő személyt szigorúan igazoltattak. Folyamatosan parancsuk volt az épület védelmére. A lövés, sőt a több lövés nem az égből pottyant, de nem is a tüntetők lövöldöztek egymásra. Még parittyájuk vagy furkósbotjuk sem volt.

A hatalmat fenyegető forradalom ellen a hatalom legbiztosabb őrei nyúltak fegyverhez. Ez adva volt, benne volt a szereposztásban. Mindkét fél a saját útját járta. És rendkívül gyorsan. Ahogy Lenin írta, a forradalom idején az emberek tömegei annyit tanulnak, mint máskor évek alatt. A visszavonulás és a megadás helyett a forradalom újabb lendületet vett. A nagy tömeggel teli Bródy Sándor és Puskin utcában elhangzott és óriássá növekedett az a két kiáltás, amely 56-nak történelmi nevet adott: „Sztrájk, általános sztrájk!" – zúgott az utcákon. S szinte azonnal kiegészítette a másik, a félelmetesebb, a visszavonhatatlan változást hozó: „Fegyverbe!" A forradalom felkelésbe csapott. A tüntetéstől kezdve végigjárta a Lenin által jellemzett forradalmi megmozdulás útját: a gyülekezéstől és a tüntetéstől a forradalomig és a fegyveres felkelésig.

Utólag többen azon filozofáltak, hogy talán nem lett volna forradalom, ha... Ha például azonnal szóhoz juttatják Nagy Imrét a Kossuth téren, vagy még inkább, ha már előtte hatalomra juttatták volna. Ha a rágalmazó Gerő-beszéddel nem csapták volna arcul a tüntetőket. Ha azonnal rendelkezésükre bocsátották volna a rádióadót. Ha nem lőttek volna közéjük. Ha és ha... a végletekig. De e tör-

ténelmietlen és hiábavaló kérdezgetések, föltevések és képzeletbeli válaszok helyett egyszerűen meg kell állapítani, hogy nem ilyen vagy olyan föltételezések szerint történt. A két szemben álló erő meghatározott jellege jutott kifejezésre, nem valamilyen elképzelt, nem létező körülmény. A magyarországi sztálinista hatalom valóságos jellege, rá jellemző tulajdonságai szabták meg különleges merevségét, pökhendiségét és ellenállását. Vérében volt az a már-már a józan észnek is ellentmondó makacsság, amelyet végig szembeszögezett a néppel. S ez utóbbinak a büszkeségét, elszántságát és bátorságát is számításba kell venni, amellyel azonnal fölvette a kesztyűt és cselekedett, amikor ráébredt, hogy csak kemény, forradalmi küzdelemmel szerezhet érvényt igazának.

Hallottam, amikor a „fegyverbe!" hívó kiáltással szinte egy időben kiáltozták, hogy a fegyvergyárakban, de a Magyar Önkéntes Honvédelmi Szövetségnél is lehet fegyvert szerezni. A föltüzelt munkásfiatalok és egyetemisták jól tudták, hogy hol. A Soroksári úti fegyvergyárba hívó kiabálás majdnem olyan erős volt, mint a csepeli munkásokat sztrájkra hívó kiabálás. Mindegyiket valahogy valószínűtlennek, de immár fölöslegesnek is tartottam, mert meg voltam győződve, hogy Nagy Imre miniszterelnöksége már biztos, s így az egész mozgalom békés és gyors, megnyugtató politikai megoldással fog befejeződni. Sokkal inkább az érdekelt, hogy mi történik a Sztálin-szobornál.

Fölugrottam egy arra felé tartó teherautóra. Itt megint szólni kell a Tefu (Teherfuvarozási Vállalat) háromtonnás Csepel autóiról, amelyek a forradalom első napjának szinte a szervezői voltak. A megbénult közlekedés helyett gyorsan és jól jutottunk velük a város egyik pontjáról a másikra. Egész éjjel tucatjával cirkáltak, vagyis inkább cikáztak a főváros utcáin, és jelszavakat kiabáló csoportokat vittek. Mindenfajta szervezés nélkül, e föllobogózott teherautók mint a fölkelt nép hírnökei, számos helyen terjesztették a forradalom hírét és jelszavait. Ők szállították a forradalmárok csoportjait, húsz-harminc főt egyszerre egyik helyről a másikra. Az volt az érzésem, hogy egész Budapest tele volt velük. Így jutottam ki másokkal együtt a városligeti Sztálin-szoborhoz. Útközben megállás nélkül, egészen a berekedésig, sőt azon túl kiáltoztuk az „Általános sztrájkot!" és a „Ruszkik haza!" népszerű jelszavakat. Ettől zúgtak az utcák a mindenfelé igyekvő teherautókról.

Nem sokáig maradtam a Sztálin-szobornál. Hamar fölmértem, hogy az ott állomásozó tömeg inkább várakozik, mint cselekszik. Nem volt mit tennie. Azt nézegettük, amint egy kis csapat, lehettek harmincan-negyvenen, azon igyekezett, hogy ledöntse a szoboróriást. Kötelekkel és létrákkal rohamozták meg. Egyikükmásikuk fölmászott a mintegy tízméteres szoborra és köteleket vetett a nyakába. Ezt a lentiek jóval népesebb társasága nagy kurjantásokkal, ütemesen húzta és feszítette. Ebbe magam is belesegítettem,[1] bár sokan kimaradtak, mert nem volt annyi hely. De a szobor meg se moccant. Teherautókat vettek igénybe, de a szobor csak nem mozdult. Láncokat és acélhuzalokat kerítettek, ami sok időbe került, de nem segített. Traktor kellett. Sőt több traktor. Ezt még megvártam, de alig maradtunk. A száz-kétszáz főre csökkent tömeg szinte elveszett az óriási téren. A traktorokkal, kötelekkel, kábelekkel és láncokkal húzott-vonszolt szobor nagy éljenzésre végre megmozdult. De nem omlott le, mint vártuk, hanem csak kissé előrehajolt. A vasszerkezet szilárdan tartotta. Azt már nem vártam meg, hogy majd a valahonnan megszerzett oxigénlánggal és acélfűrésszel elvágják a vasrudakat, s a szobor lezuhan a földre. Biztos voltam a sikerben. Volt valami lenyűgöző és biztató a ledöntésben szorgoskodó emberek fáradhatatlan szívósságában és konokságában. Ezek a végére járnak munkájuknak, bármekkora legyen az acél és a kő ellenállása. Ekkor persze már nem voltam ott. A ledöntés egyszeri, gyors tette helyett csak órákig tartó fáradozás után tudták lerombolni a szoboróriást. De lerombolták! Csak a szoboralak két csizmája maradt a helyén. S a fölkelt nép leleményessége valóban nem ismert határt. Érdemes lenne összeszedni a forradalom alatti találmányait. Nem csak ledöntötte a szobrot, de nosza elnevezte Csizma térnek a hatalmas fölvonulási teret. Elvégre ott meredeztek a csizmák az óriási szoboralapzaton.

Jóval előtte másokkal együtt magam is a szokásossá vált teherautóra lendültem. Végigrobogtunk az Andrássy úton, amelyet aztán Magyar Ifjúság útjának neveztek el (később megint Andrássy út lett belőle), majd a Bajcsy-Zsilinszky úton át a Múzeum körút felé. Állandóan, ütemesen kiabáltuk a legfőbb jelszavakat: „Általános sztrájkot!" és „Ruszkik haza!". Bár akkor még nem mutatkoztak szovjet csapatok, s valahogy nem is igen tartottunk ettől. Úgy tűnt, hogy a forradalomnak ez a követelése is a megvalósulás útján halad. Nem volt időnk a töprengésre, mert máris meg kellett állnunk. A Kossuth Lajos utca és a Múzeum körút kereszteződésében nagy tömeg szorongott. Az Astoria szálló előtti villamossíneken a Kossuth Lajos utca végében egy páncélos egység sorakozott. Magyar katonák ültek a tankokban, s közöttük egy-két tiszt és sarzsis járkált. Fenyegetően álltak, de nem barátságtalanul, és hosszú ideig nem mozdultak.

A Nemzeti Múzeum felé indultam. A Kiskörút egész szélességében nagy tömeg járt föl és alá. Már ahogy tudott a nagy tolongásban. A Bródy Sándor utca bejáratánál megtudtam az ott várakozó és járkáló-álldogáló embertömegtől, hogy veszélyes bemenni az utcába. A Rádió épülete felől időnként valóban lövések hangzottak. Az embersokaság elfoglalta az egész útszélességet, és a lövések felé figyelve ide-oda hullámzott a közeli Kálvin tér és az Astoria szálló között.

Éppen a Bródy Sándor utca torkolatában, véletlenül egy helyre kerültem Várhegyi Györggyel, a volt Diákszövetség valahai főtitkárával. Ő is részt vett azon a DISZ titkársági ülésen, amelyen engem néhány éve eltávolítottak a szervezetből. De Gyuri csak kényszeredetten vett részt ezen a pocskondiázó értekezleten, ahol Hollós és főleg Bacsó Ferenc vitte a szót. Azóta se láttam, s íme, most valahogy a tömeg összepréselt bennünket. Egy-két szót váltottunk arról, hogy ugyan meddig tart még a felkelők ereje az elszántan védekező ÁVH-sok ellen? Még gyorsan megállapítottuk, hogy minden a katonaságtól függ. Mindenesetre ő is halottsápadt volt, ugyanolyan borongó és borúlátó hangulatban, mint Boros Miklós. Gyorsan elvitt a tömeg egymástól. A Múzeum kert irányában lépésben haladó

[1] A szerzőnek abban az elbeszélésében, hogy meghallgatta Nagy Imre beszédét a Kossuth Lajos téren, elment a Rádióhoz, onnan a Sztálin-szoborhoz, ahol ő is húzta a kötelet, de még a ledöntése előtt visszament a Rádióhoz, idő- vagy sorrendiségi zavar van. A szakirodalom által emlegetett időpontok közé – a Nagy Imre-beszéd 9 óra körül és a Sztálin-szobor ledöntése fél 10 körül – nem fért bele, hogy közben a Rádiónál is megforduljon, még ha teherautóval jutott is el a Rádiótól a szoborhoz. *(Szerk.)*

tankoszlop felé sodródtam. Akkorra az Astoria felől jövő páncélosok már tele voltak a rajtuk csüngő fiatalokkal. Megálltak a Bródy Sándor utca bejáratával szemben, s szépen oszlopba sorakoztak a Múzeum körúton. A tüntetők kapacitálták a katonákat, hogy menjenek be az utcába és támadják meg az ÁVH-s egységeket. Segítsék a felkelőket, akik egyedül nem tudnak úrrá lenni a védekező csapatokon. „Gyilkol az ávó!" „A hadsereg nem tűrheti ezt!" – hangzott mindenfelől.

Nekem az a jelenet jutott eszembe, amikor 1944-ben mi, diákok unszoltuk a magyar katonákat a kecskeméti városháza előtt, hogy támadják meg a bevonult, gyülevész SS-csapatot. Ugyanolyan mozdulatlan maradt a magyar motoros egység, mint most a páncélosok. „Nincs parancsunk!" – mondták a felkelőknek, s mi hiába biztattuk őket. Majd egyszerre mégis megindultak, s a Rádió felé kanyarodtak. Leparancsolták a tankokról a rájuk csimpaszkodó fiatalokat, s mi hallgattuk a Rádió felőli lövéseket. De csak elszórtan és kézifegyverekből lőttek. Nem tudtuk meg a katonai beavatkozás és az esetleges harc eredményeit, mert a páncélosok zöreje és vascsikorgása elhalt. Egy ideig várakoztunk, majd eloszlott a tömeg. Úgy látszik, nem volt mersze, hogy megközelítse a Rádiót. Még a katonaság nyomában sem. Nagyobb úr volt a félsz a kíváncsiságnál, bár akadtak néhányan, akik a Múzeum kert felől nagy óvatosan a Rádió felé lopakodtak. Akkor is arra gondoltam, hogy a katonaság mielőbb végez az ÁVH-val, s rövidesen helyreáll a rend.

Később azt hallottam, hogy valószínű, Maléter Pál ezredes páncélos egysége volt a megérkező magyar csapat, amelyet a forradalom leverésére mozgósított a hatalom. Aztán elterjedt a híre, hogy mégsem Maléter, hanem egy Solymosi János nevezetű tiszt vezényelte ezt az egységet.

Akárhogy is volt,[2] akkor nem tudtam meg. Hazafelé vettem az utat a Rákóczi út irányába. Többen voltunk együtt. Avégett, hogy körülnézzünk, meg esetleg közlekedési alkalmatosságot találjunk, a Nagykörút irányába indultunk. A Rákóczi út Rádió felőli házainak tetején itt-ott felkelő fiatalokat láttunk. Fegyvereiket lóbálva kiáltoztak felénk. De hogy mit kiáltottak, azt éppúgy nem tudom, mint ahogy azt sem, hogy kikkel bandukoltam az utcán.

A Rókus kápolna közelében lehettünk, amikor nagy robajjal és csikorgással egy páncélos osztag haladt el a belváros felé. Messziről megismertük, hogy szovjet katonák voltak. Ez volt az első eset 23-án, hogy láttam őket, s valószínűleg addig meg sem jelentek a fővárosban. Éjfél körül járt az idő, vagy azt meghaladta. Nem emlékszem rá. Arra viszont igen, hogy a velünk szembejövő suttyó legénykék csoportjából kiugrott egy tizenkét-tizennégy év körüli, rosszul öltözött fiú, s géppisztolyából leadott egy sorozatot a tank felé. Már volt géppisztolya, de engem még jobban megdöbbentett a fiatalsága. Ijedten ráförmedtünk, hogy ne lövöldözzön, mert úgyse ér vele semmit. Azt viszont igen, hogy a szovjet páncélosok tüzet nyitnak ránk – s nem géppisztolyból! De a páncélosok ránk se hederítettek, és a legényke is abbahagyta a lövöldözést.

Azóta számtalanszor hallottam és olvastam, hogy Nagy Imre hívta be a szovjet csapatokat. Ezt mindannyiszor aláváló rágalomnak tartottam és tartom ma is.

[2] Az utóbbi változat volt a helytálló. A piliscsabai ezred páncélosai érkeztek a Rádióhoz Solymosi János alezredes vezetésével. *(Szerk.)*

A legfőbb érvem ez ellen nem annyira az, hogy nem kellett őket behívni, hiszen a Varsói Szerződés értelmében addig is Magyarországon állomásoztak. Ez nyomós érv volt, az is maradt, de mégsem emiatt voltam biztos abban, hogy Nagy Imrének semmi köze sincs ehhez. Hanem azért, mert éjfél körül a saját szememmel láttam a szovjet páncélosokat, amint végigmentek a Rákóczi úton. Akkor riaszthatták őket, amikor Nagy Imre még nem lehetett miniszterelnök. Jóval később megtudtam, valójában Gerő Ernő kérte, hogy az országban állomásozó szovjet alakulatok avatkozzanak be. Ez a tény azért is figyelemre méltó, mert eszerint Gerő akkor már egyáltalán nem bízott a magyar hadseregben, amely a legfőbb tábornokok kivételével tényleg meg volt „fertőzve" az ellenzék felfogásával, s szinte tüntetően vett részt annak rendezvényein. Teljes fölbomlásának és szétesésének óráit élte. Az ellenzéki „méreg" belülről emésztette föl. Méghozzá órák alatt!

Más oldalról nézve egyáltalán nem volt hiábavaló és fölösleges Nagy Imre ellenállása, hogy aláírja a behívási okmányt. Ezzel megfosztotta Moszkvát a számára annyira szükséges, a tettét igazoló „törvényesség" látszatától. Ehhez a papiroshoz éppúgy ragaszkodott a szovjet vezetés, mint az az egyszerű szovjet katona, aki 1945-ben ugyanígy követelte a „bumaskát", a hivatalos és pecsétes írást, amely jogossá tette szemében úgyszólván még az egyszerű utcai közlekedést is. Az aláírás megtagadása Nagy Imre részéről mindenekelőtt lehetetlenné tette, hogy a pártapparátus lejárassa őt a fölkelt ifjúság s a néptömegek előtt. Igazából nem lehetett rá hivatkozni, bármennyire megpróbálták, sőt újra és újra megkísérelték.

Már elfelejtettem, hogy miképp értem haza október 23-án éjszaka. De arra emlékszem, hogy nagyon föl voltam dúlva, s azon tanakodtam, hogy ugyan miképpen fog végződni ez a nagy fölfordulás. A katonaság biztosan hamar végezni fog vele, s a sztálinisták kihasználják majd ellenünk. Valahogy a népmozgalmat és a visszaverését követő igen éles és heves politikai harcra gondoltam a sztálinisták és miközöttünk. Egyáltalán nem arra, ami valójában történt. Győztes forradalomra a legkevésbé, mert akkor még magam is a bizonytalan fölfordulás ellen voltam. Az első órákban a mi köreinkben úgy gondoltuk, hogy egy erős forradalmi megmozdulás, mi több, egy valóságos forradalom (amelyre persze sor se kerülhet, mert a katonaság leveri!) csak jobboldali, reakciós változást hozhat. Hiszen nálunk már megvolt a forradalom, amely elsöpörte a tőkéseket és nagyurakat, s a népet juttatta hatalomra. Legalábbis ezt kellett volna tennie. Az ellenzék feladata éppen az volt – és maradt –, hogy ezt csorbítatlanul végrehajtsa. Eredeti céljai és elvei szerint a sztálinistákkal szemben is. Egy fej nélküli fölfordulás, amely tovább menne Nagy Imre kormányra juttatásánál, nemcsak megzavarná ezt a fejlődést, hanem visszavetné az eddigi eredményeket is. Esetleges győzelme pedig – amire ekkor nem is gondolhattam – ismétlem, csak a reakció győzelméhez vezetne. Nem fogunk mindent elölről kezdeni. Ez volt akkor a véleményem, amely megegyezett a legradikálisabb ellenzékiek nézeteivel is.

Ennek ellenére a harcoló fölkelők oldalán álltam, szemben az ÁVH egységeivel. Ezen a téren számomra világos volt a helyzet, mert az utóbbiak a sztálinisták hatalmáért küzdöttek, a fölkelők pedig ellene! Többen föl se mérték ezt a tulajdonképpeni eldöntő erejű különbséget. Csak a tényleg elriasztó fegyvereket lát-

ták a feltételezett „rend" védelmében, később is, s ezért – a legjobb esetben – inkább a tétlenséget választották. Kevesen voltunk akkor, akik rövid habozás után – mi tagadás, volt ilyen habozás, elvégre nagy volt a tét és kicsiny a tisztánlátás – a nép mellé álltunk. Ehhez az a fölismerés volt a döntő, hogy valóban a nép harcol, ő van fegyverben, nem pedig néhány forrófejű kalandor. Ebből pedig több mint ízelítőt, valódi képet kaptam ezen az eseménydús estén és éjszakán. Mindenesetre az ellenzék elvesztette a kezdeményezést, s akkor abban bízhattam, hogy majd a katonaság lefékezi a fölkelést, még annak kibontakozása előtt. Ennek igazi mélységét nem láthattam akkor, de tartottam is tőle. A hadsereg föllépésében bizakodtam, hogy rendbe szedi és lefegyverzi az ÁVH-t, de megállítja a tömegeket is. Egyszóval valódi rendet teremt. Egymásnak félig-meddig ellentmondó gondolatokkal hányódtam és küszködtem.

Reggeltől már a rádiót hallgattam. Ez volt a legbiztosabb és a leggyorsabb híradási eszköz. Szinte minden fönnakadás nélkül működött. Nagyon gyorsan tudatára ébredtem, hogy a fölkelők úgyszólván hiába rohamozták meg a Rádió Bródy Sándor utcai épületét. A 16 pont közlésére a lakihegyi rádióadót kellett volna kézbe venniük. Utólag mindenki tudta ezt, de a cselekvés hevében a jelkép (a Rádió épülete) többet számított, mint a semmitmondónak látszó valóság (a lakihegyi sugárzás). A rádió az Országház épületéből működött, amint később megtudtam.

A rádióból értesültem a legújabb hírekről. Tudtommal a társaim is otthon maradtak, mint én magam is. Csak a legközelebbi boltokig merészkedtünk, hogy beszerezzük az ennivalót. De a pékek kivételével zárt redőnyök fogadtak. Nem jártak a villamosok, és a Nagykörúton nagy rendetlenség uralkodott. A pékek viszont üzemeltek, és később is egy hevenyészett faliújságfélét tettek ki a vásárlóközönség megnyugtatására. Ezen azt olvashatta az üzlet előtt kígyózó hosszú-hosszú sor, hogy „a mi sztrájkunk a munka, hogy kenyeret adhassunk!" Ezt olvashattam a Szent István körúti híres Glasner pékség másik utcába nyíló ajtaján. Addig mégsem merészkedtek, hogy a Nagykörút felé is kinyissanak. A jelen lévő több mint százas sor helyesléssel és jólesően fogadta a hirdetményt. A pékek jól eltalálták a forradalom hangját.

Ellentmondó híreket tudtam meg a rádióból. Mindenekelőtt azt a jó hírt, hogy megkezdődött és elterjedt az általános sztrájk, s mindenütt megállt a hétköznapi élet. Továbbá, hogy Nagy Imrét végre – bár nagyon elkésve – miniszterelnökké nevezték ki. De a méltán gyűlölt Gerő Ernő a helyén maradt! Amit adtak az egyik kézzel, gyorsan visszavették a másikkal. Továbbra is ingerelték a népet. Nagyon jó hír volt viszont, hogy Losonczy Géza, Donáth Ferenc és Lukács György bekerült a pártvezetésbe, végtelenül rossz, hogy kihirdették a statáriumot, és ellenforradalmi felkelésnek bélyegezték a fiatalok harcát, s a fegyveres küzdelem beszüntetésére hívták föl őket.

Ám a fegyveres harc folytatódott, sőt egyre inkább kiterjedt. A rádió újabb csoportokról és gócokról számolt be. A pártvezetés felemás álláspontja inkább bátorította őket, mintsem megnyugtatta volna. Meg voltam győződve, hogy a harcolók gyalázása, ellenforradalmi fasisztának minősítése azt igazolja, hogy a pártközpontba vonult Nagy Imrét és odakerült legközelebbi társait félretájékoztatják; hogy a csaknem érintetlen pártapparátus elszigetelte a tömegektől, valósággal bezárta Nagy Imrét az Akadémia utca hatalmas épületébe. Másképp nem mondhatta volna el napközben azt a rádióbeszédet, amelyben ellenforradalmároknak nevezte a harcolókat. S ezen az alapon hívta föl őket, hogy tegyék le a fegyvert.

A fegyveres harc kibontakozása, amelyet a rádió nemcsak bevallott, hanem amelyről többé-kevésbé részletes tájékoztatást adott, számomra ismét az ellenzék holtpontra kerülését húzta alá. Erről a forradalmi népmozgalom kiterjedése már több alkalommal meggyőzött. Ahogy múltak az órák, ez egyre világosabb lett. Nemcsak az ellenzék lehetetlenülését jelentette. Számomra akkor már azt is megvilágította, hogy politikai programunkat, amely „csupán" ellenzéki, bármilyen radikális, de mégiscsak ellenzéki politika volt, kizárólag forradalmi eszközökkel, sőt forradalmi népmozgalommal, még rövidebben és radikálisabban szólva, csak forradalommal lehetett megvalósítani. A sztálinista hatalom a végsőkig ellenállt. Sőt, végóráiban is packázott a néppel, kihívóan arcul ütötte. Nem tudom, hogy menynyiben volt ez tudatos, például a hírhedt provokátor Gerő részéről. A spanyol polgárháború alatti sztálinista ügynök, Gerő szerepéről már akkoriban is voltak szállingózó hírek. De ha „csak" a pánik, a fejvesztettség és a tanácstalanság szabta is meg a hatalom tetteit, végtelenül jellemző, hogy éppen úgy szabta meg, ahogy azok végbementek. Erre az erőszakra csak erőszakkal lehetett válaszolni. A forradalommá növekedett óriást nem lehetett visszaparancsolni a palackba. Se csellel, se erőszakkal. Így a legkevésbé.

A rámzúduló tények és gondolatok tömkelegében leginkább az foglalkoztatott, hogy mit lehet itt tenni? Ez volt számomra 24-nek, a forradalom második napjának a fő kérdése, amely megszabta első cselekvésem a hírek és az időnként ellentmondó gondolatok özönében, szünet nélküli áradatában.

Megérlelődött bennem, hogy a Petőfi Körnek mint vitafórumnak vagy értelmiségi klubnak egyszer s mindenkorra vége szakadt. Erről győzött meg az egész nap. Október 23. azzal kezdődött, hogy a Kör mint a tüntetés – igaz, hogy erre fölkért – vezetője először lépett föl nyílt politikai mozgalomként, s ugyanez a nap egyben fölmorzsolta és részeire szedte. Nagyon hamar arra az elhatározásra jutottam, hogy újra össze kell szedni, mozgósítani kell legalább a vezetőség cselekvőképes tagjait. Itt lenne az ideje, hogy a Petőfi Kör újra politikai mozgalomként lépjen föl. Célja az lenne, hogy a pártvezetés által elszigetelt és szinte foglyul ejtett, túszként használt Nagy Imrét tájékoztassa, s ezen túlmenően politikai hátvédet, szervezett mozgalmat szolgáltasson neki. Dióhéjban ebben foglalhatom öszsze akkori politikai céljaimat, melyek meglehetősen homályosan és zavarosan keringtek fejemben.

Ennek megfelelően kapcsolatot kerestem a többiekkel. Némelyikükről már eleve lemondtam. Részint már csak azért is, mert nem tudtam a telefonszámukat, vagy mert messze laktak. De főleg azért, mert már megelőzőleg ingadoztak politikailag, illetve meghátráltak. Az egységes Petőfi Körnek már mindenképpen vége volt.

A telefonhoz nyúltam, s így próbáltam érintkezésbe lépni némelyekkel. Itt külön kell szólni a telefonról. A vállalatok leálltak, teljes volt a sztrájk. A munka különben is elképzelhetetlen volt. A közlekedés tökéletesen megbénult. Leálltak a villamosok, autóbuszok és trolik. Csak a fegyverek zaja törte meg a csendet. De

volt villany, az áramszolgáltatás és a telefon zavartalanul működött. Az elektromos művek és a telefonhálózat dolgozói is elmondhatták, amit a pékek a kenyérről, hogy ők áramot adva és telefont biztosítva dolgoznak, így álltak a forradalom oldalára. Ugyanis nyugodtan leszögezhető, hogy e két döntő szolgáltatás nélkül a forradalom kibontakozó irányítása és politikai mozgalmai lehetetlen helyzetbe kerültek volna. Csak a hatalom, a felüllévők, a birtokon belüliek tudták volna áthidalni az áram és a telefon hiányát. Ez utóbbiak a forradalom eszközei, igen fontos anyagi összetevői, szinte a résztvevői lettek. Berregtek tehát a telefonok, foglaltak voltak a vonalak. Magam is rajta csüngtem.

Egyszercsak váratlanul telefont kaptam. A Rádió elnöke, Benke Valéria jelentkezett. Ő keres engem? Ilyen magas állású állami vezető? A Rádió volt sofőrjét? El voltam hűlve a csodálkozástól. Hát még, amikor megtudtam, mit akar. Sírva panaszkodott és kérlelt. „Nagy elvtárs, mit lehet most tenni? Meg kell állítani ezt a szörnyűséget. Csináljanak valamit, hogy vége legyen mindennek!" El voltam képedve. Először azért, mert ez a mindig jókedvű asszony, aki nem tartozott a vad és menthetetlen sztálinisták közé, s akit a Rádió emberséges és megértő vezetőjének ismertem, aki szót értett az ellenzékkel, nos, ez az asszony most sírva rémüldözött a telefonban. Azután azért, mert pontosan nekem, szinte a legalantasabb volt alkalmazottjának könyörgött panaszkodva, hogy állítsuk meg az áradatot. Honnan tudja a telefonszámomat? – jutott eszembe ez a nem oda illő kérdés. Szóhoz se jutottam a csodálkozástól, hogy Benke akkora hatalmat és befolyást feltételez szerény személyemről, mintha meg tudnám állítani a forradalmi gőzhengert! Azt válaszoltam, hogy a vezetőknek nem most, hanem előbb kellett volna gondolkozniuk – s tenniük – azért, hogy elkerülhessék a zavargásokat. „De nem elsősorban Benke elvtársnő miatt és ellen tört ki a vihar" – mondtam. Majd kissé makogva hozzátettem (mi mást mondhattam volna?): „nem lesz ebből vérontás és mészárlás, sem pedig ellenforradalom." Utána zavartan elhallgattam, s vegyes érzelmekkel tettem le a kagylót. Fölfordult a világ. Mi lesz még ebből? – tanakodtam egy ideig. Benke szokványos példája volt a párttagok és funkcionáriusok azon sokaságának, akik komolyan vették ugyan a sztálinizmus elleni föllépést, de csak „módjával". A forradalom után aztán seregestől csapódtak Kádárhoz.

Csak röviden tudtam eltűnődni, mert többszöri telefonálással végre beszélni tudtam némelyekkel a Petőfi körösök közül. De semmiben se tudtunk megállapodni. Szerintem a legelső tennivaló Nagy Imre helyes tájékoztatása volt arról, hogy mi történik, s hogy vissza kell vonni a statáriumot. Ezt szerencsétlen, végletekig eltúlzott és elhibázott lépésnek tartottam. S ugyanígy arra rávenni, hogy el kell hagyni az „ellenforradalmi bandákról" szóló jellemzéseket, mert az utcákon az ország ifjúsága harcol: döntő többségében munkásfiatalok és egyetemisták. Meg kell érteni, hogy nem szabad, nem lehet ilyen lesújtó és ellenséges módon elítélni őket.

Nem emlékszem, hogy össze tudtunk-e jönni néhányan, de nem valószínű. Arra viszont igen, hogy Hegedűs Andrissal megállapodtunk. Elhatároztuk, hogy mindenképpen bemegyünk az Akadémia utcai pártközpontba, s a pártapparátust és főnökeit is áttörve vagy megkerülve megteremtjük Nagy Imrével a szükséges kapcsolatot. Andrisnak fontos, új lépése volt ez az elhatározás, hiszen a két nappal korábbi esti vitában még a tüntetés ellen foglalt állást. Többekkel együtt ő is le akart beszélni bennünket róla, mert attól tartott, hogy nagyon gyorsan leverik, és a sztálinisták leszámolnak az egész ellenzékkel. S íme, most mégis hajlandó volt bemenni velem a pártközpontba Nagy Imre tudomására hozni a valóságos helyzetet: nem ellenforradalomról és fasisztákról van szó, hanem a magyar ifjúságról és népről. De nem volt helye a csodálkozásnak a néha gyökeres változások és gyors átalakulások, hirtelen ugrások vagy visszarettenések idején. Andris előugrott, mások visszakoztak. Mindez valahogy természetes volt az események gyorsan kavargó sűrűjében. Hol kellemes, jó érzést, hol keserű csalódást okoztak, de egyiknél se lehetett elidőzni, sokáig töprengeni. Mindenesetre Andris jött, és ez volt a fontos.

Este lehetett, mert már sötét volt, amikor a pártközpontba érkeztünk. A máskor olyan nyugalmas épületben nyüzsgés volt. Tágas földszinti előcsarnokában hemzsegtek a fegyveresek. Főleg a dunai folyamőrség matrózait láthattuk, de az ÁVH katonáit is. Tudott dolog volt, hogy a folyamőrség a rezsimnek valamilyen elitalakulata. Mintegy beszédes ellentétéként annak az ellenforradalmi szerepnek, amelyet 1919-ben játszott. A szokásos kék parolis, erélyes és szigorú ÁVH-s kapuőrség szobájában rendetlenség uralkodott. A kapualjban többen lődörögtek, de a bejáratot nem nagyon őrizték. A tanácstalan folyamőrök és ÁVH-sok sűrűjében elég könnyen bejutottunk. Csak egy hevenyészve odavetett kérdésre mondtuk, hogy az első emeleti pártvezetőséghez igyekszünk. S máris mentünk föl a széles lépcsőkön.

Az első emelet szokatlanul széles, derékszögben elhajló folyosóján, a sarkon lévő főtitkári helyiségek bejáratának jobb és baloldalán nyugtalanul és lármásan, tucatjával vitáztak a párt ismert és kevésbé ismert vezetői. Úgy zsongott, zsibongott a folyosói előtérség, mint egy fölbolygatott kaptár. A főtitkári sarokszobák felé vettük utunkat. Viszonylag könnyen behatoltunk egy előszobaféle helyiségbe. Csoda volt, hogy idáig eljutottunk, de akkora volt a zavar és a rendetlenség, hogy senkinek se tűnt föl a két ismeretlen fiatalember. Az előszobában azonban megakasztott valaki azzal, hogy mit akarunk. „A Petőfi Kör részéről jöttünk, s Nagy Imrével akarunk beszélni" – volt a válaszunk. Akkor már ketten-hárman fogtak körül. Civilruhás titkosrendőrök vagy számunkra ismeretlen pártfunkcionáriusok lehettek. Udvariasan, de határozottan és keményen eltanácsoltak bennünket. „Sok a dolga, nem lehet vele beszélni" – hangzott a válasz. Azon csodálkoztunk azután, hogy nem tartóztattak le, csak elállták az utunkat. Nem volt mit tenni, le kellett mondani a szándékunkról. De csak ideiglenesen. Csupán az alkalomra vártunk, hogy az átmeneti visszavonulás után újra nekirugaszkodjunk, s bejuthassunk a szentélybe.

Amint ott huzakodtunk a rend felügyelőivel, odalépett Nagy Imre veje, Jánosi Ferenc, aki a csoportosan beszélgető pártvezetőktől elkülönülve ide-oda járkált, s az előszoba körül rótta a folyosót. Mindketten ismertük. Gyakran járt a Kör vitáira is. Félrevont bennünket a folyosó egyik aránylag csöndes szögletébe, ahol tudatta, hogy Nagy Imréhez nem lehet bemenni. Ő is csak nagy nehezen kap lehetőséget, hogy a család részéről üzenetet meg ezt-azt átadjon neki. Őt is kinézik

onnan, és gyakran a biztonságáért aggódik. Arra kért, hogy adjuk át neki üzenetünket, s ő majd az első alkalommal továbbítja Nagy Imrének.

Elmondtuk Jánosinak, hogy Nagy Imrének vigyáznia kell. El ne higgye azokat a rágalmakat, amelyeket a sztálinisták terjesztenek a „kis ellenforradalmi bandákról". Itt népi felkelés van, s ha nem is mindenki harcol fegyverrel a kezében, de az egész nép támogatja. Közöltük, hogy olyan egységbe forrt össze a főváros lakossága, amilyen sohasem volt azelőtt. S ha továbbra is ellenforradalmi bandákról szólnak, ez katasztrófához vezet. Nagyjából és gyorsan ezt tudattuk Jánosival, de őt nem kellett erről különösebben meggyőzni. Valahonnan enélkül is tudta, vagy hát inkább megérezte. Jól emlékszem az elgondolkodva, szomorúan kiejtett szavaira: „Nem lehet azt mondani az ifjúságnak, amit eddig mondtunk, s aztán magára hagyni, hátat fordítani neki!" Súlyos, sokatmondó és igaz szavak voltak ezek az ellenzék egyik oszlopos tagja-vezetője részéről. Egy csapásra számomra is megvilágosodott erőfeszítésünk értelme. Aki kimondja az „a"-t, annak „b"-t is kell mondania. Ezt nagyon sokan nem mérték föl. Sem akkor, sem pedig később. Meggyőződtem aztán, hogy Nagy Imre az akasztófáig elment ezért az igazságért.

Továbbra is benn maradtunk az épületben, mert nem mondtunk le arról, hogy előbb-utóbb beszélhetünk Nagy Imrével. Amint így ténferegtünk az előszoba nyitott ajtajában, félig kinn, félig benn, egyszercsak kinyílt a belső iroda ajtaja. Bepillantva megláttam, hogy az egy még sokkal tágasabb előszoba volt, ahol jó néhányan íróasztalok mögött ülve-állva sürgölődtek. Amolyan titkárnőfélék, meg biztonsági őrök lehettek. Az egyik fal melletti asztalka mindkét végén tipikusan szovjet, azaz rosszul szabott öltözékben, jellegzetesen szláv, szőke herkulesi fickók olvasták az újságot. Azonmód fölismerhetően szovjet biztonsági emberek voltak. De máris fölugrottak helyükről, mert kivágódott a belső iroda, a tulajdonképpeni főtitkári szentély ajtaja, ahonnan Szuszlov és Mikojan távozott gyors lépésekkel. Gerő utánuk szaladt nagy alázatosan, s éppen a kis előszobában, tőlünk alig két méternyire, az urak kissé visszafordultak, s lagymatagon kezet nyújtottak a meggörnyedt házigazdának. Majd a szálas legények szoros felügyelete alatt elviharzottak.

De Nagy Imrét nem láttuk. Nem tudtunk bejutni hozzá, mert rövid úton, kemény kézzel kitessékeltek bennünket. Odacsapódtunk egy-egy beszélgető csoporthoz, és hallgattuk a híreket, meg a magyarázatokat. Hirtelen föltűnt nekem, hogy a fal mentén mély bőrfotelekkel teli, hosszú sor húzódott. Nem a fotelek, hanem a bennük gubbasztó emberalakok ragadták meg a figyelmem. Alig akartam hinni a szememnek. Másokkal együtt ott kuporgott a nagyhatalmú és erélyességéről ismert Révai József. A mindenkor briliáns és sziporkázó szónok és közíró most teljesen magába roskadva és elernyedve hevert a fotelben, mint egy rongybábú. Merev, üveges szemekkel révedt maga elé, nem tekintett se jobbra, se balra. Messziről látszott, hogy ez az ember teljesen kikészült. Mellette üldögélt a nem is olyan régen még elevenek és holtak fölött ítélkező Andics Erzsébet. Alig ismertem meg a mindig elegáns viseletre törekvő Andicsot. Öregasszonyos, hosszú fekete ruhában, fekete parasztkendővel a fején mint egy töpörödött vénasszony kucorgott a mély fotelben. Mint egy vén, toprongyos boszorkány. De a többi ott üldögélő félholttal ellentétben ő meg-megmozdult. Fejét időnként félrehajtva, oldalvást fölnézett az emberekre, mint a mesebeli vasorrú bába az áldozataira. Gyanakodva figyelt, hogy mi történik.

Megdöbbentő és félelmetes volt a látvány, de mégsem állhattam eléjük, s nem vehettem szemügyre, hogy kik lapulnak még ott szótlanul és összetörten. A közelmúlt mindenható és rettegett félistenei. Ezekre már nem lehetett számítani. Nem vegyültek el a többiek csoportjaival, akik itt-ott élénken beszélgettek. Magam is odaverődtem az egyikhez. Felfigyeltem arra, hogy közvetlenül mellettem Molnár Erik szótlanul hallgatta az egyik civilruhás, de fegyveres ávóslegényt. Ez utóbbi bezzeg másképpen viselkedett. Nagy hangon és pökhendien ütögetve géppisztolyát ilyesmit mondott: „Na, most rájöttek a párt vezetői, hogy igazából csak az ÁVH-ra lehet számítani". S kihívó magyarázatként hozzátette: „Bennünket tettek felelőssé mindenért, míg az ellenzéket dédelgették, de most kiderült, hogy kik a párt ellenségei, és kik állnak mellette!" Nem estünk a fejünk lágyára Andrissal, hogy vitatkozzunk vele. Nála volt a fegyver, de különben is egyre inkább megéreztük a mindenhonnan áradó, számunkra ellenséges légkört, összehúztuk magunkat és igyekeztünk ismeretlenné válni. Féltünk. Én legalábbis féltem, s attól tartottam, hogy valaki fölismer és letartóztatnak, hacsak le nem lőnek a helyszínen.

Bementünk egy nagy szobába. Tárgyalóterem lehetett egy nagy asztallal és egy csomó székkel. Ott hallottuk, hogy Losonczy és Donáth nem fogadták el a nekik hirtelen kiosztott központi vezetőségi tagságot és tisztséget. Azt sem helyeselték, hogy Nagy Imre elfogadta a miniszterelnökséget, noha Gerő a helyén maradt, és a többi fő sztálinista se mondott le. De az „Öreg", úgy látszik, reménykedett, hogy minden mihamar megváltozik. Losonczyék azonban egy pillanatra sem akartak közösködni a sztálinista főfelelősökkel. Akkor azt gondoltam, hogy egyedül hagyták Nagy Imrét az egérfogóban. Nem tudtam, mire véljem félrevonulásukat, ellentétes érzelmek és gondolatok közt hányódtam. Bíztam abban, hogy ez a súlyos kérdés hamarosan megoldódik, és Gerő meg társai távoznak a helyükről. Márcsak azért is – és ez bizony nem volt csekélység – ebben reménykedtem, s erről győztek meg az egymás után érkező hírek, hogy a fölkelők tovább harcolnak, s így kikényszerítik a sztálinisták meghátrálását. Ez az összefüggés, amely végigkísérte a forradalmat, ott a pártközpontban lett számomra egyértelmű követelménnyé, sőt igazsággá. A későbbiekben is lépésről lépésre, szinte napról napra, sőt óráról órára igazolódott. Csakugyan, Gerőt aztán menesztették, s a mi oldalunkon, az ellenzékben is helyreállt az egység. A sztálinisták kénytelenek voltak egy lépéssel visszavonulni. De amint később megtudtam, magas volt az ára. Nagy elszántságba, hajthatatlan kitartásba – és rengeteg vérbe került. Azt is hallottuk, hogy Donáth és Losonczy később mégis elment a vezetőségi ülésre. De ma sem világos előttem, hogy pontosan mikor történt ez az ideiglenes kibontakozás. Egyesek szerint Mikojan közbelépésére küldték el Gerőt, amin nem csodálkozom. A híres-hírhedt „pártellenzéknek" akkor nem volt elég egyenes és kemény gerince ehhez.

De nem történelmet írok, hanem emlékezést. A kis tárgyalóteremben elsősorban az állva beszélő Kiss Károly vitte a szót. A többiek inkább hallgatták. Fennhéjázva és tudálékosan hajtogatta, hogy a felkelést rövidesen leverik a katonaság egységei, az ÁVH meg a szovjet csapatok. Semmi kétség nem lehetett efelől, s azt

bizonygatta, hogy az egész csak órák kérdése. Nagyon ellenszenvesnek találtam. Nemcsak amiatt, mert Rákosi tántoríthatatlan híveként számolt le mindenféle, a párton belüli „gyanús elemmel", hanem mert a Központi Ellenőrző Bizottság mindenható és fölényes ura most egészen természetesen a tüntetés és forradalom, a fegyveres fölkelés véresszájú ellenségeként mutatkozott be. Fölvillantotta előttem a felkelés leverése nyomán járó sztálinista leszámolás képét. Most már szinte rettegtem attól, hogy letartóztatnak, bár Kiss Károlynak senki sem helyeselt. Legföljebb bólogattak néhányan.

Időnként megjelent Kádár János, aki zsebredugott kézzel járkált az irodák között. De nem szólt egy szót se, pedig én is szívesen hallottam volna véleményét, mint ahogy nyilvánvalóan mások is. Hallgatott egy ideig, aztán elment. Később még láttam őt egyszer-kétszer, amint fölbukkant a csoportok között, de egyikhez sem csatlakozott. Álmomban sem gondoltam későbbi pályafutására... De akkor mindenki azt remélte, magam is, hogy nemsokára Gerő Ernő helyére kerül, vagy legalábbis oda kellene tenni. Rendkívül furcsa volt, hogy a nagyfontosságú első titkári megbízatás várományosa, akire mindenki föltekintett, s akit a nagy többség szinte Nagy Imre színvonalára emelt, meg se mukkant. Kiss Károlyra hagyta a tájékoztatást és eligazítás nem kicsiny feladatát. Kissre, aki minden kétség és fönntartás nélkül, magabiztosan igyekezett lelket verni a megszeppent funkcionáriusokba. A jövendő első titkár pedig szótlanul elsomfordált, mint ahogy minden más, beszélgetéstől zajos irodából és vitatkozó csoporttól. Nem volt mondanivalója. Ahogy Nagy Imrét is magára hagyta, hogy egyedül viaskodjon Gerő irodájában a moszkvai és budapesti sztálinista főpapokkal.

Valaki váratlanul megszólított. Ságvári Ágnes volt, akivel valamikor együtt koptattuk az egyetem padjait, s az egyetemista Mefesz-szervezetben is dolgoztunk együtt, de aki aztán évek óta Kiss Károly titkárnője volt. Bár Gyöngyivel mindig jó viszonyban voltam, és sohasem soroztam be a menthetetlen sztálinisták közé, most mégis megijedtem, hogy „lebuktat", s lerántja a leplet a párt sziklavárába „furakodott ellenzékiről". Ugyanis ilyen volt a pártfőhadiszállás e mozgalmas éjszakájának légköre. Ám Gyöngyi barátságosan, de fölindultan csak arról érdeklődött, hogy mi a véleményem a történtekről. Eszébe se jutott „leleplezni", holott jól ismerte múltamat, valamint a Petőfi köri és ellenzéki mivoltomat. Vagyis talán éppen ezért tudakolta véleményemet. Mi Andrissal azonban, néhány gyors szó után, jobbnak láttuk a búcsú nélküli egyszerű elpárolgást. Nehogy valaki mégis fülön fogjon bennünket. Köd előttem, köd utánam, s máris elvegyültünk a ki-bejárók között.

A folyosói csoportok és járkálók között ténferegtünk. Azt méricskéltük, hogy egy óvatlan pillanatban lemegyünk a lépcsőn és kereket oldunk. Teltek a hosszú-hosszú percek, sőt fél-félórák, de alkalom nem mutatkozott. Szinte észre se vettük, hogy jól eljárt az idő, s már benne voltunk a nagy éjszakában. Csapdába kerültünk, mert éjjel nem volt tanácsos az utcán járkálni. Statárium volt. A pártház közelében járkálók könnyen kaphattak volna egy géppisztolysorozatot. Szóval maradtunk, és hallgattuk, amint a nálunk már jóval idősebb pártvezetők és funkcionáriusok mesélik éjszakai élményeiket. Elmondták, hogy egy távolabb fekvő folyosó irodáiban néhány odavetett szalmazsákból, matracból és pokrócból megágyaztak, hogy a bentiek kissé ledőlhessenek és pihenhessenek. Panaszolták, hogy fáj a derekuk, mert kemények, amit azért csodáltam, s talán azért jegyeztem is meg, mert legtöbbjük sokkal keményebb priccseken aludt Horthy börtöneiben. Azon morfondíroztam, hogy akkor bizony kommunisták voltak, s mára sztálinisták lettek.

Egyszercsak megint Gyöngyi szavait hallottam. Ott állt mellettünk. „Éppen most ágyaztunk meg az egyik irodában. Gyertek oda, nektek is van egy hely." Persze az „ágyazás" túlzás volt, de még jobban meglepett Gyöngyi baráti figyelmessége és előzékenysége. Egy irodába vezetett, ahol leheveredtünk egy összerakott pokrócokból készített fekhelyre, s másokkal együtt mi is elszundítottunk egy kicsit. Nem sokáig. Derengett, amikor némi hánykolódás után föltápászkodtunk, s most már komolyan nekiláttunk, hogy lemenjünk a széles lépcsőkön – az oroszlán torkában...

Ez volt az érzésünk, de minden további nélkül az utcára jutottunk. Eltúloztuk volna a veszélyt, vagy hajnalra már elpilledt az éberség? Nem sokat teketóriáztunk. Már előzőleg kieszeltük, hogy Csatári Danihoz megyünk föl, aki feleségével éppen a pártközponttal szembeni épületben lakott. Fölriasztottuk az álmos házmestert, aki zsémbesen és mogorván, de végre kinyitotta a kaput. Csengetésünkkel kiugrasztottuk Daniékat az ágyból, de nem tiltakoztak. Csak nagyon megijedtek, hogy ütött az utolsó órájuk. Érthetően, mert bár Dani a mérsékelt ellenzékiekhez tartozott, a pártközpont átellenes épületében nyüzsögtek a végletekig föltüzelt ávósok. Éva gyorsan kávét főzött (Lapis Éva valamikor a Zrínyi Ilona leány népi kollégium tagja volt), s mi kávé és valami harapnivaló mellett elmondtuk legfrissebb – és „legbennfentesebb" – tapasztalatainkat. Nem értettünk egyet, Danit nem lehetett meggyőzni, hogy itt a nép harcol és nincs ellenforradalom. Elkedvetlenedve, de nem búbánatosan, hanem inkább harciasan kellett megállapítanom, hogy Dani is leszakadt az ellenzékről, ami sajnálatos, de akkorra már megszokott élménnyé vált. Mégsem tettek ki a házból. – S nem sokkal később Danival is a forradalom oldalán találkoztunk.

Reggel eljöttünk onnan, s Andrissal megállapodtunk, hogy sürgősen össze kell hívni a Petőfi Kör vezetőségének elérhető és politikailag épkézláb tagjait. Elérkezett az ideje, hogy a Kör jelt adjon magáról, sőt kiutat találjon Nagy Imre elzártságából, politikai támaszt nyújtson neki, mi több, létrehozza a közte valamint a fegyveresek és a forradalmi néptömegek között annyira áhított és szükséges kapcsolatot. Egyre jobban meg voltam győződve, hogy csak politikai kiút és megoldás lehetséges a fegyveres válságból, s erre kizárólag Nagy Imre és kiszélesített programja alkalmas. Andris hasonlóképpen gondolkodott.

A reggeli órákban már értekezletet tartottunk Andris lakásában, valahol az Újpesti rakparton. Nem először jöttünk itt össze az elmúlt hónapok folyamán, most azonban valamivel többen voltunk, mint a Kör titkársági ülésén (de kevesebben, mint egy vezetőségi ülésen), a rendes tagok helyett mások is jöttek. Emlékezetem szerint Tánczos bizonyosan ott volt, Andris persze ugyancsak, aki mellett felesége, Ember Mari is természetszerűleg részt vett az értekezleten. Bohó Robi szintén jelen volt, mint ahogy mindig is. Én elhoztam feleségemet, Lenkét és a szomszéd lakásban lakó Major Lacit. Hegedűs Andris Tánczos elhívásán kívül valahon-

nan előkerítette Kádár Ivánt, a Kör közeli barátját. Lehet, hogy mások is voltak még ezen a megbeszélésen, mert úgy emlékszem, hogy elég népesen üléseztünk.

Mindenekelőtt néhány bíráló szót ejtettünk Tánczos előző napi rádiónyilatkozatáról. De nem mindnyájan. Azt kifogásoltuk, hogy úgyszólván válogatás nélkül ellenforradalmároknak nevezte a tüntetőknek a mederből kitört, nagyszámú radikális fiatalját. Azt ismételtük, hogy ilyen hiba nem történhetett volna, ha Gyuri megbeszélte volna a nyilatkozatot más Petőfi köri vezetővel. Hangoztattuk, hogy ilyen súlyos időben talán még fontosabb a demokratikus, testületi eljárás, mint máskor. S rögtön megállapodtunk, hogy a másnapi *Szabad Nép*ben tegyen közzé egy nyilatkozatot, amelyben csak a kevés számú fosztogatót ítélje el, s a munkafelvétel szükségességére hívja föl az embereket. Ezzel valamennyien egyetértettünk. Személyes tapasztalataink is voltak arról, hogy nem ellenforradalomról volt szó.

Andrissal beszámoltunk éjszakai látogatásunkról a pártközpontban, amely ugyancsak arról győzött meg, hogy a sztálinista pártapparátus szívósan ellenáll. Sőt valósággal túszként tartja markában Nagy Imrét. Tudomásunk szerint akkor még mindig Gerő volt az első titkár, de Kádár szerepe mind nagyobb lett. Az újságoknak is ő nyilatkozott – Nagy Imrével együtt. Egyébként Nagy Imrének és Kádárnak az újságban megjelent nyilatkozatai között különbség volt: míg Kádár hosszan beszélt ellenforradalmi elemekről, Nagy Imre kilátásba helyezte az amnesztiát, megígérte a legfontosabb követelések teljesítését, és csak keveset beszélt a zavarkeltőkről és fosztogatókról. Leginkább a munka felvétele mellett kardoskodott. Úgy véltük, hogy nekünk is ehhez kell tartanunk magunkat. A fegyveres harc kifejezett támogatása, mégha csak politikai téren is, nem illett bele akkori elgondolásainkba. Akkor sem, ha az ülésen jelen lévő törpe kisebbség kevesellte a tervezett és bejelentett intézkedéseket. Ebben is az apparátusnak még mindig erős befolyását, sőt hatalmát láttuk.

Nem mondhatnám, hogy megbeszélésünk ilyen zavartalan vagy egyirányú lett volna. Inkább hevenyészett, rendszertelen, s főleg többszólamú, azaz nem egyetértő nézeteket tükröző beszélgetés volt, amely ide-oda csapongott. Valamennyien meg voltunk zavarodva, s egyikünk se látta a kiutat. Sokkal inkább a hírek kicserélése és egy-egy közvetlen feladat kijelölése jellemezte. Nem láttuk világosan, jómagam se, hogy mi lenne a pontos teendője egy megújult Petőfi Körnek. Egyáltalán, miképp lehetne föléleszteni ezt az alapjában reformbeállítottságú szervezetet?

Ott jöttem rá, hogy a Petőfi Kör szerepe véget ért, a Kör voltaképpen megszűnt. Azzal az unalomig ismert szólással lehetett jellemezni a helyzetet, hogy a kritika fegyverét a fegyverek kritikája váltotta föl. S erre egyáltalán nem voltunk fölkészülve, ha számításba vettük is ennek lehetőségét. Azt is jól tudtuk, hogy ez a szerepváltás bekövetkezett minden előző forradalomban. De Petőfivel ellentétben a Petőfi Kör nem lett a forradalom viharmadara. Inkább a márciusi ifjúsághoz hasonlított. S a forradalommal ugyanúgy szétesett a Kör, mint a márciusi ifjúság.

Ennek oka az volt, hogy különbözőképpen foglaltunk állást, azaz különbözőképpen mértük föl magát a forradalmat. Valamennyien a reform mellett álltunk, de most a forradalomhoz kellett mérnünk magunkat. Néhányan, akik a legmesszebb jutottunk, fölismertük – nálam nagy szerepe volt ebben a pártközponti tapasztalataimnak –, hogy egyedül a fegyveres harc lesz képes letörni, sőt visszaszorítani a sztálinista hatalmat. Nagy Imre maradéktalan, nem akadályozott és nem korlátozott miniszterelnöksége is csak így biztosítható. Mások már egy idő óta befejezettnek, győzelmesnek tekintették, ami történt. De ezt elvetve, még magam is foglya voltam annak a köreinkben egyeduralkodó nézetnek, hogy a fegyveres fölkelés továbbhajthatja a forradalmat jobbfelé, jóval messzebb, mint amit mi akartunk. Ettől én is erősen tartottam. Akkor, 25-én még mindig ingadoztam, bár már sokkal erősebben hajlottam a fegyveres fölkelés folytatásának jogossága, sőt szükségessége felé. Ekkorra már megtettem a reformtól a forradalomig vezető útnak több mint a felét.

Mindezt egyáltalán nem vitattuk meg, nem jártunk a dolgok végére, s így ekkor sem születhetett meg csírájában sem az a program és az a szervezet, amelynek a hiánya most megbosszulta magát. Előzőleg nem hoztuk létre a Petőfi Körön belül azt a szilárd szervező- és mozgatóerőt, azt a szükségképpen kicsiny és illegális szervezetet, amely programjában, ha tartalmilag kevéssel is, de módszereiben erősen meghaladta volna az ellenzéket; amely a forradalom napján alkalmazkodni tudott volna a merőben új helyzethez, és össze tudta volna fogni az új forradalmi vezetőket a „régi" ellenzék radikálisaival, sőt az új viszonyokhoz alkalmazkodni képes valamennyi erővel. Ez valamennyiünk akkori felfogását, egyáltalán a belátását alapvetően meghaladta. Nem hoztuk létre békeidőben ezt a szervezetet, mert nem is tudtuk volna, hiszen túlszárnyalta fölfogásunkat és ismereteinket. Ám ezért most megfizettünk.

A Petőfi Kör képes volt az egyetemisták és küldöttségük, valamint olyan „kívülállók" nyomására, mint Kuczka Péter – bár így is csak némi belső hasadás árán –, hogy élére álljon az október 23-i tüntetésnek. De ez a számára valóságos öncsonkító tett már a hattyúdalának bizonyult. Utána szétszóródtunk, s ki-ki egyénileg vett részt a forradalomban, avagy éppen tartózkodott tőle. Annak fényében, ami utána történt, az is nagy szó volt, hogy közülünk senki sem fordult ellene. Sem a történelmi események forgatagában, sem utána.

A Kör tehát szétesett, mert a benne lévő erők szétágazása miatt nem tudott az újabb események színvonalára emelkedni. Jellemzésül megemlítem, hogy míg a szombathelyi Vasvári Kör vezetője később Kádárék egyik funkcionáriusa lett, a veszprémi Kör vezetőjét, Brusznyai Árpádot ugyanaz a rezsim kivégeztette.

Térjünk vissza október 25-hez, amikor Andris lakásán valamennyien nagy örömmel vettük hírét, hogy az Egyesült Izzó újpesti gyárában megalakult az első munkástanács. Még nem tudtuk, hogy milyen kivételes, történelmi jelentőségű sorozatot nyitott meg. De azt hiszem, mindnyájan reméltük, hogy mint Nagy Imre politikájának támogatója több mint jótékony hatással lesz a forradalomra. Az az egyszerűnek és természetesnek tűnő teendő viszont egyikünknek se jutott eszébe, hogy ezzel a munkástanáccsal, majd később a többivel fölvegyük a kapcsolatot! Valahogy úgy fogtuk föl, hogy mindenkinek a saját területén kell megtennie és lám meg is teszi a szükséges lépéseket.

Ez a szemellenzős, valamilyen rekeszekre osztott gondolkozás mindnyájunkra jellemző volt, s ugyanúgy a sztálinizmus hagyományozta ránk, mint az önálló politikai szervezkedéstől való idegenkedést. Mi, meggyőződéses antisztálinisták

is még rabjai voltunk nem egy rögeszméjének és belénk nevelt gondolati, lélektani tákolmányának. Sokan a mai napig ilyen sztálinista eredetű eszméket táplálnak és híresztelnek. Halálosan meg vannak győződve az igazukról, holott nem sztálinisták. Például az óriási többség a mai napig elhiszi a sztálinistáknak – na meg a mohó tőkéseknek –, hogy elrettentő rendszerük szocializmus volt! Ne csodálkozzunk tehát, hogy 1956-ban, sztálinista neveltetésünk folytán, mi is úgy vélekedtünk, hogy mindenki a maga területén tegye és teszi a dolgát. Ez az egyoldalú, korlátozott látásmód végeredményben a szervezkedést meggátló különös politikai bénaságnak volt az egyenes következménye és velejárója. Egy pillanatra sem föltételeztük, hogy egy politikai szervezetet, pártot, illetve annak kezdeti magját lehetne – és kellene – létrehozni. Amikor ez eszembe jutott, úgy gondoltam, hogy megtörné azt az egységet, amelyre a legnagyobb szükség volt. Ma persze úgy látom, hogy kutyakötelességünk lett volna kilépni a csak az értelmiségre, mi több, annak a fiatalságára korlátozott gondolkodásból és cselekvésből.

Ennek a lehetséges és jóval szorosabb egyesülésnek azonban éppen az ellenkezője történt. Azt kellett megállapítanom ezen az értekezleten, hogy az a folyamat, amely 22-én este megindult és 23-án kibontakozott, betetőződött: a Petőfi Kör mint szervezet és mozgalom szétesett. Ez az október 25-én délelőtt tartott csonka és felemás ülés volt az utolsó életjel, amelyet különálló szervezetként adott magáról. Pontosabban már jelt sem adott! Jellegzetesen reformintézmény volt, s a forradalom kitörésével mennie kellett. Képtelenné vált közös határozat meghozatalára, hát még önálló politika kialakítására. Meg sem kíséreltük.

Ehelyett jó ideje már aggódva figyeltünk a fölhangzó, elég hosszan elhúzódó és igen erős, arrafelé szokatlan lövésekre. Valahol a közelben történhetett. Úgy tűnt, hogy ágyúszó is bele-beleavatkozott. Találgattuk, hogy mi lehetett és hol történhetett. Olyan volt, mintha a fölkelők gépfegyverrel vagy itt-ott ágyúval lőtték volna a közeli Jászai Mari téren emelkedő ÁVH épületet. Nem csodálkoztunk volna rajta, bár a Rádió már csak itt-ott létező fegyveres gócokról beszélt. Az ÁVH-központ megrohamozása nagyfokú és meglehetősen központosított fegyveres erőről tanúskodott volna.

Gyorsan befejeztük a már amúgy is tehetetlenné és lehetetlenné vált utolsó Petőfi köri értekezletet. A lövöldözés már elhallgatott, s arrafelé vettem utamat. Azt hiszem, hogy a munkahelyemre igyekeztem, a Bródy Sándor utcába, de útközben meg akartam találni és nézni a véget ért lövöldözések színhelyét. Az Országház előtti Kossuth Lajos téren százával sereglettek az emberek. Leginkább a teret szegélyező nagy épületek tövében. A Földművelésügyi Minisztérium épületéhez érve az összetorlódott tömegben nehezen tudtam előrejutni. S hirtelen az árkádok alatt szörnyű látvány fogadott. Összevissza, halomban hevertek a halottak. Férfiak, nők, fiatalok és idősek, ki jól, ki rosszul öltözve, a legtöbbjük véresen. Odahordták őket a már megérkezett mentők és néhány önkéntes. Lehettek vagy negyvenen-ötvenen, vagy még többen. Borzasztó volt. A temetői csendben valaki a tömegből suttogva mesélte, hogy a térre vonuló békésen tüntető tömegre gépfegyversorozatot adtak le a parlament előtt állomásozó szovjet páncélosok. Egy másik hang kiigazította, hogy a lövések valahonnan a minisztérium tetejéről érkeztek.

A tüntető tömeg azonnal szétszaladt: némelyek a Kossuth-szobor mögött, a nagyobb rész az FM épületének árkádjai alatt keresett menedéket. A történetet kiigazították úgy, hogy a megriadt szovjet páncélosok is ágyúzni kezdtek. Megnőtt a halottak és sebesültek száma. Holott a tüntető tömeg fegyvertelenül, békésen, csak zászlókkal vonult a térre. Azért tüntettek, hogy ők nem ellenforradalmárok, hogy fegyverezzék le az ÁVH-t, vonják ki a szovjet csapatokat, s nevezzenek ki új Nagy Imre-kormányt.

Mindenki aljas orvtámadásról beszélt. De senki sem emelte föl a hangját. A legtöbben csak vészjóslóan, komoran nézték a halottakat. Majd a mentők és néhány orvos – vagy rendőr is volt már ott? – ismételt fölszólítására ki-ki ment a dolgára. De újabbak jöttek, s a tömeg szótlanul, csak itt-ott suttogva, riadtan hullámzott föl-alá.

Nehéz visszaadni, hogy mit éreztem az összevissza hányt halottak láttán. Csak két napja, hogy még meg se kezdtük nagy reménykedve a békés tüntetést. S most az ugyancsak békésen fölvonuló tüntetőket könyörtelenül gépfegyverrel megtámadta a sarokba szorított, de mindenre képes hatalom. Számot adtam magamnak, hogy semmi közösséget nem vállalok ezzel a rendszerrel és hatalommal. Sőt teljes mértékben igazat adtam a fegyverrel harcoló fiataloknak. Még világosabb lett előttem, hogy ezt a sztálinista rezsimet tényleg csakis fegyverrel lehet arra kényszeríteni, hogy meghátráljon. Eddig még arra sem volt hajlandó, hogy új erőknek adja át hatalmát. Csak arra, hogy Nagy Imrét és legközelebbi társait bevegye a hatalom sáncaiba, hogy ott tétlenségre kárhoztassa és lejárassa őket. A legéppuskázott tüntetők is éppen a változást követelték. S mit kaptak érte?

Még tudatosabbá vált bennem, hogy csak erőszakkal lehet változtatni a helyzeten, amikor a későbbiekben megismertük Gomułka és a többiek sorsát, akik menthetetlenül rajta voltak azon a sztálinista pályán, amelyet csak egy forradalom tudott volna megtörni. De már akkor és ott az Országház elől továbbmenve fölismertem, hogy a sztálinista hatalom nem csak él, hanem hatékonyan és bűnösen cselekszik, továbbra is meghatározva az ország sorsát. Erejével csak erőt lehet szembeszögezni. Ám ezzel párhuzamosan, a fegyveres fölkelőkkel szövetségben erőteljesebben és határozottabban ki kell nyilvánítani, érvényre kell juttatni, és meg kell szervezni a sztálinizmus helyére kerülő új programot és új berendezkedést.

Ezzel a többé-kevésbé kiforrt fölfogással, még a látottak szörnyű élményének hatása alatt értem munkahelyemre. Ha már nem is értettem egyet azzal a kívánsággal, amelyet elég sokan kifejeztek, hogy véget kell vetni a sztrájknak és a fegyveres harcnak, föl kell venni a munkát, mindjobban láttam annak szükségét, hogy Nagy Imre mögé politikai erőt teremtsünk. Ehhez pedig elsősorban az kell, hogy mindannyian megtaláljuk egymást, akik erre szövetkezünk. Még nem láttam ennek formáját, de úgy véltem, hogy első lépésként azokon a helyeken, ahol a további sztrájknak nincs különösebb értelme, folytatni kell a munkát. Így az értelmiségi foglalkozású helyeken, a TTIT-ben is, az újságoknál stb. Pontosabban: meg kell jelennünk munkahelyünkön, hogy gyülekezzünk, s így politikailag szervezkedhessünk, nagyobb súlyt adjunk szavunknak. A lakásába kényszerült, atomizált értelmiség telefonösszeköttetésekre utalt és korlátozott „tevékenysége" a

semmivel volt egyenlő. Mindinkább megérlelődött bennem, hogy ki kell lépni ebből a körből.

Ilyen, viszonylag világos elgondolások, de teljesen kusza, hézagos, sőt homályos konkrét elképzelések foglalkoztattak. Az eseményekről és a tennivalókról folytatott beszélgetések és viták töltötték ki néhányunk munkanapját, akik mégis bemerészkedtünk a TTIT-be.

A Kossuth téri vérengzés híre már mindenhova eljutott. Működött a forradalmi telefon, az új hírek szájról szájra is terjedtek. A parlamenti vérfürdő még elszántabbá kovácsolta az embereket. Egyéb hírek is bőviben voltak. Rengeteg kósza rémhír mellé néhány jó és megbízható fölvilágosítást és tudósítást is kaptunk. Itt volt mindjárt a szomszédunkban a Rádió, amelyet a fölkelők a katonasággal együtt elfoglaltak, s egy ideig megszállva tartottak. Akkorra ugyan már elvesztette politikai jelentőségét, de mutatta a fegyveres erők növekedését és azt is, hogy a katonaság még életképes egységeinek egy része a forradalom mellé állt. Egyébként mindenünnen megerősítették azt a híresztelést, hogy a hadsereg egészében fölbomlott, jelentős egységei a forradalom oldalára álltak. Továbbá, hogy egy csomó vidéki városban is kitört a fegyveres harc. Azt is megtudtuk, hogy úgyszólván az egész párt szétesett. Bár elég jól ismertem a hadsereg és a pártalapszervezetek itt-ott ellenzékies beállítottságát, a hirtelen fölbomlásukról kapott hírek mégis megleptek, és elgondolkoztattak. Nem gondoltam volna, hogy ennyire mély legyen a rendszer válsága, s hogy a két legfőbb tartóoszlopa szinte órák alatt összeroppan és fölbomlik. Ez a valódi mély és egyetemes népforradalom újabb csalhatatlan jele volt.

Gerő visszavonulása és a helyére kerülő Kádár megbízása szintén jó hír volt. De örömömbe keserű ízek vegyültek: mennyi Kossuth téri halott kiontott vérébe került ez! S a sztálinisták még mindig alkudoztak, szívósan tartották magukat. A parlament előtti vérfürdő idején a kormányon belül még mindig többségben voltak, bár egyesek tudni vélték, hogy hamarosan új kormány alakul. De azt is rebesgették, hogy abból csak a legismertebb sztálinistákat fogják száműzni.

A rádió a fegyveres harc újabb és újabb tűzfészkeiről számolt be, de egyébként is jöttek-jöttek a hírek: telefonon és személyes közlések útján. Azt is tudtuk, hogy nagyjából kialakultak a legfontosabb és legnagyobb fegyveres gócok. Jöttek a hírek, hogy a Műegyetem fiataljai az ottani katonai tanszék parancsnokának, az ellenzékiségéről ismert Marián István alezredesnek a parancsnoksága alatt küzdenek. Arról is értesültünk, hogy a bölcsészkaron is működik az egyetemi hallgatók politikai és harcoló egysége. De mindenekelőtt a Kilián-laktanyát emlegették, ahová Maléter Pál ezredes páncélosai fészkelték be magukat. Mindjárt mellette, teljesen önállóan, de gyakorlatilag (úgymond objektív értelemben) a Kilián-laktanyára támaszkodva, ott volt a Tűzoltó utcaiak részlege. A másik oldalon a még ennél is jelentősebb Corvin köz felkelői harcoltak. A hely sajátos építészeti, kör alakú fedezéke valóságos bástyát képezett a védelmükre. Talán ez a számukra igen előnyös építészeti fekvés is magyarázza viszonylag nagyobb erejüket, kitartásukat és a hírüket. Aki hallott a Corvin közről, azonnal megértette, hogy onnan bizony nehéz lesz kifüstölni őket, és körülsáncolt fészkükből eredményesebben törhettek ki harci palackjaikkal a közelükbe érkező szovjet páncélosokra.

A Práter utcai fölkelőkről szintén hallottunk, a Széna téri harcokról is kaptunk telefonjelentéseket, s egyesek azt is tudni vélték, hogy egy bizonyos Szabó bácsi vezényli őket. Vagy ezt csak később hallottam? Ahogy a Dudás vezette csoport hírét is?...

A harcolók számát gyarapította és erejüket fokozta, hogy a hatalom – úgy tűnt – Gerő távozása ellenére is még mindig a sztálinisták kezében volt, akik szinte rá se hederítettek a forradalom követeléseire, jóllehet az egész ország elemi erővel visszhangozta a legfőbbeket. Új Nagy Imre-kormányt követelt mindenki. Ezenkívül a statárium feloldását, az ÁVH lefegyverzését és föloszlatását, valamint a szovjet hadsereg kivonulását.

Nem emlékszem pontosan, hogy melyik időpontban, melyik napon kaptam a különböző híreket. De arra igen, hogy egy-két napig bejártam a TTIT-be, ahol mindenről tudomást szereztem. Nagyon jól tudtuk, hogy gomba módra szaporodtak a munkástanácsok. Arról is fölvilágosítottak, hogy miként jöttek létre, és mi magyarázza gyors elterjedésüket. Mindnyájan olvastuk az újságokban, melyek szerkesztőségei – a pékekhez hasonlóan – szintén nem sztrájkoltak, s amelyek egyrészt még léteztek, másrészt újakkal szaporodtak, hogy maga az MDP, a párt és főleg a szakszervezeti központ adta ki a fölhívást munkástanácsok alakítására. Valószínűleg az volt a tervük, hogy az üzemek sztálinista vezetésével létrejött „munkástanácsokat" állítják szembe a szervezkedő forradalommal. Elszámították magukat. A munkások ugyan tömegesen megjelentek, de a kijelölt üzemi háromszög (igazgató+párttitkár+szakszervezeti titkár) helyett valódi, demokratikus választással a saját jelöltjeiket küldték a munkástanácsokba és azok élére. Egyszerűen félretolták az önjelölt sztálinista vezetőket. Nagyon sok, számukra megfelelő igazgatót a helyén hagytak, de a többségükben sztálinista vezetőket kitessékelték a gyárból. Azt is hallottam azután, hogy voltak, akiket megszégyenítésül kitalicskáztak a vállalat kapuján. A munkástanácsok tehát a régi sztálinista vezetés kezdeményezésére, teljesen „törvényesen" születtek, de már alakulásukban forradalmi módon lettek a forradalom oszlopai. A legnagyobb természetességgel tulajdonba vették az üzemeket és vállalatokat. Ők lettek a gyárak gazdái.

Önmagában véve ez a szocialista tett rányomta bélyegét az egész forradalomra. Nekem ez mindennél többet jelentett. Új reménységet adott egy megtisztult, teljesen új és addig ismeretlen, önálló és független szocializmus megvalósításához.

Egyre többen jártunk be a TTIT-be. Nem annyira dolgozni, hanem azért, hogy kicseréljük a híreket, hogy meghányjuk-vessük, mit lehet és kell tenni. Az október 25-i „véres csütörtököt" követő egy-két nap eseményei mára teljesen összekeveredtek bennem. A föllelhető források se tudnak eligazítani az időrendben. Tudom, hogy az a lesújtó híradás is gyorsan elért bennünket a TTIT-ben, hogy munkatársunk, a mindnyájunk által kedvelt, csöndes modorú, de határozottan az ellenzékkel tevékenykedő Lengyel Gábor valószínűleg a Kossuth Lajos téri vérengzés áldozata lett. Ott érte a halál.

Tudtuk, hogy Nagy Imre még mindig a pártközpontban van. Mi több, biztosak voltunk abban, s mindenki erről beszélt, hogy még mindig a sztálinista pártapparátus és fegyveresei tartják markukban és ellenőrzésük alatt. Ilyen körülmé-

nyek között egyikünknek se jutott eszébe, hogy küldöttséget indítsunk hozzá. Még kevésbé, hogy így hozzuk tudomására az országban történt eseményeket. Az alig két nappal azelőtti tapasztalataim meggyőztek arról, hogy a szorult helyzetből való kiszabadításának nem ez a legjobb módja. Jól tudtam, és a többiek is körülöttem, hogy a mellette lévő Losonczy, Donáth és mások úgyis mindent megtesznek felvilágosítására és támogatására. Feladatomat már nem abban láttam, hogy szaporítsam a hírvivők számát.

Nem sokkal később megtudtam, hogy nem egy küldöttség kereste föl, s Nagy Imre talán támaszkodott is rájuk a forradalomhoz közelítő álláspontja kialakításában. Akárhogy is volt, ezt a módszert nem tartottam célravezetőnek. Úgy láttam, hogy ez inkább zavarná munkájában, és csak a hírvivők jó lelkiismeretét szolgálná. Sokkal inkább egy külső politikai támasz megszervezését láttam szükségesnek, amely valóban kiszabadítaná a sztálinisták „fogságából" és befolyásuk alól.

Különösen meggyőzött erről magának a forradalomnak a fejlődése. A gyors iramban szerveződő munkástanácsok mellett szinte velük egy időben jöttek létre a fővárosi kerületek, a legkülönbözőbb munkahelyek és hivatalok, a különféle szervezetek és egyesületek forradalmi bizottságai és tanácsai. Vidéken is villámgyorsan szaporodtak. A dolgozók megjelentek a munkahelyükön, összehívták szervezeteiket és megválasztották az illető munkahely vagy egyesület forradalmi bizottságát, amely egyszerűen átvette a vezetést. Azonnal megfogalmazták követeléseiket, melyek nagyjából megegyeztek: új kormány, az ÁVH leszerelése és föloszlatása, a szovjet csapatok kivonása. Nálunk a TTIT-ben meghagytuk vezetői helyén az ellenzéki Mód Aladárt, aki addig is közmegelégedésre működött.

A munkástanácsok és a forradalmi bizottságok gyors terjedése arról győzött meg, ami egy ideje már ott motoszkált bennem, hogy a politikai súlypont, ha ideiglenesen is, áthelyeződött. A sztálinisták makacs ellenállása tehetetlenségre kárhoztatta a kormányt. Nem Nagy Imre állítólagos rövidlátását okoltam, még kevésbé vádoltam a történtek lassú vagy éppen káros alakulásáért, hanem mindenekelőtt a sztálinista ellenállást, sőt ármányt és szabotázst, amellyel szembeszegült és elég sikeresen védte állásait. Még mindig, két-három nappal a forradalom föllángolása után, új kormányt kellett követelnünk. Az óriási tüntetés nyomására megtették ugyan Nagy Imrét miniszterelnöknek, de úgy, hogy a nagyszámú régi miniszter megtartásával lehetetlenné tegyék működését. Még mindig a pártközpontban tartották. Ez nemcsak jelképes fogvatartása és elzárása volt, hanem tényleges elszigetelése és megbéklyózása is. Gúzsba kötötték, és kiszolgáltatták a változásoktól vonakodó, sőt azokkal szembenálló pártapparátusnak.

Még Gerőt is csak nagy nehezen, egy véres tüntetés árán lehetett elmozdítani. Amint megtudtam, közvetlen hívein kívül egyedül Köböl József állt Nagy Imre mellé úgyszólván minden fenntartás nélkül. Hiába került Losonczy és Donáth a legfelsőbb pártvezetésbe, semmi befolyásuk nem volt a pártapparátusra. Nem Nagy Imre személyes noszogatása és sürgetése, avagy éppen meggyőzése és rábeszélése volt tehát az elsőrendű feladat. Habár ennek is megvolt a szerepe, főleg a tennivalók nagyon sürgős, azonnali végrehajtása szempontjából. Az ő befolyásolása talán több időt és meggondolást igényelt, hogy jobban összhangban álljon politikai felfogásával és vérmérsékletével. Ám leginkább jelképes és valóságos kiszabadítása lett a feladat, amit én egy olyan politikai szervezetben vagy mozgalomban láttam megvalósíthatónak, amely megfogalmazza és kifejezésre juttatja a forradalom célkitűzéseit, s egyben politikai hátteret és támasztot nyújt számára.

Közben bejelentették, hogy új kormány alakult. Ámde összetétele senkit sem elégített ki. Engem se. Amolyan felemás, se ilyen, se olyan, öszvér jellegű kormány volt, ami még jobban meggyőzött arról, hogy sürgősen tenni kell valamit, nehogy Nagy Imre végleg elszigetelődjön a forradalomtól. Itt van előttem ennek az új kormánynak a névsora, s jól látható, hogy miért paprikázott föl akkoriban. Igaz, hogy eltávolították belőle a leginkább lejáratott sztálinistákat, de bevették a hovatovább észretért, korábban Rákosi-hívőket, mint Apró Antal, Erdei Ferenc és Bognár József. Más oldalról Tildy Zoltán, sőt Kovács Béla, az 1947-ben bebörtönzött kisgazdapárti vezető is bekerült. De mint egy különös patikamérlegen, kiegyensúlyozták őket olyan törhetetlen sztálinistákkal, mint Kossa István valamint a Rákosi által „kiemelt" és dédelgetett munkások, Csergő János, Czottner Sándor vagy a honvédelmi miniszter Janza Károly, avagy a majd a Kádár idején igazságügyi főnökké avanzsált régi kommunista Nezvál Ferenc, a város- és községgazdálkodási miniszter. A kipróbált és ismert antisztálinisták közül csak Lukács György kapott helyet. Ám vele együtt két volt Györffy-kollégista is Nagy Imre mellé került. Gyenes Antal és Szabó Gergely, aki pedig nem tűnt föl különösebben az ellenzékiségével. Tóni paradox módon begyűjtési miniszter lett, holott meggyőződéses ellensége volt ennek a kiszipolyozó rendszernek.

Engem erősen bosszantott, sőt fölingerelt ez a kormány, mert még mindig a sztálinisták erős befolyását, sőt hatalmát mutatta. Csupán csaléteknek szánták Nagy Imre miniszterelnökségét és az „új kormány" megváltozott összetételét. Szinte rögvest megtudtam – gyorsan terjedtek a hírek –, hogy amikor Gyenes Tóni beterjesztette első javaslatát, miszerint eltörli a begyűjtést – magyarán: föloszlatja a saját minisztériumát –, a minisztertanács csupán egy bizottságot szavazott meg a kérdés megvizsgálására. Ez a tény mindennél élesebb és leplezetlenebb fényt vetett az új kormány jellegére. Azt is megtudtuk Kovács Béla nyilatkozatából, hogy tudtán kívül került a kormányba. S közben sorra-rendre alakultak a munkástanácsok az üzemekben. Mind erősebb lett a követelés, hogy a munkát csak akkor veszik föl, ha a szovjet csapatok kivonulnak, ha a kormány megfelelő biztosítékot nyújt erre. Nagyon sokan bírálták az új kormányt és átalakítását követelték. A munka fölvétele valamint annak föltétele, azaz a szovjet csapatok kivonulása lett a helyzet megszilárdításának és rendezésének a kulcsa. Ily módon ugyanazok a sztálinisták, akik a leghangosabban jajgattak a rendért, a fegyverletételt, a munka megindulását sürgették – a leginkább álltak annak útjában. Sürgősen tenni kellett valamit.

Már nem emlékszem, hogy pontosan mikor és honnan kaptam a fölszólítást, hogy menjek be az egyetem bölcsészkarára, ahol az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság működött. Az is lehet, hogy önszántamból mentem oda, hogy tájékozódjam, s valami tennivaló, végzendő feladat után nézzek, de nem valószínű, hogy a számomra rosszemlékű bölcsészkart (ott zártak ki a pártból) jószántamból kerestem föl.

Az egyetemen elég nagy fölfordulást találtam. Zsúfolva voltak a Forradalmi Diákbizottság helyiségei. Ott láttam először Pozsár Istvánt, aki irányító szerepet töl-

tött be. Meglepetésemre Varga Jancsit is a bizottság tagjaként láttam viszont. Akkor láttam utoljára, amikor néhány éve óriási csalódásomra ő is ellenem szólalt föl azon a számomra emlékezetes párttaggyűlésen, ahol kizártak. Emiatt erősen bizalmatlan voltam iránta, s nem is beszéltünk egymással. A forradalom után is fölfelé ívelt a pályája: később az Országos Levéltár főigazgatója lett. Sohasem volt rosszindulatú, csak gyöngének tartottam. De ebben nem volt egyedül.

Sokan voltak az egyetemen az ismert ellenzékiek közül. Az egyetemista szóvivők mellett Kardos Laci és azt hiszem, Tőkés Ottó meg más volt Györffy-kollégisták beszélgettek. Ott találtam Pataki Ferit, Major Lacit, Fekete Sanyit. Néhány író is jelen volt, például Lukácsy Sándor, Sipos Gyula, Kuczka Péter. Az egyetemi tanárok közül is többen, talán Markos György vagy Nagy Tamás, Ádám György meg Kádár Iván. Tánczossal is találkoztam meg néhány más Petőfi körössel, így Bohó Robival. Eljött az elmaradhatatlan Márkus Pista. Nem tudom, hogy ki hívta össze a jelenlévőket. Arra sem emlékszem pontosan, hogy kik voltak még ott. De bizonyára sokkal többen, mint az említett néhány személy. Valószínűnek tartom, hogy a házigazda, a valamennyiünknél fiatalabb Pozsár István hívott össze bennünket. Mindenesetre az általa képviselt, csak nemrégen alakult Egyetemi Forradalmi Diákbizottságnak érthető okokból nagy volt a tekintélye, s alkalmas volt erre a kezdeményezésre. Így mindnyájan eljöttünk ide, már csak azért is, mert égtünk a türelmetlenségtől, hogy végre tegyünk valamit.

Éppen erről volt szó. Pozsár beszámolt arról, hogy – úgy emlékszem, az előző napon – küldöttséggel jártak Nagy Imrénél, s az Írószövetség is akkortájt kereste föl a miniszterelnököt. Magukkal hívták Kardos Lacit, aki készséggel és örömest elkísérte őket. Valahogy Tánczos is odacsapódott. Nem annyira a tájékoztatás érdekelt, amelyet jórészt elfelejtettem, hanem az a közösen leszűrt következtetés, hogy a forradalom ügyében tenni kell valamit, mert a küldöttség bizony édeskevés. Ez különösen megragadott, mert magam is erre a fölismerésre jutottam, s elleneztem az efféle követküldést. De már ott a helyszínen rájöttem, hogy az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság és az Írószövetség részéről menesztett küldöttségeknek volt értelme és jogosultsága, hiszen Nagy Imre részére nemcsak lehetővé tették a tájékozódást, hanem erős politikai hátvédet adtak neki. E küldöttségek elismert és tekintélyes szervezetek, mozgalmak nevében jogosan jártak el, mert tolmácsolták azok véleményét. Nem pusztán önmagukat képviselték.

A megjelent Ádám Györgyről külön kell szólnom, mert ettől kezdve jelentős szerepet töltött be a kibontakozó, majd a védekező forradalomban. Még a régi, népi kollégista múltamból ismertem. Akkor a fiatal, de már egyetemet végzett, sőt a külföldet is megjárt közgazdászt jelentette számomra, akinek már neve volt. A nyugati kapitalista, imperialista országok közgazdaságának volt elméletileg képzett kutatója. A párt havi folyóirata, a *Társadalmi Szemle* közölt tőle érdekes és gondolatébresztő elemzéseket. A népi kollégiumok barátjaként tartott előadásokat a Petőfi-kollégiumban, és innen ismertem. Sőt, egyszer a lakásán is jártam, ahol Leninnek az imperializmusról írt könyvéhez összekeresett és talált új adalékokról beszélt, s erről szándékozott egy újabb cikket írni. Valahogy megmaradt bennem ennek emléke, mert meglepett, hogy így, többé-kevésbé ismeretlenül is a bizalmába avatott. Csendes és szerény modorú ember volt, aki nem hivalkodott tudásával és képességeivel. Kissé csodálkoztunk is, akik ismertük, amikor megtudtuk, hogy a Rajk-per folyamán őt is letartóztatták. Bizonyára hosszas külföldi tartózkodása és kapcsolatai tették veszedelmessé a külföldön élt kommunisták után különösen szimatoló és gyanakodó pribékek szemében. A börtönből való szabadulása után sem engedett föl kissé elzárkózó magatartásából, talán még óvatosabb és körültekintőbb lett. Ezzel magyarázom, hogy el se járt a Petőfi Kör vitáira. Úgy tudom, hogy egyéb ellenzéki összejövetelre sem. Évek múltán ott a bölcsészkaron láttam először. Magas termetével, de erősen hajlott vállakkal, jócskán megkopaszodva, se szőke, se barna, inkább amolyan seszínű hajzatával nem tűnt föl a beszélgetés alatt.

A felemás új kormányról valamennyiünknek rossz volt a véleménye. A küldöttségek nem a legjobb tapasztalatai mellett ez ugyancsak arra sarkallt bennünket, hogy sürgősen cselekedjünk. A csapongó és rendszertelen hozzászólásokat és a beszélgetést hovatovább az az elhatározás váltotta föl, hogy nekünk együttesen valamilyen közös, de nem párt jellegű politikai szervezetet kell létrehoznunk. Nagy nehezen, azt hiszem, Kardos Laci ajánlatára, létrejött az értelmiségiek bizottsága, amelyet izgatott és fölhevült tanácskozás után a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának neveztünk el. Mindez nem ment könnyen és gyorsan. Jóformán az egész napot erre áldoztuk. Megállapítottuk, hogy a létrehozott szervezet nem lenne elég széles körű csupán a megjelentek részvételével, mert hiányzik néhány ágazat képviselete. Továbbá meg kell határozni legfontosabb célkitűzéseit. Legalább másnapig várnunk kell formai megalakításával. Másokat, főleg más szervezetek képviselőit is elhívjuk a 28-án tartandó alakuló összejövetelre az egyetem jogi karának az épületében.

A másnap reggeli értekezletre sokan jöttek el. Gyűlésnek is beillett, amelyet a jogi kar aulájában tartottunk. Ott voltak az előző nap résztvevőin túl az akkor hiányzó művészek képviselői is, akik között örömmel láttam viszont Szervánszky Endre hegedűművészt. Seregestől jöttek az írók és újságírók részéről: a régi arcok, de a tegnapihoz képest nagy számban újak is. Ugyanígy az egyetemi oktatók, az egyetemisták népes csoportja, köztük az előző napon hiányzó műegyetemi Mefesz-tagok. A volt népi kollégistákat és a Petőfi Kör tucatnyi tagját szinte említenem sem kell. Az összegyűlt népes sereg valósággal megtöltötte a jogi kar nagy auláját.

Az írók már egy megszerkesztett felhívással és pontokba szedett követelésekkel jelentek meg. Fölolvasása után egy végtelenségbe nyúló vita kezdődött. Csak nehezen alakult ki a végleges, a többség által elfogadott álláspont. A forradalom kavargó eseményeivel és vitáival teli napjainak sorából ma nehezen tudom kihámozni az egyetemi nagy vita lefolyását. Vita volt arról, hogy bevegyük-e nyilatkozatunkba a nem megfelelő, felemás összetételű kormány elleni tiltakozásunkat. Megegyeztünk, hogy elismeréssel nyugtázzuk azt az egészen friss bejelentést, amelyben Nagy Imre ígéretet tett az ÁVH föloszlatására és a szovjet csapatok kivonására irányuló tárgyalások megkezdésére. Egyébként az erőteljesen kifejtett álláspontunk és pontokba foglalt programunk világosan meghatározta, hogy milyen kormányt akarunk. Jobban megfelelt az egész nyilatkozat szellemének, hogy

nem tagadó szellemben azt adtuk az ország értésére, hogy mivel nem értünk egyet, hanem inkább egy előremutató programmal segítünk, amely nem hagy kétséget afelől, hogy milyen irányba kell haladnunk. Ezért szinte szó szerint megfogalmaztuk, hogy milyen programot javaslunk.

Emlékezetem szerint nagyobb vitát váltott ki, hogy bevegyük-e azt a követelést, amely a műegyetemi fiatalok 16 pontjában már benne volt, hogy legyen-e általános, titkos választás. S ami ezzel együttjárt, említsük-e a többpártrendszert? Nagyon sokakat visszariasztott ez a fogalom, azaz politikai felfogás, mert attól tartottak – magamat is beleértve –, hogy a többpártrendszer bevezetése magával hozhatja a nyíltan jobboldali, restaurációs pártok jelentkezését. Vagy legalábbis utat nyithatna számukra. De nem kevesen voltak, akik már az általános, titkos választójog bevezetésétől is visszahőköltek. Ez akkor számomra azért volt elfogadhatóbb, mert a több párt működését valahogy egy népfrontszerű keretben, illetve a létező és módosított Hazafias Népfront keretében képzeltem el, amely mintegy megszűrné a pártokat, s kizárná a nyíltan jobboldali képződményeket.

Nagy vita után ebben a pontban kijegecesítettük a végleges felfogást valamilyen középutas megfogalmazásban. A jelen lévő írók közül, azt hiszem, Sipos Gyula és Lukácsy Sándor vállalkozott a végleges nyilatkozat megszövegezésére. Mi pedig közben kijelöltük a különböző szervezetek képviseletében megjelentek közül azokat, akik bekerültek a Bizottságba, és aláírásukkal hitelesítették a végleges szöveget. Eltekintek a teljes fölsorolástól, mindenki megtalálhatja a forradalom dokumentumai között. Azt emelem ki, hogy szinte egytől egyig a Nagy Imre-féle ellenzék résztvevői lettek a Bizottság tagjai. Kezdve az ellenzék olyan elsővonalbeli vezetőivel, mint Haraszti Sándor és Vásárhelyi Miklós az újságírók részéről, folytatva az Írószövetség új főtitkárával, Erdei Sándorral. Az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság olyan vezetői, mint Pozsár István, Varga János szinte hivatalból kijelölt tagjai lettek a Bizottságnak. Minden szervezet 2–4 tagot jelölt. Most már a művészeti szövetségek is a Bizottság tagjai lettek, viszontláttam benne például Szervánszky Endrét. A Petőfi Kör nevében Tánczos mellett én lettem a Bizottság tagja – jóllehet a Kör akkor már nem működött mint szervezet. Egy csomó tagja jelen volt, de ezentúl egyénileg vettünk részt a forradalomban. Éppúgy, mint mi Tánczossal, de a Bizottságban még szükség volt a Kör nevére, s így hivatalosan mi ketten lettünk a tagjai. Megjegyzendő még, hogy a végleges felhívás aláírói közül több mint nyolcan voltunk régi népi kollégisták. Egyébként megjegyzem, hogy az új Bizottság vezető tagjai túlnyomó többségben tagjai voltak az immár fölbomlott pártnak.

Az elkészült szöveget némi simítás után elfogadtuk, ha voltak is itt-ott kisebb fönntartások. Nem emlékszem már rájuk, mert teljesen jelentéktelenek lehettek. Az elfogadott és minden újságban megjelent nyilatkozat megérdemli a kissé részletesebb vizsgálatot, mert híven kifejezte az értelmiség e cselekvő részének a politikai álláspontját. Kiemelem, hogy talán a sztálinisták kivételével senki sem tiltakozott ellene sem akkor, sem később. Ellenkezőleg. Minden értelmiségi és politikailag érzékeny és cselekvő dolgozó ember a magáévá tette.

Érdemes volt erre, mert más megnyilatkozásoktól eltérően mi minden döntő politikai kérdésben, ha röviden is, állást foglaltunk. Ez volt az egyetlen olyan dokumentum, amely gyorsan, a forradalom kitörése után néhány nappal általános, szinte minden fontos kérdésre kiterjedő programot adott. Körvonalazta egy új, szocialista társadalom képét is.

Miután örömmel nyugtázta, hogy Nagy Imre megígérte rádiónyilatkozatában, hogy teljesíti a fő követeléseket – azaz föloszlatja az ÁVH-t, valamint tárgyal a szovjet csapatok kivonulásáról –, a szöveg üdvözölte a forradalom első győzelmét. Megbélyegezte a letűnt, hazaáruló rendszert, a tömeggyilkos ÁVH-t, amellyel szemben sikeresen harcolt a nép, és küzdött Nagy Imre. Bár mindnyájan éreztük, hogy kissé túlbecsültük a győzelmet, hiszen a harc korántsem ért véget, mindenki elfogadta, mert ez a fajta bizakodás, a készet és befejezettet is megelőző reménykedés és magabiztosság benne volt a levegőben. Nélküle maga a forradalom se élt volna. Ez a jövőbe, a közeli jövőbe vetett hit és önbizalom pedig a legapróbb előnyomulást is valóságos – és talán végleges – győzelemnek fogta föl. Nem vettük figyelembe – de ki tenné egy forradalomban? –, hogy egy csata megnyerése vagy elvesztése nem dönti el a háborút. A győzelmi dalosok körébe nem illett a varjúkárogás.

Ebből a szempontból is figyelemre méltó, hogy amikor a nyilatkozat fölhívta a figyelmet a nemzetőrség megalakításának a szükségességére, ezt a fegyveres alakulatot a béke és rend fönntartásának érdekében ítélte fontosnak. Kizárólag karhatalmi szervet látott benne. Ki kell emelni, hogy egyáltalán fölhívta az ifjúságot, különösen a Petőfi Kör tagjait és a volt népi kollégistákat, hogy jelentkezzenek az egyetemisták között és a máshol kialakuló nemzetőrségbe. Az alig megszületett Bizottságnak dédelgetett terve volt, hogy többek között segíti az erős és egységes nemzetőrség létrehozását, s így is támogatja Nagy Imrét az ÁVH lefegyverzésében és egy új karhatalom kialakításában.

Tudomásom volt arról, főleg az előző napi vitákból és megbeszélésekből, hogy tárgyalások folytak és már előkészületeket tettek a nemzetőrség fölállítására. Előző nap Herpai Sándor szólt erről a bölcsészkari megbeszélésen. Herpait úgyszintén népi kollégista koromból ismertem, de azóta nem láttam. Rajk László belügyminisztersége idején, amikor a Petőfi kollégium pártfogó testületének volt az elnöke, azt javasolta, hogy legyünk az akkor létrehozott tisztképző felsőfokú Rendőr Akadémiának valamilyen testvérintézménye. Örömmel fogadtuk indítványát, s néhány közös rendezvény alatt ismertem meg Herpait. Az Akadémia parancsnoki karához tartozott, Benkő István parancsnokkal, Bikácsy Gergellyel és másokkal látta el a vezetés feladatait. Most hallottam róla újra, amikor elterjedt a híre, hogy a forradalomhoz csatlakozott budapesti rendőrfőkapitánnyal, Kopácsi Sándorral együtt tevékenykedik a Deák téren egy új, forradalmi karhatalom megteremtéséért. Néhány író, újságíró és más ellenzéki is ott serénykedett velük a Nagy Imre-kormány fegyveres támogatásának a megszervezésében.

Nagymértékben egyetértettünk vele egy olyan nemzetőrség létrehozásában, amelynek tagjai a munkástanácsok, a forradalom mellé állt katonaság és rendőrség, és nem utolsósorban a fegyvert fogott egyetemisták lettek volna. Sanyi ennek érdekében járt el az Egyetemi Forradalmi Diákbizottságnál. Velünk együtt jött el aztán a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának megalakítására. A Petőfi körös Józsa Péterrel együtt sürgött-forgott, intézkedett a fölállítandó nemzetőrség

ügyében. A rendőrségnek, a diákoknak és a mi új Bizottságunknak nagy szerepe volt a nemzetőrség mihamar bekövetkező létrehozásában.

Minden esetleges félreértést eloszlatott a nyilatkozatnak az a többszöri nekirugaszkodásra megfogalmazott állásfoglalása, amelyben a Bizottság föllépett mind a sztálinista, mind pedig a jobboldali, ellenforradalmi restauráció ellen. Az is újszerű hang volt, ahogy az egyéb követelések mellett a Bizottság megszólalt az elért vívmányok védelmében. Ennek az általánossá vált felfogásnak a jelentőségét növelte, hogy az új nemzetőrségbe toborzó felszólítás oldalán kapott helyet. A munkástanácsok mellett most az értelmiség is erőteljesen helyt adott ennek az új szocializmust igénylő és ígérő követelésnek.

A nyilatkozatot többpontos követeléssel zártuk, amelyet a kormány programjának javasoltunk. Nem szükséges itt fölsorolni valamennyi pontot, mindössze néhány olyant említek, amely minden utólagos rágalom és ferdítés ellenében megvilágítja egyrészt a forradalom valóságos célkitűzéseit, másrészt a Bizottság egész nemzetben gondolkodó felelősségérzetét.

Itt kapott legelőször szót az az utána mindenfelé hangoztatott követelés, amely a forradalom egyik legfontosabb jelszava lett, hogy „földet, gyárat vissza nem adunk!" Ez nagyon világosan kifejezte a forradalom ragaszkodását a vívmányokhoz. Itt ismét erélyesen vissza kell utasítanom mindazok erőlködését, akik most – évtizedek távlatából – holmi visszarendeződési szándékot tulajdonítanak neki. Ezt a Kádárékkal egy követ fújó kórust mással is le kell csendesítenem.

Azzal, hogy fölhívásunk pontosította a forradalom szocialista jellegét azzal az igénnyel, hogy a vállalatok vezetését a munkástanácsokra kell bízni. Ezt valamennyi munkástanács röplapja, egyéb kiadványa és határozata félre nem érthető módon, kereken leszögezte. Ezzel a követeléssel nem a forradalom partvonalán vagy éppenséggel szemben álltunk vele, hanem benne a sűrűjében és a sodrában.

Minden téren teljes egyenjogúságot követeltünk a Szovjetunióval, s legelőször csapatainak a kivonását az országból. Ezzel ismét az egész forradalmi nép szavának adtunk hangot. Nem felejtettük el azonban leszögezni, hogy a katonai kivonulás nyomán általában is rendezni kell a viszonyokat politikai és gazdasági téren egyaránt.

Egyetemes politikai igényként fogalmaztuk meg az általános és titkos választásokat. A többpártrendszer bevezetése helyett – ami nemcsak sokakat visszariasztott, de egyébként is túl sok, még tisztázandó kérdést vetett föl (milyen pártok stb.) – megelégedtünk egy általános formulával a nép jogáról, hogy szabadon állíthasson jelölteket. Nem elleneztük a pártokat, de mellettük se köteleztük el magunkat. Ez a kérdés akkor még a volt koalíciós pártok körében is vajúdóban volt, a hosszas tépelődés, töprengés és vita szakaszában. Más pártokra pedig azok sem gondoltak, akik velem együtt már számoltak a többpártrendszerrel. Az esetleges új pártok mikéntjének és helyének az eldöntése nem miránk, a Bizottságra tartozott. A választások követelése addig nem került be a Nagy Imre-kormány meghirdetett programjába sem.

A kormányzat ugyanígy adós maradt a teljes szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadság kimondásával, amit persze mindenki gyakorolt. Már amennyire a harcok engedték, de kimondására mégis szükség volt, hogy lássuk, merrefelé tartunk. Ez a követelés sajátosan az értelmiség igénye volt, bár más, kimondottan értelmiségi követeléseket kihagytunk a szövegből.

Nem így történt a parasztság esetében, amelynek igényeit, a munkásságéhoz hasonlóan, több pontban foglaltuk össze. Az olyan magától értetődő és már régebben ismert, Nagy Imre nevéhez fűződő követelés, hogy az önkéntességen alapuló szövetkezetek mellett legyenek virágzó egyéni gazdaságok, jóformán említésre sem érdemes. Azért jelzem mégis, hogy ezzel is szemléltessem nyilatkozatunk átfogó voltát. Külön szólnom kell arról, hogy egészen egyedülálló módon bevettük, hogy a dolgozó parasztoknak is szükségük van érdekvédelmi szervezetre! Nincs tudomásom arról, hogy ma működik-e ilyen valóban tevékeny, az ipari szakszervezetekhez hasonló érdekvédelmi szervezet. Nemléte vagy pusztán sóhivatal volta beillene a mai általános képbe.

Végül, ugyancsak elsőként, azt kívántuk a kormánytól, hogy október 23-át, a forradalom kezdetét nyilvánítsa nemzeti ünneppé.

Ha szemügyre vesszük a nyilatkozat teljes szövegét és mondanivalóját, kibontakozik belőle az értelmiségnek a nemzet egésze iránti politikai felelősségtudata. Ezt mindnyájan az értelmiség megkülönböztető jegyének tartottuk. Erre neveltek és buzdítottak a magyar történelem legutóbbi századának értelmiségi megnyilatkozásai. A sztálinisták ezt a felelősségérzetet is igyekeztek kiirtani, és az értelmiséget lefokozni az egyeduralkodó párt kiszolgálójává. A Petőfi Kör ennek egyenes tagadásaként lépett föl, és pontosan az értelmiség felelősségét juttatta kifejezésre, azt sugározta. Ez most itt a nyilatkozatban is testet öltött.

Ebben a vonatkozásban szinte közvetlen leszármazottja volt azoknak a gondolatoknak, amelyeket Losonczy Géza fejtett ki már említett, másfél hónappal a forradalom előtt megjelent nagy cikkében. Szemben a sztálinista pártnak az értelmiséghez dörgölődző, újabban neki fuvolázó, ám a szerepét lefokozó határozatával, nagy méltósággal állt ki a háttérbe szorított értelmiség nagyfokú és sajátos politikai rendeltetése mellett. Önérzetes szavakkal jelölte ki új, megnövekedett helyét az ország vezetésében, ehhez való jogát a munkásság és a parasztság oldalán. Kimondatlanul és öntudatlanul ugyan, de valahogy fölemelkedtünk arra a helyre, amelyet Losonczy rajzolt meg az értelmiség számára. Bizonyára ez is magyarázza Losonczy érdeklődését és vonzódását a Bizottsághoz. Szinte mindennapi vendége volt, többször láttam körünkben. Netán a létrehozását is – talán Kardoson keresztül – neki köszönhetjük, bár erről nincsenek emlékeim? Az Egyetemi Forradalmi Diákbizottságon és az Írószövetségen kívül nem volt más olyan értelmiségi szervezet, amelyre a Nagy Imre nevével fémjelzett új vezetés támaszkodhatott volna. A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságával létrejött mellettük egy másik ilyen szervezet is. Ennek azonfelül bevallott és határozott feladata volt, hogy közvetítsen a Nagy Imre-kormány és a felkelők között.

Alighogy megkezdtük a Bizottság munkájának megszervezését, máris sor került egy ilyen közvetítésre. Hadd vázoljam föl azonban előbb azt, ami a Bizottság berendezkedéséről és munkánk megkezdéséről emlékezetemben maradt. Már az elejétől vita folyt arról, hogy vajon hivatottak vagyunk-e olyan széles körű feladatok ellátására, amelyeket csak egy általános budapesti forradalmi bizottságnak lehetne és kellene megtennie, nem pedig az értelmiségre szűkített szervezkedés-

nek. Hiszen egymásután, lépten-nyomon alakultak a nagyüzemi munkástanácsok, a kerületi és egyéb forradalmi bizottságok. Főleg Kardos Lacinak voltak ilyen értelmű aggályai, de többen osztották fönntartásait. Magam is ingadoztam. De az elején azzal vetettük el az efféle kételyeket, hogy ennek az értelmiségi szervezetnek a létrehozására alig néhány órára volt szükségünk, s lám, máris működik. Egy minden bizonnyal megfelelőbb, szélesebb és nagyobb kiterjedésű szervezet megteremtése napokat venne igénybe, ha egyáltalán sikerülne. Utóbbit azért is nehézkesnek tartottuk, mert az új szervezkedések tagjait és vezetőit csak kevéssé és hézagosan ismertük. Viszont az értelmiségi körökben, az ellenzék tulajdonképpeni gócaiban otthonosan mozogtunk.

Mindenekelőtt berendezkedtünk, s úgy-ahogy megszerveztük sorainkat. A jogi kar első emeletének dékáni irodáját és hivatalait foglaltuk el. A nagyobb, többszázas létszámú gyűlésekre az aulában került sor. Szinte állandóan harmincan-negyvenen hemzsegtünk és tolongtunk az eléggé tágas hivatal helyiségeiben. Főleg a Bizottság nyilatkozatának sajtóban való megjelenése után. Szövegét mi magunk is terjesztettük sokszorosított formában. A nyilatkozat aláíróiból létesült vezetőségféle tagjai a dékáni hivatal mögötti kisebb irodában tartották a bizalmasabb tárgyalásokat és megbeszéléseket. Egyéni megbeszélésekre pedig a folyosó kisebb, jórészt professzori szobáit vettük igénybe. Ha egyáltalán leültünk valahol.

Tervbe vettük, hogy a különböző értelmiségi munkahelyeken (egyetemek, tudományos intézetek, kiadók, sajtó stb.) segítsük az értelmiség helyi forradalmi bizottságainak a megalakulását a mi központi fölhívásunk alapján. Ezt afféle programnak fogtuk föl, amelynek révén megszervezhetjük az értelmiséget, és szervezeti úton biztosíthatjuk Nagy Imre politikájának a támogatását – minden körben. Igaz, ezt így külön sohasem vitattuk meg, s volt is ellenzője az ilyenféle szervezkedésnek. Mindenesetre hamar szembekerültünk ezzel a kérdéssel. Fölhívásunk megjelenése óta ugyanis egymás után jelentkeztek a különböző egyetemekről és más értelmiségi munkahelyekről. Tömegestől telefonáltak és tanácsokat kértek, vagy egyenesen eljöttek a Bizottság jogi kari székhelyére. Sokan bejelentették csatlakozási szándékukat. Ilyen volt a történészek bizottsága, amely egyetemi oktatók és tudományos kutatók részvételével jött létre. A történészek újságjában is megjelent csatlakozási nyilatkozatot, nagy meglepetésemre és örömömre, Csatári Dani is aláírta, aki pedig néhány nappal azelőtt vitatta a felkelés össznépi jellegét. Sokakkal együtt ő is fölismerte, hogy miről van szó. Az aláírók nevét azért érdemes megemlíteni, mert nemcsak kitűnő képviselői voltak a történelemtudománynak, hanem csaknem mindnyájan pártonkívüliek. Barta István, akit jól ismertem, a Történettudományi Intézet mindenki által becsült munkatársa volt, Kossuth életművének jeles kutatójaként tartották számon. Györffy György a magyar középkor, különösen a honfoglalás és az Árpád-kor mindeddig háttérbe szorított, de eredeti elgondolásairól híres szakértőjeként volt ismeretes. Makkai László a XVII–XVIII. század európai, főleg angol történetének volt elismert kutatója. Incze Miklós, aki talán párttag volt, az egyetemen oktatta az újkori egyetemes történetet. Valamennyien javakorabeli, de nem idős történészekként komoly nevet vívtak ki szakmájukban. Az aláírók közül Csatári Dani volt a legfiatalabb, aki a román és az erdélyi történet kutatásában jeleskedett.

Azt hiszem, Kardos Laci említette, hogy az egyetemi tanárok is szervezkedtek. Állásfoglalásukat a volt bebörtönzött szociáldemokrata Szalai Sándor, egykori professzorom hozta el a Bizottságba.

Fölkeresett engem az a fiatal szolnoki tanár is, aki – mint említettem – ugyanabban a balatoni nyaralóban töltött el egy hetet a nyáron, ahol én. Fölutazott Szolnokról, ami nem volt kicsiség abban a zűrzavaros időben, hogy érdeklődjön és tájékozódjon. Gyorsan odaadtam neki nyilatkozatunk néhány példányát, s arra kértem, hogy mielőbb utazzon vissza, s igyekezzen megszervezni az értelmiségieket a mi központi állásfoglalásunk alapján. Mindent megtesz a legjobb tudása szerint – mondotta –, s máris ment útjára.

Így ment ez akkor. Jöttek-mentek az érdeklődők, főleg a fővárosból, s mi mindenkinek azt tanácsoltuk, hogy hozzák létre a helyi bizottságot. A forradalom óráról órára változó eseményei, a Bizottság székhelyén tolongó sokaság és az érdeklődés, tájékozódás, fölvilágosítás kisebb-nagyobb rohanó eseményei kiszorították emlékezetemből a legtöbb találkozást. Hát még valamilyen megfigyelést, amiről egyébként se igen lehetett szó, mert nem jutott rá idő. Foszlányok maradtak bennem, meg egy-két jellegzetesebb vagy figyelemre méltóbb kép.

Arra emlékszem, hogy a mindig és mindenhol jelen lévő és előzékeny Mikó Jancsi most is fölajánlkozott, hogy majd ő ellátja a gazdasági feladatokat. Mintha lett volna ilyen gondunk vagy ügyünk! Az se jutott eszünkbe, hogy a jogi kar felelőseit, a dékánt és a professzorokat tájékoztassuk. Illene tudniuk, hogy mi történik irodáikban. Tudtommal senki se kérdezte tőlünk, hogy mit keresünk ott, s mi sem világosítottunk föl erről senkit. Kisebb gondunk is nagyobb volt ennél. Hát még olyan fontos ügy, mint az a tépelődés, hogy mit csináljon a Bizottság az általános politikai helyzet nagyon sürgőssé vált megszilárdítása érdekében.

Létrejött az új Nagy Imre-kormány, s a miniszterelnök bejelentette, hogy teljesíti a fölkelők legfontosabb követeléseit. Ígéretet tett az ÁVH leszerelésére és a szovjet csapatok kivonulását biztosító tárgyalásokra. Sőt, ami óriási szó volt, kilátásba helyezte a munkástanácsok és a forradalmi bizottságok fölkarolását valamint bekapcsolásukat az államigazgatásba. Mindezzel valóban a forradalom útjára lépett. Ennek fejében azt kérte, hogy az új helyzet megszilárdítása érdekében általános tűzszünet jöjjön létre a harcolók között. Nagyszabású változás volt, hogy Nagy Imre ezentúl nem azt követelte, hogy a fölkelők tegyék le a fegyvert, hanem általános tűzszünetre hívta föl a harcoló feleket. Minőségi változás történt.

Mi magunk is nagy egyetértéssel és lelkesedéssel kértük a dolgozókat, hogy vegyék föl a munkát. A tűzszünet és a munka fölvétele képezték akkori legsürgősebb és legnagyobb feladatainkat. Erre buzdítottuk barátainkat, s ennek megvalósítására kértük az alakuló értelmiségi bizottságokat. Úgy tudom, hogy Csepelre is küldtünk valakiket (de kiket?), hogy tárgyaljanak a munkástanáccsal ennek érdekében.

S az érkezők száma nőttön-nőtt a jogi karon. Többszázan gyülekeztek az aulában. Tudtuk, hogy mondani kellene nekik valamit a helyzetről és a kilátásokról. Ádám György, a Bizottság elnöke beszélt nekik, de az emberek utána is maradtak. Mást vártak. Valamennyien Losonczy Gézára gondoltunk. Többen telefonáltak neki a Bizottság nevében, s izgatottan vártuk a megjelenését.

Azt hiszem, az elég hosszúra nyúlt várakozás közben történt, hogy Kardos Lacit nagy beszélgetésbe merülve találtam. Az élénk társalgás visszatartott, odamentem. Csakhamar magától Lacitól tudtam meg, hogy a számomra akkor még ismeretlen és szokatlanul fiatalos Kiss Sándorral, a Parasztszövetség egykori vezetőjével, volt recski rabbal vitázott meglehetősen szapora és emelt hangon. Mint utólag elmondta, arra szerette volna rávenni Kisst és társait, hogy kapcsolódjanak be a munkába, hiszen nekik is az volt a szándékuk, hogy előjöjjenek, s éppen ennek feltételeit beszélték meg. Nyilatkozatunk elolvasása bírta rá őket a kapcsolat fölvételére, amelyben egyébként külön szóltunk a paraszti érdekszervezet szükségességéről.

Bár a recskiek közül többen eljöttek a jogi karra és ott beszélgettek, vitatkoztak, s most várakoztak a többiekkel – magam is láttam Jónás Palit, ha beszélni nem is tudtam vele –, még erősen tartózkodó álláspontot foglaltak el. Ők valóban túl sokat kockáztattak. Még mindig nem voltak biztosak a forradalom kimenetelében, amely tényleg bizonytalan volt. A szovjet csapatoktól támogatott sztálinisták, ha nem is meghatározó, de még fontos szerepet játszottak az államhatalomban. Ők rendelkeztek a karhatalom jelentős részével. Átmeneti helyzetben voltunk. A recskiek még tájékozódtak, bár Kiss Sándor révén közölték, hogy egy részük érdeklődve és bizalommal kíséri a Bizottság tevékenységét. Annak ellenére is bizonytalanok voltak még, hogy Kovács Béla, a hírhedt szovjet vorkutai tábort megjárt, legtekintélyesebb kisgazdapárti vezető is miniszter lett. De Laci mesélte, hogy Kissék nem voltak meggyőződve ennek ténylegességéről, hiszen Kovács még mindig Pécsett volt. Más feladataik azután elszólították őket, s nem lettek a Bizottságnak formálisan is a tagjai.

Losonczy beszédére nagyon kevéssé emlékszem. Főleg azt fejtegette, hogy biztosítani kell a tűzszünetet, valamint föl kell venni a munkát. Ezeket a forradalom győzelme feltételeiként említette, s beszélt az utána máris kezdődő kibontakozásról. A tűzszünetet azért tartotta fontosnak, mert általa mérhető le a Nagy Imre-kormány befolyása és tekintélye. Addig az volt a helyzet, hogy a tűzszünet elrendelése után tovább folytatódott a lövöldözés. Egyik oldal sem hederített arra, hogy a kormány elrendelte a tűzszünetet. Márpedig az volt a legfőbb teendő, hogy a Nagy Imre-kormány tekintélyt és befolyást szerezzen a harcolók előtt. A tűzszünet lehetővé tenné, hogy a kormány érdemben tárgyalhasson a szovjet csapatok kivonulásáról. Nagy volt a tét, s ennek megfelelően sok a tennivaló.

Losonczy beszéde után a gyűlés többszáz résztvevője elszállingózott. Emlékezetes maradt számomra, hogy mi, a Bizottság tagjai Losonczyval bementünk a dékáni iroda mögötti kisebb helyiségbe. Amellett érvelt, hogy föltétlenül kapcsolatot kell teremteni a harcolókkal. Meg kell tudni, hogy pontosan mit akarnak, mi a véleményük az ország berendezkedéséről, magyarul: a szocializmusról, és általában a mai helyzetről. Kedvező véleményük esetén s amennyiben szükséges, meg kell nyerni őket ahhoz, hogy létrejöjjön a tűzszünet. Ez a munka fölvételének és a további tárgyalásoknak a feltétele.

Rövid eszmecsere után mindnyájan úgy véltük, hogy a Corvin közben harcoló fölkelőket tarthatjuk a legerősebb harcoló gócnak. Hírük már az egész várost bejárta. Velük kell fölvenni a kapcsolatot. Nemigen emlékszem, hogy kik voltak jelen ezen a megbeszélésen. Losonczy és Ádám bizonyosan. Senkinek se nagyon akaródzott az erős lövöldözéseknek kitett, gépfegyverrel, sőt tankokkal és ágyúval támadott helyekre menni. Márpedig mindnyájan tudtuk, hogy a Nagykörút, a Práter utca és környéke, kiváltképp pedig a Corvin köz a Kilián laktanyával a fölkelők erősen támadott tűzfészkei. Elvállaltam a feladatot, de megegyeztünk, hogy még valakinek jönnie kell velem, lehetőleg egy egyetemistának, hogy hangsúlyozzuk a küldetés fontosságát, és megadjuk jellegét s bizonyos tekintélyét. A fölkelők szemében ugyanis nagy becsben álltak a fegyvert fogott egyetemisták.

Egyébként sok egyetemista tartózkodott velünk a jogi karon. Szervezetük az egyik alapítója és lényeges alkotó eleme volt a Bizottságnak. Fegyveres őrséget adtak, ellátták a kisebb-nagyobb technikai feladatokat is. Egyik csoportjukat külön megbíztuk azzal, hogy a megszervezett információs szolgálat ellátása mellett – amelyet Pataki Feri irányított – részletesen jegyezzék föl a napi eseményeket. Szemünk előtt a forradalom minden fontos részletre kiterjedő eseménynaptárának az elkészítése lebegett. Nem tudom, hogy mi lett belőle. Csak arra emlékszem, hogy egyik nap híre terjedt a párt elköltözésének az Akadémia utcából a Nádor utcába. A fiatalok nosza fölbuzdultak, hogy ott kell lenniük, nehogy megsemmisítsék, vagy valahol elrejtsék a történelem számára fontos iratokat. De ezt már a küldetésem után, csak úgy félfüllel hallottam.

Elindultunk az egyik egyetemista fiúval, Szente Tamással a Károlyi kert, majd a Rádió felé, hogy a kisebb utcákon haladva elkerüljük a nagyobb lövöldözéseket. Ez volt akkor a gyalogossá vált közlekedés bevett módja. A meghódított Rádió már csak golyóverte falain, meg a körülötte lévő rendetlenség révén őrizte a harcok nyomát. Egy-egy utca sarkán megálltunk és óvatosan kikémleltünk, nehogy golyót kapjunk valahonnan. Mindenünnen lövöldözés zaja hallatszott. Többnyire elszórtan, de kitartóan semmibe vették a kormány tűzszünetét. Meggyőző gyakorlati példát kaptunk a kormány több mint ingatag helyzetéről és úgyszólván a semmivel egyenlő befolyásáról. Tűzszüneti küldetésünk egyértelműen fontos és sürgető volt. Óvatosan kikerültük a szaporább lövések zajának irányát, s kissé hosszabban mérlegeltük a veszedelmes nagykörúti átkelést. Végül a Corvin közbe vezető hátsó utcán tartóztatott föl egy fegyveres járőr.

Valahol a mozi nagyterme mögötti részen, a kisebb, már nem tudom, milyen nevű utca oldalán lehettünk.[3] Belül volt egy nagyobb szoba, ahová bekísértek, s onnan nyílt néhány kisebb helyiség. Nagy sürgés-forgásban voltak mintegy tucatnyian. Jöttek és mentek, lótottak-futottak. Rettenetesen meglepett, hogy csaknem mindegyik harcos egészen fiatal, jól láthatóan ifjúmunkás volt. A legidősebb sem tölthette be a harmincadik évét. De már matuzsálemként hatott a többiek között. A szobába időnként bejöttek néhányan, hogy kipihenjék magukat, s mások mentek ki a helyükre.

Elcsodálkoztam azon a teljesen szabad és demokratikus légkörön, amely körülvett bennünket, és amely jellemezte a harcosok egymás közti viszonyát. Alig volt szükség vezényszóra vagy utasításra. Mindenki tette a dolgát. Mégpedig azonnal és fegyelmezetten, s emellett mindenki hangosan mondta a magáét, él-

[3] A szerző a Kisfaludy utcára utal. *(Szerk.)*

celődött, vagy kiabált. Minden úgy ment, mint a karikacsapás. Mi csak álldogáltunk, s vártuk a parancsnokot. „Mindjárt jön!" – világosított föl valaki. Egyszercsak kintről bejött egy nálam talán fiatalabb, vagy velem egykorú fiú és odaszólt nekünk az egyik fegyveres: „Na, itt a parancsnok!" De a parancsnok csak a többiekhez fordulva közölte, hogy valakinek be kell ülnie a tankba, amelyet éppen akkor zsákmányoltak. De honnan szereztek tankot? – villant át agyamon, hogy rögtön rávágjam a választ: természetesen a szovjet katonáktól! S a parancsnok olyan természetesen és higgadtan adta elő kívánságát, mintha mindig tankot zsákmányoltak volna. A többiek közül azonnal fölpattant valaki, hogy néhány társával majd ő elintézi az ügyet. S máris távoztak.

A parancsnok végre felénk fordult, s a kölcsönös bemutatkozás után egy kisebb szobába tessékelt. Akkor nem jól jegyeztem meg a nevét, de aztán megtudtam, hogy Iván Kovács Lászlónak hívták. Csöndes, nyugodt, megnyerő külsejű és modorú, ránézésre fölismerhetően ifjúmunkás volt. Erről a jóval későbbi írások alapján is meggyőződtem.

Sohasem volt alkalmam diplomáciai küldetésre, hát még ilyen fontosra. Ezért kissé feszesen és kimérten, talán ünnepélyesen is adtam elő mondókámat. Elmondtam, hogy kik vagyunk, és honnan jövünk, majd megkérdeztem: „Mi a fölkelők programja? Vissza akarják-e adni a földeket és a gyárakat?" Iván Kovács végigmért bennünket, majd nyugodtan kijelentette: „Ez teljes őrültség! Bolondok, akik elhiszik!" Tudtunkra adta, hogy maga a kérdés sem helyénvaló, sőt bántó. Közölte, hogy pontosan ezt igyekeznek megmagyarázni a „ruszkiknak" is, hogy lebeszéljék őket a harcról. Orosz nyelvű röpcédulákat mutatott, amelyek ezt adják tudtára a szovjet katonáknak. Nem is kérdeztem, hogy honnan szedte őket. Biztos voltam abban, hogy a Lenin Intézet hallgatói által készített és szétszórt röplapokat szerezte be valahonnan.

Leginkább annak örültem, amit mondott. Rendkívül sokat jelentett számomra. Jól tudtam azelőtt is, hogy a harcolók nem ellenforradalmárok vagy fasiszták. De ilyenkor sokkal inkább az egyetemistákra gondoltam. A többiekről nem volt ilyen határozott a véleményem, s aggódva meg-megkérdezgettem magamban, hogy vajon nem vezetik-e félre a harcoló, fiatal munkásokat olyan idősebb, ravasz rókák, akik az ellenforradalom felé terelik őket? Annyira befolyásolt még engem, a meggyőződéses ellenzékit is a sztálinisták bárgyú propagandája, hogy hajlandó voltam hitelt adni olyan hiedelmeknek, miszerint a vén, ravasz ellenforradalmi rókák vezethetik a fiatal munkásokat! S annak ellenére tartottam ettől, hogy munkásként én is évekig forgolódtam közöttük.

A munkások és az egész dolgozó nép iránti bizalmatlanság, ez a pökhendi lenézés jellemezte a sztálinista bürokráciát. Mindenkit megfertőzött vele. Annál egyszerűbb volt a dolga, mert csak föl kellett éleszteni a régi urak fölényes és gőgös magatartását. Most Iván Kovács szavai, a sértett méltatlankodás, ahogy mondta őket, nagy és végleges fölszabadulást jelentettek számomra. Egy csapásra nemcsak politikai és így elméleti, megértő, baráti, hanem emberi, bensőséges és testközeli híve is lettem a forradalomnak.

Ami a tűzszünetet illeti, Iván Kovács szerint a legjobb az lesz, ha átmegyünk a szomszéd szobába, s én magam megkérdezem a többiek véleményét. Ő is attól tette függővé válaszát, hogy mit mondanak a többiek. Átmentünk a másik, tágasabb szobába, ahol többen hallgatták, amint valaki hangosan beszélt. A szoba közepén egy fölfordított ládán állva magyarázta egy svájcisapkás, ballonkabátos férfi, hogy szükség van a harcra, mert a ruszkik egyre jönnek, s éppenhogy jobban föl kell fegyverkezni. Nem lehet megbízni – mondta – Maléterben sem, aki a szomszéd Kilián laktanyában fészkelte be magát, mert Rákosi idején is katonatiszt volt, aki nem változhat meg. Akkor lettem figyelmes egy honvédtisztre, aki – mint megtudtam – éppen Malétertől jött, hogy a tűzszünetről tárgyaljon a Corvin köziekkel. A svájcisapkás, a többieknél idősebb, kisbajszú fiatalember pedig erősködött, hogy senkiben sem lehet megbízni, egy Rákosi által neveltben pedig a legkevésbé. Egészen fölhevült és belemelegedett a harcias szónoklatba. Nem tetszett nekem ez az ember. Véresszájú és hőzöngő, felelőtlen fickónak tűnt, akinek semmi sem drága.

Egy fiatal munkásgyerek fölállt a ládára a svájcisapkás helyére és higgadtan válaszolta, hogy mindezt alaposan meg kell gondolni, hiszen – mint mondta – nem lehet egyszerre harcolni Maléter ellen és az oroszok ellen is. Választani kell, s ha van lehetőség, akkor inkább a magyar katonákkal kell szövetkezni, mint a ruszkikkal.

Fején találta a szöget, és a többiek is helyeslően bólogattak, én pedig elcsodálkoztam a gyerekképű suhanc nagyon sok felnőttet és úgynevezett képzett embert megszégyenítő politikai éleslátásán. Nagy hatást tett rám a harcoló, elég toprongyosan öltözködött munkásfiatalok közvetlen és cikornyátlan, egyenes demokráciája is. Magától értetődő természetességgel döntötték el, hogy ebben a forrongó élethalálharcban mit kell tenni és hogyan. Olyan higgadtan, mintha egy film megtekintéséről vitatkoztak volna. A parancsnok pedig ott állt a kisszoba ajtajában, és szótlanul, kissé mosolyogva hallgatta a vitát.

Magam is fölbátorodtam és föllléptem a ládára. A tűzszünet szükségességéről és fontosságáról próbáltam meggyőzni őket. Kifejtettem, hogy a Nagy Imre-kormány támogatása az egyedüli kiút. Ehhez pedig meg kell szilárdítani a helyzetet, aminek ára a tűzszünet. Figyelmesen és türelmesen meghallgattak, senki sem szólt közbe. Utána valaki megkérdezte, hogy ki vagyok én, aki erről győzködi őket. Elmondtam, de csak tovább hallgattak. S hirtelen megértettem, hogy beszélhetek akármit, itt nem ez a lényeg. Mintha falnak beszéltem volna. Rájöttem, hogy sokkal komolyabb, vérre menő problémák forognak kockán, mint az én okoskodásom, vagy annak a kormánynak a döntése, amelynek nincs semmiféle hatalma. Ez a tűzszünet csak afféle papiroshatározat marad a fegyverropogásban. Tényleg fegyvert kellene fognom? – villant át agyamon egy pillanatra. Ott azonban még nem tartottam, hogy egy szovjet katona ellen fegyverrel föllépjek. Maradt a másik út: elmegyek és beszámolok. Ezt választottam, s Szente Tamással távoztunk.

Elmenőben Iván Kovács odavetett szavai végképp megvilágosították előttem a tűzszünet értelmét és a Corvin köziek kényszeredetten udvarias, de csökönyös hallgatását. Kettőn áll a vásár, mondta a parancsnok. Tegyük föl, hogy mi tűzszünetet akarunk. De íme, itt vannak az oroszok. Márpedig ha lőnek, akkor mi viszszalövünk. Ilyen egyszerű a kérdés. És hirtelen megértettem, hogy a harcoló fia-

talok miért néztek rám úgy, mint egy jóindulatú tökkelütöttre, aki jót akar, de fogalma sincs arról, amiről beszél.

Földúlt érzelmekkel távoztunk, s rám életre szóló benyomást gyakorolt a Corvin közi munkásfiatalok képe és emléke. Különösen a szerény és hidegvérű parancsnok, Iván Kovács László alakja. Ide kívánkozik és elmaradhatatlan, hogy itt ismét megemlítsem a későbbieket, és megvalljam a magam véleményét. Értesültem aztán, hogy látogatásunk után nemsokára a Corvin közi felkelők leváltották Iván Kovácsot és Pongrácz Gergelyt tették a helyére. Nem tudtam meg az okát, de erősen gyanítom, hogy Iván Kovács hajlott a tűzszünetre és a Maléterékkel való megegyezésre. Az indulatos és merev Pongrácz meggyőzhette a lobbanékony és bizalmatlan fiatalokat. S fölrémlett előttem a svájcisapkás, ballonkabátos ember képe. Úgy tűnik, hogy Pongrácz lehetett. A történethez hozzátartozik, hogy Iván Kovács Lászlót a Kádár-rezsim fölakasztotta. Pongrácz Gergely az emigrációban pózolt és szájhősködött, majd évtizedek múltán hazai földön hepciáskodott, mint a Corvin köz vezére. Valóban volt az is. A magyar történelem általában és az 56-os forradalom története különösen bővelkedik a hasonló nagyzoló hősökben. Iván Kovácsot pedig szinte elfelejtették...

Valahogy visszaevickéltünk a jogi karra. A Bizottság megtárgyalta tapasztalatainkat. Losonczy már nem volt ott. Úgy döntöttünk, hogy Nagy Imrét okvetlenül értesíteni kell a Corvin köziek helyzetéről, hangulatáról és véleményéről. Nosza menjen hozzá egy küldöttség. Nagy Tamás professzor rögtön ajánlkozott a vezetésére, s engem mellőztek. Nem esett jól, de hamar túltettem magam rajta. Garmadával volt tennivaló. Rengetegen keresték a Bizottságot. Valamilyen központi helyzetben találtuk magunkat. Álláspontunk ismert volt, és főleg Losonczy révén első kézből szerezhettünk értesüléseket. Mindenki javasolt valamit nekünk, vagy tanácsot kért és adott is. A jogi kar valóságos átjáróházzá vált.

Külföldi újságírók is jöttek egymás után. Angol, francia, lengyel és jugoszláv újságírók kerestek föl bennünket. Bizonyára mások és többen is voltak, de csak rájuk emlékszem, vagyis csak róluk tudtam. Rendszerint Ádám Györgyhöz igazítottuk őket, aki több nyelven beszélt, elnök volt és a Bizottság nevében szólt hozzájuk. Ő meg egyikkel a másik után bezárkózott a folyosó egyik tanári szobájába, s ott tájékoztatta őket. Nekem nem tetszett ez a túlzott titkolózás, de neki ez volt a már nem tudom honnan ráragadt módszere. Talán a Rajk-per utáni hosszú börtönévek alakították ki benne ezt a menekvési hajlandóságot? A későbbi hetekben is ezt láttam nála, amikor tárgyalt valakivel. Emellett sok időbe és fáradságba került ez az egyenkénti tájékoztatás.

Így hát foglalkozni kellett a várakozó és kíváncsi, hírekre vágyó és váró újságírókkal. Egyszer-kétszer nekem is osztályrészül adatott, hogy szóval tartsak egy-egy újságírót. Már ahogy ötölve-hatolva, az idegen szavak közt botladozva és nyögdécselve elmondtam neki, hogy várni kell, és mi az újság. Nem tudtam nyelveket – a nyelvtudástól irtózó, sőt azt üldöző sztálinista bürokrácia nagyobb dicsőségére. Leültem ezzel vagy azzal az újságíróval és kínosan mosolyogtunk egymásra, közben én a korábbi emlékeim alapján pötyögtettem egy-két szót. Már azt se tudom, melyik újságtól jött tudósítókkal „beszélgettem" így. Csodálatosképpen nem tartottunk minden ember számára természetes sajtókonferenciát. Ráhagytuk Ádám Györgyre a négyszemközti tájékoztatást. Egyszer-kétszer Markos György is bezárkózott egy-egy külföldi újságíróval. Ilyen esetekben én nem szívesen, de kötelességszerűen elvállaltam néhányszor az ajtónállást.

A munka felvételének érdekében is tettünk egyet-mást. Az új Nagy Imre-kormány helyzete és megszilárdulása attól is függött, hogy a munkások és nyomukban az egész dolgozó nép fölvegye a munkát, befejezve a mindent megbénító általános sztrájkot. A Bizottság kötelességének érezte, hogy ebben is segítsen. Nem csak az értelmiségieknek tanácsoltuk, hogy mindenki folytassa munkáját. Markos György, Kádár Iván, Márkus Pista rengeteget telefonált egy sereg nagybudapesti és vidéki nagyüzembe. Azt ajánlották a munkástanácsoknak, hogy vegyék föl a munkát. Kevés sikerrel jártak. Magam is beszéltem az ózdi munkástanács egyik képviselőjével, aki kereken kijelentette, hogy addig nem dolgoznak, amíg megfelelő biztosítékot nem szereznek arra, hogy a szovjet csapatok kivonulnak. Nem tudtam megnyugtatni, mert magam is jól láttam, hogy ekkor még Budapestről se vonultak ki, és Nagy Imre még mindig tárgyal erről Moszkvával. Az ózdi azt is nehezményezte, hogy az új kormányban túl sok ismert sztálinista van. Azt követelte, hogy alakítson Nagy Imre új kormányt, hagyják el az oroszok az országot, s akkor örömmel fognak dolgozni. Tudomásom szerint egyikünk se tudott szót érteni a még mindig sztrájkoló munkásokkal.

Nekik volt igazuk, mert mind a politikai, mind a katonai helyzet átmeneti, cseppfolyós állapotban volt. Mindjobban beláttuk, hogy hasztalan a mi erőlködésünk, ha nem történik határozott elmozdulás a holtpontról. Ez nem tőlünk függött. Fölismertük, hogy a szovjet csapatok kivonulása terén elért eredmény híján a kormány felőrlődik, Nagy Imre hitelét veszti, s aztán ki tudja, hol és hogyan végződik ez a nagyszerűen indult mozgalom. Aggódtunk, hogy rettenetes vérfürdő lehet belőle.

Ám jó híreink is voltak. A borsodi nagyipari központban létrejött a borsodi (miskolci) munkástanács, amely az egész vidéket befolyásolta. Vezetője és irányítója az a Földvári Rudolf lett, akit még Rákosi küldött Borsod megyei párttitkárnak, de aki Nagy Imre tántoríthatatlan híveként állt a forradalom mellé. Nemrégen biztosította Nagy Imrét támogatásáról az egész borsodi munkástanács nevében. A mecseki szénbányák vidékéről is jó hírek érkeztek. Hajdu Gyula professzor, régi tizenkilences, Nagy Imre személyes barátja, akit Rákosi lefokozott és állandóan zaklatott, most nagy szerepet játszott a baranyai munkástanácsban.

S végül a Dunántúl északi részén a volt parasztpárti Szigethy Attila, Nagy Imrének ugyancsak régi személyes ismerőse lett a Győri Nemzeti Tanács, majd a Dunántúli Nemzeti Tanács elnöke. Arról is tudtunk, hogy egyik nagyon fontos munkatársa Földes Gábor fiatal rendező, aki korábban népi kollégista volt. – Már itt azonnal jelzem tragikus végüket a forradalom leverése után. Az a Szigethy, aki megakadályozta, hogy a Dunántúli Nemzeti Tanács leszakadjon az országrói – volt erre kísérlet –, máig tisztázatlan körülmények között öngyilkos lett rendőrségi kihallgatása folyamán, 1957 nyarán. Földes Gábort pedig a magyaróvári sortűz megtorlása kapcsán játszott békítő szerepe ellenére fölakasztották!

Akkor, 1956 októberének utolsó napjaiban örvendeztünk, hogy az ország legfontosabb munkásgócai Nagy Imre mögé sorakoztak.

Közben mindjobban éreztük azt is, hogy a Bizottság lába alól kicsúszik a talaj. Mind erősebben jelentkezett az a nehézség, amely abból származott, hogy egy általánosabb jellegű, valamilyen területi összefogást nem tudtunk biztosítani, nem tudtuk irányítani a főváros munkáját. Erre csak bizonyos indításszerű lökést adhattunk, de nem tudtuk kielégíteni a mindenünnen jelentkező kéréseket és igényeket. De nem is ez volt a feladatunk. Mégis, ekkor még mindenfelől annak a tanújelét láttuk, hogy megbíznak bennünk, és számítanak reánk. Ennek ékes bizonyítéka és kifejezése volt, hogy maga Dudás József, a harcolók önjelölt fővezére fordult hozzánk.

Már nem emlékszem pontosan, hogy milyen események következtében kereste föl a Bizottságot néhány megbízottjával és társával együtt. Úgy rémlik, hogy főleg azoknak a volt recski raboknak volt a műve a találkozás, akik Dudás körül tevékenykedtek. Talán Jónás Pali révén kerültünk kapcsolatba velük, aki ugyancsak Recsken volt rab, de inkább velünk tartózkodott a jogi karon, mintsem Dudás körül. Mindenesetre ő segített az összejövetel megszervezésében. Bizonyára a recskiek álltak Dudás politikai megnyilvánulásai mögött is, az ő befolyásuk lehetett abban is, hogy Dudás országos igényű politikai központot próbált szervezni, amely többek között azzal lépett föl, hogy nem ismeri el a Nagy Imre-kormányt. Mi úgy tudtuk, hogy Dudás meg akarja szegni a tűzszünetet, és így időben jött ez a találkozás, hogy lebeszéljük róla. Dudás az egyik legfontosabb, de mindenesetre a legnagyobb hírű fegyveres csoport vezetőjeként, és az új, „országos" címet fölvett politikai szerveződés nevében fogadást kért és kapott Nagy Imrétől. Most a mi közbenjárásunkra számított.

Fontos volt az összejövetel, mert Dudás komoly akadályt képezett a kibontakozás felé vezető úton, s mi szerettük volna meggyőzni a tűzszünet fontosságáról. Ő keresett föl bennünket a jogi karon, néhány kísérőjével, akiket akkor még nem ismertem. Jónás Pali valahogy Dudás és mi közöttünk foglalt helyet, ha a megbeszélés témáját tekintem. A találkozás fontosságát jelezte, hogy Losonczy és Donáth is eljött. Tőlünk Ádámra, Kardos Lacira, Márkus Pistára, Tánczosra és Jónás Palira emlékszem. Talán Tőkés Ottó is ott volt, meg néhányan mások is.

Mindnyájunkat meglepett Dudás hajmeresztő igénye, amelyet valósággal követelésként adott elő. Ismerje el őt a Bizottság az egész fölkelés és fegyveres harc fővezérének! Ezt gyorsan leintettük, és azt hiszem, Kardos Laci hűtötte le igényeit azzal, hogy a küzdelem még nem fejeződött be, korai lenne ilyesmivel foglalkozni. Majd Losonczy és Donáth ízekre szedték Dudásék politikai programját és igényeit. Főleg Losonczy beszélt, és Donáth a maga csöndes modorában időnként kiegészítette. Éppen akkor jelent meg a Dudás-féle szervezet programja a saját maga által kiadott újságban.[4] Csapataival ugyanis elfoglalta a *Szabad Nép* székházát, ott rendezkedett be, és csinált újságot is. Ezt a nem kevéssé színpadias haditettet mindenki ismerte. Egyébként ez a külön, eléggé általános és nagyszabású politikai program és igény különböztette meg az összes harcoló csoportoktól és gócoktól.

[4] Dudás Józsefnek a Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmány nevű szervezete Függetlenség címmel indított lapot. Ennek első számában, október 30-án jelent meg Dudás szervezetének 25 pontból álló programja. (A lap neve október 31-től Magyar Függetlenség.)

Pontokba szedett programján csak hüledeztünk. Fölmérgesített bennünket, hogy benne az ENSZ-től akart katonai segítséget kérni az ország megvédésére. Losonczy türelmesen megmagyarázta, hogy ez nemcsak fölösleges kihívást jelent a Szovjetunió felé, hanem csöbörből vödörbe juttatná az országot. Kockára tenné a még ki sem vívott függetlenségünket. Az is külön fölháborított bennünket, hogy Dudásék újonnan létrehozott Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmánya jóformán országos kormányként lépett föl. Az még hagyján, hogy nem ismerte el a Nagy Imre-kormányt, de Losonczyék élesen bírálták azt az önjelölt fölfuvalkodottságot is, amellyel elevenek és holtak fölött ítélkező és rendelkező szervezetként lépett föl. Dudás új kormányt követelt, amelybe Nagy Imre és Kádár mellé mozgalmának a vezetőit, és persze saját magát ajánlotta. Nem többet, de nem is kevesebbet.

Losonczyék hevesen Dudás szemére hányták az ávósok és több pártalkalmazott Köztársaság téri lemészárlását, aminek a híre már eljutott hozzánk. Dudás élesen és határozottan tiltakozott, mondván, semmi szerepe nem volt benne, s ők is elítélik az önbíráskodást.

Ez tényleg igaznak bizonyult, és már Dudás őszinte fölháborodása is meggyőzött bennünket. Egyébként a mozgalma félreérthetetlenül elítélt mindenfajta restaurációt, és világosan állást foglalt a „földet, gyárat vissza nem adunk!" általánossá vált jelszó mellett. Ez volt a volt recskiekből toborzott politikai környezetének az álláspontja. Ő maga is Recsken raboskodott, és nem csoda, hogy fegyveres harcának idejére összegyülekeztek, bár távolról sem minden recski lett Dudás környezetének tagja. Maga Dudás régebben illegális kommunista volt. Miután a döntetlenül végződött, elég rövid tanácskozás után elment, Donáth elmesélte, hogy ő már az illegális időkből ismerte. Akkor valahonnan az erdélyi kommunisták közül került Budapestre, s Donáth kifejezetten felelőtlen, nagyzoló és beképzelt figurának tartotta.

Néhányan mi is siettünk a Nagy Imre és Dudás közötti parlamenti tárgyalásra. Azt hiszem, hogy Dudás kifejezett kérésére kerültünk oda. Én már egyébként is elkívánkoztam a Bizottságból. Ottani munkámat befejezettnek tartottam, mert a gomba módra szaporodó szervek, bizottságok, tanácsok közt valahogy nem találtuk a helyünket. Összekötő szerepünk megszűnt. Az utolsó a Dudással való megbeszélés volt. Azt hiszem, hogy többen gondolkoztunk így. A kezdetben érdeklődő Kiss Sándor és vele a volt kisgazdák is elmentek. Más dolguk akadt, mert az hírlett, hogy szerveződnek a pártok. Csak Jónás Pali maradt. Nem nagyon érdekelték a pártok. A parlamenti tárgyalásra néhányan mentünk el. Márkus Pistára és Tőkés Ottóra jól emlékszem, mert a megbeszélés folyamán pontosan egymás mellett ültünk.

Egy téglalap alakú asztal körül foglaltunk helyet a miniszterelnök irodája mellett fekvő tárgyalóteremben. Mi voltunk az asztal egyik oldalán. Mások is ültek még itt, mert óriási méretű volt az asztal, s elég népes társaság gyűlt össze, de nem emlékszem, hogy kik. Esetleg Kuczka és még néhány író, meg egy-két rendőrségi vezető? Feltehetőleg akkor sem ismertem mindenkit. Szemben ültek Dudásék, akik közül akkor csak Jónás Palit ismertem, de ő a szélére került, mintegy „semlegesnek". Dudás alacsony termetű, sötéthajú, barna ember volt. Egy nő is jött vele, feltehetőleg a felesége, aki időnként termoszból töltött neki kávét vagy

teát. Furcsa volt. Az ablak felőli asztalfőt üresen hagytuk Nagy Imre részére. Egy csomóan az asztal körül álldogáltak, vagy ide-oda jártak.

Jó ideig várakoztunk, mert Nagy Imre el volt foglalva. De azt is tudtuk, hogy nem nagyon akart Dudással tárgyalni. Már meglehetősen jó és részletes képe volt a harcoló gócokról és csoportokról, tudta, hogy mi fán termett Dudás. Amikor bejött, mindnyájan állva köszöntöttük, és ő barátságosan, de sietve válaszolt. Leült az asztal végére, Dudás pedig előadta ügyét. Azzal kezdte, hogy miránk, az Értelmiségi Bizottságra hivatkozott, mint amely támogatja. Ez olyan hamis és sértő szélhámosság volt, amely ellen ott rögtön többen és hangosan tiltakoztunk. Bejelentettük, hogy mi csak megfigyelőként veszünk részt az értekezleten, mire Dudás lecsillapodott.

Mindjárt az elején nem tárgyalófélként viselkedett, hanem azonnal követelődző hangnemben adta elő, hogy a kormány nevezze ki a harcoló csapatok főparancsnokának. Nagy Imre azonnal fölháborodva vágott vissza, hogy Dudásnak nincs joga ilyesmire: nincs egyedül, sokan harcolnak, s vannak nála jóval rátermettebb katonatisztek. Különben sem hagyja sem ő, sem az ország kormánya, hogy így kívülről előírják nekik a tennivalójukat. Ezután Dudás azt követelte, hogy át kell alakítani a kormányt, mert nem ismerik el. Nagy Imre önérzetesen visszautasította, hogy neki erőszakkal előírják, kik legyenek a kormányban. Van egy kormány, s ha át kell alakítani, jól tudja, hogy mi a teendője. Mindenre időben sor kerül, de nem diktátum alapján.

Az asztal mögött álldogálók közül valaki ráolvasta, hogy mindig az utca után megy, ahelyett, hogy vezetné. Nagy Imre indulatosan kikérte magának az ilyen hangot, és fölpattant helyéről. Abba akarta hagyni a megbeszélést. Dudás hangot változtatott. Mindnyájunk csodálkozására egyszerűen sírva fakadt, és érzelmesen rimánkodott, hogy „Imre bátyám, maradjon, és tárgyaljunk." Így, „Imre bátyámnak" szólította. E bizalmaskodó könyörgést és siránkozást hallva a mellettem ülő Tőkés odasúgta nekem: „kalandor ez az ember!" S azt hiszem, mások is így gondolták. Belémvésődtek e szavak, ahogy az egész jelenet is. „Nekem a középkori olasz condottieriket juttatja eszembe" – válaszoltam Ottónak, amire elmosolyodtunk. Valóban, Dudás még fenyegető sem volt.

Nagy Imre továbbra is hajthatatlan maradt. Fölindultan kijelentette, hogy nem fogadja el Dudást kormánytagnak, s azt se, hogy neki meghatározzák, mit kell tennie. Majd elhagyta a helyiséget. A tárgyalás kútba esett. Dudásék elmentek, de mi csak lassan oszladoztunk. Azt latolgattuk, hogy lesz-e következménye ennek a törésnek, s lesz-e hatása a harcokra? De mihamar beláttuk, hogy aligha lesz ilyesmi. Annál kevésbé, mert Dudás nagyzolását mindnyájan valahogy a forradalom másodlagos kísérőjelenségének tartottuk. Nem vettük túl komolyan, s én a legkevésbé.

Annál inkább elgondolkoztam Nagy Imre szerepéről. Szembetűnő volt az a tény, hogy az a Dudás, aki a forradalom személyes megtestesítőjének tolta magát előre, és akit egyesek így tekintettek, most egyértelműen Nagy Imrét ruházta föl a forradalom vezetésével, szinte a képviseletével. Őt tette felelőssé mindenért, a bajokért is. Hozzá fordult a súlyos gondok orvoslásáért, neki címezte követeléseit. Tőle várta a megoldást. Valósággal esdekelt neki.

Itt, e tárgyalás során, ennek egész lefolyásában kaptam végleges bizonyságot arról, amit a különböző bizottságok és tanácsok már sokszor kifejeztek, s amit a röplapok fogalmaztak meg a legtömörebben: „Nagy Imrében bizalmunk!" Annak ellenére, hogy sokan lázadoztak a változóban lévő főhatóság ellen, nem ismerték el a kormányt, kívánságaik teljesítését követelték – ezt mind Nagy Imrének ádták elő. Alakja olyan mértékben nőtt az események magasságába, amilyen mértékben azok előrehaladtak. Íme most maga a rakoncátlan Dudás is tőle várta, sőt követelte a forradalom céljainak megvalósítását. S vele együtt a volt recskiek – akik közül némelyek már bírálták Dudást, e kis zseb-Napóleont – a „miniszterelnök úrtól" várták a nehézségek elhárítását, az aggodalmak eloszlatását. Még azért is őt korholták, hogy bőven maradtak ilyen gondok. Még Dudás se gondolt saját magára, hanem csakis Nagy Imrére a bajok orvoslásának ügyében.

Később elterjedt az a fölfogás, amely valóságos hiedelemmé nőtt, hogy Nagy Imre afféle tehetetlen bábként riadozott az események forgatagában. Már akkor is akadtak, akik olyan, a gyakorlati élettől távoli professzornak állították be, mint aki egyáltalán nem vagy alig moccan az események forgatagában, mint aki csak utánuk botladozott. Aki nagy nehezen, s akkor is mások véleménye után kullogott. Afféle szánalmas bábként tüntették föl – sokan ma is így ábrázolják –, mint akit magatehetetlenül sodort a szélvihar.

Fölhasználom most a Dudással folytatott tárgyalás leírását, hogy minden erőmmel tiltakozzam ez ellen. Ezt durva történelemhamisításnak, jobb esetben oktalan félremagyarázásnak vagy szerencsétlen meg nem értésnek tartom.

Azon a napon Dudással szemben például ugyanolyan kemény és határozott, erélyes és eltökélt volt, mint amilyennek 56 nyarán láttam és megismertem. Ő évekig nem húzta be a fejét a rászórt hamisítások és rágalmak elől, hanem kitartott! Nem adta be a derekát, mint annyian mások, hanem a komisz és szégyenletes hazudozások, valamint az életveszélyes fenyegetőzések ellenére fönntartotta véleményét. Sőt! A bebörtönzés nagyon is valóságos veszélye sem riasztotta meg. Mindennek dacára nem gyakorolt önkritikát. Pedig ebben más „antisztálinista" vezetők, Lukács Györgyöt sem kivéve, már több évtizedes gyakorlatra tettek szert. Őt nem törhették meg. Betegen és fáradtan, de állta a sarat, mi több, sorozatos írásaival ellentámadást indított. A meghunyászkodó Kádárral és társaival szemben is. Most Dudás ellenében ugyanolyan állhatatosan védelmezte álláspontját, mint Rákosiék ellen. A kalandorpolitikával az akkor már nyiladozó kibontakozás politikáját állította szembe.

Akkor is, de évtizedek múltán is szemére hányták, hogy afféle professzori magatartással tépelődött és bizonytalankodott. Ám magam is szemtanúja voltam, hogy még október 24. éjjelén is minden önálló hírforrástól elzárva és elszigetelve, valóságos fogolyként tartották a fegyveresekkel teli pártközpontban. S ő Gerőék karmában is visszautasította, hogy aláírásával hitelesítse a szovjet csapatok behívását.

Igaz, hogy a legelső napokban többször habozott, s néhány percre szinte letörten ingadozott. De ki ne habozott volna, ki ne tört volna le olyan óriási felelősség birtokában, amelyet egy fölfordult és fölforgatott ország vezetése jelentett? Ki ne habozott, ne tépelődött volna abban a világtörténelmileg egyedülálló hely-

zetben, mely egy társadalmilag átalakult, forradalom utáni országban egy új, addig sohasem ismert forradalmat teremtett?

Úgyszólván ideje se volt, alkalma se, hogy az évtizedek alatt beléivódott sztálinista elgondolásokkal mind le tudott volna számolni. Az is óriási teljesítmény volt, hogy más lázongóktól és ellenállóktól eltérően ő a már több mint kedvezőtlen, nyíltan ellenséges környezetben is módszeresen szemügyre vette, majd egymás után elvetette a nyomorgató sztálini dogmákat.

Én nem azt kérdem magamtól, s tőle se, hogy vajon miért nem állt azonnal és teljesen a forradalom élére, amit a tegnapi és a mai nagyokosok, vagy a semmit sem kockáztatók olyan fölényesen vágnak a szemébe. Itt nem a harcostársak időnként bíráló szavait vetem el, akik ennek ellenére akkor is és később is feltétel nélkül követték a „habozó professzort". Az a nagy kérdés, honnan eredt az a készsége és képessége, amely rövid idő alatt föl- és elismertette vele a forradalom rugóit, hajtóerejét és fegyvereseit? Hogyan mehetett végbe ebben az elkötelezett és régi sztálinista vezetőben olyan nagymérvű változás, amely néhány nap alatt alkalmassá tette, hogy teljesen új államberendezkedést tegyen magáévá, amelybe maradék nélkül beépítette az újonnan született munkástanácsok rendszerét, a szinte égből pottyant területi és munkahelyi bizottságok hálózatát, de a megújult koalíciós pártokat is. Mekkora erő, nagyság és képesség kellett ahhoz, hogy a kezdetben habozó, korábban sztálinista vezető nagyon rövid idő alatt az antisztálinista népforradalom elismert vezetője lehessen?

Nem véletlen, hogy e kérdések kapcsán az ember többször gondol Kossuthra. Neki is, a fontolva haladó reformer kisnemesnek át kellett hágnia helyzete és neveltetése korlátait, hogy a forradalmi napok magaslatára emelkedhessék. Neki is gyorsan és gyökeresen szakítania kellett megszokott – bár újító, de mégis elégtelenné vált – nézőpontjával és tervével. Kossuthnak is napok alatt kellett hangot váltania, új szerepet vállalnia. S mindkettőjük mélyen és életreszólóan tette. Egyiküknél sem a köpönyegforgatók könnyedén változó átállásáról volt szó. Kínzó és gyötrelmes fordulatról, számukra az ismeretlenbe való ugrásról. 1848 tavaszán Petőfi még „a kutyáját se bízta volna" Kossuthra, néhány hónap múltán már egy ország masírozott lobogója alatt. Kezdetben a habozó Nagy Imrét is sokan leszólták, sőt szapulták, hogy aztán a vezetését követeljék. Történelmünk e két nagy alakjában sok a párhuzam. Nagy Imre gyengeségei Kossuth fogyatékosságait juttatják eszünkbe, míg egyazon nagyságuk szinte jelképezi a két rokon forradalmat.

Gyenge pillanatainak nem voltam tanúja. Mások szerint voltak ilyenek. Amikor én viszontláttam a Dudással való tárgyalás idején, nyoma se volt már a kételynek és habozásnak. Egy határozott, sőt meghatározó, keménykötésű és ingadozás nélküli vezető utasította vissza Dudás kalandorterveit, napóleoni pózát és mértéktelen igényeit. Akkorra már bizonyára földolgozta magában a gyökeresen és jellegében új tapasztalatait – és döntött. Márpedig ha Nagy Imre egyszer megválasztotta követendő útját, sem baráti kérlelés vagy álbaráti hízelgés és talpnyalás, sem „jóakaratú" feddés és korholás vagy dörgedelmes fenyegetés nem térítette le róla. Hajlandó volt engedményekre, néha talán túlzottan is, de fikarcnyit sem ingott meg. Így ismertem meg, így láttam munkájában. Tántoríthatatlan maradt azután a börtönben, valamint a megpróbáltatásokban, majd az akasztófa árnyékában. A Dudással folytatott tárgyalásra már fölkészülten érkezett. Bizonyára megtörténtek az első tapogatódzó és útkereső, valószínűleg ígéretes megbeszélések a volt koalíciós pártok vezetőivel. S az új, mögötte álló fegyveres erő központja is kialakulóban volt.

Dudás fellengzős és kalandorterveinek semmi nyoma sem maradt. Közeli társai, a politikáját kimunkáló és segítő néhány volt recski is elszakadóban volt tőle. Jónás Pali és Kiss Sándor már ez előtt is inkább a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága felé kereste a kiutat, mintsem Dudás dagályos frázisaiban vagy olyan hatásvadász, kalandorcselekedeteiben, mint a *Szabad Nép* székházának elfoglalása, azután a Külügyminisztérium épületének megszállása.[5] A recskiek józanésszel már az újjászerveződő pártok felé tájékozódtak. Dudás gyorsan magára maradt harcosaival, és elszigetelődött. Szerepe nem volt teljesen ártalmatlan, mert zavart okozott. Mégis inkább jóravaló, afféle botcsinálta politikus lett. Rendkívül harcias, radikális frázisokat pufogtatott, de ő nem lincselt, nem végzett ki senkit, sőt elítélte az önbíráskodó kilengéseket. Ugyanilyen határozottan letette a garast az esetleges társadalmi visszarendeződés ellen. Nem volt sem fasiszta, sem ellenforradalmár. Nem kellett volna – őt se – kivégezni, de Kádárék már az elsők között fölakasztották.

Az eredménytelen tárgyalás után ott maradtam a miniszterelnöki hivatal környékén. Tőkés Ottóval együtt úgy láttuk, hogy ott biztosan nagyobb szükség lesz ránk, mint a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságában.

Nagy forgalom és óriási sürgés-forgás, szaladgálások, kisebb-nagyobb, de annál lázasabb megbeszélések egy-egy sarokban. Ez a pályaudvari nagycsarnokhoz hasonló zsibongás töltötte be a tágas miniszterelnöki előszobák és tárgyalótermek mindegyikét. „Várjatok egy kicsit!" – válaszolta Tőkés kérdésére egy egészen fiatalos külsejű, barna, nagydarab ember, aki paksamétával a kezében rohant valahova. „Amíg Szilágyi visszajön, elmehetünk Halász Jóskához" – mondta Ottó, s innen tudtam meg, hogy Szilágyi József kért a várakozásra. Később, a kivégzés után visszaidéztem és rögzítettem magamban ezt a jelenetet. Amint hamarosan megtudtam, ő irányította ezt a bolondokházának is beillő, nyüzsgő és forrongó, munkatársakkal és várakozókkal – meg lődörgőkkel – teli Nagy Imre-titkárságot.

Halász a Hegedüs András-féle régi miniszterelnökségi titkárságot vezette és hivatala kissé odébb volt. Ott kucorgott Jóska magárahagyottan a szinte üressé vált irodában. Mindenki elfordult tőle, mint az alig letűnt miniszterelnök titkárságának a vezetőjétől, akit maga Hegedüs állított a Nagy Imrével együtt félretolt Vas Zoltán helyére. Nekem is erősen a bögyömben volt egy nem régi politikai összekoccanásunk miatt. De aztán az hírlett, hogy sokat tett Nagy Imre ügyéért. Vegyes érzelmekkel követtem Ottót, Jóska éppen elmenőben volt hivatalából. Már jócskán esteledett, s egy darabig elkísértük. Az országházi folyosók egyikén, teljesen véletlenül összetalálkoztunk Erdei Ferenccel.

[5] A Külügyminisztériumot a Széna téri felkelők szállták meg november 2-án, akik Dudás parancsnoksága alá tartoztak ugyan, de maga Dudás nem tudott az akcióról. Amint ez kiderült, Király Béla szabadon bocsátotta a letartóztatott Dudást. (Lásd erről: *Baló A. Péter:* Dudás József élete és tevékenysége. Kronológiai vázlat. In: Évkönyv II. 1993. 1956-os Intézet, Budapest, 1993. 221–228.) *(Szerk.)*

Hívására leültünk az egyik félreeső szögletben. Rendkívül földúlt állapotban volt. Alig tudott beszélni. Zaklatottan és izgatottan panaszolta, hogy volt parasztpárti barátai közül többen élesen felelősségre vonták. Szemére hányták, hogy miniszter volt Rákosi idején. Nyugtalan szavaiból kivettük, hogy szigorúan s fejére olvasták, amiért a rádióban a parasztpárt nevében beszélt. Elcsuklott a hangja és sírva fakadt. Ott ültem és kínosan néztem Erdeit. Zavaromban azt se tudtam, mit csináljak. De így voltak a többiek is. Hallgattunk és kellemetlen érzéssel feszengtünk a helyünkön. Sohasem gondoltam úgy Erdeire, mint aki egyáltalán sírni tud. Valamikor mély tisztelettel néztem föl a „Futóhomok", vagy a „Magyar paraszttársadalom" és más jelentős művek írójára. Később aztán karcsú alakját, fekete haját és barázdált arcát is írásai mellé tudtam tenni. Lendületes és szenvedélyes embernek láttam azelőtt. Sohasem tartottam Rákosi föltétlen kiszolgálójának. Ebben szinte fényévnyi távolság választotta el az ugyancsak volt népi író Darvas Józseftől, aki Rákosi kulturális fullajtárjává alacsonyodott.

De amikor kissé megnyugodva tiltakozott a súlyos vádak ellen, elgondolkoztam, hogy azért mégis bűnrészességet vállalt. Amikor azt fejtegette, hogy ő nem akar továbbra miniszter lenni – miniszterelnök-helyettes volt Nagy Imre oldalán –, szinte sajnálkoztam, amiért azon nyomban szégyenkeztem is. Kínos volt. Majd egészen megnyugodva Erdei már valósággal föllelkesülve magyarázta, hogy milyen sokat tudna tenni a megújuló mezőgazdaságban. Nagyon sok hasznos elgondolása van – mondotta. Majd a sertéstenyésztés meg a különböző sertésfajták előnyeit elemezte. Ez még kínosabb volt. Dolgunkra hivatkozva fölálltunk, és zavartan elbúcsúztunk tőle.

Akkor nem sejthettem, hogy Kádár idején újra felelős beosztásban fog dolgozni. Nagy része volt Fehér Lajossal és másokkal együtt egy új mezőgazdasági politika kidolgozásában, amiben nagyon sokat vettek át Nagy Imre elgondolásaiból. Sokan úgy tudják, hogy mindez nagy előnyt és könnyebbséget hozott a szövetkezetekbe terelt parasztság életében. De ez már más lapra tartozik.

Visszasiettünk a Nagy Imre mellett működő, nagy kiterjedésű titkárság hangzavarába. Belecsöppentünk egy látszatra összevissza futkosó és tárgyalgató, ülésező együttesbe. Ottót nem is láttam a továbbiakban. Valaki gyorsan eligazított a tennivalók között. Esetleg Szilágyi volt, de lehet, hogy más. Az ott töltött talán egy-két nap lázas és összefolyó tömkelegéből mostanra csak fölvillanó emlékeim, inkább mozaikok maradtak. Nagy kár, de képtelen vagyok részletesen és módszeresen beszámolni.

A szüntelenül érkező különféle küldöttségekkel kellett foglalkozni. Amolyan előzetes tájékozódást kellett végezni, majd osztályozni és eligazítani őket. Ki kellett válogatni, hogy melyik juthat Nagy Imréhez, és melyik máshová. Léptennyomon jöttek, egyik a másik után jelentkezett, s mindegyik Nagy Imrével akart beszélni. A fővárosnak szinte apraja-nagyja, s vidékről is jöttek. Méghozzá valamennyi küldöttség – szerintük – halálosan komoly, főbenjáró ügyben. De persze Nagy Imre nem tudta fogadni mindegyiket. Egész napja ráment volna, s akkor se jutott volna a végére. Nekünk kellett igazságot tenni. Afféle szűrő szerepét játszottuk. Nem emlékszem, hogy hányan ügyködtünk így, de legalább féltucatnyian.

Hogy kik? Csak a volt népi kollégista Köte Sándorra emlékszem, aki Halász Jóska hivatalából jött át. Időnként a már idősebb és rangosabb Széll Jenő is megfordult ott, de hamarosan átment a Rádiót igazgatni. Vásárhelyi Miklós is gyakran átviharzott a szobákon, de ő valahol másfelé foglalatoskodott. Rengetegen megfordultak, s mindez olyan volt, mint egy átjáróház. A többé-kevésbé állandó munkatársak közül is, mint én, többen hol megjelentek, hol másfelé mentek.

Szünet nélkül be voltunk fogva. Rajzottak a küldöttségek. Ki-ki közülünk ment eléjük, s faggatta őket, hogy mit akarnak. Általában megértették, hogy Nagy Imre nem tud foglalkozni valamennyivel. De gyakran nálam azért fontosabb személyt akartak látni, lehetőleg egy új minisztert vagy ismertebb személyiséget. Nem sértődtem meg, de sok diplomáciai ügyesség kellett volna ahhoz, hogy minden ilyen küldöttségből kiszedjem a szándékát, s ha lehet, megnyugtassam. Nekem kevés diplomáciai érzékem volt, mégis elég gyakran szót értettünk, s én adtam meg – ha tudtam – a szükséges fölvilágosítást. Ám engem senki sem tájékoztatott. Ilyesmi nem volt. Legalábbis abban a katlanszerű fortyogásban, amely ott e napokban kialakult. Jártak a hírek, s mindnyájan összeszedegettük a tudnivalót. Sok küldöttséggel beszéltem, de egyikre sem emlékszem bizonyosan. Olyan volt az egész, mint egy felgyorsított film, amelyben az egyik filmkockát szinte sohasem követi a megfelelő másik.

Egyszer egy népes küldöttség tódult be, s hamar elterjedt, hogy a Széna térről érkeztek. Meglátszott rajtuk, hogy csatából jöttek. Megviselt és borotválatlan arcuk, szedett-vedett öltözékük, jó hangos beszédük és vegyes összetételük erről árulkodott. Vezetőjük egy kissé öregebb, nagybajuszú és valamicskét meggörnyedt hátú férfi volt, akiről suttogva járt a szó, hogy ő a már eléggé híres Szabó bácsi. Róla városszerte beszéltek. Úgy rémlik, hogy egyik kezében csövénél fogva egy puskát tartott a földön, mint valami hosszú botot. Gyakran ismételgetem magamban, hogy ez a puskás kép esetleg csak látomás, mert a kapuőrség senkit se eresztett be fegyverrel. Vagy mégis előfordult volna ez az eset? Mindenesetre Szabó bácsi alakját most is látom magam előtt. S azt is tudom, hogy Nagy Imre fogadta őket. Ezen a tárgyaláson persze nem vettem részt, eredményét se tudom. Ez az eset is csak múló képem maradt a forradalom egyik mozzanatáról, mint megannyi más. Hozzáteszem, hogy Szabó bácsit fölakasztotta a Kádár-kormányzat.

Egy másik esetben a kapuőrség parancsnoka szólt föl telefonon. A nagy kavargásban én vettem föl a kagylót. Az ország új katonai főnöksége egy szakasz katonát rendelt ki az Országház bejáratának őrzésére, s ennek parancsnoka kereste a titkárságot. Közölte, hogy nem tudnak mit kezdeni egy fiatal fölkelőkből álló csoporttal, mely Nagy Imrével kíván találkozni, de fegyverrel akarnak bemenni. A világért se akarnak megválni fegyvereiktől. Így hát föltartóztatták őket. A parancsnok azt kérte, hogy valaki sürgősen menjen le és rendezze ezt az ügyet. De mindenki el volt foglalva, s így én mentem le. Nyolc-tíz suhanckorú, rosszul öltözött munkásfiút találtam, amint vitatkoztak a katonákkal. Bemutatkoztam nekik. Elmondták, hogy egy pesterzsébeti fölkelő csoportot képviselnek, és mindenáron Nagy Imrével akarnak beszélni. Rövid párbeszédben sikerült meggyőznöm őket, hogy leadják fegyvereiket. Kezdetben ugyan bizalmatlanok voltak, de végül hatott

rájuk az érv, hogy „fegyverrel nem tárgyalhatnak a miniszterelnökkel!" Meg bizonyára az a tény is, hogy magam is fiatal, na meg civil voltam. Csak a többieknél is fiatalabb legényke makacskodott. Tizennégy-tizenöt éves lehetett, a zsebébe bújtatgatta revolverét. Valósággal le kellett fegyverezni a társai segítségével. Azzal a szinte esküszerű ígérettel mentünk föl együtt, hogy a tárgyalás végén visszakapják fegyvereiket.

Nagy Imre persze nem fogadhatta őket, amit akkor sajnáltam, mert e küldöttség hű tükre volt a forradalomnak. Valaki más tájékoztatta őket. Nagy Imre csak nagyon fontos és bizonyos értelemben jelentős irányzatot vagy szervezkedést képviselő küldöttséget fogadott. Ilyen esetben is megtörtént, hogy eközben valamilyen lényeges ügy másfelé szólította. De még így is naponta többször találkozott ezzel vagy azzal a küldöttséggel.

Érdemes lenne külön megvizsgálni, hogy melyikekkel tárgyalt személyesen. Csak a személyes és halványuló emlékeimre támaszkodva is bizton állíthatom, hogy gyakori, szinte folytonos kapcsolat, úgyszólván szakadatlan párbeszéd alakult ki Nagy Imre és a forradalom elsőrangú szereplői, a harcoló és szervezkedő nép között. Ez az állandó dialógus eredményezte, hogy egyrészt Nagy Imre egyre közelebb került a forradalomhoz, mindjobban megértette azt és követeléseit. Másrészt erősítette a forradalmi nép és szervei bizalmát a miniszterelnökben.

Mindenesetre mi beszámoltunk a küldöttségekkel folytatott beszélgetésekről Szilágyinak vagy másvalakinek. A jelentéseket összesítették. Nagy Imrének a párt fogságából való szabadulása után részletes és hű, mindenkinél teljesebb képe volt a helyzetről és a követelésekről. Mind személyes tapasztalásból, mind pedig az első kézből származó jelentésekből és összefoglalókból.

Úgy is föl lehet fogni, s azt hiszem, nagyon helyesen, hogy az utca, másképp szólva a nép szinte állandó ellenőrzést gyakorolt a kormányhatalom fölött a küldöttségek révén. Nem vitás, hogy így is továbbhajtotta a központi hatalmat, Nagy Imrét – vagy éppen hátvédet nyújtott számára –, hogy megtegye mind radikálisabb intézkedéseit. Ebben a szoros alkotó és mind eredményesebb közös munkában is, ebben a valóságos együttélésben mindinkább kirajzolódott Nagy Imre politikai és emberi nagysága. S megfordítva: a forradalmi küzdők és képviselőik vagy küldöttségeik fölismerték Nagy Imrében a forradalom hivatott politikai vezetőjét. Még azok a küldöttségek is, mint Dudásé, amelyek esetenként zsörtölődve távoztak a tárgyalásról, vagy azok a szervek és szervezetek, melyek zúgolódtak a forradalom lassúsága vagy elégtelensége miatt, bizalmat szavaztak Nagy Imrének.

A titkárságon csak a Dudással való tárgyalás idején kerültem közel fizikailag Nagy Imréhez. Azóta csak rövid percekre láttam, amint szinte rohanva ment valahova, vagy nagy sietve tért vissza valahonnan. Sokszor nem is láttam távoztakor vagy jövetele idején. Olyan volt ez az egész irodaegyüttes, mint a fölbolydult méhkas.

Egyszer azzal a kiáltással jött be valaki, hogy Mindszenty hívei tüntetnek az Országház előtti Kossuth Lajos téren. „No, ezt meg kell nézni!" – mondtuk többen is, és a térre néző egyik távolabbi ablakhoz tódultunk. Jó idő volt, s mégis alig néhány száz résztvevőből állt a tüntetés a szemben lévő úttesten. Szinte elveszett a hatalmas térségen. Zászlókkal fölfegyverezve kiabáltak, s amint jól kivettük, ütemesen ordították, hogy legyen Mindszenty a miniszterelnök. Ijesztő volt, mert mindnyájan tartottunk a bíboros politikai szereplésétől. A röviddel azelőtt kiszabadított hercegprímás nem beszélt ugyan Nagy Imre ellen, de szavait nem tartottam megnyugtatónak. Mindenesetre bizonytalanok voltunk politikai szereplését illetően, pontosabban ellene voltunk ilyesminek.

Az enyhe időben és napsütésben, a nagy harcok elmúltával egy sereg ember sétált a szemben fekvő épületek járdáin. Megálltak és százával nézték a fölvonulókat. Közülük sokan láthatóan nevetgéltek a tüntetők harcias elszántságán. Szürrealista kép volt: a járdáról nagyobb tömegű járókelő bámulta a tüntetőket, mint maga a fölvonulás volt. Kedélyes hangulatuk éles ellentétben állt a Mindszenty-hívők marcona, zajos, szinte feldühödött menetével. S mindnyájan egyszeriben megértettük, hogy a múltat fölidéző, múltban élő zászlósúr – csak egyetlen ilyen példány maradt ebből a feudális „méltóságból" – sohasem lesz miniszterelnök Magyarországon. Szinte fölvidulva tértünk vissza.

Az Országház hatalmas épülete mindent és mindenkit magába fogadott. Nagy Imre titkársága körül szinte valamennyi politikai irányzat és árnyalat megtalálható volt. Talán még Rákosi nyílt hívei is ott settenkedtek valamelyik zugban. Mindenesetre észrevettem némelyik „reformer pártellenzékit". Ott sündörögtek, láthatóan, de nagy szerénységgel a parlamenti Nagy Imre-központ házatáján. Többször láttam Kiss Károlyt, ahogy hosszú télikabátban, kezében kopottas koffert szorongatva becsukta maga után a nagyteremnek beillő előszoba ajtaját. Hallgatagon elvegyült egy ideig a rohangáló, zajongó tömegben, majd fogta kicsiny bőröndjét és elsomfordált. Hol volt már az a magabiztos fölényeskedés, amellyel 24-ének éjjelén széles mozdulatokkal biztatta hallgatóit, hogy néhány óra alatt végeznek az „ellenforradalommal". Most fülét-farkát behúzva vizsgálódott. Nyilván azt méricskélte, hogy mikor kell majd kereket oldania. Mindenkitől tarthatott. Fölkészült már erre. Bőröndjében biztosan ott volt a legszükségesebb holmi. Beleképzeltem a váltás fehérnemű melletti szappant és fogkefét.

Egy tovatűnt korszak ugyanilyen visszajáró kísérteteként csellengett ott Orbán László is a megfelelő gyászos képpel. Egyetlen föltűnő különbséggel: neki nem volt bőröndje. Talán mások is ott ténferegtek a Rákosiék mögötti második vonal emberei közül. De Kisst és Orbánt fölismertem. Egyébként rájuk se hederítettünk, amint behúzott nyakkal, óvatos léptekkel, híreket szimatolva ki-bejárkáltak. Apró Antal már sokkal inkább fölbátorodott. Ő egészen Nagy Imre közelébe merészkedett. Gyakorta ott lebzselt az irodájában, még miniszterelnök-helyettes volt. Ezek a levitézlett urak sehogyse tudtak szabadulni a hatalom bűvköréből. Ott kódorogtak az általuk elképzelt húsosfazék körül. Röviddel ezelőtt nagyhatalmú helytartóként, rangos és befolyásos helyen szolgálták Rákosit. Most kisemmizett lakájként lesték, hogy talán nekik is leesik valami konc. Majd november 4. után nagy hirtelen egy emberként csapódtak Kádár mögé. Bezzeg nem közkatonának. Csodálatosképpen Kádárt egyáltalán nem láttam a parlamentben. Csak később hallottam az eltűnéséről. Ellenben Münnich egyszer-kétszer megfordult a környékünkön.

Egyik reggel az országházi munkahelyemre igyekeztem. Valahol a Honvéd utca táján, egy téren betértem egy trafikba, pontosabban sorban álltam előtte. Sokan várakoztunk, hiszen azon ritka trafikok egyike volt, amelyet nyitva találtunk,

s állítólag cigarettát és újságot lehetett kapni. A reggeli rádióhírekben hallottam, hogy a francia és az angol légierő bombázta Szuezt és Egyiptomot, sőt Izraellel együtt szárazföldi csapatok is támadást indítottak. Részletesebb híreket akartam. Az angol–francia bombázást és a Nasszer ellen megindított hadműveleteket az utca embere, ott a trafik előtt, a magyar forradalom elleni orvtámadásnak, merényletnek tartotta csakúgy, mint jómagam. A magyar forradalom hátába szúrt késnek fogtuk föl, amely szabad kezet adott Moszkvának, s mintegy fölhívta a magyar forradalom elleni brutális katonai föllépésre. A kéz kezet mos cinikus gyakorlatát alkalmazták: te ugyan kiabálni fogsz, s mi ugyancsak tiltakozni fogunk, de gyakorlatilag kiszolgáltatjuk a magyar forradalmat. Ha mi bombázzuk Kairót, ti széttlőhetitek Budapestet. Messze vezetne mindennek a részletes elemzése, amiről itt lemondok. Csak a magyar forradalom minden egyes hívének, harcosának és barátjának sokáig hangoztatott megállapítására hívom föl a figyelmet. Arra, hogy a jóval korábbi jaltai szerződés akadálytalanul érvényesült: te nem avatkozol az én dolgomba, én sem zavarom a te köreidet.

Ennek ellenére jómagam szerfölött bizakodó voltam. Bár megrázott a hír, a forradalmi küzdelem legutóbbi eseményei nagy reményekkel töltöttek el. A szovjet csapatok kivonultak Budapestről, s ezután megindultak a tárgyalások arról, hogy az országot is elhagyják. A szovjet kormány nyilatkozata semmi kétséget sem hagyott. Ünnepélyesen hírül adta, hogy fölülvizsgálja a Varsói Szerződést, sőt lehetőséget nyújt a szerződést aláíró országoknak bizonyos önálló fejlődésre. Erősen reméltem, hogy a szovjet kormány nem fogja sárba tiporni ezt az állásfoglalását. De nem mindenki gondolkodott így.

Soromra várva a trafik előtt éppen kifordult onnan Herpai Sanyi. Megörültünk egymásnak, de Sanyi rendkívül földúlt volt. „Vége a forradalomnak!" – sóhajtott föl szomorúan. Elborult képpel magyarázta, hogy a gyalázatos szuezi támadás olyan ütőkártyát adott Moszkvának, amelyet azonnal kihasznál a magyar forradalom elfojtására. Alig engedett szóhoz jutni. Elkeseredetten és fölhevülten lázongott az angol–francia–izraeli beavatkozás ellen, amely váratlan lehetőséget szolgáltatott Moszkvának. „Biztosan ki fogja használni". „Ezek a magyar forradalom lángjánál sütögetik a saját pecsenyéjüket, de közben elfojtják a tüzét!" – kesergett. Azzal igyekeztem vigasztalni, hogy a szovjet csapatok kivonulása megkezdődött, s nem fognak most hirtelen visszafordulni, nem fogják leköpni a saját megállapodásukat.

Csakugyan megnyugtató híreink voltak. Az imperialisták szuezi támadása idején Budapestről kivonultak a szovjet csapatok. Biztató tárgyalások kezdődtek arról, hogy az egész ország területét elhagyják. Elültek a harcok. Ezzel párhuzamosan megszületett a harcolókból kialakított nemzetőrség a teljesen átalakított katonai vezetés és a rendőrség közötti megegyezés alapján. Országos honvédelmi bizottságot hoztak létre, amely megkezdte működését. Erőteljesen és nagy gyorsasággal egy egészen más, jellegében újszerű fegyveres erő kezdett kifejlődni, a forradalom katonai hasonmása, mely magába olvasztotta a fegyverre kelt nép harcoló elemeit is.

Nagy Imre titkárságára is hírek érkeztek arról, hogy a Kilián-laktanyában, majd a Honvédelmi Minisztériumban egymást érték a harcoló népi egységek és a katonai-rendőri szövetségeseik közötti tárgyalások és megegyezések. Magasszintű tanácskozások teremtették meg az áhított fegyveres egységet. Kialakult a forradalmi haderő fővezérsége, amelynek élére a korábban börtönbe zárt Király Béla tábornok, a forradalomhoz csatlakozott Maléter Pál ezredes, Marián István, a Műegyetem katonai tanszékének vezetője, majd a műegyetemi hallgatók zászlóaljának parancsnoka, s más üldözött és volt ellenzéki katonatisztek kerültek. Tényleg örvendetes események voltak ezek. Herpai Sanyi éppen az egyik központi alakja volt a szerveződő, a katonasággal összeforrt új karhatalomnak. Ő, aki valaha rendőrtiszt is volt, nálam jobban fölmérte, hogy a szuezi eseményeken fölbuzdult szovjet hadseregnek az új és lelkes valódi néphadsereg nem tudna ellenállni.

De itt voltak a forradalom politikai megszilárdulásának is a csalhatatlan jelei. Több, mint jelei: valóságos bizonysága. Ezeknek sokkal nagyobb súlyt, erőt és hatást tulajdonítottam, mint a katonai ellenállásnak. Sanyi katonai erőviszonyokban gondolkozott, s ezen a téren tökéletesen igaza volt. Magam is osztottam véleményét. Ám sokkal elsődlegesebbnek tartottam a politikai viszonyokat és megegyezéseket, melyek – úgy láttam – a forradalom előnyére alakultak.

Erről az az esemény is meggyőzött, hogy a parlamentben összeültek a nagyüzemek forradalmi bizottságainak, munkástanácsainak küldöttei.[6] Érezhető volt a befolyásuk növekedése. Nagy Imre már föl- és elismerte szerepüket az új országos hatalom berendezkedésében. Így már óriási felelősséget és jelentőséget kaptak, de továbbra is föltételeket kötöttek ki a munka fölvételét illetően. Nem voltam jelen a gyűlésen, mert csak utólag értesültem róla, de hallottam és az újságok is írták, hogy a központi hatalom részéről még félig-meddig a régiek szólaltak föl. Így Vas Zoltán, aki a főváros közellátásának elismert szervezője és vezetője lett. Nagy Imre híveként igyekezett ellátni feladatát. Mégis furcsa volt most az üzemi munkásság előtti szónok szerepében. Jobban meglepett, hogy a kormány nevében Erdei Ferenc tartott beszámolót. Arra gondoltam, hogy hamar kiheverte megrázkódtatását, de bizakodtam abban, hogy mindez – a nehéz időkben gyakori megrázkódtatások, változások, átállások stb. – majd kiforrja magát.

A hírek szerint a küldöttek még mindig kifogásolták a kormány összetételét és az országnak a Szovjetuniótól függő helyzetét. Óriási vita alakult ki, s a nagyüzemek küldöttei biztosítékokat kértek követeléseik teljesítésére. Éles bírálatuk és kifogásaik dacára határozottan állást foglaltak a munka fölvétele mellett. Bizonyára szerepet játszott ebben, hogy az óráról órára változó és gyorsuló újabb és újabb események között, úgyszólván egyszerre újjáalakultak a régi, betiltott koalíciós pártok. Az ország rálépett a többpártrendszer útjára, ami már ismeretessé vált Nagy Imre szinte sorozatos beszédeiből és nyilatkozataiból, a sajtóból. Ez az esemény napok óta várható volt. Szinte mindenki beszélt róla, legalábbis a népi követelések számon tartották és igényelték. Mi is sokat fontolgattuk mikéntjét a titkárságon. Ekkorra már túltettem magam korábbi felfogásomon, miszerint a pártokat valahogy a népfront keretében működő, amolyan „megengedett" pártoknak gondoltam.

[6] November elsején a nagyüzemek munkástanácsai értekezletet tartottak a kormány képviselőivel a parlamentben. A parázs hangulatú gyűlés végül elhatározta a munka fölvételét. (Lásd a Népszabadság és a Magyar Nemzet 1956. november 2-i számait.)

Mégis meglepett az a félreérthetetlen és határozott hang, ahogyan a börtönükből szabadult, elismert pártvezetők, mint Kéthly Anna és Kovács Béla állást foglaltak a nagy történelmi változások mellett. Főleg Kovács nyilatkozata volt meglepő. Az 1947-ben félig-meddig a jobboldali ellenállás karmaiba került kisgazdapárt vezetője most világosan Nagy Imre mellé állt, s a volt vorkutai fogoly, Kovács Béla egyértelműen elítélte a letűnt Horthy-rendszert. Tildy Zoltánról nem is beszélve. Kijelentette, hogy a bankárok és grófok világa végérvényesen lezárult. Hogy ne is álmodjon senki a visszaállításáról. Ez tiszta beszéd volt, amellyel a saját, nagymértékben megváltozott álláspontját szögezte le, de tükrözte a pártja vezetőségében helyet foglaló Pártay Tivadar, Kiss Sándor, B. Rácz István és mások véleményét is. Ez egészen új kisgazdapárt volt, és az új koalíciót alapjában más megvilágításba helyezte, mint amit sokan föltételeztek, s amitől tartottak – magam is. Bevallom, hogy a Pártayval nyáron folytatott beszélgetésnek, valamint Jónás Pali sajátos, szocialista jellegű felfogásának ismerete ellenére attól féltem, hogy ez a párt majd erősen jobbra húz. Nem így történt, ami számomra is új fölfedezés volt. Nem akarom itt a kisgazdapárt belső ellentéteit feszegetni. Nem ide tartozik. Akkor sem, ha bizonyára voltak, akik nem értettek egyet Kovács Bélával. De biztosra lehetett venni, hogy az előtérbe jutott, főleg a fiatalabb nemzedékhez tartozó erők véglegesen leszámoltak a múlttal.

Az újjáalakult Szociáldemokrata Párt nevében, a párt Rákosiék által elítélt, elismert vezetője, Kéthly Anna is arra figyelmeztetett, hogy vigyázni kell a gyárakra és a földekre, amelyeket a nép nem engedhet ki a kezéből. Visszautasította az esetleges törekvéseket azok visszavételére. Igaz, hogy a Szociáldemokrata Párt esetében kevésbé kellett attól tartani, hogy visszaadja a gyárakat a tőkéseknek, de a nyugati szociáldemokrata pártok riasztó példája meglehetős félelmet keltett. Kéthlyék gyorsan eloszlatták.

Az újonnan megszervezett parasztpárt esetében már sokkal biztosabb voltam én is, meg mások is. Olyan ismert, régi és elhallgattatott népi írók kerültek az élére, akik már a régmúltban elkötelezték magukat az ő sajátos parasztszocializmusuk mellett. Az új párt kiemelkedő vezetői közé került az a Bibó István is, aki ugyan nem volt falukutató író, mint a többiek, de szocialista szellemű nézeteire még többen emlékeztünk. Politikai és közigazgatási elgondolásait gyakran közölte a korabeli, 1945–47-es folyóirat-irodalom. Bár nem értettem egyet akkori vagy későbbi nézeteivel és társadalmi filozófiájával – mint ahogy a népi írókkal sem –, „parasztszocialista" felfogásuk vagy „harmadikutas" szocializmusuk iránt semmi kétség nem fért. A sztálinisták nem az állítólagos szocializmusellenességük miatt üldözték őket, hanem éppen azért, mert egy különleges, hiteles szocialista irányzatot képviseltek. Sem Bibó, sem társai nem adták föl nézeteiket. Bibóról külön már csak azért is szükséges szót ejteni, mert fontos szerepet játszott az utolsó Nagy Imre-kormányban, majd a forradalom végnapjaiban. Föltétlen említést érdemel az a tény is, hogy pontosan Bibónak a nevét használták föl – és sokan még ma is kisajátítják – mindazok, akik a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes években és később rá hivatkoztak, de nem az ő nézeteit, hanem az ultrakapitalista elgondolásokat prédikálták. Miközben a nagy visszarendeződés fiatal arszlánjai Bibó nevével takaróztak, szocializmusellenes, thatcherista kelmét árultak. Ha még nem érte volna őket leleplező bírálat, ezúton kell visszautasítanom ezeket a Bibó nevét kisajátítani akaró mesterkedéseket.

Nem maradhat ki a sorból a megújhodott református egyház vezetőjének állásfoglalása sem. Annál kevésbé, mert félreérthetetlen és megnyugtató ellentétet képezett a feudális nézeteiről ismert Mindszenty bíboros ellenséges kijelentéseivel. Az egyház feje, a börtönéből szabadult Ravasz László püspök a Kovács és Kéthly szavaival megegyező módon, erélyesen utasította vissza a jobboldali visszarendeződés szocializmusellenes vágyálmait.

A kormány is tetőtől talpig új ruhát öltött. Nagy Imre menesztette a sztálinistákat vagy kiszolgálóikat, a lejáratott vezetőket. Helyükre egy olyan kormány lépett, melyben minden pártot államminiszterek képviseltek. Nagy Imre és Losonczy Géza mellett csupán Kéthly Anna, Kovács Béla és Bibó István nevét említem. Végre megindulhatott az alkotómunka.

Rajta voltunk a teljes politikai megújhodás és a zavaros helyzetből való kilábalás, a megszilárdulás útján. Mégis riasztó hírek érkeztek. Széltében-hosszában mondogatták, hogy a szovjet csapatok elhagyták ugyan Budapestet, de néhány kilométerrel távolabb beásták magukat a főváros körül. A határról újabb szovjet katonák beözönléséről tudósítottak. Moszkva kétszínű magatartása olyan nyugtalanságot keltett, amelyben egymást érték a különböző kusza rémhírek. Az emberek egymást ijesztgették. Senki sem volt biztos a szovjet ígérgetések őszinteségében. Az emberek már megtanulták, hogy ármányos fogadkozásaikat nem szabad komolyan venni. Később a barátommá lett néhány volt recski fogoly mesélte, hogy a fogolytáborban újra meg újra kihallgatták őket a vizsgálótisztek. A kihallgatott foglyok között elterjedt az a tréfásnak látszó, de komoly és epés szólásmondás, amely pellengérre ültette a sztálinistákat: „Ezek akkor is hazudnak, ha kérdeznek!" Különben is, melyik kormány adhat hitelt az ellenlábasa esküdözéseinek?

Ilyen ellentmondásos és zavaros volt a helyzet, amikor hivatalosan is föloszlatták a már amúgy is széthullott sztálinista pártot. A Nagy Imre-féle ellenzék meg a vele szövetkezett, Kádárt követő „pártellenzék" létrehozta a Magyar Szocialista Munkáspártot. Nincs itt hely arra, és különben se volna most érdekes, hogy az MSZMP-t részletes elemzésnek vessem alá. Akkori hozzáállásomat és véleményemet kívánom és kell előadnom. Persze elkerülhetetlen, hogy azonkívül egy-két megjegyzést fűzzek hozzá.

Természetesen hallottam az új párt megalakulásának közvetlen előzményeiről és megszervezéséről. Több ellenzéki beszélt ilyesmiről azokban a napokban. De távol álltam ettől, sőt azt sem helyeseltem, hogy Tánczos és mások részt vállaltak benne, mi több, vezető szerepet. Meglehetősen hevesen bíráltam őket, hogy ezt megtették, és elmentek az MSZMP alakuló gyűlésére. Úgy láttam, hogy az új párt megismétli a sztálinista párt egyik főbenjáró bűnét azzal, hogy a néptömegek fölé emelkedett. Kizárólag a régi párt tagjaiból állt, a megszületett népi szervek, bizottságok és tanácsok nélkül. Nem vonta be azok mégiscsak nagyon sok volt kommunista tagját és vezetőjét. Mintha nem lett volna forradalom! Egyszerűen a reformpolitika folytatója volt – a megrögzött sztálinisták nélkül. Már ahogy – hiszen ezt nem lehetett tudni, nem lehetett úgymond kivesézni mindenkit.

A Nagy Imre-féle ellenzék és a jobbára Kádárt követő „ pártellenzék" egyesüléseként született. Nem újult meg tartalmilag és bensőleg.

Olyan pártként jelent meg, amelyben a Kádár-féle „sánta szamarak" most a Nagy Imre-féle ellenzék mögé bújtak. Elvetették Rákosit, majd Gerőt, s most Nagy Imrét tolták előre. Már akkor az volt a véleményem, hogy csapdába ejtették a volt ellenzéket, hogy átmentsék magukat, hogy átvészeljék ezt a számukra borongósnak, veszélyesnek tűnő korszakot. Úgy láttam, egy világért se mentek bele abba, legalábbis az új pártnak a fele, hogy a friss népmozgalom utat törjön, helyet kapjon az újjászervezett pártban. Nagyon jellemző, hogy az MSZMP héttagú, megválasztott első legfelsőbb vezetőségéből később kizárólag az átállt Kádár maradt szabadon, a többiek börtönbe kerültek, illetve az egyezkedésre hajlamos Lukács Györgyöt és Szántó Zoltánt száműzték. Néhányan az akasztófán végezték. Ez volt a „sánta szamarak" alig későbbi korlátlan hatalmának az ára, az MSZMP tulajdonképpeni rendeltetése.

Ezt ugyan jóval később fűztem hozzá a történethez, de a lényegére már akkor rátapintottam. Főleg azzal, hogy a forradalmi népmozgalmon kívül született, azaz a forradalom megkerülésével, majdhogynem a háta mögött. Már előbb se nagyon hittem Kádárnak és híveinek. S most, amikor némelyek szinte elérzékenyülten mesélték, hogy Kádár sírva fogadkozott, ha a szovjet csapatok mégis támadnak, ő személyesen, puskát ragadva harcol majd ellenük – csak hümmögtem. Nemigen hittem benne, de hogy cáfoljak ennyi jóakaratot? Azt bezzeg senki se képzelte, ami aztán bekövetkezett.

Fölmerülhet a kérdés, ugyan mit gondoltam a többi párt újjászületéséről? Számomra egyszerű volt a helyzet. Egyikkel se értettem egyet, következésképpen eszem ágában se volt, hogy akármelyikhez csatlakozzam. Újjászervezésüket viszont természetesnek találtam, mert mesterségesen, erőszakkal szüntették meg őket. A béklyó lerázása utáni újjászületésük tehát rendjénvaló volt. Joguk volt ahhoz, hogy szabadon járják végig útjukat, de nem sok jövőt jósoltam nekik. Tulajdonképpen egész forradalmi szerepük másodlagos volt, hacsak nem ennél is kisebb. Nem annyira az ehhez vagy ahhoz a párthoz való tényleges ragaszkodás hívta életre őket – eltekintve vezetőiktől és kisszámú régi belső híveiktől –, hanem az a mélyről jövő, elemi erejű össztársadalmi óhaj, igény és követelés, hogy az emberek végre szabadon választhassanak – és hogy legyen mit választani. Ez magyarázza a számos olyan új, ismeretlen és kicsinyke párt megalakulását is, mint például a tiszavirág életű Forradalmi Ifjúság Pártja és az ehhez hasonló képződmények. Rögtön megjegyzem, hogy későbbi, emigrációs életem során jelentősen módosítottam a pártok szerepéről vallott felfogásomat, ám ítéletem az MSZMP-ről csak súlyosabb lett. Talán árnyaltabb is.

De akkor bizonyos mértékben „túl" voltam a pártokon. Ennek a nézőpontnak a kialakításában már korábban nagy helyet foglaltak ei a jugoszláv munkástanácsok önrendelkező társadalmi szerepéről szóló bármennyire hézagos, de gondolatébresztő beszámolók és hírek. A döntő lökést a forradalom tapasztalatai adták. Lenyűgöző volt a szinte karikacsapásra, óriási gyorsasággal és számban születő és izmosodó munkástanácsok kialakulása. Ezzel csaknem egyidőben terjedtek a területi és munkahelyi forradalmi bizottságok és tanácsok. A tanácsok és bizottságok hatalmas hálózata átszőtte az országot, ami mellett a lassan éledő pártok eltörpültek.

Hadd idézzek egy igaz, hogy nem meghatározó helyről származó, de rendkívül jellemző példát. Egyik nap betértem eredeti munkahelyemre, a TTIT-be – talán a fizetésemért, a fizetést mindenütt természetszerűleg kiadták –, s Mód Aladárral beszélgettünk a szobájában a forradalom legújabb fejleményeiről. Egyszercsak föltárult az ajtó és megjelent az intézmény egyik munkatársa. Mindig csöndes és visszahúzódó embernek ismertük, aki nem sok vizet zavart. Távol tartotta magát mindenféle, a TTIT-et lázbahozó ellenzéki tevékenységtől. Most tőle szokatlan harcias hangnemben, szinte kihívóan bejelentette, hogy megalakítja a TTIT-en belüli szociáldemokrata pártot. Akkor már működött a TTIT választott forradalmi bizottsága vagy tanácsa, mely az igazgató Móddal – akit megerősített hivatalában – teljes egyetértésben vezette a munkát. Csodálkozva néztük az addig szótlan, véleményét soha el nem áruló fiatalembert. Majd Mód nagyon előzékenyen, de szinte közömbösen válaszolt: „Jól van, maga is tagja lehet a forradalmi bizottságnak (vagy tanácsnak)!" S ezzel véget ért a beszélgetés.

Hasonló volt az arány és a viszony magában a társadalomban a tanácsok és bizottságok, illetve a mellettük szinte elenyésző parányi pártok között. A kormányszinten jelentkező és szerepet játszó pártok önmagukon kívül alig képviseltek valakit, miközben az ország lakosságát felölelő és képviselő tanácsoknak és bizottságoknak nem volt kormányszintű képviselője. Ez az ellentmondás csak később, az emigrációban foglalkoztatott, és csak ott sikerült számomra megnyugtatóan megoldanom. De 1956-ban, a forradalom idején egyáltalán nem törődtem vele. Az MSZMP létrehozásában nem vettem részt, sőt élesen bíráltam annak mikéntjét. A többi párt pedig még távolabb állt tőlem.

A hagyományos érdekképviseleti szervezetek (például a szakszervezet), a tanácsok és a forradalmi bizottságok hálózatára támaszkodó társadalmi önigazgatás képe rajzolódott ki előttem. Ennek lettem a híve, ami mellett a pártok létezése csupán egy olyan folyamat elejét mutatta, amely azok természetes elhalásával végződik. „Majd kiforrja magát" – gondoltam magamban ugyanúgy, mint némely lejáratott vagy önjelölt vezető szerepléséről is. Ebben a vonatkozásban számomra Erdei és Dudás működése kiegyensúlyozta egymást, és átmeneti állapotot jelzett. Más kifejezéssel, de némi túlzással azt mondhatom, hogy afféle megszervezett „civil társadalom" képét dédelgettem. Pontosabban szólva: nem kiforrt elgondolás, hanem ösztönszerű tájékozódás formájában. A civil társadalomról szóló mai véleményektől és tanoktól azonban lényeges különbség választja el mind az 56-os helyzetet, mind pedig akkori társadalmi elképzeléseimet. Az én világomban a civil társadalom elemei forradalomban született, meghatározott politikai céllal és társadalmi tartalommal töltött, radikális szervezetek voltak. A civil társadalomról szóló mai nézetek viszont egyrészt meglévő és már megmerevedett, tétlenségbe süllyedt, úgyszólván halálra ítélt vagy hétköznapiságba fulladt szervezeteket vesznek számításba. Másrészt olyanokat, amelyek politikailag teljesen meghatározatlanok, vagy amelyeket ilyen szempontból mérföldek választanak el egymástól. Akkori társadalmi világképemnek semmi köze nem volt ehhez a – mondjuk meg magyarul – társadalmi kotyvalékhoz. Távolról sem voltam egyedül ezzel a felfogással, sokan voltak hívei.

A pártok megjelenésének akkor mindennek ellenére fölmérhetetlen jelentősége volt a forradalom szempontjából. Beleértve az MSZMP megteremtését is. Kifejezték a forradalom megszilárdulását, sőt meghatározott politikai színezetet adtak neki. Ezzel a forradalom óriási gazdagodást jelentett a szocialista gondolat és gyakorlat terén.

A moszkvai kormányzat nem így gondolkozott. Ellentmondó hírek, sőt rémhírek jártak a szovjet csapatok behatolásáról, fenyegető mozgásukról. A forradalom történetírói bizonnyal teljes képet festenek majd arról a zavaros, Moszkva által fenyegetett belső és külső helyzetről, amelyben a kormány találta magát, és amelyben cselekednie kellett. Itt nem tárhatom föl hiánytalanul a valóságot, még kevésbé a nyugtalan, pattanásig feszült légkör minden egyes mozzanatát és részletét. De éreztetni tudom, hogy Nagy Imre egy ilyen helyzetben kényszerült arra, hogy valamennyi elvtársa és kormánytársa nevében felmondja a Varsói Szerződést, és kimondja az ország semlegességét.

Már közvetlenül a forradalom leverése idején akadtak, s azután ezrével lettek jelentős és jelentéktelen személyek egyaránt, akik nemcsak megtagadták ezt a lépést, hanem kígyót-békát kiáltottak Nagy Imrére miatta.

Itt ismét kitérőt kell tennem, hogy megindokoljam és megvédelmezzem ezt a kisebb-nagyobb percemberkék által elátkozott határozatot. Hiszen alig tiporták el a forradalmat, az olyan kiemelkedő hívei, mint a nagynevű Lukács György, a kevésbé ismert Szántó Zoltán, vagy a hírnevesebb Vas Zoltán mindent elkövettek, hogy elhatárolják magukat e nyilatkozattól. Több-kevesebb hévvel kapálóztak, hogy a forradalomnak ezt a „szégyenfoltját" valahogy letöröljék magukról. Persze mentették magukat az általuk aztán igazán jól ismert moszkvai büntetés elől. Utánuk és később mások is, sőt többen a forradalom elkötelezett hívei közül is elítélték ezt a szerintük elhamarkodott döntést. Még évekkel később is többen tudálékosan boncolgatták, hogy mennyire irreális és alaptalan volt. Mintha maga az egész forradalom nem lett volna szinte tüneményes és valószerűtlen esemény.

Az utólagos, hirtelen reálpolitikussá vedlett nagyokosok közül azonban e határozat meghozatalakor maga az egyszeriben kámforrá vált Kádár sem tiltakozott ellene. Az égvilágon senki se akadt, se közkatona, se vezér, se kisember, se főnök, aki rámutatott volna e nagy jelentőségű döntés „káros" vagy irreális voltára. Helyeseltek, tapsoltak neki, sőt megoldást láttak benne a közeli és távolabbi jövő kínzó kérdéseire. Nem árt figyelmeztetni erre a jelentős körülményre.

A kései és utólagos szobatudósok és önjelölt politikusok közül senki nem árulta, nem árulja el, hogy mit kellett volna tenni. Mit kellett volna csinálnia Nagy Imrének a semlegesség kimondása helyett? Erről hallgatnak. Hiszen jól tudják, hogy a tétlenséget csak olyanok javasolhatták, akik a megadásnak ezt a látszólag – de csak látszólag – enyhe formáját választották. Akadt ilyen valaki? Föltétlenül cselekedni kellett. Mindenképpen tenni valamit azon túlmenően, hogy Nagy Imre tárgyalásokat folytatott, illetve kezdeményezett Moszkvával a csapatok kivonása érdekében.

Szakadatlanul azt a választ kapta, hogy a kivonulás folyamatban van, mert a szovjet vezetők egyetértenek vele. Ám a valóság mást mutatott. A sorozatos és riasztó jelentések arról számoltak be, hogy a záhonyi határállomáson és az országutakon folyton-folyvást áramlanak be a friss szovjet csapatok. Ebben a helyzetben a diplomáciai semmittevés egyenlő lett volna azzal, hogy fejünket engedelmesen a tagló alá hajtjuk. Ilyen ajánlat bezzeg nem volt. Az elbújt és megbújt, akár nyílt, akár álcázott sztálinistáknak híre-hamva se volt.

A semlegesség kimondása nem tűnt akkoriban hallatlanul újszerű elgondolásnak. Nem példátlan és előzmények nélküli tett volt. Igen komoly nemzetközi háttere volt, s nem kevés eséllyel rendelkezett. Ebben a tekintetben az 1955–1956-os esztendők nagy nemzetközi változásait kell szemügyre venni. Az azelőtti évek merev, hidegháborús viszonyaihoz képest nagyszabású enyhülés következett be. Nyugaton is, ahol letűnt az amerikai gyászos és szégyenletes McCarthy-korszak. De mindenekelőtt a számunkra annyira fontos Szovjetunióban. Nem lehet elégszer aláhúzni a XX. pártkongresszus jelentőségét. Az az alig remélt időszak következett be a Szovjetunióban, amelyet Ilja Ehrenburg szovjet író az olvadás vagy a zajlás néven tett világszerte ismertté. Márpedig Ehrenburg jól tudta, hogy ezentúl ehhez kell alkalmazkodni. Akárhogy is, fején találta a szöget: az olvadás kézzelfogható volt. Visszavonhatatlannak tűnt. Belügyekben és a külpolitikában egyaránt.

Ennek a világméretű enyhülésnek jelentős és beszédes jele, a következménye volt, hogy megkötötték az osztrák államszerződést. Ennek következtében kivonultak onnan a megszálló csapatok, beleértve a szovjet haderőt is. Itt a közvetlen szomszédságunkban mondotta ki Ausztria a semlegességet, éppen az elmúlt évben. Ma alig fölmérhető, de akkor még nálunk is érzékelhető megkönnyebbülést váltott ki. Mi több, erősen megnövekedett reményeket keltett, ami nem maradt nyomtalan 1956-ban.

1955-ben tartották Bandungban az ún. el nem kötelezett államok világjelentőségű értekezletét is, amely megfogalmazta, és meghirdette az országok békés együttélését és annak öt alapelvét. Az egész világ fölfigyelt rá. És teljes joggal. Nagy Imre külön tanulmányt szánt rá. Már akkor – 1956 legelején – megfogalmazta az ország jogát arra, hogy maga szabja meg a szocializmushoz vezető útját, s külpolitikailag helyét a világban. Kimondottan és kiolvashatóan az aktív, békés egymás mellett élésnek, de a semlegességnek a gondolata is szerepelt nála. Vagy az egyiknek vagy a másiknak valamint a Duna-menti konföderációnak a vágya. Ezt azok is jól tudhatták, akik utólag képmutató farizeus módjára elítélték a semlegesség kimondása miatt. Nagy Imre nem árult zsákbamacskát, senkit se ejtett csapdába. Már korábbi gondolataiban benne volt a semlegesség kívánalma.

Moszkva egyébként többször kinyilvánította egyetértését a bandungi elvekkel. Ha mással nem, a szovjet vezetők 1955-ös belgrádi útja révén mindenképpen. Ez minden nyilatkozatnál többet ért. A szovjet vezetők ünnepélyesen megkövették a jugoszlávokat az előző évek megengedhetetlen és szinte hihetetlen sztálinista rágalmai és pocskondiázásai miatt. De ennél tovább mentek. Nyilvánosan és messzehangzóan elismerték – nálunk mindenesetre nagyon jól hallottuk – a szocializmushoz vezető különböző és sajátos utak jogosultságát. Ez történelmi jelentőségű és visszavonhatatlannak tetsző bejelentés volt. Ám nem csak mi követtük el azt a hibát, hogy komolyan vettük, hanem mindenki. Nem ismerek egyetlen hangosan kifejezett kételyt és írásban megfogalmazott bizalmatlanságot

– akkor – a moszkvai vezetők nyilatkozatáról. Lehet, hogy elhangzott ilyen, de nem tudok róla.

Igaz, hogy megtörtént – ugyanebben az esztendőben – az arcpirító Varsói Szerződés megkötése, amely nyilvánvalóan az osztrák államszerződés megkötése és az önálló német köztársaság megszületése ellenében tett sakkhúzás volt. De íme, most 1956-ban, csak néhány napja, a lengyel Gomułka szemünk láttára küldte vissza a beavatkozásra fölkészült szovjet vezetőket és hadvezéreket Varsóból. És ők visszamentek! Ez olyan, szinte hihetetlen esemény volt, amely valamennyiünket fölvillanyozott és fölbuzdított. Nemhiába hangzott egyre erősebben a forradalmi követelésekben, nyilatkozatokban és röpiratokban a magyar–lengyel barátság hangoztatása, valamint ennek nyomában, ha nem is olyan hangosan, a Duna-menti, kossuthi konföderáció éltetése és annak kívánalma. Ennek tengelyeként a lengyel–magyar–jugoszláv egységet képzeltük. Persze egy sereg, csupán átmenetinek tekintett, nehézség merült föl. De úgy gondoltuk, s jómagam meg voltam győződve, hogy mindezt hamarosan fölülmúlja majd a forradalom és nemzetközi követelményeinek, utórezgéseinek a lendülete.

S még közelebbről ugyancsak itt volt a szovjet kormánynak a nyilvános állásfoglalása. Október 30-án félreérthetetlenül kijelentette, hogy megvizsgálja a szovjet csapatok kivonulásának ügyét, ami a mi szemünkben a Varsói Szerződésből való kilépést jelentette és azt, hogy minden ország maga határozza meg további útját. Csakhamar követte ezt az addig soha nem látott, eleddig elképzelhetetlen bejelentést a másik szocialista nagyhatalom ugyanilyen értelmű megnyilatkozása. A kínai kormány újólag állást foglalt a bandungi elvek, az országok szuverenitása mellett. A magyar nép harcát jogosnak tartotta, s mélyen elítélte a népek egyenjogúságát letipró sovinizmust.

Ezek világos szavak voltak, egyértelműen kifejezték, hogy a magyar nép és forradalma szabadon rendelkezhet sorsáról. E két szocialista nagyhatalom nyilatkozatait a lengyelek és a jugoszlávok ugyancsak félreérthetetlen, a magyar célkitűzésekkel rokon útja és azokkal egyetértő állásfoglalása mellé sorolhattuk.

Ilyen nemzetközi háttérbe, a világnak jelentős részét magában foglaló környezetbe kell helyezni és vizsgálat alá vonni Nagy Imre bejelentését a semlegességről. Nem lehet egy különálló, elszigetelt górcsőben vizsgálgatni. Kiviláglik, hogy nem a világhelyzetnek ellentmondó tett volt.

De itt volt az eleven és pezsgő magyar valóság is. Nagy Imre nem volt egyedül elhatározásában. A semlegesség nem valami agyafúrt, mindentől elrugaszkodott találmány volt. Nem véletlen elhatározás eredménye. Ez a kívánság az országban több helyen és több követelésben fölbukkant. Maga Nagy Imre is már a döntés meghozatala előtt többször célzott rá. Már a döntés előtt Kovács Béla csakúgy, mint a Szocialista Internacionálé kongresszusára Bécsbe utazó Kéthly Anna kijelentette, hogy az országnak erre az útra kell lépnie. Nagy Imre az egész országnak, a forradalomnak valamint a demokratikus pártok vezetőinek a kívánságát fogalmazta meg.

Az adott helyzetben, a szovjet csapatok beözönlése idején, ez volt egyúttal a forradalmi ország védelmezése. Az egyetlen! A támadással szemben nem választott egy újabb, egy másik hatalmat segítségül, ami megalázó lett volna, és csupán cserélte, de nem szüntette volna meg az ország alávetését. A semlegesség meghirdetése viszont egy független és önérzetes forradalom egyenes folyománya volt. Nagy Imre ezzel is a nép föllépésének kifejezője volt, ezzel is a forradalom alapvető és átfogó jelentőségének a magaslatára emelkedett. Arra kényszerült, hogy ezt az általa már régen fontolóra vett megoldást az események hatására azonnal alkalmazza.

Kevéssel azután, hogy Losonczy egy sajtótájékoztatón bejelentette a semlegességet, a részben külügyekkel is megbízott új államminiszter munkatársakat keresett. A Nagy Imre-titkárságon tartózkodtam, amikor hozzám fordult: „Szeretném, ha eljönnél velem dolgozni". Bár igen kevés kapcsolatunk volt azelőtt, mégis ilyen egyszerűen, tegezve szólított. Egészen közel hajolt hozzám, s akkor döbbentem rá, hogy milyen irtózatos hangzavar uralkodott a nagy miniszterelnöki előszobában. „Most szervezem meg az új külügyminisztériumot, és szükségem van munkatársakra" – mondta Losonczy röviden. Nem értettem, hogy miért szemelt ki engem is. Azzal magyaráztam, hogy pusztán a véletlen vezérelte, mert voltak a közelben vagy tucatnyian nálam fölkészültebb és bizonyára alkalmasabb egyének is. Arról is tudtam, ha felületesen is, hogy működik valahol egy szakmai csoport, amely külügyekkel foglalkozik, s nálam jóval avatottabb.

Mindenesetre nagy örömmel kaptam az alkalmon, hogy végre valami érdemi munkát végezhetek, mert a Nagy Imre körüli irodákban máris túl sokan forgolódtunk. Azt se mindig tudtuk, hogy mit kellene csinálni. Szilágyi és társai egyszerűen nem értek rá arra, hogy módszeresen megszervezzék a munkát. Még a kormány se tudott amúgy istenigazában berendezkedni.

Losonczy elvezetett az Országház egyik közel eső részébe, ahol kijelöltek számára néhány irodát. Eleinte csak ketten lézengtünk ott, de Losonczy hamar szerzett egy gépírónőt. Megbízott, hogy szervezzem meg a titkárságot, de nem nagyon tudtam, hogyan fogjak hozzá. Közölte, hogy mindent nekünk kell csinálni, mert a Külügyminisztérium, ahova egyébként senki se járt dolgozni, valahogy még mindig Dudásék hatalmában volt, s a külügyekkel foglalkozók valahol a parlamentben találtak helyiségeket. Dudás az ENSZ-szel való kapcsolat lázálmában egyszerűen elfoglalta a Külügyminisztériumot.[7] Losonczy megemlítette, hogy Heltai György dolgozik vele, aki valahol Nagy Imre körül tartózkodott. Most hallottam a nevét először, de most se láttam egyetlenegyszer sem. (Nevét is elfelejtettem volna, ha később nem kerültünk volna össze az emigrációban.) E néhány felvilágosító szó után Losonczy megint elrohant.

Ebben a teljesen zaklatott és fölfordult állapotban azon tépelődtem, hogy mit kellene tenni a titkárság megteremtése érdekében. Följegyeztem egy-két tennivalót, de Losonczy ismét visszajött egy egész küldöttséggel. Értesített, hogy egyik átmeneti feladatunk lesz Nagy Imre mentesítése a küldöttségek egy részének a fogadása alól.

Magával hozta a debreceniek küldöttségét. Valamikor ő maga Kállai Gyulával, Zöld Sándorral, Ujhelyi Szilárddal és másokkal ahhoz a debreceni egyetemista csoporthoz kapcsolódott, mely egy külön, a népiekhez közel eső színt hozott és

[7] Lásd ezzel kapcsolatban az 5. sz. jegyzetet. *(Szerk.)*

képviselt az illegális kommunista mozgalomban. Tudtam azt is, hogy még a háború előtt Losonczy hozta be illegálisan Párizsból Révai Józsefnek a népiekről írt könyvét. A debreceni küldöttség tehát a szívügye volt.

Nagy kör alakjában ültünk le a debreceniek népes deputációjával. A forradalom valóságos keresztmetszete fogta körül Losonczyt. Ott volt a debreceni nagyüzemek, például a Golyóscsapágy gyár munkástanácsának a küldöttje. Eljöttek a fontos debreceni vasútállomás megbízottjai, a harcoló egyetemisták részéről az egyetemi bizottság képviselői. A városi új forradalmi bizottság (vagy tanács) részéről is érkeztek.[8] Sokan voltunk. Férfiak és nők, fiatalemberek és korosabbak vegyesen. Már nem emlékszem mindenkire, de eljöttek vagy húszan is.

Leginkább az újabb szovjet csapatok beáramlása foglalkoztatta őket. Közel a határhoz, a debreceni nagy vasútállomáson garmadával látták a behatoló szovjet vagonokat. Máshonnan is első kézből származó értesüléseik voltak a szovjet csapatok nyilvánvalóan ellenséges mozdulatairól. Aggódtak és megnyugtatást vártak. Losonczy közölte, hogy a semlegességi nyilatkozat várhatóan jó hatással lesz, és megfelelő kibontakozást ígér. Enyhén ugyan, de éreztem, hogy minderről ő se volt teljesen meggyőződve. Ám Losonczy általában inkább borúlátó, mint lelkesedő egyéniség volt. Így ismertem meg, de másoktól is ezt hallottam. Őszintén megmondta a debrecenieknek, hogy a semlegesség önmagában nem biztosíték, de az adott esetben az egyedüli segítség és támasz lehet. Ezért rendkívül fontos a nemzetközi elismertetése, amit a legnagyobb feladatának tekint.

Nagyon érdekelte a debreceni helyzet. Szinte föllélegzett, amikor elmondták, hogy nem történt semmiféle sajnálatos és elítélendő kilengés. Tudtam róla, hogy erősen foglalkoztatta a Köztársaság téri vérengzés. Most is rámutatott, hogy az ilyen, eléggé el nem ítélhető és megengedhetetlen lincselések lefegyverzik a forradalmat, és csak a szovjet vezetőknek adnak ürügyet a forradalom elítélésére. Hosszabban szólt a meginduló és erősödő kibontakozásról, amelyben az ilyen véres önbíráskodás jelenti a legfőbb veszedelmet.

A hivatalos tárgyalás után közvetlenül beszélgettünk a látogatókkal, de ennek részleteire nem emlékszem. Csak azt tudom, hogy megnyugodva távoztak.

Másnap már többen voltunk Losonczy irodáiban. Megjelent a Külügyminisztérium egyik beosztottja, aki a különböző hatalmakhoz, országokhoz küldendő jegyzékek szövegeivel foglalkozott. Megmondtam Losonczynak, hogy az ilyesmihez annyit se értek, mint hajdú a harangöntéshez. Nevetve elismerte, hogy erről meg van győződve, de vannak erre hivatott, szakavatott emberek. Az ő dolguk lesz az ilyesmi. Nekem más a feladatom. De hogy pontosan mi, azt nem nagyon firtattuk.

Néhány, számomra nehezen elviselhető, nagyhangú egyén is érkezett, nagyrészt volt ellenzékiek, akik szinte kihívóan körülzsongták Losonczyt, és munkájukat ajánlották. Önkéntelenül Arany János sora jutott eszembe: „vérszagra gyűl

[8] Losonczy Géza romániai internálása alatt, 1956 decemberében a találkozóról készített feljegyzésében azt írja, hogy a november 1-jei megbeszélésen az egész küldöttség a debreceni Forradalmi Bizottságot képviselte. (Snagovi foglyok. Nagy Imre és társai Romániában. Iratok. Összeállította: *Baráth Magdolna–Sipos Levente.* Magyar Országos Levéltár–Napvilág Kiadó, 2006. 331–333. o.) *(Szerk.)*

az éji vad". Bár korántsem volt a hely irigylésre méltó főhivatal, némelyek a nehéz és vészjósló körülmények között is húsosfazekat sejtettek benne. Noha ismertem közülük kettőt, nem említek neveket. Én szégyellném el magam.

Visszahúzódtam, majd közöltem Losonczyval, hogy nem való nekem ez az irodai munka. Mások jobban föltalálják ott magukat. De ennél fontosabb, hogy másvalamit akarok csinálni. Olyasmit, ami inkább rámszabott, s ami talán haszonnal is jár a forradalom és különösképp a politikai kibontakozás és megszerveződés számára. Elmondtam tervemet, hogy a változott körülmények között egy átalakult Petőfi Kört kellene létrehozni, s ebben látom a feladatomat. Losonczy azonnal megértett és helyeselte elhatározásom. Elbúcsúztam tőle, hogy – soha többé ne lássam viszont...

Szerkesztettem egy rövid, gépírásos papírt. Egy engedélyfélét, amelyben a miniszterelnök fölhatalmaz, hogy elfoglalhatok egy megfelelő épületet a Petőfi Kör céljaira. A rövid írással betértem Nagy Imréhez. Többen voltak körülötte, de érdekes módon csak Apró Antalra emlékszem. Talán azért, mert szerfölött meglepett, hogy ez az óvatosan sztálinista figura, aki csak a vége felé csimpaszkodott úgy-ahogy az ellenzék frakkjába, most ott lábatlankodik Nagy Imre mellett. Ő is csak a pecsenyéjét akarta megsütni. Ez kiderült a későbbiekben. Méghozzá nagyon hamar.

Maga Nagy Imre halaszthatatlan tennivalói, nyilvánvaló elfoglaltsága ellenére időt szakított, hogy meghallgasson. Mosolyogva fordult hozzám, hogy mi ügyben keresem. A többiek bosszúsan és mogorván, türelmetlenül noszogattak volna, hogy hagyjam őket dolgozni. Nagy Imre azonban végighallgatta gyors mondókámat, hogy a Petőfi Kört kívánom újjászervezni, s ehhez szükség lesz egy épületre. Nagy terveink vannak, nagy épület kell hozzá. Ott ült az íróasztal mögött, s én valahogy mellette állva adtam elő a tervet és kívánságot. Jól emlékszem, hogy kissé évődve mosolygott felém, hogy biztos vagyok-e a sikerben? Hozzátette, hogy jó lenne az eredményes munka, mert nagy szükség van a Petőfi Körhöz hasonló mozgalomra. „Bízom benne, hogy sikeresek lesznek!" – s ezzel odakanyarította nevét a papírosra. Nem emlékszem jól, de talán még egy bélyegzőt is kaptam rá a titkárságon. Arra viszont igen, hogy Apró is megtoldotta egy buzdítással. Ezt olyan hamis túlbuzgóságnak éreztem, hogy örömömbe egy kis üröm is vegyült, amikor lelkesedve távoztam. Jókedvűen fölfestettem magamban a képet, amint majd büszkén beszámolok Nagy Imrének a bizonyára nagy eredményekről. Nem sejtettem, hogy utoljára láttam...

Akkor szinte szárnyakat kapva siettem a Vörösmarty vagy a mellette fekvő József nádor térre. Azt hiszem, hogy a Gondolat Könyvkiadó emeletes háza volt ott, s azt vettem célba. A tér hosszanti oldalán, valahol a közepe táján magaslott. Azt tartottam első dolgomnak, hogy lefoglaljam. Aztán majd összetoborozzuk az újjáalakuláshoz szükséges embereket. Meg sem fordult a fejemben, hogy emiatt összekülönbözhetem majd a kiadóval. Természetesnek vettem, hogy a magunkféle mozgalmaknak elsőbbsége van a hasonló nehéz és kockázatos időkben, míg a kiadó várhat a sorára. Tudtommal csak egy-két ember lézengett az irodákban, hiszen a munka általában most volt indulóban, s ebből a szempontból a kiadó nem sok vizet zavart.

Nagy meglepetésemre Józsa Pétert találtam az egyik utcára néző helyiségben. Egy írógép mögött ült és fázósan gépelt valamit. Ő is meglepődött, és közölte, hogy egyedül tartózkodik az épületben, amely barátságtalanul hideg, majdhogynem fagyos volt. Nagyon megörült a tervnek, hogy újjáalakítjuk a Petőfi Kört, de szerinte nem rendezhetjük az első összejövetelt a túl hűvös épületben. Egyébként se bízott abban, hogy a Kör lefoglalhatja a házat. Ezen kissé civakodtunk, de mindkettőnknek fontosabb volt a Kör újjászületése, mint az efféle jogi hercehurcák. Annyiban igaza volt, hogy máshol kell majd tartanunk az újjáalakuló gyűlést. Egy épülettel gazdagabban, de az induló gyűléshez szükséges helyiség gondjával terhelten hagytam el a házat.

A téren majdnem összeütköztem egy biciklissel. A Váci utca felől jövet kerekezett Köböl József, ami egy magas rangú pártfunkcionárius részéről még ekkor is meghökkentő volt. A Kádárt követő „pártellenzékiek" közül számomra ő volt a legrokonszenvesebb közvetlen és barátságos, a kimért Mezőhöz viszonyítva egyszerű modoráért. Leginkább azonban a Nagy Imrét és programját támogató politikájáért. Ebben talán a legmesszebb ment el az elsővonalbeli pártfunkcionáriusok közül. Jellemző, hogy később, 1956 végén–1957 elején Gyenes Tónival együtt szembekerült a párt vezetőségével, amikor az határozottan rálépett a megtorlás útjára. Ő is örvendezett a Petőfi Kör újjáalakulásának hírére. De csak egykét rövid szót váltottunk, mert siettem a föltornyosult és szorongatóan sürgős teendőim után.

Ma már képtelen vagyok fölidézni a lázas készülődést. Azt tudom, hogy kikkel tárgyaltam részint személyesen, de főleg telefonon. A telefon, a forradalom eme nélkülözhetetlen, sőt legfőbb összekötő kapcsa, hírforrása, tudósítója és szervezője megint kéznél volt. Úgyszólván éjjel-nappal berregett. A legtöbbször éjjel a lakásainkon. Már azt se tudom, hogy ki szerzett egy helyiséget a Tervhivatal Nádor utcai épületében. Ha megfeszítenének se tudnám, hogy kiket értesítettem a szombaton, november 3-án délután tartandó gyűlésről. Úgy rémlik, rám hárult Kardos Laci és Jónás Pali értesítése, akik a maguk részéről még mások elhívásával voltak megbízva. Tánczos, Hegedűs, Bohó és mások is több értesítést vállaltak. Az bizonyos, hogy legalább egy teljes nap volt szükséges, de esetleg kettő is, hogy biztosítsuk a gyűlés sikeréhez szükséges elég nagyszámú jelenlévőt. Ennek a szervezésnek a részletei teljesen és visszavonhatatlanul kiestek emlékezetemből. Már korábban is. Hát még ma, ötven év távlatából. Pedig én voltam e gyűlés legfőbb kezdeményezője és mozgatója.

Politikai szempontból nélkülözhetetlen volt a Kör gyökeres átalakítása. A sztálinista rezsim reformjához idomított eddigi szervezkedés helyett – amely egyébként is logikusan szétesett – az új, forradalmi gondolatot és gyakorlatot kellett tükröznie. Egy olyan politikai mozgalomra gondoltam, amely egy újfajta, népfrontszerű összefogásban egyesíti majd a fiatal értelmiség szocialista irányzatait. Tudtam, hogy ehhez Kardos Lacinak számos jó elgondolása van. Jónás Pali és barátai meghívásával éppen az volt a célunk, hogy megjelenítsék ezt a szélesre tárt mozgalmat. Eléggé vázlatosan gondoltuk el Kardossal, majd Tánczossal, s talán még Hegedűs Andrissal és Bohó Robival az új Kör kapuinak szélesre tárását. A többit magára a gyűlésre, annak vitáira bíztuk.

Szombat délután eléggé népes és mutatós, több irányzatot és áramlatot kifejező együttes gyűlt össze. Néhány haladottabb korú értelmiségi is eljött, de a gyűlés a fiatal értelmiség új Petőfi Körének biztató kifejezése volt. A Kör előbbi vezetőségéből megjelent a belső négyes: Tánczos, Hegedűs, Bohó és én. Pataki Feri is ott volt. Rajta kívül még Sánta Ferencre emlékszem, mert vitatkozni kellett vele. De biztosan mások is megjelentek még a Körből, már nem emlékszem, hogy kik. Kardos Laci biztosan ott volt Márkus Pistával együtt. Azt hiszem, hogy Mérei Ferenc is megtisztelt minket látogatásával. Az ellenzék soraiból még Gimes Miklós jut eszembe, de esetleg a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságából is jöttek néhányan. A volt recski rabok közül jó néhány fiatal jött el, inkább kisgazdapártiak, a Kovács Béla és Kiss Sándor nevével fémjelzett, a szocialista vívmányokat elismerő és elfogadó oldal képviselői. Sajnos csak Jónás Palira és B. Rácz Istvánra emlékszem, de Pali nem is volt kisgazdapárti tag. Valószínű, hogy a szociáldemokraták közül is eljöttek néhányan, mint Egri György. Összesen mintegy hatvanan-nyolcvanan lehettünk, de se jelenléti ívet, se jegyzőkönyvet nem készítettünk.

Tánczos röviden üdvözölte a résztvevőket és megnyitotta a vitát. Szólt a Petőfi Kör újjáalakítási tervéről, mely módosítja a Kör vezetőségének összetételét, de a mozgalom jellegét is, mert ezúttal kifejezetten szervezetet hoznánk létre. Mindezt előtte megbeszéltük, ha nem is időztünk el fölötte. Az egész népfront jellegű útnyitás és módosítás kézenfekvő elhatározás volt, ami részint a Kör megelőző tevékenységéből, részint pedig főleg a forradalmi változásokból következett. A forradalom előtt nem voltunk forradalmárok – mint ahogy senki se –, de akik ott voltunk az értekezleten, vállaltuk az új világ teljesen eredeti mondanivalóit és berendezkedését. Ahogy maga Nagy Imre, és vele együtt az egész volt ellenzék radikális része.

Mindjárt a megnyitó szavak után Sánta Feri emelkedett szólásra és elmondta sirámait arról, hogy bezzeg október 22-én a Petőfi Kör vezetői közül többen ellenezték a tüntetést, s hogy le kell vonni ennek a tanulságait, vállalni kell a következményeit. Nem mondta, hogy mit ért ez alatt, s az egész amolyan oda nem illő, furcsa okvetetlenkedés volt. A forradalom lovat adott az efféle vádaskodások alá, de Feritől megszoktuk. Azelőtt is sokszor hangot adott a Kör radikális szárnya nézeteinek, nemegyszer túlhajtva mondanivalóját a körülmények által megengedett kereteken. Lobbanékony íróként nem mindig értette, hogy bár szétfeszítettük a sztálinista kényszerzubbony százféle szorítását, mégsem lehetett azt minden további nélkül széttépni. Márpedig Feriben volt ilyen hajlandóság. A többiek most is kényszeredetten hallgatták heves és vádoló panaszkodását. Láthatóan Jónás Paliék se értették. Nekik nem voltak ilyenféle vádjaik. Nagy meglepetésre Feri teljesen váratlanul, előbbi szavait szinte megcáfolva azzal fejezte be hozzászólását, hogy a Petőfi Körnek meg kell tartania marxista jellegét.

Tánczosnak mindig többféle módja volt ellenvéleménye kifejezésére. Attól is lehetett tartani, hogy most azt veszi elő, amelyikkel éles és ingerült szavakkal veti el a vádakat. Szerencsére nem ezt választotta, ami fölöslegesen fölpaprikázta volna a hangulatot, hanem egy másikat, amelyben olyan megértő és türelmes módon szólt Ferihez, mint jó anya a félnótás gyermekéhez. Megmagyarázta, hogy a

Petőfi Kör vezetőségének többsége állást foglalt a tüntetés mellett, s nekünk ezt, a Kör számára szokatlan és teljesen új lépést kell hangsúlyoznunk. Nem pedig bírálni azt, ami a Kör akkori jellegéből következett, és amit csak néhányan képviseltek. Utána teret engedett a vitának, hogy eldöntsék a Kör jellegét, bár megjegyezte, hogy neki erős fönntartásai vannak a szűkre szabott, csak marxista jelleg ellen.

Úgy emlékszem, mielőtt a vitára sor került volna, bejött valaki, és lelkendezve újságolta, hogy magas szintű magyar küldöttség utazott Tökölre, hogy a szovjet katonai parancsnoksággal megtárgyalja a már elhatározott szovjet katonai kivonulás módozatait és részleteit. Mindnyájan föllelkesültünk és valakinek a javaslatára elénekeltük a Himnuszt. Ez a nem kevéssé színpadias fogadtatás mutatta, hogy mennyire vártuk a kivonulást, és örültünk a tárgyalásoknak. De azt is jelezte, sőt bizonyította, hogy mennyire biztosak voltunk a sikerében, a forradalom győzelmében. Egyikünk se gondolt arra, hogy brutális, kíméletlen és keserű másnapra virradunk.

Kisebb vita bontakozott ki Sánta Feri javaslatáról, többen hozzászóltak. Úgy emlékszem, hogy senki sem állt az oldalára, hiszen a volt recskiekre és másokra is – akik pedig nem voltak marxisták – erősen számítottunk az új Petőfi Körben. Meghívásuk bizonyította, hogy nem marxista elkötelezettségű kört kívántunk szervezni. B. Rácz István is fölszólalt, aki a koalíciós idők kisgazdapártjának legfiatalabb képviselője volt 1947-ben. Szerinte az összefogást jelképező kört kell teremteni, ami nem fér össze azzal, hogy marxista maradjon. Ugyanilyen szellemben szóltak többen – azt hiszem, Gimes is –, majd bezártuk a vitát. Egyhangúlag jóváhagytuk, hogy nemcsak marxista, hanem minden szocialista jellegű áramlatot magába foglaló és kifejező szervezetre van szükség. Szocialista mivoltához ragaszkodtunk. Még az addig külső tagnak tekintett „meghívottak" is.

Ezután megejtettük a Kör új vezetőségének megválasztását, bár csupán ideiglenes jelleggel. Addig, amíg egy széles közgyűlésen vagy kongresszuson a tagság megválasztja a véglegest. Az előző gyakorlattól eltérően elnököt kívántunk állítani a szervezet élére. Úgy emlékszem, hogy Kardos Laci javasolta Jónás Palit, de később mások azon erősködtek, hogy én javasoltam. Lehet, hogy így történt, de bennem az maradt meg, hogy a választást megelőzően Kardos hozta szóba őt. Valószínű, hogy aztán én terjesztettem elő a javaslatot. Pali megválasztása kifejezte azt a határozott nyitást a nem marxista irányzatok felé, amelyet közösen határoztunk el. Az új elnök kissé szabadkozott, mondván, hogy ez szakítást jelent a folytonossággal, holott az elnöknek ezt kellene kifejeznie. De Pali állandó látogatója volt a Körnek, gyakran láttuk ott más volt rabokkal. Persze korábban nem szólaltak föl, mert bajt hozott volna a fejükre csakúgy, mint a Petőfi Körre magára. A sztálinisták a világért sem tűrték az ilyesféle „provokációkat". Pali mellett B. Rácz Istvánt is a vezetőségbe választottuk. A régiek közül a belső „négyes" minden tagja bekerült, talán Pataki és Sánta is. Arra nem emlékszem, hogy a többiek közül ki lett még vezetőségi tag. Úgy eltűnt a fejemből, mint maga a Petőfi Kör a való életből.

Jól emlékszem viszont, hogy az újonnan választott vezetőség, amelyben tucatnyian voltunk, egy kisebb szobába ment, ahol megtartottuk az első értekezletet.

Előadtam a Kör szervezeti megalkotásának a tervét. Valahogy úgy alakult, hogy én lettem a szervezési ügyekkel megbízott felelős. Talán mert főleg én hoztam össze a gyűlést, és nekem voltak többé-kevésbé kialakult elképzeléseim a Kör működéséről.

Szükség lesz arra – mondottam –, hogy a rendszeres központi vitasorozat mellett kiépítsük egyelőre a fővárosi, de hamarosan a vidéki szervezeteket is. Minden kerületben létre kell hozni egy olyan szervezetet, mely tömöríti az ott lakó fiatal értelmiségieket, s megteremti számukra bizonyos sajátos tevékenység kereteit. Attól függően, hogy milyen értelmiségi munkahely, újság, intézet stb. van az illető kerületben. Különleges értelmiségi mozgalmat kell létrehozni, fejtettem ki, más országos szervezetekéhez hasonló fölépítésben és szervezeti gyakorlattal (választások, vezetőségek, konferenciák stb.). De ennél is fontosabb, hogy nagyon hamar útjára kell bocsátani a Petőfi Kör önálló lapját és folyóiratát, valamint létre kell hozni a kiadóját. Első kiadványaink lennének, folytattam, az eddigi viták jegyzőkönyvei.

Beszámolóm általános helyeslést keltett, kivéve talán a kiadó ügyét, amit többen hosszabb folyamatnak tartottak, s nehezményezték a Gondolat Könyvkiadó egyszerű lefoglalását is. Ezek az aggályos hangok azonban elvesztek az egész terv távlatainak, a mozgalom kibontakoztatásának általánosan meleg és helyeslő fogadtatásában. Ott helyben megkértük Gimes Miklóst, hogy vállalja el a lap szerkesztését. Márkus Pistát pedig azzal bíztuk meg, hogy gondoskodjék a folyóirat kiadásáról.

Nem sokáig tanácskoztunk. Abban egyeztünk meg, hogy az új vezetőség mihamar, esetleg másnap összeül és részletesen kidolgozza a legsürgősebb tennivalókat. Majd a közeljövőben összeülő második nagyobb gyűlés megvitatja azokat. Biztosra vettük a jövőt. Mai szemmel kissé érthetetlenül, de akkor mindent elsöpört a forradalom bizakodó és reményteljes lendülete.

Úgy emlékszem, hogy estefelé valaki elvitt kocsival néhányunkat a Szent István körút felé. Mindenfelé bizakodó és örömteli sétálókat láttunk. Hétfő reggelre a már sokfelé megkezdett munka teljes beindulását vártuk. Biztosak voltunk benne, s ez volt az egész város hangulata. Valahol a Szabadság tér táján néhány fegyveres föltartóztatott. Kiderült, hogy az új Nemzetőrség járőre igazoltatja a gyanús járműveket. Kölcsönösen örvendeztünk egymásnak. Elmondták, hogy ezentúl katonákból, munkásfiatalokból, egyetemistákból és rendőrökből összeállított járőreik biztosítják a főváros rendjét és nyugalmát. Ez újabb buzdítást adott reményeinknek. Megnyugodva, tele tervekkel és bizalommal, az óriási tettvágytól felajzottan tértem haza.

Másnap, november 4-én kora reggel heves ágyúszóra ébredtünk. A vekkeróra ötöt mutatott. Rögtön tudtam, hogy a szovjet csapatok megtámadták a fővárost. Semmi kétségem sem volt róla. Arról sem, hogy a forradalom nem sokáig tud ellenállni. Úgy éreztem, hogy szétfoszlott minden reményünk. Hitetlenkedve hallgattam a kegyetlen ágyútüzet, aminek gyors üteme és nagy robaja elárulta a támadók brutalitását és elszántságát. Moszkva mégiscsak elhatározta magát, hogy szembeköpje saját nyilatkozatait, és álnok, kétszínű módon kihasználja óriási katonai fölényét. Mégis az a halvány remény pislákolt, sőt erősödött bennem, hogy

a bizonyára nagy nemzetközi fölháborodás meggondolásra, talán visszakozásra kényszeríti. Sokkal inkább politikai megegyezésben reménykedtem, mint az eleve kudarcra ítélt katonai ellenállásban.

Bekapcsoltam a rádiót. Keserű bizonyságot adott arról, amit a heves ágyúzásból már amúgy is tudtam. A szovjet csapatok megtámadták az országot. Azután derült ki, hogy Moszkva egészen új, friss egységeket vetett be, amelyeknek nem kis hányada oroszul alig tudó ázsiai egység volt. Nem kockáztatta, hogy újólag megpróbálja pusztán az országban korábban is állomásozó, s így a magyar viszonyokat jobban ismerő csapatok bevetését. Később széltében-hosszában mesélték, hogy egyes alakulatok a Dunához érve állítólag azt hitték, hogy Szuezben vannak. Más egységek Berlinbe képzelték magukat. Mindez elárulta a szovjet fővezérség ideológiai előkészítő munkájának irányát. Nem csoda, hogy úgy szétlőtték Budapest egyes részeit, mint a német hadsereg tette a főváros ostromának idején. Míg a forradalom első szakaszában a fölkelők számos helyen barátkozni kezdtek a szovjet katonákkal, most álmodni se lehetett ilyesmiről. Elterjedt a híre, hogy a legkisebb ablaknyitásra is páncélaságyúval lőttek. A rommá lőtt utcákat járva azután senki sem kételkedett ebben.

Visszatérve november 4-ének reggelére: a baljós ágyúzás vadságát hallva és a rádió szavait figyelve nagyon rossz érzéseim támadtak. A rádió megszakította a Himnusz sugárzását, majd Nagy Imre szavait hallottam, aki megkísérelt némi lelket önteni a letört és elcsüggedt hallgatókba. Nekem mindenesetre nagy támaszt jelentett az a tudat, hogy a kormány kézbe vette a megtámadott ország ügyét. Azon kissé csodálkoztam, hogy katonai egységeink harcolnak, ismerve az erőviszonyokat. Egyébként fogalmam sem volt arról, hogy mit tegyek. Nagy Imre semmi útmutatást nem adott. A fegyveres harcot már eleve reménytelennek tartottam. Mint később kiderült, mégis csak körülbelül november 10. táján ültek el a harcok. A csodával volt határos, hogy addig ellenálltak. Nagy Imre szavai azonban némi reménysugarat villantottak föl, hogy talán mégiscsak lesz politikai megoldás. Erre mutatott az a bejelentés, hogy a kormány a helyén van.

E reményt gyengítette az a lesújtó hír, amely már aznap elterjedt a fővárosban. Az ugyanis, hogy a szovjet titkosrendőrség letartóztatta a Tökölre küldött delegációt, amely a szovjet csapatok kivonulását volt hivatva megtárgyalni. Magát a tárgyalásra készülő szovjet parancsnokságot is félrevezették! A KGB egységei durván félbeszakították a megbeszélést. A tárgyaló szovjet tábornok tiltakozása ellenére elhurcolták Erdei Ferencet és Maléter Pált, a küldöttség vezetőit, valamint az egész katonai küldöttséget. Csaknem lefejezték a magyar hadsereget, mindenesetre szétzilálták sorait. Maléter Pál frissen kinevezett vezérőrnagyot két évvel később Nagy Imrével együtt végezték ki, s a küldöttség többi tagja is hosszú börtönbüntetés után szabadult. Az egyetlen Erdei kivételével, aki valahogy átvészelte. Szertelen becsvágya miatt kacskaringós életpályát futott be: mindig magas beosztásban Rákosi idején, majd a forradalom alatt, de később Kádár rendszerében is. Nem boncolgatom ezt: mások majd megteszik – ha kedvük tartja.

Moszkva kimutatta a foga fehérét. Az ország durva legázolása lábbal tiporta saját nyilatkozatait is, szemforgató hazugsággá változtatta szavait. Ezzel ország-világ előtt meggyalázta a nemzetközi kapcsolatok legelemibb szabályait. Szulejmán szultán legalább „fekete levessel" kínálta Török Bálintékat 1541-ben. Most, több mint négy évszázaddal később, Szerov KGB-parancsnok bilincsbe verette a magyar tárgyaló feleket. A „történelmi fejlődés csúcsán álló Szovjetunió" nagyobb dicsőségére. Hruscsovékkal együtt bemocskolta mind a történelmi fejlődést, mind a Szovjetuniót.

Nekem bebizonyította, s velem együtt millióknak, hogy a világért sem menetelhetünk együtt. Szó sem lehet megbékélésről. Legföljebb egy kényszerű megállapodásról, s a tárgyalóasztalnál nem egymás mellett, hanem csak szemközt foglalhatunk helyet. Ide is csak nehéz és rögös út vezethet. Annál is inkább, mert a forradalom erői és képviselői, valamint a Szovjetunió közé beékelődött a hitelét és becsületét vesztett muszkavezetők csoportja. Tagjai nevüket adták az ország galád megszállásához. Mindenekelőtt Kádár János. Váratlan rádióbeszéde még engem is meglepett, aki pedig sohasem voltam elragadtatva tőle. Túltett minden addigi pálfordulásán. Nagy Imrét vádolta, akinek pedig egyik társa volt, hogy utat engedett az ellenforradalomnak. Azt a férfit okolta, akivel együtt hozták létre az új pártot, az MSZMP-t. Az az ember tette ezt, aki – mint említettem – alig egykét napja szinte sírva fogadkozott, hogy ő is puskát fog, ha a szovjet csapatok bemerészkednek. Szószegő cinkostársa, Münnich Ferenc is vagdalkozott a rádióban, aki éppenséggel belügyminiszter volt a Nagy Imre-kormányban. Hirtelen és teljes átállásuk a forradalom váratlan hátbadöfése volt, mert csalfa és csalárd lépésük előtt semmivel sem érzékeltették, hogy valamiben ellenezték a történteket. A legkisebb kételyt sem fejezték ki. Ellenkezőleg!

Kádár ezen a szerencsétlen, tragikus reggelen is fogadkozott, hogy megőrzi a forradalom vívmányait(?), csak éppen a fenyegető ellenforradalmat(?) állítja meg. Méghozzá a szovjet haderő segédletével! Ez olyan képtelen ellentmondás volt, amely a népet egyszeriben föltüzelte a szuronyokkal vagy pontosabban a páncélosokkal támogatott bitorlókkal szemben.

A váratlanul átállt vezető részletesen ismertette programját is a rádióban a kormány felhívásaként, amelyben több pont elismerte a munkástanácsok és a különböző forradalmi bizottságok létjogosultságát, kiállt működésük mellett. A „miniszterek" csekély számát azzal a csaló és körmönfont állítással magyarázta, hogy helyet kell biztosítani más pártok képviselőinek is. Igaz, föltűnő volt, hogy „kormányában" egyetlen lejáratott, elsővonalbeli sztálinista sem volt. A forradalom alatt elmenekült vezető sztálinisták közül egy sem jött vissza. Kádár rendszere a „sánta szamarak" osztatlan kormányának mutatkozott, ami eleve előírta számára, hogy a szovjet hadsereggel a hátában mégis betöltse az elkergetett sztálinisták szerepét.

Érdemes lenne kiadni ezt a szemforgató és ravasz, velejéig hazug szöveget,[9] csakúgy, mint az elkövetkező napok hasonlóan fondorlatos alakoskodásait. Itt le kell, hogy mondjak kétszínű és kétkulacsos bemutatkozásának elemzéséről. Azt kell megjegyeznem, hogy arról is tájékoztatott, miszerint „kormánya" kérte a

[9] A Kádár-kormány felhívását közli: A „Jelcin-dosszié". Szovjet dokumentumok 1956-ról. Szerk.: *Gál Éva–Hegedűs B. András–Litván György–Rainer M. János.* Századvég Kiadó–56-os Intézet, Budapest, 1993. 89–92. o. *(Szerk.)*

szovjet hadsereget, hogy semmisítse meg a reakciót és állítsa helyre a rendet. Csak ezt... S végül a program utolsó pontjában azt ígérte, hogy amint a rend helyreáll, a kormány megkezdi tárgyalásait a szovjet csapatok kivonásáról. Ez több mint három évtizedig tartott! Kádár persze nem tévesztette meg az embereket a nyaktörő bűvészmutatványnak beillő siralmas felhívással. A szovjet csapatok behívása miatti megvetéshez most a kötéltáncos Kádár iránti megvetés és undor vegyült.

Annál nagyobb csapás ért bennünket, legalábbis engem személyesen, amikor megtudtam, hogy Nagy Imre és társai a jugoszláv követségre menekültek. Valahogy árván maradtunk. Ez volt az első érzésem. Tudom, hogy nagyon sokan ugyanígy fogták föl a rossz hírt. Rögvest utána valamilyen méltatlankodás fogott el, hogy most hagyták magára az országot, a legnagyobb bajában. Különösen amikor megtudtam, hogy Tánczos is velük tartott, holott igazán semmi oka nem volt az ilyen menekülésre. Nem tudtam mire vélni. Az első órákban méltatlannak tartottam ezt a lépést. Máig se tudom, hogy kik szervezték ezt az együttes menekülést. Talán magától a jugoszláv követségtől indult ki, hiszen annyira összehangolt és gyors cselekvés volt, s annyira egybevágóan mindenki egyszerre a jugoszláv követségen találta magát.

Nem kevés időbe telt, amíg le tudtam vetkőzni a hirtelen föllobbanásból származó elítélő magatartást. Hiszen egyáltalán mit tehettek volna? Előbb-utóbb összeszedték volna őket. Mint ahogy Tildy és Bibó sem kerülte el sorsát. Az ilyen hősiesnek tűnő önfeláldozásnak nem volt értelme. A teljes illegalitás valószerűtlen volt. Ugyanakkor egy baráti – és nem nyugati – ország külképviselete támaszt és alapot nyújthatott egy olyan politikai megoldáshoz, amelyet Nagy Imre és legközelebbi társai kezdeményezhettek, biztosíthatta a megvalósításhoz szükséges alapot és fedezetet. Az volt zavaró, hogy a jugoszlávok – és magyar követőik – kihagyták a más párti vezetőket. Az is, hogy Nagy Imre a kormány helytállását jelentette be. Később mindinkább arról győződtem meg, hogy mindez a jugoszláv követség és kormány műve volt.

Így vagy úgy, az ország gazdátlan maradt. Hadereje lefejezve és szétzilálva, egyébként sem sokat nyomott a latban. Király Béla tábornok, valamint néhány fölkelő csoport szervező és harcoló erőfeszítései gyorsan megtörtek a szovjet hadsereg páncélfalán. A vezetés nélküli ország pedig alig tért magához a kábultságból.

Nem emlékszem pontosan, hogy mikor, de talán az ország vad lerohanásának másod- vagy harmadnapján elmentem hazulról, hogy körülnézzek a városban és híreket szerezzek. Azt is tudni akartam, hogy mit lehet tenni ebben a letiport helyzetben. Ma képtelen lennék pontosan megmondani, hogy miért és miképp kerültem a nagykörúti New York palota háztömbjéhez. Talán azért, hogy a magyar újságírás e fellegvárában szerezzek híreket és kiindulópontot, valamint társakat találjak valamilyen tevékenységhez?

Hátulról az Osvát utcáról jutottam be az Athenaeum Nyomda földszinti óriási, de üres géptermébe. A munkások sztrájkoltak, s különben is még dörögtek a fegyverek. Csak a gépterem egyik sarkában volt élénk nyüzsgés. Mintegy féltucatnyian állták körül az egyik hatalmas tördelő asztalt. Megtudtam, hogy a forradalomban született új, sokak által olvasott és becsült *Igazság* című lapot készítik. Ott ismertem meg Obersovszky Gyulát, a lap fiatal szerkesztőjét, aki svájcisapkával a fején intézkedett. (A svájcisapka kétségkívül a forradalmárok-fölkelők valóságos egyensapkája lett.) Bemutatkoztunk, s azt is megtudtam, hogy egykor ő is népi kollégista volt. Újságkészítés közben arról is beszéltek, hogy valahol máshol rendezik be szerkesztőségüket. Beszélgetés közben betoppant Nagy Sándor fiatal író, akit azért ismertem, mert néhány éve egyike volt annak a két magyar írónak, aki nagy csodálkozásra szovjet Sztálin-díjat kapott. A másik ilyen meglepetésszerű magyar Sztálin-díjas Aczél Tamás volt. Mindketten ellenzékiek lettek. Nagy Sándor most otthonosan mozgott az *Igazság* újságírói között, amiből azt vettem ki, hogy ő is közéjük tartozik. Egy frissen írt cikkel érkezett, s arról beszélgettek.

Arra gondoltam, hogy fölmegyek a közeli *Népszava* szerkesztőségbe. Lehet, hogy éppen azért, mert az otthoni nagy telefonálgatások során Bíró Andrissal is váltottam néhány szót, s innen tudtam, hogy benn lesz. Miért mentem volna oda egyébként? Andris ott dolgozott az újra szociáldemokrata pártlappá vált *Népszavánál*.[10] Csak föl kellett menni az első emeletre. Ott találtam meg. Csaknem egyedül didergett a hideg irodák egyikében. Elhívott, hogy menjünk be Horváth Zoltánhoz, aki a lap főszerkesztője volt. Régi szociáldemokrata vezető, akit Rákosiék ugyancsak bezártak néhány évre. Nemrég vette át a *Népszava* szerkesztését. Télikabátjába burkolózva ült íróasztala mögött. Csodálkoztam, hogy itt kuporog az üres szerkesztőségben. Neki nem voltak semmiféle illúziói. Elmagyarázta nekünk, hogy semmit se lehet csinálni, mert minden ellenállás hiábavaló. Ezen lehetett volna vitatkozni. Azt is bizonygatta, hogy most már a fölénk helyezett Kádár-kormánnyal kell valahogy megegyezni. Ő is azért jött az irodába, mert nem akar hiábavalóan sztrájkolni, s mert ki kell fejteni, hogy meg kell egyezni a kormánnyal. Szavait ellenszenvesnek találtam, s egyszeriben lemondtam a megnyeréséről. Még folyt a fegyveres harc, de ő már új lóra tett. Úgy tudom, hogy később Marosán oldalán talált helyet.

Hamar otthagytuk. Szavai a politikai megalkuvás jelentését kapták az utcáról betörő fegyverropogás közben. Óvatosan kinéztünk a Rákóczi útra nyíló első emeleti ablakokból. Tudtuk, hogy szovjet páncélosok állomásoznak a Nagykörút és a Rákóczi út kereszteződésében. Az egyik nagy géppisztolysorozattal pásztázta végig a Rákóczi utat a Keleti pályaudvar irányába. Tényleg nem volt most még mit tenni. Az is csoda volt, hogy miképp tudtam idáig elvergődni a messzi Pannónia utcából. És a többiek, az *Igazság* újságírói? Egyelőre le kellett tenni az összefogott és szervezett cselekvésről. Még nem ütött ennek az órája. Egyéni akciónak és akár „politikai" hetvenkedésnek pedig sem hatása, sem értelme nem volt és nem lehetett. Valahogy visszakeveredtem tehát a Pannónia utcai lakásomba.

Ebben a kusza, szétzilált helyzetben a forradalomnak nemcsak támasza, hanem egyben az egyedüli szervező és vezető ereje maga a dolgozó nép lett. Alig ült el az első napok óriási fegyverzaja, máris kiderült, hogy ki az igazi úr a házban. Mintha csak összebeszéltek volna, mintha egy láthatatlan szervezet összehangolta

[10] Az SZDP napilapja, a Népszava november 1-jétől jelent meg 4-ig. A szakszervezetek újságját november 1-jétől Népakarat néven adták ki, s 1958. február 1-jétől lett a címe ismét Népszava. *(Szerk.)*

volna döntésüket, az emberek nem mentek munkába, sztrájkoltak. A kormányzat és Kádár mindennapos rádióbeszédei ellenére a tökéletes általános politikai sztrájk uralta az egész országot. Kádár jól tudta ennek okát. Beszédeiben és nyilatkozataiban állandóan ígéretet tett, hogy a rend és béke helyreállítása nyomán megkezdi tárgyalásait a szovjet csapatok kivonulásáról. Majd... Senki sem esett ebbe az ormótlan és átlátszó csapdába. Az általános sztrájk folytatódott, sőt elhúzódott. Külön könyvet érdemelne ennek a sohasem látott és tapasztalt általános sztrájknak a megírása, amely végső mozzanataiban, a bányákban csupán januárra(!) fejeződött be. Nagy kár, hogy tudomásom szerint történészeink nem vették maguknak a fáradságot, hogy alapos elemzést és leírást nyújtsanak erről. Az is sajnálatos, hogy a mai napig se írták meg részletesen Kádár és muszkavezető társasága hasztalan erőfeszítéseit, képmutató hazudozásait és álnok ígérgetéseit, úgyszólván esdeklő könyörgéseit, hogy a munkások vegyék föl a munkát. Marosán – aki azzal hencegett, hogy ő hívta be az oroszokat – egyenesen fenyegetőzött. Mindez hiába. Az általános sztrájk tovább tartott. A szovjet tankokra ültetett „sánta szamarak" kormánya úgy lebegett hatalom, erő és befolyás nélkül a levegőben, mint Mohamed koporsója ég és föld között. Csakhogy az utóbbit megfoghatatlan isteni kegyelem tartotta, míg Kádárékat a nagyon is kézzelfogható szovjet szuronyok. Mohamed – lenn a földön – egy sziklaszilárd hitre támaszkodhatott, ám Kádár a páncélosok nélkül menthetetlenül elsüllyedt volna. Budapestre költözésük után a szovjet harckocsikkal körülvett parlamentből csak szovjet páncélosba bújva merészkedtek utcára. Az üzemeket még így is kerülték, mint ördög a tömjénfüstöt.

A munkások bejártak a gyárakba, ahol az első napok aléltsága után a munkástanácsok vezettek és igazgattak. Állt a termelés, de a tanácsok működtek. Többek között kézbe vették és megszervezték az üzemek dolgozóinak élelmiszerellátását. Maga az a tény külön fejezetet érdemelne, hogy a parasztság áldozatos segítségével megteremtették a kátyúba esett közellátást. Az a parasztság, amelyet jó néhányan a forradalom alatti tétlenséggel vádoltak, ezzel a nagyméretű élelmiszerellátással járult a forradalom ügyéhez. A forradalommal kezdődő, egészen a tél közepéig tartó hosszú hónapok alatt nem volt éhezés. Senki sem halt éhen! Így jött létre és működött a munkástanácsok és a parasztság hiteles, önszervezésen alapuló szövetsége. Az élelmiszerellátás már a forradalom első felében megmentette az országot az éhezéstől. Ám a forradalom eme második részében még inkább.

Az anyagi gondoskodáson túl a munkástanácsok legfőbb feladata politikai természetű volt. A forradalom képviseletének súlyos feladata hárult rájuk, amit fokozott a Nagy Imre-kormány teljes szétesése és hiánya. Egészen természetes módon a központi kormány helyére léptek. Helyettesítették. A tanácsok már az első félig-meddig tűzcsendes napokban kifejezték a szovjet beavatkozás elleni tiltakozásukat, és elítélték a Kádár-csoportot, amelyet megvetően, néhány tagjának a nevéből gyártott Kádár–Apró–Dögei-nek neveztek el. Kijelentették rendíthetetlen hűségüket a forradalomhoz és vívmányaihoz, s határozottan követelték a Nagy Imre-kormány helyreállítását. Azt ismerték el egyedüli, jogos hatalomnak.

Azonnal hozzáfogtak, hogy kiépítsék előbb a kerületi, majd a nagybudapesti szintű munkástanácsi hálózatot. Már november 13-án testet öltött a Nagybudapesti Központi Munkástanács kezdeti alakja, s másnap végérvényesen

létrejött. Közel egyhónapos tevékenységét a kiépülő Kádár-kormányzattal való szakadatlan harc jellemezte. December elején is csak a kormánynak a szovjet katonasággal összejátszó szokásos fondorlata folytán tudták letartóztatni tagjait. Erőszakos letörése ellenére a munkástanácsok egészen 1957. január elejéig fönntartották uralmukat és fönnhatóságukat az üzemekben.

Rendkívül jellemző az 1989 óta berendezkedett mai rendszerre, hogy – tudomásom szerint – a mai napig (2006 télutója) sem volt képes arra, hogy a munkástanácsok hősies és tanulságos harcát legalább egy könyvecske erejéig megörökítse. Pedig ez a több hónapon át működő hálózat volt a magyar forradalom legnagyobb és legeredetibb, rá legjobban jellemző alkotása.

A munkástanácsok nyomában a forradalomban született népi bizottságok, forradalmi bizottságok valamint a megújult egyéb szervezetek is folytatták működésüket. Két, egymással szemben álló rendszer létezett. Fönn a szovjet katonaságra támaszkodó, de a lakosságtól teljesen elszigetelt Kádár-csoport, lenn a tanácsaiba és bizottságaiba szerveződött nép. Valóságos, de furcsa képletű kettős hatalom jött létre. A kettő között versenyfutás fejlődött ki fokozatos kiépítésükért és megerősödésükért.

Ez az élethalálharc nyomta rá bélyegét a november 4-ét követő egyhónapos időszakra. Méltán nevezhetjük a magyar forradalom *második szakaszának*. Csak a Kádár-kormányzat fölülkerekedése nyomán, ami a Központi Munkástanács tagjainak letartóztatásában öltött testet, kezdődött a forradalom visszavonulása és folyt egyre gyengülő utóvédharca január közepéig. Aki hozzáfog a magyar forradalom módszeres és átfogó történetének megírásához – ami még mindig várat magára –, annak óhatatlanul részletesen kell foglalkoznia hallatlanul gazdag második szakaszával is. Sajnos ezúttal erről is le kell mondanom.

Csak annyit jegyzek föl, hogy már csaknem az első megdermedt napokban megkezdődött a különböző szervezetek működése. November második hetében már kialakult a Központi Munkástanács, az Írószövetség, az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság, a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága többé-kevésbé együttműködő hálózata. Más, kevésbé fontos országos jellegű szervezetek is működtek, melyekről itt nem beszélek. Mindegyik küzdött a Kádár-kormány, valamint fönntartója, a szovjet megszállás ellen, a politikai kibontakozás érdekében. Durván megfogalmazva azért harcoltak, hogy a szovjet hatóságok ne a levegőben lógó, tehetetlen kormányzatot, hanem a tanácsaiba és bizottságaiba szervezett népet ismerjék el tárgyaló félnek egy politikai megállapodáson nyugvó megegyezés érdekében.

Hangsúlyozottan ki kell emelnem, hogy a forradalmi szervezetek sajnos nem képeztek egységesen megszervezett frontot vagy hálózatot. Ki-ki a maga területén folytatta küzdelmét. A követelések teljes egységét nem közös vita és azok összeegyeztetése biztosította, hanem maga a helyzet alakította ki. Szinte természetesen következett belőle. Nem hangoltuk össze cselekvésünket sem. Kivételszámba ment, hogy december elejére kialakult egy összehangolt akció az ismert december 4-i nőtüntetés megszervezésére.

Ebben az általános helyzetben születtek meg azok a különböző tervezetek és javaslatok, melyek a politikai kibontakozást célozták a megszálló szovjet hatalommal való valamilyen megegyezés alapján. A szovjet hadsereg megszállását és je-

lenlétét olyan adottságnak tekintették, amely megkerülhetetlen. E javaslatok és tervezetek többsége eleve mellőzte, kihagyta a Kádár-kormányt, és közvetlenül a Szovjetunióhoz fordult, illetve szerzőik hozzá címezték terveiket. Könnyen lehetséges, de ma már nem vagyok benne biztos, hogy a szuezi beavatkozásban akkoriban létrejött tűzszünet hozzájárult a politikai megoldást javasló tervezetek megszületéséhez. Mindenesetre a fegyveres harc megszűnésének idejére a nemzetközi helyzetben is bekövetkezett egy érezhető enyhülés. Ebben a szélcsendben nagy lehetőségeket láttunk politikai megegyezés és kibontakozás elérésére.

Többen azzal biztattuk magunkat, hogy elvégre a Szovjetunió nem maradhat a nemzetközi tekintélyét és szavait megcáfoló, mi több, lerombolό, durva katonai lerohanás talaján. Reménykedtünk abban – aminek megvolt a lehetősége és a számottevő jogosultsága –, hogy a Szovjetunió is keresni fogja a békés politikai megegyezést. Nem maradhat az országra tankokkal erőszakolt és teljességgel elfogadhatatlan csatlós kormány fönntartója és védelmezője. Ez számára is olyan zsákutca, amelyből kiutat kell keresnie. Márcsak azért is, hogy saját hívei, a nemzetközi kommunista pártok seregestől megrendült tagjai és vezetői visszanyerjék bizalmukat iránta. Mindnyájan csalódtunk, az egész világ elképedt. A moszkvai sztálinista vezetőkben még annyi politikai érzék sem volt, hogy komolyan keresték volna a lehetséges politikai kibontakozás útját. Saját jól felfogott politikai érdekük sem láttatta be velük, hogy brutális nagyhatalmi fellépésük, az ahhoz való konok és elvakult ragaszkodás egész politikájukat és hírnevüket lejáratja.

1956-nak ebben a sötét novemberében talán senki sem akadt közülünk, aki elhitte volna, hogy a Szovjetunió megengedhet magának ilyen nagy veszéllyel és politikai veszteséggel járó magatartást. Nem süllyedhettünk le a „reálpolitika" ennyire alantas fokára. A teheráni és a jaltai egyezmények cinizmusa nem hatolhatott az akkori küzdők tudatáig. Ez csak később lett általánosan fölismert és a többség által elfogadott körülmény. Olyasmi, ami előtt azután csaknem mindenki hasra esett. Akkoriban azonban csak egy törpe kisebbség helyezkedhetett e magasan szárnyaló(?) szempont figyelembevételének a szintjére.

Persze akadtak, akik már ebben az időben is olyan „kibontakozást" kerestek, amelyben a szovjet uralkodó és nagyhatalmi helyzetet – egy kölcsönösen elfogadott társas viszony helyett – megváltozhatatlan, szinte természeti adottságnak tekintették. Olyasminek, mint a Dunát, amely természetszerűleg a Fekete-tengerbe folyik, s nem megfordítva. Nem olyannak, amelyet emberek teremtettek, s amelyet emberek módosíthatnak, még ha olyan elemi erejű társadalmi megrázkódtatás teszi is kérdésessé, mint a magyar forradalom. Akkor sem, ha alig egy éve, 1955-ben kisebb megfontolások alapján jelentősen megváltoztatták Ausztria egész állami berendezkedését és helyzetét.

Igen ám, de ott nem volt forradalom. S éppen itt volt a bökkenő. Magának a Szovjetuniónak a jellegéből és külpolitikai viszonyaiból következett, hogy be kellett avatkoznia. (Ezt az igazságot csak jóval később ismertem föl.) Méghozzá olyan vadsággal és kíméletlenséggel, ahogy tette. Különben a magyar példát rohamosan követték volna a Duna-medence többi népei. Nem Kádár és társai hívták be a szovjet hadsereget, hanem a Szovjetunió találta meg berendezkedésének s nagyhatalmi viszonyainak hűséges és alázatos kiszolgálóit. A forradalom számára viszont éppen ez volt elfogadhatatlan. Jellegéből és természetéből éppenséggel az következett, hogy ez a kibírhatatlan helyzet és viszony változzék meg. A forradalomhoz ragaszkodó, mégannyira engedékeny javaslatok és tervezetek is tehát pontosan ennek az „adottságnak" a módosítását igényelték.

Akadtak azonban olyanok, szerencsére a kisebb rész, akikre az volt a jellemző, hogy a kecskét is jól akarták lakatni, meg a káposztát is szerették volna megőrizni. Szerintük a forradalom „túlment" a „megengedett" határon. Pontosan a Varsói Szerződés fölmondásával és a semlegesség bejelentésével. Mintha a forradalmat meg lehetett volna állítani, méghozzá a sztálinista jólneveltség keretein és határain belül. Föl se tűnt nekik, hogy Kádár éppen ezt kísérelte meg. Majdhogynem azt vetették a forradalom szemére, hogy forradalom volt. Ám ehhez az elnevezéshez és jelentős vívmányaihoz viszont ragaszkodtak. Ez a tarthatatlan, ellentmondásos és felemás álláspont nem jutott túl a szóban forgó tervezetek szerkesztőinek szűk körén, s csaknem azonnal feledésbe merültek. Érdemes fölidézni őket, mert ez a fajta okoskodás taszította aztán Kádár oldalára – egy bizonyos illendő kivárás után – a forradalom állítólagos híveinek nem kis részét.

Sajnos itt sem mehetek tovább, nem bocsátkozhatom a tervezetek és javaslatok részletes elemzésébe. Még a helytálló és elfogadható elgondolások közül is csak megemlítem a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának kibontakozási javaslatát, amely pedig minden szempontból megérdemelné a részletes elemzést. Ez volt a szervezetnek – a november közepei átalakulása előtt – tudomásom szerint az egyetlen november 4. utáni állásfoglalása. Legalábbis amelynek a létrehozásában részt vettem. Utána ez az egész szervezkedés megváltozott és új nevet vett föl – Bizottság helyett Tanács –, de én már ennek előtte kiváltam belőle. Ha jól emlékszem, Kardos Laci és Márkus Pista vállalkozott a tervezet szövegének a megírására, de talán egy író (Sipos Gyula vagy Fekete Sanyi?) is besegített. Ma újra elolvasva úgy tűnik, hogy a választékos és lendületes stílus Kardos Laciék kézjegyét viseli.

Nem terjedt szélesebb körökben, mert a nagyobb és átfogóbb politikai mozgalom ennél is alkalmasabbat talált. Ugyanis ugyanakkor látott napvilágot Bibó István tervezete. Ennek nagyobb sikerét talán az is magyarázza, hogy Bibó a legutolsó Nagy Imre-kormány államminisztere volt, így nagyobb politikai súllyal és tekintéllyel rendelkezett. Azonkívül nem irodalmi, hanem a helyzetnek megfelelőbb közjogi stílusban fogant tervezete alkalmasabbnak tűnt arra, hogy elfogadásra találjon. Valószínűleg ez magyarázza, hogy különböző mozgalmak és szervezetek jelentős része a magáévá tette.

Ma már nem jut eszembe, hogy pontosan mikor és milyen körülmények között ismertem meg. De jól emlékszem legfontosabb jellegzetességeire (szövegét alkalmam volt most újra elolvasni), s arra is, hogy az akkor megindított politikai szervezkedésünk nagyjában és egészében elfogadta. Mielőtt azonban részletesebben kitérnék e szervezkedésre, összefoglalom a Bibó-féle tervezet általam legfontosabbnak tartott jegyeit.[11]

[11] Legújabb közreadását lásd: 1956. Szerk.: *Szakolcai Attila.* Nemzet és Emlékezet sorozat. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 301–304. o. *(Szerk.)*

Kiemelem, hogy Bibó már november 4-én egy nyilatkozatot fogalmazott az egész kormány nevében. Megtudtuk belőle, hogy ő a Nagy Imre-kormány utolsó, még cselekvőképes minisztere. Így komolyan vettük. Egyetértettünk vele, amikor az utóbbi hetek eseményeit olyan forradalomnak nevezte, amely a szocializmus talaján történt, és feladatának tartotta annak megőrzését. Azzal is, hogy az országot széles körű passzív ellenállásra hívta föl, amely az 1848–49-es forradalmat követő megszállás hosszú éveinek, a Bach-korszaknak az ismeretében általánosan tudott, közelálló és nemzeti tapasztalat volt. Igaz, berzenkedtünk a „passzív" jelző ellen, hiszen például a későbbi tervezetének elfogadása érdekében is cselekedni kellett.

A november 6-án keltezett hosszabb „expozé és tervezet" egyszerűen félretolta Kádár bábkormányát, s egyenesen a Szovjetuniónak címezte kibontakozási javaslatát. Olyan kölcsönös engedményeken alapuló megegyezést indítványozott, amelynek a megvalósítása több hónapra terjedő átmeneti szakaszokat foglalt magában.

Legfontosabb engedménye az volt, hogy meg sem említette a semlegességet. Ezt a kérdést egyszerűen megkerülte. Ebből a szempontból engedékenyebb volt, mint az Értelmiségi Bizottság állásfoglalása, amely ragaszkodott hozzá. Lehet, hogy Bibóé diplomatikusabb fogalmazás volt. Erről lehet vitatkozni, hiszen ő is leszögezte az ország kilépési szándékát a Varsói Szerződésből, ami pedig az egész kérdésfölvetés kulcspontja volt.

Azt húzom alá, hogy más oldalról Bibó is a szovjet csapatok fokozatos kivonását javasolta a magyar–szovjet jó viszony fönntartásának biztosításával. Belpolitikailag egy alkotmányozó gyűlés által meghatározott, a szocialista vívmányokra támaszkodó többpártrendszer megalkotását tűzte ki célul. Egyedüli törvényes hatalomként az utolsó Nagy Imre-kormányt ismerte el.

Tudtam arról, hogy a politikailag tevékeny emberek körében, kisebb-nagyobb csoportokban lázas beszélgetések folytak. Tervezgetéseket szövögettek és kibontakozást kerestek. Nem vettem részt bennük, mert legtöbbje csak afféle baráti, ismerősi körre terjedt ki. Komolytalannak tartottam őket, mert nem volt talajuk. Még akkor is, ha ilyen vagy olyan röplapot tudtak fogalmazni, vagy egy határozatot megszövegezni, csaknem minden esetben magánbeszélgetések maradtak. Úgy véltem, hogy csak az olyan, már létező szervezeteknek lehet súlyuk, mint az Írószövetség, az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság, a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága, a forradalomban született munkástanácsok, más akkori tanácsok és bizottságok. A nagy veszélyben összeverődött egyedi, elszigetelt és folytatás nélküli véleménycseréket, az ottani esetleges vezérfonalak, kalauzok és más ilyen határozmányok írásba foglalását terméketlennek találtam. A föllázadt tengert korbácsoló hiábavaló időtöltésnek, amely csak szerzőit nyugtatja meg, de semmi foganatja nincs és nem lehet. A kormány elismerése vagy el nem ismerése körül folyó országos fő vitát nem dönthetik el az ilyen köröcskék.

Az ország életére kiható hasznos állásfoglalások sorát – a helyi és üzemi tanácsokon és bizottságokon kívül –, emlékezetem szerint, az Írószövetség nyitotta meg. Röviddel ezután vagy talán ugyanakkor megjelent az ország értelmiségi szervezeteinek, képviselőinek nevezetes kiáltványa. Ennek azért volt nagy jelentősége, mert tudomásom szerint először fogalmazta meg, hogy csak a pártok révén nem lehetséges a kibontakozás. Ehhez múlhatatlanul szükséges a forradalomban született tanácsok és különböző bizottságok részvétele és működése. E nagy jelentőségű kiáltványt a kezdeményező Írószövetségen kívül az Akadémia, az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság, a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága, a Rádió, a Magyar Távirati Iroda és több más szervezet írta alá. Ezt nagymértékben helyeseltem, és segítettem a sokszorosított kiáltvány terjesztésében. Majd részt vettem a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága kibontakozási javaslatának a vitájában, amit föntebb említettem. Ezekkel az értelmiség részéről született anyagokkal, ezek sokszorosításával és terjesztésével voltam elfoglalva. De nem vettem részt a különböző, bármilyen széles körű, de mégis magánvitákban, azok írásos állásfoglalásainak a szerkesztésében.

Egyik nap estefelé, talán a november 4-ét követő vasárnap vagy hétfő lehetett, teljesen váratlan vendég állított be a lakásomra. Bemutatkozott, mint Ozman Dikić, a jugoszláv követség tanácsosa. Jól tájékozott lehetett családi viszonyaimról, mert egy-egy jókora tábla csokoládét hozott a fiaimnak. Ez meglepett, de az még jobban, hogy levelet hozott a követségre menekült Tánczostól. Gyuri közölte velem, hogy a többiek nevében ír, akik több kérdésre választ várnak a kintiektől.

Legelső kérdésük az volt, milyen az újonnan szervezett pártnak, az MSZMP-nek és különösen Kádár „kormányának" a helyzete? Elismerik-e és támogatják-e az emberek? Amennyiben nem, akkor mi a vele szembeni ellenállás megszervezésének a legjobb módja? Azaz pártkeretekben történő, pártszerű szervezkedés vagy egy szélesebb, népfront jellegű összefogásra van-e inkább szükség? Ebből szinte természetszerűleg következett az a kérdés, hogy mi legyen a kibontakozás útja? Végül: helyeseljük-e, hogy ők a jugoszláv követségen vannak, s ha nem, mit javasolunk?

A kérdések rendkívül megleptek, mert azt olvastam ki belőlük, hogy a követségre menekült magas rangú, többen miniszteri rangban tevékenykedő, általam tisztelt és becsült vezetők annyira el vannak zárva a külvilágtól, hogy fogalmuk sincs az országot érintő legelemibb tudnivalókról. Ahhoz is tájékoztatásra volt szükségük, hogy megtudják, miként vélekedik a lakosság a Kádár-féle bábkormányról. Más oldalról jó érzés volt kiérezni belőlük a volt ellenzék elmenekült vezetőinek szándékát és elszántságát a határozott és félreérthetetlen politikai föllépésre. Az is, hogy nem akartak elhamarkodottan cselekedni, hanem lehetőleg a kintiek véleményét kérték.

Ezeken töprengve alig fejeztem be a rövidke levél olvasását, amikor Dikić váratlanul, erősen rábeszélő hangnemben fordult hozzám. Itt szólnom kell arról, hogy később valahol azt olvastam, miszerint Dikić törve vagy még úgy sem beszélt magyarul. Ezt az állítást nehezen tudom megmagyarázni, mert hozzám folyékonyan, bár idegenes kiejtéssel beszélt. Talán nem is küldhettek volna másvalakit feladatának a teljesítésére. Dikić ugyanis nem volt egyszerű küldönc. Hosszan és élénken igyekezett befolyásolni, hogy vegyük rá a bentieket a Kádár-kormány elismerésére. Arra, hogy Nagy Imréék megegyezést keressenek vele, mert az ellenállásnak nincs értelme. Megértettem, hogy a követségi tanácsos nem

a saját nevében beszél, hanem a jugoszláv követség, mi több, kormánya véleményét közvetíti. Erősen rábeszélő hangon szinte kioktatott arról, hogy az országnak egy Kádár–Nagy Imre-kormány lenne a legjobb, amit a Szovjetunió is biztosan elfogadna. S ennek érdekében Nagy Imrééknek el kellene hagyniuk a követséget! Nekünk kintieknek erről kell meggyőznünk őket. Hangsúlyoznom kell tehát, hogy a jugoszlávok már ekkor azt „tanácsolták", hogy a menekültek hagyják el a követséget. Módfelett furcsának találtam ezt a javaslatot.

Hevesen elleneztem Dikić szavait, mondván, hogy Nagy Imre sohasem alkudhat meg Kádárral anélkül, hogy saját magát lejáratná. Ez egyébként is ellenkezik a felfogásával. Ezt a jugoszlávoknak is meg kell érteniük, akik jól ismerik a moszkvai nagyhatalmi politikát. A legjobb megoldás az lenne, érveltem tovább, ha menedékjogot adnának a követségen tartózkodó magyaroknak valahol Jugoszláviában. S azt is lehetővé tennék számukra, hogy ott politikai munkát végezhessenek. Meglepett, hogy Dikić élénken tiltakozott ellene. Végül hozzátettem, hogy mindez az egyéni véleményem, bár a többieké is valószínűleg ez lesz. Viszont kötelességem megkérdezni őket. Így megegyeztünk Dikić-csel, hogy néhány nap múlva eljön a válaszért.

Azonnal egy minél szélesebb összejövetel szervezéséhez fogtam. Közben állandóan ez a meglepő beszélgetés foglalkoztatott. Nem az a tény, hogy Nagy Imrééknek ilyen kérdéseik voltak, és ezzel fordultak hozzánk. Szinte kizárólag csak az, hogy a jugoszlávok elfordultak a magyar forradalomtól, és a beavatkozó Szovjetunióhoz csatlakoztak. Akkor még nem ismertük a Brioni szigetén folytatott Hruscsov–Tito-tárgyalást, s hogy Tito tudomásul vette a forradalom fegyveres leverését. Mitsem tudtam erről. A jugoszláv attaséval folytatott kurta beszélgetés lesújtó volt, s szinte elkábított. A példátlan jugoszláv pálfordulás erősen megrendített, de ekkor még nem vontam le belőle végzetes következtetést. Inkább azt, hogy a többi, bennünket magunkra hagyó szomszédos ország mellett, íme, a jugoszlávokat is meg kell győznünk igazunkról.

Telefonáltam Bohó Robinak, és megegyeztünk, hogy már másnap délután náluk tartjuk az értekezletet, s szóljon másoknak is. Ádám Gyurit is felhívtam, hogy Robi lakásán, a Fő utca 63–65-ben találkozzunk, s értesítsen másokat is. Sajnos nem sok időnk volt a szervezésre. Sietni kellett a válasszal, így másnap délután Ádámon és Bohón kívül csak Pozsár Istvánt találtam Robi tágas lakásában. Ádám közölte, hogy szólt még Gimesnek és Feketének, akik később tudnak jönni. Rájuk várakozva Ádám egy tájékoztatóféle beszámolót tartott. Abból indult ki, hogy a kegyetlen szovjet beavatkozás erősített egy jobboldalra tartó folyamatot. Ezért is föltétlenül szükséges a baloldali szervezkedés, amely valószínűleg egy Nagy Imre mögött fölsorakozó párt kialakulását fogja magával hozni. Szerinte ebbe kellene nekünk is valamilyen módon bekapcsolódnunk.

Szavaiból azt vettem ki, hogy Robival és Pozsár Pistával vagy csak ez utóbbival már az előző napok valamelyikén beszéltek egy ilyen eshetőségről. Vegyes érzelmekkel hallgattam, mert erős fenntartásaim voltak mindennemű párt szervezésével szemben. Akkor már egy Nagy Imre-féle, azaz Kádárék nélküli párttól is idegenkedtem. Vitát nem indítottunk, mert még be sem fejezte magyarázatait, amikor Gimesék megérkeztek. Örömünkre Herpai Sanyit is magukkal hozták.

Azt hiszem, heten ültük körül a nagyobbacska asztalt: Ádám, Bohó, Pozsár, Gimes, Fekete, Herpai és én. Ádám nyitotta meg a beszélgetést, és hangsúlyozta annak különös fontosságát. Sajnálkozott, hogy az idő rövidsége miatt nem tudtuk elérni, hogy mások is megjelenhessenek. Utána nekem adta át a szót. Nagyon rövid bevezető után fölolvastam a Tánczostól kapott levelet, amelyhez hozzáfűztem vitámat Dikić-csel, majd Ádám Gyuri megnyitotta a vitát.

Legelőször ő szólt hozzá. Abból indult ki, hogy az óriási nemzetközi fölháborodás és nyomás eredményeképpen a Szovjetunió nagyon valószínűleg kénytelen lesz visszakozni. Ebben valamennyien bizakodtunk, s szavai hozzájárultak ehhez, mert széles körű nyelvtudása és a külföldi tudósítókkal való szinte naponkénti érintkezése, külpolitikai tájékozottsága különösen alkalmassá tette, hogy ilyen megállapítást tegyen. Azt a kijelentését, hogy a Kádár-kormány már csak a belpolitikai helyzete miatt sem erősödhet meg, mindnyájan jól éreztük, láttuk, és tapasztaltuk. Ilyen helyzetben, folytatta, szinte magától értetődik annak lehetősége, hogy rövid időn belül lesz egy Nagy Imre-féle párt. Részt veszünk-e ebben, vagy egyáltalán mi a teendő? – tette föl a kérdést. A kialakult vitában mindnyájan fölszólaltunk.

A vita, amely erősen kapcsolódott a Nagy Imréék által fölvetett kérdésekhez, tulajdonképpen az azokra adott választ tartalmazta. Ugyanakkor mindnyájan tudtuk, hogy a válasz valamennyiünket személyesen érint, sőt kötelez az elhatározott cselekvésre. Nem úgy vitattuk, mint egy rajtunk kívülálló, semleges választ, hanem a mi válaszunkat arra, hogy mit tegyünk és hogyan.

Hamar leegyszerűsödött a kérdés: pártot vagy más szervezetet? Merthogy most tenni kellett valamit – és végre lehetett is –, méghozzá a követségre menekültekkel együtt, az ő oldalukon, bizonyos értelemben a vezetésükkel. Ez egy pillanatra sem volt kétséges előttünk. Bohó és Pozsár amellett érvelt, hogy a baloldal sajátos érdekeinek megfelelő, pártszerű szervezkedést kell megkezdenünk. Sőt egy nevet is javasoltak, mondván, hogy ott a helyszínen hozzuk létre a Magyar Szocialista Szövetség szervezetét. Úgy vettem ki, hogy Ádám is hajlott erre. Gimes, szokása szerint, szenvedélyesen kikelt egy pártszerű szervezet létrehozásával szemben. Magam is így szóltam hozzá, bár rokonszenvesnek találtam a javaslatot. Azt hiszem, Fekete Sanyi is hasonlóan. A Dikić-csel szemben használt érveimnek megfelelően Gimessel együtt én is kapálóztam egy új párt ellen. Kádár lejáratta az MSZMP-t, tehát mindenképpen egy másik szervezetre volt szükség. De semmiképpen sem egy pártra, amely erősen leszűkítené a szervezkedés körét, és csak nagyon kicsiny réteget érintene. Még a korábbi ellenzéknek is csupán a kisebbik részét. Márpedig – így érveltünk – nekünk egy széles, népfront jellegű szervezkedést kell megindítanunk, ez az, amire lehetőség is van. S valóban, ez jobban megfelelt a forradalmi ellenállás érdekeinek, és annak, hogy az emberek minél nagyobb számban csatlakozhassanak hozzá. Nemcsak közvetlenül a mi sorainkból, hanem a forradalomban érdekelt és a szocialista vívmányokat elfogadó többi pártból is. Ezt az egyetemesebb álláspontot fogalmazták meg a már működő különböző csoportok, ez tükrözte valójában a forradalom törekvéseit.

Végül egyértelműen, ellenvetés nélkül arra az elhatározásra jutottunk, hogy egy ilyen szervezetet teremtünk. Biztosan Gimes javasolta a nevét, amelyet egy-

hangúlag elfogadtunk: *Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom*. Kisebb vita folyt arról, hogy benne legyen-e a „szocialista" jelző, de ezt mihamar elvetettük.

Amikor közös elhatározással lemondtunk egy párt megteremtésének a gondolatáról, minden különösebb ellenvetés nélkül jutottunk arra a mindnyájunk által szinte magától értetődő következtetésre, hogy amennyiben a szervezet nem lehet párt, akkor még kevésbé lehet csak szakmai vagy testületi összefogás, mint az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság, a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága és a többi. Fölismertük, hogy ennél többre van szükség. Nyilvánvalónak találtuk, hogy a mi mozgalmunknak magasabb fokú politikai szervezkedésnek kell lennie. Olyannak, amely a különböző szervezetek és csoportok képviselőit is magába foglalná, de valamennyi szervezet és párt fölé emelkedne. Azok összefogásával és rugalmas irányításával egy demokratikusan működő népfrontot valósítana meg.

Nem mondtuk ki, még álmunkban sem gondoltunk rá, de valahogy ez az egész elgondolás és gyakorlat egy kormányzó testületre, bizonyos fajta kormányra vallott, amely a követségre menekült Nagy Imréék helyén politikai mozgató ereje lehetne a széles nemzeti ellenállásnak. Persze egyáltalán nem voltak ilyen magasra törő gondolataink. Magam is csupán utólagosan fedeztem föl, hogy mindez kimondatlanul benne rejlett az egész vállalkozásban, annak a jellegében és törekvéseiben. Hiszen jól érthetően megfogalmaztuk, hogy a Mozgalomnak a legkülönbözőbb szervezetek és a volt koalíciós pártok képviselőiből kell tagjait toboroznia. Tudomásunk volt arról, hogy a szociáldemokraták Justus Pál vezetésével, a kisgazdapárti Tildy Zoltán, Pártay Tivadar és mások, a volt ellenzékiek egy részével együtt, de külön is, cselekvően keresték a kibontakozást. Ez azonban csak egyedi akciókra korlátozódott, s szó sem volt szélesebb szervezkedésről.

Nem mélyedtünk el mindennek az elemzésében vagy megvitatásában, így az általánosan vett közös alapon valamennyiünknek megvolt a saját elgondolása a mi mozgalmunkról. Ádám Gyuri Bohó Robival és Pozsár Pistával talán arra gondolt, hogy a zátonyra került szocialista mozgalmat fönntartsák, s mintegy a jövő számára megőrizzék a tennivalók vállalásával és végrehajtásával. Gimes sokkal radikálisabb volt. Ő már magát a szocializmust is rendkívül egyénileg fogta föl. Sokkal inkább egy hibát hibára halmozó idillikus légvárnak, mintsem egy életképes és valóban hatóképes politikai gyakorlatnak. Ezt a véleményt mintha az állandóan vele együtt járó Fekete Sanyi sem osztotta volna, aki egyébként elég csöndes volt a vitákban. Akkoriban gondolkozhatott a később írott elemzésén a forradalomról.

Határozottan arra gondoltam, hogy működő politikai gócot kell teremtenünk az ellenállás összehangolására, befolyásolására. Annál inkább, mert Tánczos levele arról győzött meg, hogy a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalommal közvetítő kapcsot, hidat kell teremtenünk a cselekvéstől megfosztott s a követségre menekült politikusok, valamint az ellenállás között. Arra a szerepre szántam, hogy ezzel a kétoldalú kapcsolatával pótolja a hiányzó politikai irányítást, s Nagy Imrének mintegy a helytartójaként működjön. Nem valami akaratlan bábként, hanem önállóan, a maga uraként.

Mindez persze valamennyiünk fejében motoszkált, mert közösen alkottuk meg válaszunkat Tánczos levelére. De sok mindenben vártunk végleges álláspontunk kialakításával addig, amíg Nagy Imrééktől meg nem érkezik valamiféle megerősítése mindannak, amit döntöttünk. Ez persze egy pillanatig se tartott vissza bennünket határozataink meghozatalától, de kutyakötelességünknek éreztük, hogy figyelembe vegyük a követségiek sajátos helyzetét és bizonyos mérvű kiszolgáltatottságát, akadályoztatását.

Mindennek megfelelően elsőrendű kötelességünknek éreztük, hogy széles kapcsolatokat teremtsünk és újabb tagokat szerezzünk. Gimes tájékoztatott bennünket először arról, hogy a munkástanácsok küldöttei gyűlést tartanak, ahol minden bizonnyal meg fogják teremteni a budapesti központi munkástanácsot. Ő szorgalmazta leginkább, hogy legközvetlenebb szövetségesünk éppen ez a szerveződő központi munkástanács legyen. Tudatta, hogy szándékában van elmenni gyűlésükre, ahol majd fölszólal újonnan létrehozott mozgalmunk nevében. Itt rögtön közlöm, hogy sajnos nem jutott el a Nagybudapesti Központi Munkástanács ülésére. Az okokat nem ismerem.

Ádám Gyuri feladata lett, hogy az értelmiségiek körében, a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságából toborozzon új tagokat. Különösen Kardos Lacit, Márkus Pistát és Markos Györgyöt emlegettük. De valamennyiünknek új, bevonandó tagok felé kellett néznünk az Írószövetség, a Petőfi Kör és az Újságírószövetség berkeiben. A Jónás Palival való kapcsolatom, s általa a volt recskiek felé nyíló út lehetővé tette, hogy én legyek a felelőse a volt koalíciós pártok fiatalabb vezetőivel való összeköttetésnek és bevonásuknak.

A Mozgalmat olyan illegálisan működő szervezetnek szántuk, amely a háttérből befolyásolná a legálisan működő szervezeteket. Ennek legfőbb eszközeként egy sokszorosított hetilapot láttunk. Rögvest elhatároztuk a kiadását. Úgy tűnt, hogy Gimes már egy ilyen létező új kiadványt ajánlott. Ő javasolta a címét is, amit elfogadtunk. Így született az *Október Huszonharmadika*. Miklóst bíztuk meg a szerkesztésével, Fekete Sanyival együtt kellett hétről hétre biztosítaniuk megjelenését. Annál is inkább emellett voltunk, mert a Petőfi Kör újjászervezése idején, november 3-án is Gimest bíztuk meg a Kör leendő lapjának szerkesztésével. Megkértük őket, hogy az ülést követő napokban hozzák ki a lapot, amelyben közöljék legfontosabb elgondolásainkat. Ezeket nagyjában és egészében Bibó nyilatkozata, az Értelmiség Bizottságának álláspontja valamint a vitánkban kifejtett elképzelésünk foglalta össze.

A lap sokszorosítását és terjesztését Bohó Robi és Pozsár Pista vállalta. Őket bíztuk meg az illegális szervezkedés feladataival és általában az anyagi természetű tennivalók ellátásával.

Én még azt a feladatot is kaptam, hogy dolgozzam ki a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom politikai platformját, amelyet majd a különböző szervezeteknek fogunk javasolni, hogy ezen az alapon elfogadhassák a Mozgalmat mint összefogó, a politikai kérdéseket és javaslatokat összehangoló szervezetet. Mindjárt megjegyzem, hogy bár papírra vetettem néhány gondolatot, az anyag végleges megírása előtt arra vártam, hogy megkapjuk Nagy Imréék válaszát. Ez azonban sohasem érkezett meg. Ennek következtében, de más okok miatt is, voltaképpen meg sem tudtam kezdeni a szöveg megírását.

Az értekezlet egészen a késő estébe nyúlt. A kijárási tilalom miatt valamenynyien Robi lakásán aludtunk, csak úgy hevenyészve, ki ahol tudott. Úgy emlék-

szem, hogy itt történt Herpai Sanyi visszakozása. Lefekvés előtt elmondta, hogy az illegális szervezkedést nem tudja vállalni. Nem helyesli, mert jelenleg minden erőt a legális tennivalókra kell összpontosítani. Nem tudna ellátni egy fölöslegesnek tűnő, s ráadásul veszedelmes feladatot. Egyetért ugyan vele, de többé nem jön el a gyűléseinkre. Megmarad a Mozgalmat kívülről támogatók körében, elvégzi azokat a feladatokat, amelyeket esetleg rábízunk. Valamennyien tudomásul vettük Sanyi elhatározását.

Nem tudom már, hogy azután hányszor gyűltünk össze az én részvételemmel. Talán még kétszer, de az értekezletek összemosódtak emlékeimben. Azt tudom, hogy a második összejövetel előtt én főleg a Nagy Imrééknek adandó válasz megszövegezésével küszködtem. Végül lemondtam egy hosszú, mind az értékeléseket, mind a híreket magában foglaló levél megírásáról. Valósággal távirati stílusban összegeztem álláspontunkat és rövid válaszainkat. Azzal a közös kívánságunkkal fejeztem be, hogy igyekezzenek olyan menedékjogot kivívni Jugoszláviában, amely biztosítaná politikai cselekvésüket. Azután vártam Dikićre, akinek átadtam válaszunkat azzal, hogy mielőbbi viszontválaszt várunk. Az a balga illúzióm volt – de talán mindnyájunknak –, hogy majd ő, a követség tanácsosa afféle közvetítő, a politikai hírvivő szerepét töltheti be közöttünk. Ez a hiedelem is csak az akkori napok lázas összevisszaságának folyománya lehetett.

Nem vállalkozhatom arra, hogy egy történészhez illő részletes képet fessek az akkori napokról. Azt mégis megemlítem, hogy hamar elterjedt a szovjet katonák emberrabló tevékenységének a híre. Úton-útfélen azt rebesgették, hogy a szovjet hadsereg teherautói összeszedik a járókelőket és Szibériába deportálják őket. Mindnyájan tartottunk ettől, s az utcákon nagy ívben elkerültük a teherautókat. Ha másképp nem lehetett, beugrottunk a legközelebbi kapualjba. Ez a pszichózis nagymértékben csökkentette a már amúgy is csak a gyalogosforgalomra szűkített közlekedést. Leginkább ismét a telefonra szorítkoztunk. Elmaradtak a budapesti presszókban és kávéházakban kibontakozó, mindig olyan híres-nevezetes társalgások és tárgyalások, szópárbajok és csatározások. Magánlakásokba szorultunk. A nagyobb összejövetelekre volt hely és lehetőség a különböző szervezetek és küzületek termeiben. Ezek még egy ideig a forradalom és szerveinek a birtokában maradtak. Az újonnan szervezett „pufajkások" (fegyveres biztonsági, karhatalmi szervek) még nem erősödtek meg annyira, hogy spiclijeiket mindenüvé el tudták volna küldeni. Saját soraik is alighogy éledeztek. A hatalom pedig szervezetlen volt.

Lassan jutottam el az Üllői útra. Jónás Palinak telefonáltam, aki meghívott egy értekezletükre Sztáray Zoltán lakására. Ő az Üllői úti klinikával szemben, a Kinizsi és aKöztelek utca közötti részen lakott. A nagyobbacska konyhában zsúfolódtunk össze mintegy tucatnyian.

Ott ismerkedtem meg a társasággal, bár láttam már némelyiküket a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságában vagy Dudás körül. Jónás Pali bemutatott, s ők is valamennyien elmondták a nevüket. A házigazda Sztárayt jól megjegyeztem, mert fiatal kora ellenére teljesen ősz hajú volt. Azonkívül ő elnökölt, s ez nem csak a házigazdai tiszte miatt történt így. Bizonyos tekintélye volt megfontolt, elemző és józan szavainak.

Rajta kívül a volt szociáldemokrata ifjúsági vezető Egri Györgyöt és társát, Gábori Györgyöt ismertem föl. Mindketten Dudás körül szorgoskodtak az Értelmiség Forradalmi Bizottságában folytatott vita és a Nagy Imrével való tárgyalás idején. De már a recski fogságuk előtt is láttam őket. Egri a szociáldemokrata ifjúsági szervezetet vezette annak titkára, Bölcsföldi Andor mellett. Gábori pedig a szociáldemokrata egyetemi kollégiumi szervezetnek, a Dokosznak volt a vezetője. Ezzel a Dokosszal népi kollégista koromban komolyan összerúgtuk a patkót.

A kisgazdapárt ifjúsági mozgalmának volt vezetőjét, B. Rácz Istvánt már jobban ismertem, a Petőfi Kör újjászervezése idején, november 3-án őt is beválasztottuk a vezetőségbe. Már előzőleg is az Értelmiség Forradalmi Bizottsága körül serénykedett.

Közöltem a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom megalakulásának tényét, ismertettem kialakított állásfoglalásunkat és programunkat. Meghívtam őket a részvételre, sőt tevékenyebb részvételre, mint az Értelmiség Forradalmi Bizottságában. Valóságos hangzavar támadt, s szinte egymás szavába vágva tiltakoztak. Sztáray lecsillapította őket, majd sorjában fölszólaltak és elutasították a részvételt. Mi több, bennünket is óva intettek egy illegális szervezetnek még a gondolatától is.

Módomban volt jobban figyelni rájuk, de akkori emlékeim már teljesen összekeveredtek bennem a későbbiekkel. A második összejövetelen, vagy még később, az emigrációban alkalmunk volt többször találkozni és beszélgetni. Például nem tudom bizonyosan, hogy Kiss Sándor, aki nyilvánvalón a csoport elismert vezető egyénisége volt, részt vett-e a vitán, vagy már előbb eltávozott az országból. Ám az a tény, hogy most Sztáray volt az értekezlet vezéralakja, azt sugallja, hogy Kiss már nem volt az országban. Valamennyien azzal érveltek, hogy itt rövidesen csak letartóztatás vár rájuk. Ők mindnyájan elhatározták, hogy külföldre mennek, és csupán azért jönnek össze időnként, hogy ennek módjait és részleteit megbeszéljék.

Engem is arra unszoltak, hogy hagyjunk föl a hiábavaló illegális politikai tevékenységgel, s menjünk el az országból. Azt hiszem, Nyeste Zoltán fejtegette a legnyomósabb érvekkel alátámasztva, hogy november 4. véglegesen lezárta a forradalmat. Nyestét is többé-kevésbé ismertem, 1948-ban láttam egyszer-kétszer, mert a Magyar Kollégiumi Egyesület, a Make, a kisgazdapárthoz tartozó kollégiumi szervezkedés Tessedik Sámuel Kollégiumának volt a vezetője, s a Make egyik főalakja. Abod László, a Make tulajdonképpeni vezetője nem volt ott a vitán. Később letartóztatták, ugyanúgy, mint Göncz Árpádot, aki szintén hiányzott erről a vitáról, pedig mindketten ehhez a körhöz tartoztak. A szintén e társasághoz tartozó Faludy György, Villon kiváló fordítója már az előző napokban eltávozott az országból.

Többen említették, hogy a maguk részéről már megkezdték az emigrálás előkészítését. Kettesével-hármasával szervezték a menekülést a nyugati határon át. Lemondtak a politikai ténykedésről, sőt veszélyes illúziónak nevezték Tildy és Pártay próbálkozásait. Úgy hiszem, hogy ekkor már Egri és Gábori is bírálta Justus további kísérleteit, amelyek szerintük minden bizonnyal börtönbe vezetnek. Márpedig ők mindahányan indulatosan elutasították az újabb kényszermunkatábort. „Recsk egyszer is elég volt, sőt túl sok!" – kiabálták magukból kikelve.

Elrettentő példaként azt az új, teljesen friss hírt beszélték meg izgatottan, hogy az alig néhány nappal előbb eltávozott egyik társukat, Zimányi Tibort elfogták a határ lezárására érkezett szovjet katonai egységek. Néhányan tudni vélték, hogy már át is adták a magyar „pufajkásoknak". Szinte rettegve emlegették, hogy sajnos semmit se lehetett tenni az érdekében. Egyik kapcsolatuk se tudott közbelépni. Ez az eset azonban egyiküket sem bátortalanította el. Sőt arra a következtetésre jutottak, s engem is arra buzdítottak, hogy addig kell elmenni, amíg lehet, amíg remény van arra, hogy nem zárják le légmentesen a határt. Egyes hírek szerint Zimányinak nem volt szerencséje, de még van lehetőség, hogy a határzáró páncélosok között kijussunk.

Megállapodtunk egy újabb megbeszélés időpontjában, amikor majd részletesen megszervezzük az egymás utáni menekülés sorrendjét és mikéntjét. Addig valamennyien meg kell próbáljuk, hogy hivatalos írásokat és/vagy megfelelő menekülési alkalmatosságot (teherautó) szerezzünk.

Nem voltam meggyőződve arról, hogy nekem is el kell mennem. Nem tudtak meggyőzni, bár úgy éreztem, hogy igen sok érvük telibe talált. Annál inkább hatottak rám, mert magam is hajlottam arra, hogy hitelt adjak szavaiknak. Úgy véltem, hogy a Szovjetunió nemigen fog visszakozni, ha már olyan súlyos, a saját szavait és tekintélyét romba döntő lépésre szánta rá magát, mint a november 4-i kegyetlen leigázás. Mégis reménykedtem, hogy a példátlan nemzetközi fölháborodás, és vele együtt a mi politikai szervezkedésünk-ellenállásunk meggondolásra és politikai tárgyalásokra készteti. Azután meg kockázatos vállalkozásnak tartottam, hogy családostól, két kisfiammal a karjainkban nekivágjunk a világnak, s mindenekelőtt a lövöldözéssel fenyegető határnak. Az elején csak azt döntöttem el, hogy ha nem is megyek el, tőlem telhetőleg segítek a recskieknek a menekülésben.

Megjelent az *Október Huszonharmadika*, amelyet nemcsak érdeklődve, hanem valóságos családias bensőséggel olvastunk. Bizonyos csalódással is. Az elkövetkező ülésen, talán a második vagy harmadik volt (elég gyakran összejöttünk), üdvözöltük a gyors megjelenést biztosító Gimes Miklóst és Fekete Sanyit, de erősen bíráltuk is őket. Főleg azért, mert a lapban közölt politikai álláspont, valami tízparancsolat-féle, nem egyezett azzal, amit elhatároztunk. Hangvétele túlságosan szélsőséges volt. A kibontakozás helyett valahogy az ellentétekre fektette a hangsúlyt. Úgy véltük, hogy fölöslegesen kiélezte a már amúgy is éles ellentéteket. Mi mérsékeltebb álláspontot foglaltunk el.

Azonkívül mintegy végleges felfogást tükrözött, holott mi még vártuk a bentieket, azaz a jugoszláv követségen tartózkodók véleményét. Az egész lapot valahogy alacsony színvonalúnak tartottuk, mert a kibontakozás reménye helyett szinte szidalmazó hangot ütött meg. Szerintünk alatta maradt Bibó tervezetének és az Értelmiség Bizottsága kibontakozási javaslatának. Mi több, eléggé otromba, vásosszerte ismert vicceket közölt, ami lerontotta a lap komolyságát. Az az ízléstelen és durva vicc, hogy „olcsóbb lett a pesti lángos, le van sz...a Kádár János", és az ehhez hasonlók rontották a lap minőségét, hangjának oldottabbá tétele helyett.

Gimes nem vette jó néven a bírálatokat. Nem azért, mintha általában elutasította volna a bíráló szavakat, hanem mert politikailag ellenezte a fölfogásunkat.

„Ne bolsevistáskodjatok!" – utasította vissza nézeteinket, jelezve ezzel, hogy a Mozgalom ne akarja a sztálinistákhoz hasonlóan mindenben előírni a lap tartalmát és hangvételét. Mi hadakoztunk az alacsony színvonal és az olcsó viccek ellen, de Miklós azzal vágott vissza, hogy nem az elit számára készül a lap, hanem a népnek. Nem tudtunk megegyezni.

Annál kevésbé, mert Gimes Miklós egész lényét én ebben a szenvedélyesen hajthatatlan mivoltában ismertem meg. Itt a Mozgalomban kerültem vele először közelebbi kapcsolatba, s beállítottsága, véleménye összhangban volt azzal a szenvedélyességgel, amelyet a lap is tükrözött. Egyszer elmesélte, hogy telefonon fölhívta Kádárt, s mi azon csodálkoztunk, hogy – szerintem fölöslegesen – összevissza mindennek lehordta, s akinek, úgymond, alaposan „beolvasott". Ilyesminek semmi értelmét nem láttam. Rendkívül éleseszűen elemezte a politikai és társadalmi helyzetet, de föllépését és véleményét is gyakran ezek a szélsőséges érzelmek befolyásolták. Nem volt hajlandó engedményekre. Nem a kormánynak tett engedményre gondolok. Ilyesmiről szó sem volt, hanem a valóságos helyzet elismeréséből fakadó engedményekre. Hiányzott belőle a rugalmasság. Mereven kitartott szélsőséges álláspontja mellett, mintha már nem egy teljesen megváltozott világ vette volna körül.

Mindezzel együtt ő már szinte túljutott a szocializmuson, valamilyen tökéletes demokrácia híveként. Úgy tűnt, hogy a szocializmushoz már csak érzelmi szálak és belátás fűzik. Ugyanakkor ő volt, aki először hívta föl figyelmünket a munkástanácsok jelentőségére, és szorgalmazta a megszülető Központi Munkástanáccsal való elsődleges együttműködést. Rendkívül türelmetlenül szemlélte a környező világot, a szerinte lassan kialakuló ellenállást. Igaz, a vitákban ez nem volt rá jellemző. Mindenkinek a véleményét végighallgatta, s talán ez is arra sarkallta, hogy mindenüvé eljárjon, vitatkozzon és szervezzen. Ám nyílt szenvedélyessége, türelmetlen végletessége sokakat elijesztett ebben a már politikai megoldást kereső világban.

Fölizgatott lelkiállapotában Miklósnál is fölismertem azt a nemes, de eltúlzott igényt, hogy ő is bűnhődjön a sztálinisták bűneiért. Szinte magára vállalta azokat. Fölfokozott tettvágyában és fáradhatatlan tevékenységében, de engedmények iránti hajthatatlanságában is látható volt ez a vezeklési szándék. Ebben nem volt egyedül, de sajnos ő volt a legkövetkezetesebb. Sohasem tudtam megszabadulni attól a gyötrő érzéstől, hogy mártíromságával tudatosan áldozta föl életét az általa szentté emelt forradalom oltárán.

Mellette Fekete Sanyi alig vett részt a vitákban, bár mérsékelni igyekezett Gimes végletes és szertelen kifakadásait. Ádám Gyuri olyan volt, mint amilyennek már bemutattam. Csöndesen és szerényen igazgatta vitáinkat és egyéb tevékenységünket. Mindenfajta politikai kitörés vagy ellaposodás, föllobbanás és föltűnési viszketegség, avagy reményvesztett letörés helyett. Okosan, mint egy hű sáfár, próbált gazdálkodni a rábízott javakkal. Bölcs Salamon módjára hozott ítéletet a fölmerült nézeteltérésekben. A legtöbbször sikerrel. Nem érte el Miklós magasan szárnyaló fejtegetéseinek a szintjét, de nem esett túlzásokba sem. Vagy olyan gondterhelt fölfogásba sem, amely fékezte, vagy hátráltatta volna a cselekvésben, mint Herpai Sanyit, akit erős borúlátása az illegális Mozgalom határára

sodort. Tisztelet illeti azért, hogy ennek ellenére az elvállalt s bizony kockázatos feladatát becsülettel ellátta.

Bohó Robit már jól ismeri az olvasó a Petőfi Kör története során bemutatott tevékenysége alapján. Új szerepe összhangban állt a régebbi Robi erényeivel. Oroszlánrésze volt mostani szervezetünk egész életében. Nemcsak azzal, hogy lakást adott neki, vagy vállalta és ellátta annak minden anyagi természetű feladatát: mintegy a Mozgalom összetartó szervezője, a kovácsa volt. Nem tudtuk elérni, hogy a megteremtett Mozgalom valóságos szervezetté váljék. Nos, Robi volt a szervezet – egymagában. Pontosabban: Pozsár Pistával együtt és a neki segédkező társaival. Robi vitáinkban az egyik legaktívabb és legtalálékonyabb szereplő volt, miközben a Mozgalomnak a szocializmushoz ragaszkodó radikális részét képviselte, Pozsárral együtt.

Pozsárt kevésbé ismertem. Nemcsak azért, mert a nálam fiatalabb nemzedékhez tartozott, s így a forradalom előtt nem akadt közös dolgunk. Azért sem, mert a bölcsészkaron működő Egyetemi Forradalmi Diákbizottság vezetőjeként szinte állandóan az egyetemen tartózkodott, s szervezte az egyetemisták küzdelmeit. Egyébként magam is ott láttam először a forradalom napjaiban, majd a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságában, bár ott is csak ritkán. Most alkalmam volt kissé közelebbről megismerni. Igaz, most is csak az értekezleteken láttam. Óvatos és körültekintő fölszólalásaiból nem hiányzott a fiatalos lendület, sem a mélységesen szocialista felfogás. Robi oldalán néhányszor összerúgta a patkót Gimessel, aki a szocializmust már meghaladni vélte. Jómagam Ádámnak segédkeztem az élessé vált ellentétek elsimításában. Pozsár elkötelezett szocialista maradt, s ugyanilyen hajthatatlan forradalmár. Vezetése alatt a bölcsészkari fegyveres zászlóalj alaposan kivette részét a harcokból. A forradalom nehéz és súlyos második szakaszában az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság erős oszlopa volt az ellenállásnak és hátvédje az ellenállási szervezkedéseknek. Mindez döntően az ő műve volt.

Bohó Robi és Pozsár Pista vállalták és hajtották végre a lap igen nehéz és fáradságos technikai elkészítésének és terjesztésének bonyodalmas feladatát. Kettejük ilyen természetű ténykedéséről mi, többiek keveset tudtunk, az illegális szervezkedés szabályainak megfelelően. Annyit mégis megtudtam, főleg Robitól, hogy a lap egyik részét Pozsár Pistáék állították elő a bölcsészkaron, a másik részét pedig Bohó Robiék a Robi lakásával szinte szomszédos Népművelési Minisztériumban.

Összesen mintegy 100-150 példányban készült. Az akkori súlyos viszonyokat kell számításba venni annak megértéséhez, hogy e látszólag szinte nevetségesen alacsony példányszám előállítása is milyen nagy erőfeszítésbe került. A technikai nehézségeket leküzdő verítékbe, a rajtaütéses letartóztatástól való állandó félelem okozta idegfeszültségbe, gyötrelmes izgatottságba. Az egyetemen és a Népművelési Minisztériumban így elkészült oldalakat Bohó Robiék lakására vitték. Ott Robi vezényletével állították össze és fűzték egybe az újságokat Robi és társai, valamint több, áldozatos munkával segítő házlakó. A forradalom szele megérintette őket, még a visszavonulás védekező harcában is.

Egyszer Robi bizalmasan közölte velem, hogy sikerült szert tenni egy rádióadóra. A részletekről ezúttal sem beszéltünk. Csupán abban állapodtunk meg, hogy szervezőmunkájának előrehaladtával egyik értekezletünk napirendjére tűzeti a rádióadó munkába állítását. Sohasem került rá sor.

Szervezkedésünk határozottan elkötelezte magát a Bibó tervezetének és az Értelmiség Forradalmi Bizottsága elgondolásának egybevetéséből keletkezett kibontakozási javaslat mellett. Ennek jelentős részét tette ki, hogy számba vettük a szovjet katonai egységek fokozatos kivonulása utáni helyzetet. Az így keletkezett űrt természetesen magyar fegyveres erők foglalták volna el. De figyelembe kellett venni azt az átmeneti időt, amely a szovjet csapatok kivonulása és a magyar egységek fokozatos kiépülése és térnyerése között nyilvánvalóan eltelt volna. Erre az átmeneti időre a forradalom fegyveres erőit kellett volna mozgósítani, hogy ideiglenesen pótolják a „hivatalos" katonai erők hiányát. Ebben kívántunk segédkezni az általunk is megteremtendő és mozgósítandó csapatok révén. Ennek az intézésével is Bohó Robit bíztuk meg, akinek a „kívülre" került Herpai Sándor segédkezett rendőrségi és alig megszűnt nemzetőrségi kapcsolatai révén. Pozsár magától értetődően illeszkedett ebbe maradék egyetemista fegyvereseivel. Mi többiek, szem előtt tartva az illegalitás követelményeit, nem avatkoztunk ebbe, nem fürkésztük e kényes feladat részleteit.

Egy alkalommal Robi összehozott Sziklai Imrével, Sziszivel, akit az olvasó már ismer a Petőfi Kör körül végzett munkájából. Szigorúan illegális megbízása miatt Sziszi általában messze elkerülte a Mozgalmat és annak környékét. Az a nagy felelősséggel járó titkos munka volt a feladata, hogy a Mozgalom számára gyűjtse össze és tárolja a fegyvereket. Ő volt szervezetünk illegális fegyverraktárának illegális vezetője. Nem kérdeztem tőle, hogy mennyi és milyen fegyverünk van, ő meg nem mondta. Ez benne volt a regulában. Azt se tudom, hogy a későbbiekben mi lett az összegyűjtött fegyverekkel. Sziszi aztán az emigrációba került, majd önkéntesen hazatért, Kádár börtönébe, végül ismét az emigráció lett a sorsa, ott érte utol a halál.

Robi másik fegyveres megbízottja Szirmai Ottó volt. Ő a Tűzoltó utcai fegyveres csoport Angyal István melletti egyik mozgatójaként harcolt a forradalomban. A fegyveres harcok után vetődött a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom környékére, ahol Bohó Robi összekötőjeként tevékenykedett a „volt" fegyveresek irányításában. Őt még a valahai Madisz-központból ismertem, ott együtt dolgoztunk, de azóta nem találkoztam vele. Most pedig túl kockázatosnak látszott, hogy az illegális Mozgalomban mindenki mindenkivel találkozzon. Különösen a kényes fegyverkezési vonalon. Robi gondosan őrizte köreit. Szirmai Ottót a forradalom után Kádárék fölakasztották.

Egyszer Pozsár Pista arról számolt be, hogy André Stil, az egészen középszerű francia író, a *l'Humanité* főszerkesztője kereste föl az Egyetemi Forradalmi Diákbizottságot. Őt interjúvolta, de közben arról igyekezett meggyőzni, hogy ellenforradalmi veszély volt, s Kádár jogosan „hívta be" a szovjet csapatokat. Fölháborodva panaszolta, hogy kénytelen volt összeveszni vele. Így sem őt, sem az ő révén a francia kommunistákat nem tudta meggyőzni igazáról. Nem is lehetett. Stil mindig elvakultan sztálinista maradt.

Egyébként a nyugati nagy kommunista pártok közül a francia volt a legjobban megfertőzve a sztálinizmus mételyével, s leginkább az olasz és az angol párt in-

gott meg. A legtöbb párttag, köztük számos vezető, Angliában és Olaszországban hagyta el a pártot a magyar forradalom idején és nyomán. Igen jellemző, hogy az angol párt napilapjának, a *Daily Worker*nek a budapesti tudósítója, Peter Fryer éles antisztálinista cikkeket küldött lapjának, amiért aztán kizárták a pártból. Nem sokkal utána egy megrázóan szép könyvet szentelt a forradalomnak. Később mesélte nekem, hogy a magyar forradalomban két általa interjúvolt személy volt rá a legnagyobb hatással: Gimes Miklós és Maléter Pál. Mindkettőt kivégezték!

Egy ízben Ádám Gyuri beszámolt arról, hogy Kardos Laci sajnos elhárította a Mozgalomban való részvételt. Mások sem vállalkoztak arra, hogy vezetőként részt vegyenek az illegális szervezetben. Nem emlékszem mindenkire, akiket főleg Ádám kért föl, de azt tudom, hogy mindnyájan elzárkóztak, egy kivétellel.

Egyik nap ugyanis Gimes Kende Pétert hozta magával.[12] Mivel Fekete Sanyi a felmentését kérte, mondván, hogy inkább a forradalmat értékelő tanulmány megírására összpontosítja erejét, Gimes őt ajánlotta a lap szerkesztésére. Valamennyien elfogadtuk. Ettől kezdve Kende Péter szerkesztette az *Október Huszonharmadikát*, ha jól tudom, egészen a lap megszűnéséig. Talán hét szám jelent meg öszszesen.[13]

Elmenetele előtt Fekete Sanyi röviden vázolta elgondolásait a forradalomról. Főleg azt taglalta, hogy a forradalom újszerű társadalmi mozgalom volt, amely érintetlenül hagyta a gazdasági és társadalmi berendezkedést, de földig rombolta a politikai rezsimet és intézményeit. Szocialista jellegű megmozdulás volt, amelynek résztvevői hitet tettek amellett, hogy „földet, gyárat vissza nem adunk!" Teljes mértékben egyetértettünk vele, mindnyájan így gondolkoztunk, ezt láttuk a forradalomban. A november 4. után született nyilatkozatok és kibontakozási javaslatok mindegyike ebből indult ki. Ezekhez csak a Nagybudapesti Központi Munkástanács kissé később napvilágot látott nyilatkozatait kellett hozzátenni, hogy a kép teljes legyen.

Tehát eleget tettünk Sanyi kérésének, aki aztán Hungaricus álnéven bocsátotta útjára sokszorosított tanulmányát 1957 elején. Ennek legfőbb erénye, az említettek mellett, az az állítás volt, hogy bizonyos hiedelmekkel ellentétben a magyar forradalom fő erejét a munkásosztály és annak ifjúsága alkotta. A főleg ennek a mintegy 120 oldalas tanulmánynak a terjesztésére született kis csoportjukat – Mérei Ferenccel, Hegedűs B. Andrissal, Litván Gyurival – később letartóztatták. Fekete Sanyi és a többiek többévi börtönbüntetést kaptak jutalmul e tanulmány megírásáért és terjesztéséért. De szükséges megjegyeznem, hogy – számomra teljesen megmagyarázhatatlan módon – az okosan és elfogulatlanul elemző, éleslátású és az ország lerohanása ellen tiltakozó Fekete Sanyi börtönévei után, sokkal később Kádárék egyik szekértolója lett a *Tükör* című hetilap szerkesztői székében. Börtönviselt forradalmárként egyedül ő lett Kádár buzgó híve. Vajon miért és hogyan tette? A mai napig se értem. De azt se, hogy más forradalmárok hogyan és miért lettek Reagan és Thatcher antiszociális tanainak a hívei? Igaz, hogy még később, de ez nem változtat a lényegen...

Elkerülhetetlen, hogy ezen a helyen néhány szót szenteljek a forradalomnak. Idekívánkozik annak rögzítése, hogy a forradalom legfőbb éltető ereje a magyar munkásság volt. Továbbá – amit a forradalom minden szerve és személyisége, vezetői és résztvevői hangoztattak –, hogy tetőtől talpig lerombolta Rákosi és Sztálin egész kormányzati és közéleti rendszerét, ugyanakkor fönntartotta az ország alapvető gazdasági és társadalmi berendezkedését. Ragaszkodott a szocializmushoz.

Az emigrációban fedeztem föl és ismertem meg Trockij „Az elárult forradalom" című munkáját, amelyben a forradalom előtt harminc évvel elemezte – majdhogynem a magyar forradalmat! Szinte látnoki szavakkal és meggyőző erővel festette meg egy olyan társadalmi megrázkódtatásnak a képét, vizsgálta meg rugóit és erőit, amilyen 1956-ban bekövetkezett. E forradalom – Trockij szerint – szükségképpen lerombolja a sztálinista hatalmat, de meghagyja a döntő, szocialista jellegű társadalmi és gazdasági vívmányokat. Trockij politikai forradalomnak nevezte ezt a megmozdulást, amely véget vet a sztálinista uralomnak, de érintetlenül hagyja a döntő társadalmi átalakulást. – 1956 novemberében kevesebb erővel, kisebb felkészültséggel és bizonytalanul magunk is ilyennek láttuk és kissé ábrázoltuk is a magyar forradalmat. Csoda-e, ha Trockij műve életre szóló befolyással volt rám?

Mindezzel kapcsolatban 1956-ot föltétlenül szembe kell állítani a kilencvenes évek visszarendeződésével. Nemcsak különbözött tőle, hanem egyenes ellentéte volt. Nagyon sokan úgy állítják be, mintha az 56-os forradalom ugyanazt akarta volna, mint a kilencvenes évek átalakulása. Mintha azt tűzte volna zászlajára, s mintha e legutóbbi alapvető változás 1956-ból következett volna.

Mindez azonban vagy tudatos hamisítás, vagy – a legjobb esetben – súlyos félreértés.

A legnagyobb és legdöntőbb, mindent elhatározó és meghatározó különbség, hogy 1956-ban talpon állt a munkásosztály. Ereje teljében, mindenestől és egész valójában. A több mint harminc évvel későbbi átalakulás azonban egy szétzilált, erősen atomizált munkásságot talált „az osztályharcra vasba öltözött" munkásosztály helyén.

1956-ban egy csapásra kézbe vette és igazgatta a gyárakat és vállalatokat. 1989–90-ben viszont mindenéből kiforgatva és mozdulatlanul, sőt nem egy esetben hangos helyesléssel szemlélte, ahogy kiárusítják a vállalatokat a feje fölött. 1956-ban tanácsaiba szervezetten önálló hatalomként lépett porondra. Minden szervezkedést és cselekvést meghatározott. A kilencvenes években viszont egy szétforgácsolt, szervezetlen és néma tömeg nézte tehetetlenül a rajta kívül és nélküle lefolyt eseményeket. Ez a letörtség és magárahagyottság volt a Kádár-rezsim leggaládabb és legálnokabb műve, amivel új életet lehelt a már vereséget szenvedett, de újra magához tért úri rend híveibe.

[12] Minden későbbi mást író cikkel vagy tanulmánnyal szemben állítom, hogy a fölsoroltakon kívül senki sem tartozott a rövid életű Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalomhoz. A félreértések elkerülésére ismétlem nevüket: Ádám György, Bohó Róbert, Fekete Sándor, Gimes Miklós, Herpai Sándor, Nagy Balázs, Pozsár István. Rajtuk kívül, illetve nekik segédkezve, közeli munkatársa volt Kende Péter, Sziklai Imre, Szirmai Ottó. A Mozgalom tagjainak száma ahelyett, hogy erőfeszítéseinknek megfelelően növekedett volna, csökkent. Fekete és Herpai kivált belőle, bár megtartották a kapcsolatot. Mindezt azért szükséges hangsúlyoznom, mert minden egyéb résztvevő neve csak legenda. A szokásosan elburjánzott legendák egyike.

[13] Nyolc száma jelent meg. *(Szerk.)*

A forradalmat a kerekasztal alkudozásai váltották föl, melyek együttes fő célja a dolgozó tömegek kizárása, cselekvésük megakadályozása, azaz a forradalom (ahogy ők mondták: „a vérontás") elkerülése volt. 1956-ban fegyveres és diplomáciai küzdelemmel igyekeztünk kivívni az ország függetlenségét. Az évtizedekkel későbbi kerekasztal körül egymást „békésen" marcangoló felek viszont egységesen lefeküdtek a kiuzsorázó nyugati hatalmak „kívánalmai" előtt. Ez volt látványos megegyezésük másik nagy célja, ára és feltétele. 1956-ban az egész országban egybehangzóan harsogtuk, hogy „földet, gyárat vissza nem adunk!" 35-40 évvel később ellenben elkótyavetyélték a gyárakat a lesben álló külföldi tőkének és ügyeskedő magyar fullajtárjainak, a földek egy része pedig a kárpótlás áldozata lett.

Mindennek megfeleltek az ellentétes lefolyású és jelentőségű történelmi események vezető egyéniségeinek teljesen különböző, sőt ellentétes politikai, mi több, személyes vonásai.

Túl messze vezetne, ha a két történelmi eseménysor, 1956 és 1989–90 közé ilyen ellentétes párhuzamot akarnánk vonni. A fentiek is elegendők annak bizonyítására, hogy a kettő összehasonlíthatatlan. Más-más világot fejeztek ki, más-más pályát szabott ki számukra a történelem. Az előbbi hősies és érdemes erőfeszítéseket tett a meghamisított és eltorzított szocializmus megtisztítására, újszerű, önálló és eredeti megvalósítására. Az utóbbi óriási veszteségek és szenvedések árán a kapitalizmust valósítja meg az országban.

A nagyhatalmak bezzeg már az elején fölismerték ezt a különbséget. Nem a kapzsi szuezi beavatkozásukra gondolok, ahol „csak" a saját pecsenyéjüket akarták megsütni a forradalom tüzénél. Bár ez még a higgadt kisgazdapárti Sztáray Zoltánt is arra az indulatos kifakadásra késztette, amelyet emigrációnk kezdetén egy amerikai diplomata arcába vágott: „Mi drágább maguknak: egy gallon olaj vagy egy gallon vér?" Eisenhower elnöknek arra a kijelentésére gondolok, amelyet a szuezi tűzszünet nyomán tett. Az amerikai elnök gyorsan megnyugtatta a Szovjetuniót, hogy Amerika senkit se bátorít kilátástalan harcra, és nem avatkozik be. Ezzel fölbátorította a szovjet hadsereget, hogy nyugodtan „megfékezheti" a forradalmat, amely az amerikaiakat is megrémítette. Ez az ijedelem volt a Szovjetuniót fölbátorító tétlenségük legfőbb magyarázata. A nyugatiak azért mellőzték az erőteljes gazdasági és diplomáciai föllépést – például a tiltakozó jegyzékeket vagy különösen a gazdasági rendszabályokat –, mert Magyarországon forradalom volt. Ez azzal fenyegette őket, hogy átterjed más országokra is és fölborul a „rend". Holott néhány vérszomjas szélsőjobboldali szájhősön kívül nálunk senki se gondolt, még kevésbé kívánt fegyveres támogatást. Senki se akart háborút, még kevésbé világháborút. De a szélsőséges nyugati beavatkozás és a szovjet fegyveres támadás másik szélsősége között számtalan egyéb lehetősége lett volna az egyébként olyan találékony nyugati diplomáciának. Ha akarta volna.

Eisenhower beszéde azonban kevés hatással volt reánk. Mindnyájunkat lehangolt ugyan, de nem tört meg, hiszen úgyszólván senki se akart fegyveres támogatást. A szuezi bátorítás után e beszéddel egy újabbat kaptak Kádárék. Megnőtt az önbizalmuk és a hangjuk. Erősítette mindazokat is, akik Kádárék felé igyekeztek. Mindez mégsem vette el az ellenállás erejét, a kínaiak elfordulása sem tört le bennünket. Az sem hatott ránk különösebben, hogy a jugoszláv követség mindent megtett, hogy rábeszélje Nagy Imrééket a megalkuvásra. Bíztunk abban, hogy meg tudjuk győzni a jugoszlávokat az igazunkról.

A nagy változás akkor következett be, amikor megismertük Tito pulai beszédét. Legalábbis rám annak volt a legnagyobb hatása, hogy Tito szigorúan elítélte Nagy Imrét és támogatásáról biztosította Kádárt. Méghozzá nem a követség szalonjaiban, néhány emberrel folytatott magánbeszélgetésben, hanem nyilvánosan, hivatalosan. Ország-világ előtt bejelentette, hogy Jugoszlávia támogatja Kádárt. Bizonyára ő is megrémült attól, hogy a magyar forradalom nem áll meg a röszkei és letenyei határállomásokon. Most már hivatalosan és visszavonhatatlanul hátunkba döfte a kést. Ilyen áruló és végzetes tőrdöfésnek éreztük a pulai beszédet. Velem együtt bizonyára nagyon sokan fölismertük, hogy a magyar forradalom elveszett...

Ettől kezdve bizonyossá vált bennem a volt recskiek igaza. El kell hagyni az országot, hogy valamit is tehessünk érte. Rájöttem, hogy a maradás előbb-utóbb a börtönbe vezet, s az egyedüli cselekvési lehetőség az ország határain kívül van. De ez nem volt azonnal végleges elhatározásom. Ingadoztam, mert vállaltam volna az esetleges börtönt is. Ebből az ingadozó helyzetből főleg feleségem, Lenke lendített ki. Ő biztatott arra, hogy nekem föltétlenül mennem kell, mert biztosan fölhúznak. Ennek magam is a tudatára ébredtem, mert hirtelen természetemet ismerve bizonyára nem tűrtem volna tétlenül, hogy szemtől szembe, arcátlanul hazudjanak nekem. Jóval később, Szilágyi József sorsát megismerve arra gondoltam, hogy talán velem is az őt meggyilkoló bosszú végzett volna.

Végleges döntésem elég hosszú kínlódás után született meg. Nagymértékben azért döntöttem a távozás mellett, mert külföldön összehasonlíthatatlanul nagyobb lehetőséget láttam a cselekvésre, mint a hazai börtönben vagy a siralomházban. Mind politikai téren az ország függetlenségéért és önálló berendezkedéséért folytatott tevékenységre, mind pedig tudományos kutatásra, a forradalom alaposabb megvizsgálására. Ez utóbbi feladatot a sajátos magyar forradalom különleges jellegének és mondanivalójának a földerítésében láttam. Mindinkább ez foglalkoztatott, talán Fekete Sanyi beszámolója óta, amelyben ismertette a forradalomról megírandó tanulmányának legfőbb mondanivalóját.

Amikor eldöntöttem az emigrációt, biztosra vettem, hogy feleségemmel és fiaimmal kelünk útra. Erős ellenállásra találtam. Lenke sírva tiltakozott, hogy nem akarja hétéves és négyéves fiainkat lelövetni, azt, hogy a karjainkban lőjék le őket. Híre járta ugyanis, hogy a határt sok helyen megszálló szovjet egységek golyózáporral árasztják el a menekülők egyik-másik csoportját. Nagy szerencse kell, hogy el lehessen kerülni a lövöldözést. Ez ellen nem volt megfelelő érvem. Főleg, amikor Lenke fölhevülten bizonygatta, hogy a kicsik miatt futni se tudnánk, se nagy ívben kikerülni a veszélyes zónákat. Azt is erőteljesen hangoztatta, amikor egy-két ellenvetést tettem, hogy különben se tudja otthagyni idős édesanyját, aki nélküle teljesen magára maradna. Többszörös ilyen vita után érlelődött meg az a közös elhatározásunk, hogy mielőbb emigrálni fogok, méghozzá egyedül.

Számomra adott volt az emigrálás mikéntje, a volt recskiek egy csoportjával. Amikor megszületett a döntés, a közös elhatározásnak megfelelően magam is uta-

zó alkalmatosság után néztem. Valahol az Arany János utca táján egy jó állapotban lévő háromtonnás Csepel teherautóra leltem. Körültekintően kikémleltem, hogy árván és elhagyottan maradt a járdaszélen. Sehogy se találtam a motorkulcsot, s egy ideig azzal bíbelődtem, hogy a műszerfal alatti vezetékekkel valahogy életre keltsem. Sikertelenül. Sajnálkozva otthagytam, majdcsak lesz egy másik.

Lett is. A jogi kar Szerb utcai kapuját tárva-nyitva találtam. Úgy rémlik, valaki említette, hogy egy teherautó álldogál a benti részen. Csakugyan, az előzőhöz hasonló szomorkodott a szűk udvaron. Még a kulcsot is benne hagyták. A motor egy csapásra beugrott. De hogy jutok ki? A kocsi körül óriási kupacokban hevert mindenféle törmelék és kidobott holmi. Órák alatt se lehetett volna eltakarítani. A kicsiny, négyszögletes udvaron megfordulni se tudtam az egyszerre ormótlanná vált teherautóval. Hogy az ördögbe jött be valaki az amúgy is szűk kapualjon keresztül? Biztosan nem volt törmelék és kidobott cókmók az udvaron. Most hátramenetben se jutottam a kapualjhoz. Bűvészmutatványnak tűnt az udvar elhagyása. Kifogott rajtam ez a megoldhatatlannak látszó feladat. Minden ment volna, csak ki kellett jutnom. De hogyan? Eszembe jutott, hogy elmegyek a Rádió garázsába, s ott biztosan lesz valaki, aki majd kisegít a régi sofőrcimborák közül. A sofőrszobában többek között Császár Ferenc ődöngött. Feri bátyám csaknem kétszer olyan idős volt, mint én, és sofőrtudományát, szakértelmét és ügyességét mindenki elismerte.

Elkísért a közeli jogi karra, ahonnan mintegy félóra alatt se tudott kijutni. Még a kapualjba sem. Előre, hátra, összevissza manőverezett, de se megfordulni, se a kapualjba farolni nem tudott. Túl kicsiny volt a mozgási lehetőség. Bosszankodva és káromkodva hagyta ott. Megköszöntem a fáradozását, s egy ideig még azt mérlegeltük, hogy milyen bűvészmutatvánnyal került oda a teherautó, amelyen egyetlen horzsolás se látszott. Fájó szívvel le kellett mondanom róla. Meg se próbálkoztam egy harmadikkal. Jó fél napot elvesztegettem rájuk, eredménytelenül. Ha rábukkanok egy harmadikra, azt is megpróbáltam volna, de külön nem kerestem egy újabbat.

A Mozgalom soron lévő ülése előtt arra kértem Ádám Gyurit, hogy jöjjön kissé hamarabb, mert fontos ügyet kívánok elébe tárni. Beszámoltam neki távozási szándékomról. Megkísérelte, hogy lebeszéljen, de politikai érvei neki se voltak. Mindnyájan tudtuk, hogy a jugoszlávok csalárd elfordulása óta tevékenységünk, különösen az illegalitás, nem tarthat sokáig. Inkább érzelmi húrokat pengetett. Mindmáig jól emlékszem, mert módfelett elcsodálkoztam, hogy az inkább szenvtelen, mint lelkendező vagy érzelgős Gyuri könnyes szemmel marasztalt országunkban. Hiába érveltem azzal, hogy semmit se tehetünk érte a börtönben. Utolsó érvként könnyezve idézte volt börtöntársát, a Magyar Közösség egykori egyik vezetőjét, Arany Bálintot, aki azt hagyományozta rá, hogy „itt élned, halnod kell". Meglepőnek találtam ezt a fajta utolsó győzködését. Nem hatott rám, mert hiábavaló, értelmetlen önfeláldozásnak éreztem. Rövid beszélgetésünk során egyikünk se tudta meggyőzni a másikat.

Rögtön utána, a szervezet ülésén bejelentettem kiválásomat, emigrálási szándékomat és ennek okát. Nem tiltakoztak ellene. Hozzátartozik a történethez, hogy a szervezet eléldegélt még egy ideig, de aztán összes tagja rövidebb-hosszabb börtönbüntetést kapott, az ugyancsak emigrációba távozó Kende Péter kivételével. Gimes Miklóst és Szirmai Ottót pedig fölakasztották, igaz, nem ez volt ellenük a fő vád.

A hosszú útra bensőleg fölkészülten mentem Sztáray Zoli lakására. Előzőleg már elbúcsúztam anyáméktól és Pali bátyáméktól. Mozgalmi tevékenységemet is annak rendje-módja szerint lezártam. Maradt az emigrálás részleteinek megbeszélése.

Az Üllői úti lakásban meglehetősen izgatottan vitattuk meg a távozás részleteit. Csak az maradt vitás, hogy ki, mikor és milyen sorrendben, kivel távozik. Sztáray beszámolt arról, hogy valamelyik városházi ismerőse révén szerzett egy teherautót sofőrrel és hivatalos megbízással. A pecsétekkel ellátott iromány név szerint megbízta őt, hogy homokot szállítson a fővárosba egy határmenti faluból. Az írás két lapátoló munkást is kijelölt. Egyikünk se akadt fönn azon a furcsaságon, hogy miért éppen a nyugati határ mellől kell homokot fuvarozni Budapestre. Rá se hederítettünk az ilyesmire. Úgy véltük, hogy az esetleg ellenőrző szovjet járőrök megnyugtatására elég lesz egy hivatalos írás és rajta két-három pecsét.

Zoli bejelentette, hogy másnap kora reggel jön a teherautó, s máris indulhat a csoport. Ő mindenesetre elmegy vele. Két „homoklapátoló" munkást kért. Jónás Pali, aki ugyancsak erősködött a mielőbbi távozás mellett, most visszalépett. Egykét héttel később jött B. Rácz Istvánnal és még valaki mással. Füzesséry Sándor lépett a helyére, aki különösen borzongott attól, hogy még egyszer Recskre vagy hasonló helyre kerüljön. Ő, akit mindnyájan Fuxinak neveztünk, nem foglalkozott politikával. Olyan váratlanul pottyant bele, mint légy a tejbe. Tanulmányaival foglalkozó műegyetemi hallgató volt, amikor letartóztatták, mert – rossz helyre született. Apja tüzérezredes volt a Horthy-korszakban. Én lettem aztán a másik „homoklapátoló munkás". Sztáray Zoli volt a főnök. Gyorsan megállapodtunk még abban, hogy Bécsben találkozunk, aztán mindenki ment az útjára. Nekünk másnap kora reggel indulnunk kellett.

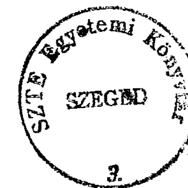
Nem tudom, hogy melyik napon, talán éppen Nagy Imréék elrablása napján, mert ennek híre már Ausztriában jutott el hozzám. Reggel egy kicsiny aktatáskába tettem egy váltás fehérneműt, a szappant meg a fogkefét, egy füzetet, hogy följegyezzem benyomásaimat, s búcsút vettem családomtól. A Szentkirályi utca elején már várt a teherautó. Fuxival együtt a ponyvával letakart rakfelületre kerültem – és én is „elindultam szép hazámból / híres kis Magyarországból..."

2006. április

Névmutató

SZTE Egyetemi Könyvtár
SZEGED

Tartalom

A kötet az 1956 novembere óta franciaországi emigrációban élő Nagy Balázs emlékiratainak kiemelkedő részletét, az 1956-os esztendőről írottakat tartalmazza.

A szerző, a Petőfi Kör egyik vezetője nyomon követi a fiatal baloldali értelmiségiek kiútkeresését a politikai válságból, a sztálinizmus zsákutcájából. Bemutatja a Petőfi Kör szerepét abban az eszmei és politikai küzdelemben, amely elvezetett Rákosi Mátyás leváltásához. Hangsúlyozza, hogy az ő és társai szeme előtt nem társadalmi-gazdasági rendszerváltó forradalom előkészítése lebegett célként. A torz sztálini szocialista rendszert reformokkal akarták lebontani és demokratikus szocialista berendezkedéssel felváltani, visszahelyezve Nagy Imrét a kormány élére.

A Petőfi Kör 1956. május–júniusi vitái fórumot biztosítottak arra, hogy az ellenzék követelései a nyilvánosság előtt hangot kapjanak, és felgyorsítsák a megállíthatatlan politikai erjedési folyamatot, amely végül forradalomba torkollott. A Petőfi Kör szervezési háttérmunkájának, a viták lefolyásának bemutatását a szerző eredeti megközelítésű kommentárjai, vizsgálódási szempontjai, saját gondolati fejlődésének elemzése teszik intellektuális élménnyé. E hatást azzal fokozza, hogy korabeli véleményét – attól lehetőleg elválasztva – kiegészíti mai értékeléseivel.

A könyv kisebbik részében azt rögzíti Nagy Balázs, hogy mit látott, mit tett a forradalom napjaiban, a forradalom tüzének közelében. Képes volt új mozzanatokkal gazdagítani ezt az amúgy részletesen feltárt történetet is.

00 Ft

Sorsdöntő idők

Nagy B

Nagy Balázs

Sorsdöntő idők

A Petőfi Körben és a forradalomban